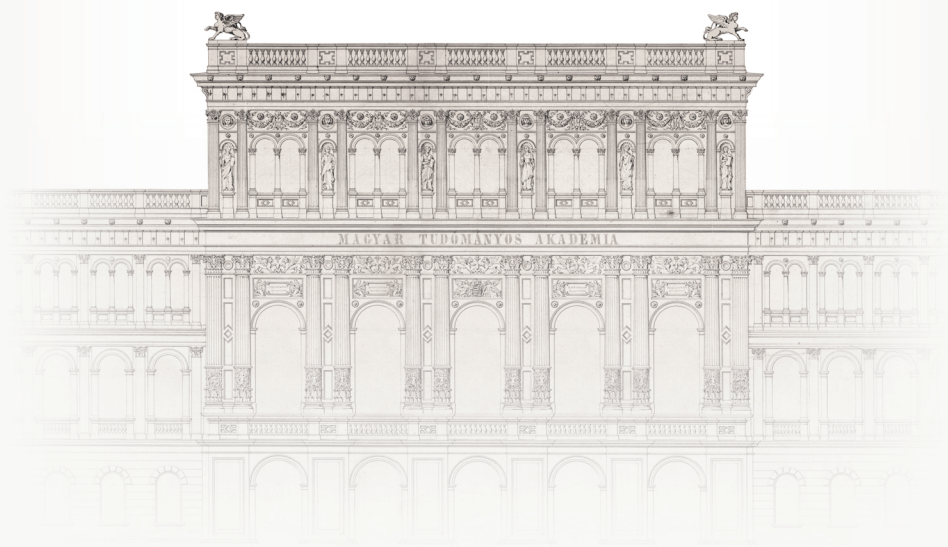

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Kilencvenhatodik évfolyam

A MAGYAR TUDOMÁNY ÉVE

MAGYAR NEMZETI
LEVÉLTÁR

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bakó Zsigmond főlevéltáros, főosztályvezető, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Bessenyei Vanda** segédlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára; **Csik Tamás** levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Deák Ádám** PhD levéltáros, történész, Szegedi Tudományegyetem, Klebelsberg Könyvtár és Levéltár; **Fiziker Róbert** PhD, történész, főlevéltáros, igazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára; **Izsák Gergely** levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár, Szakmai Koordinációs Igazgatóság; **Kazareczky Noémi** PhD, főlevéltáros, történész, Magyar Nemzeti Levéltár, Szakmai Koordinációs Igazgatóság; **Kelemen Dávid** PhD, levéltáros, történész, Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára; **Lenkey Tibor** nyugalmazott pedagógus, helytörténész, Som; **Ordasi Ágnes** PhD, történész, tudományos munkatárs, Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Közép-Európa Kutatóintézet; **Rácz György** PhD, főlevéltáros, történész, tudományos igazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Reisz T. Csaba** főlevéltáros, kandidátus, címzetes főigazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Sölch Miklós** főlevéltáros, csoportvezető, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Szabó Attila András** főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Szabó Csaba** PhD, történész, főlevéltáros, főigazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Ugo Taraborrelli** igazgató, Apostoli Penitenciária Történeti Levéltára; **Tóth Árpád** PhD, történész, habilitált egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet; **Türke Gábor** főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár, Szakmai Koordinációs Igazgatóság; **Závoczki Adrienn** főlevéltáros, osztályvezető, Magyar Nemzeti Levéltár, Szakmai Koordinációs Igazgatóság

Angol fordítás: Miklós Dániel

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

KILENCVENHATODIK ÉVFOLYAM
2025

Budapest, 2026

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Archival Publications Revue
des Archives

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Közleményei

Journal of the National Archives of Hungary
Revue des Archives Nationales de Hongrie

Kilencvenhatodik évfolyam

Főszerkesztő
Szabó Csaba

Szerkesztőség
Fiziker Róbert (felelős szerkesztő),
Hegedűs István, Kulcsár Krisztina, Miklós Dániel

Szerkesztőbizottság
Csetz Balázs, Mikó Zsuzsanna,
Németh László Sándor, Rácz György, Reisz T. Csaba

Székhely (postacím):
1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.
(1250 Budapest, Pf. 3.)
<https://leveltarikozlemenyek.mnl.gov.hu/index.php/lk>
mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_kozlemenyek
Email: leveltari.kozlemenyek@mnl.gov.hu

A borítóképhez felhasznált fotó:
A budapesti Tudományos Akadémia homlokzati rajza (1861) – részlet
Forrás: HU-MNL-OL-T 15-14.

HU ISSN 0024–1512
DOI: 10.71065/LK.2025
A kiadásért felel a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója
A borítót tervezte: Nagy Attila
Műszaki szerkesztő: Máté István
Nyomdai kivitelezés: OOK-Press Kft., Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila
Megjelent 21,5 (B/5) ív terjedelemben

TARTALOM

A Magyar Tudomány Éve

Szabó Csaba: Levéltári utópia	9
Kazareczky Noémi: A Drágffy család margójára – gazdálkodás, innováció, tudomány	25
Kelemen Dávid: Falukutató mozgalom, monográfiák és szociográfiák az 1930-as és '40-es évek Sopron vármegyéjében	53
Bakó Zsigmond: A Magyar Nemzeti Levéltár 2025. évi berlini tanulmányútja	75

Levéltártan

Lise Jaillant: Hogyan tehetjük a born-digital és a digitizált levéltári dokumentumokhoz való hozzáférést könnyebbé? Az akadályozó tényezők azonosítása és a megoldások (fordította: Törke Gábor)	119
Reinold Schmücker: Eredetiben megőrzés vagy digitalizálás? (fordította: Szabó Attila András)	145
Izsák Gergely – Závoczki Adrienn: Egy levéltári segédlet új útjai	153
Ugo Taraborrelli: „Ne quid rerum dictae Poenitentiariae lapsu temporis pereat”. A Sacra Poenitentiaria Apostolica levéltárának rövid bemutatása (fordította: Rácz György)	161

Műhely

Tóth Árpád: Három londoni vonatkozású evangélikus polgári végrendelet Pozsonyból	177
Deák Ádám: Az 1847. évi vármegyei anyautasítások összehasonlító elemzése	215
Csik Tamás: Etetés és itatás a csongrádi és a dési választásokon 1901-ben. „Fertőzött” szavazatok és politikai közösségépítés	259
Lenkey Tibor: A másik Iványi. Ifj. dr. Iványi-Grünwald Béla	291

Irodalom

Ordasi Ágnes: „Na ja, a Birodalmat érteni kell!” (Ress Imre: Nemzet, birodalom, identitás. HUN-REN Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet, Budapest, 2024)	305
Fiziker Róbert: Egy polgár életútja (Borbás Barna: Az első gól. Borbás Gáspár élete. Válasz Online Kft., [Budapest], 2023)	316
Reisz T. Csaba: Teljessé vált Budapest várostörténeti atlasza (Simon Katalin – Sudár Balázs – Ternováczy Bálint: Pest. A kezdetektől 1848-ig / From the beginning to 1848. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Budapest Főváros Levéltára. Bp., 2025 [Magyar Várostörténeti Atlasz, 10. Hungarian Atlas of Historic Towns, 10.])	319

Bessenyei Vanda: A diplomácia sűrűjében (Miklós Dániel: Csehszlovák –magyar politikai kapcsolatok 1938–1945 között. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2024)	326
Pro Archivo	331
In memoriam	335
Angol nyelvű összefoglalók	337

TABLE OF CONTENTS

The Year of Hungarian Science

Csaba Szabó: Archival Utopia	9
Noémi Kazareczky: Farming, Innovation, Science – Notes on the Drágffy Family	25
Dávid Kelemen: Village Research Movement, Monographs, and Sociographies in Sopron County in the 1930s and 1940s	53
Zsigmond Bakó: A Study Trip to Berlin by the National Archives of Hungary, 2025	75

Archival Studies

Lise Jaillant: How Can We Make It Easier to Access Born-Digital and Digitized Archival Documents? Identifying Obstacles and Solutions (Translated by: Gábor Türke)	119
Reinold Schmücker: Preservation in Its Original Form or Digitization? (Translated by: Attila András Szabó)	145
Gergely Izsák – Adrienn Závoczki: New Approaches to an Archival Finding Aid	153
Ugo Taraborrelli: „Ne quid rerum dictae Poenitentiariae lapsu temporis pereat”. Discovering the Archives of the Apostolic Penitentiary (Translated by: György Rácz)	161

Workshop

Árpád Tóth: Three Lutheran Civil Wills From Pressburg Relating to London	177
Ádám Deák: Comparative Analysis of the County Instructions of 1847	215
Tamás Csik: “Feeding and Watering” During the Elections in Dés and Csongrád in 1901. “Infected” Votes and Political Community Building	259
Tibor Lenkey: The Other Iványi. Dr. Béla Iványi-Grünwald jr.	291

Book Reviews

Ágnes Ordasi: „Well, You Have to Understand the Empire!” (Ress Imre: Nemzet, birodalom, identitás. HUN-REN Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet, Budapest, 2024)	305
Róbert Fiziker: The Life of a Citizen (Borbás Barna: Az első gól. Borbás Gáspár élete. Válasz Online Kft., [Budapest], 2023)	316
Csaba Reisz T.: Budapest’s Historical Atlas Comes to Completion (Simon Katalin – Sudár Balázs – Ternovác Bálint: Pest. A kezdetektől 1848-ig / From the beginning to 1848. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Budapest Főváros Levéltára. Bp., 2025 [Magyar Városthörténeti Atlasz, 10. Hungarian Atlas of Historic Towns, 10.]	319

Vanda Bessenyei: In the Thicket of Diplomacy (Miklós Dániel: Csehszlovák– magyar politikai kapcsolatok 1938–1945 között. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2024)	326
Pro Archivo	331
In Memoriam	335
Abstracts of the Papers	337

A MAGYAR TUDOMÁNY ÉVE

Széchenyi tér, Nagycenk, 1931

Forrás: Fortepan/Bor Dezső

LEVÉLTÁRI UTÓPIA

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.1>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 9–24.

Gyakran kérdezték tőlem 2023-ban, amikor az *Archivum Regni* alapításának a 300. és az Országos Levéltár budavári épülete átadásának a 100. évfordulójára emlékezünk, hogy mit gondolok a levéltár jövőjéről, hogyan képzelem el az elkövetkező évszázadokat. Nem vagyok jó, és nem is hiszek a jövőmondásban, de természetesen, mint minden embert, engem is foglalkoztat a jövő, a ma még ismeretlen. Ugyanakkor szeretném elkerülni, hogy az „utópia”, amelyet meg kívánok fogalmazni, negatív reakciókat keltsen, hiszen Platóntól Morus Tamáson és Tommaso Campanellán vagy Francis Baconön keresztül egészen a 20. századi Kurt Vonnegutig, Ray Bradburyig, Stanisław Lemig, illetve Robert Merle-en át Lois Lowryig és másokig az utópia általában pozitív jelentést hordoz, amennyiben egy ideális társadalom eszménye jelenik meg benne.¹ Mégis talán az összes itt felsorolt és a meg sem említett szerzők esetében, egészen a modern sci-fi irodalomig egyfajta negatív, csalódást keltő érzés is kapcsolódik az utópisztikus jövőelképzelésekhez — a múltunk és a jelenünk ismeretében létezhet-e egyáltalán ideális jövő, eszményi társadalom? Mindezt csak arra vállalkozom, hogy megpróbáljam a mai tudásom alapján megfogalmazni, hogy miként változhat a (nem is olyan távoli) jövőben a levéltárak szerepe, helyzete. Milyen súlyponteltolódások várhatóak az iratok megőrzésében, feldolgozásában és szolgáltatásában? Miként fognak változni a levéltárak feladatai? A levéltárak a jövőben a *digitalizáció*, az *adatbányászat* és a *mester-*

¹ Platón: Állam (kb. i. e. 395). Legutóbbi magyar kiadása: Platón: Állam. Ford.: Steiger Kornél, a bevezetőt írta Steiger Kornél, Németh György. Budapest, 2014; Utópia (1516). Legutóbbi magyar kiadása: Morus Tamás: Utópia. Valódi aranykönyvecske a legjobb államformáról és az újonnan felfedezett Utópia, azaz Sehol nevezetű szigetről. Írta Morus Tamás. Ford., utószó, jegyz.: Kardos Tibor. Budapest, 2011; Tommaso Campanella: A Nap városa (másként Napváros) (1602). Legutóbbi magyar kiadása: Tommaso Campanella: A Napváros. Ford., előszó, jegyz.: Sallay Géza. 2. átdolg. kiad. Budapest, 1996; Francis Bacon: Az új Atlantisz (1627). Legutóbbi magyar kiadása: Francis Bacon: Új Atlantisz / Novum Organum. Ford.: Sarkady János, Csatlós János. Szeged, 2001; Kurt Vonnegut: Utópia 14 (1952). Legutóbbi magyar kiadása: Kurt Vonnegut: Utópia 14. Ford.: Vajda Gábor. Budapest, 1972; Ray Bradbury: 451° Fahrenheit (1954). Legutóbbi magyar kiadása: Ray Bradbury: Fahrenheit 451 és más történetek. Ford.: Loránd Imre, Pék Zoltán, Török Krisztina. Budapest, 2013; Stanisław Lem: Kiberiáda (1967). Legutóbbi magyar kiadása: Stanisław Lem teljes science-fiction univerzuma. 1–4. kötet. 2004–2008. Lásd 2. kötet. Pirx pilóta kalandjai / A kudarc / Kiberiáda / Amit a robotok mesélnek. Ford. Murányi Beatrix, Szabó Győző. Szeged, 2006; Robert Merle: Malevil (1972). Legutóbbi magyar kiadása: Robert Merle: Malevil. Ford.: Görög Lívia. Budapest, 1975; Lois Lowry: Az emlékek őre (1993). Legutóbbi magyar kiadása: Lois Lowry: Az emlékek őre. Ford.: Tóth Tamás Boldizsár. Budapest, 2001.

séges intelligencia (MI) / Artificial Intelligence (AI) fejlődésének függvényében alapvető átalakuláson mehetnek keresztül. Az alábbiakban ezen alapfogalmak mentén vizsgáljuk meg a levéltárak jövőbeli szerepét.

Ahhoz, hogy e kérdésekre biztos választ tudjak adni, szükséges megvizsgálni a levéltárakkal szemben támasztott múltbeli és jelenkori elvárásokat. Mindig is vallottam, hogy az archívumok egy szerves folyamat részesei, amely az irat keletkezésével indul és az irat létezésének legutolsó, megnyugtató rendeltetését szolgálja: *a megőrzést*. Az pedig az első fontos kérdés, hogy mit és mennyit kell megőrizni? Vannak fanatikuskok, akik azt a választ adják erre a felvetésre, hogy mindent, de legalábbis minél többet, mert lehet, hogy ma elképzelésünk sincsen arról, hogy a jövőben mi lehet majd fontos a múlt megismeréséhez. Én a mennyiségi kérdés helyett inkább az első, a tartalmi elemre fókuszálok. Mit érdemes megőrizni? Ugyanis, ha erre a dilemmára helyes választ tudunk adni, az befolyásolja a mennyiségi paramétert is. Azt is figyelembe, illetve tudomásul kell venni, hogy nem is lehet mindent megőrizni, mindig is volt és lesz is iratvesztés.

Gondoljunk csak arra, hogy ma Magyarországon a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltárában (OL) mintegy 110 000 középkori oklevél maradt fenn, az MNL vármegyei tagintézményeiben további 10 000 Mohács előtti iratot őriznek a levéltárosok, és hozzávetőleg 10 000 oklevél található az egyéb állami és egyházi gyűjteményekben. Viszonylag tekintélyes, mintegy 80 000-re tehető azoknak az okleveleknek a száma, amelyek a Mohács előtti Magyarország területén keletkeztek vagy arra vonatkoznak, és ma határainkon kívül találhatóak, elsősorban Szlovákiában, Romániában és Ausztriában, továbbá Olaszországban és a Vatikánban, de elszórtan más európai országokban is. Ma ez a közel 210 000 dokumentum Magyarország középkori öröksége. Ennyi maradt fenn abból a hozzávetőleg 1 000 000 oklevélből, ami a Magyar Királyság fennállásának első 500 évében keletkezett. Persze nem lehet egészen pontosan tudni, hogy mennyi irat keletkezett a középkori Magyar Királyság területén vagy vele kapcsolatban. Talán nem tévedünk nagyot, ha 10 és 20 százalék közé becsüljük a fennmaradt dokumentumok arányát. Ezzel szemben így 80–90 százalék elpusztult irat áll. Ehhez hozzávehetjük még, hogy ugyancsak 1526 előttről az MNL hét, a Magyar Nemzeti Múzeum kettő, és az esztergomi Primási Levéltár további kettő aranybullát őriz abból a több százból, amelyről a történettudomány ismeretekkel rendelkezik. A magyar középkori aranypecsétek kevesebb mint 10 százaléka maradt fenn, több mint 80 százaléka pedig biztosan elveszett, elpusztult az évszázadok során. Köztük II. András 1222. évi Aranybullája is, amelyből annak idején jelentősége miatt hét példány is készült. Óriási iratvesztés.

A magyar történelemben oly gyakori kataklizmák, háborúk miatt sajnos egészen a 20. századig tapasztalunk iratvesztéseket, legutóbb például az Országos Levéltár budavári épületének 1945. évi és 1956. évi belövésénél és kiegészésénél. A katasztrófa során mindösszesen közel 12 000 iratfolyóméter, a nemzet számára pótolhatatlan iratanyag pusztult el, a teljes őrzött állomány több, mint harmada

semmisült meg.² A levéltárakban őrzött iratok többnyire a háborús időkben vannak veszélyben, persze ritkábban előfordulnak békeidőben is katasztrófák.³ Ugyanakkor az igazán komoly iratvesztés még a levéltári beszállítás előtt, az irattárakban szokott tömegesen előfordulni.⁴ A jelenkorban is tapasztalhatunk visszafordíthatatlan iratvesztést: az e-mailek és más elektronikusán keletkezett (*born digital*) dokumentumok pusztulását. Magánember szinte sohasem menti el az elektronikus leveleit, és az a tapasztalat, hogy az állami és magánszerveknél is ritka a hivatalos e-mail-fiókok tartós archiválása. Talán csak azok kerülnek megőrzésre és egyszer majd levéltári átadásra, amelyeket ügyviteli értékük miatt iktatnak. Pedig, ha belegondolunk, hogy a történelem- és irodalomtudomány számára a korábbi évszázadokban keletkezett, és már akkoriban is csak esetlegesen fennmaradt levelezések milyen nagy jelentőséggel bírtak, beláthatjuk, hogy mekkora veszteség lesz majd egyszer a jövőben a társadalomtudományok számára a napjainkban tömegesen keletkezett, de pusztulásra ítélt e-levelek hiánya.⁵

Visszatérve a „Mit és mennyit őrizzünk meg?” kérdésére, elmondhatjuk, hogy a legjobb szándékok ellenére is számolni kell a tömeges iratvesztéssel. Ez pedig, tekintettel a dokumentumok tartós (levéltári) megőrzésének a céljára, mind a tartalmi, mind pedig a mennyiségi elv szempontjából hátrányos következmény. A legfontosabb kérdés a mit és mennyit mellett a „Miért őrizünk meg iratokat?”. Ez pedig már a maradandó érték fogalmát érinti: maradandó értékű iratnak minősül-

² A második világháború nem kímélte meg a 22 évvel korábban megnyitott, Budapest ostroma idején hadikórháznak használt, Bécsi kapu téri levéltári palotát. A német és magyar csapatok sikertelen vári kitörési kísérlete után 1945. február 11-én éjjel a Vörös Hadsereg tüzérsége fokozta a Vár bombázását, és hajnalban a torony melletti épületrészt több találat is érte. Négy emelet beomlott, maga alá temetve a levéltár értékes anyagát, 3000 folyóméter veszett oda. 11 évvel később, 1956 november 6. és 12. között a magyar levéltártörténet legnagyobb katasztrófája ugyancsak itt zajlott le. A szovjet tüzérség belőtte az épületet, félszáz tüzérségi találat érte a levéltári palotát, újra tűz pusztította a féltve őrzött iratokat. Közel 9000 folyóméter levéltári anyag égett el. Vö. Reisz T. Csaba: „Iszonyú döbbenet volt azokban a napokban.” *A Bécsi kapu téri levéltári épület tüzesetei, II.* 1956. november 6. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/iszonyu_dobbenet_volt_azokban_a_napokban (utolsó letöltés: 2025. január 20.).

³ Reisz T. Csaba: „Országos levéltárunk valóságos tűzfészek.” *A Bécsi kapu téri levéltári épület tüzesetei, I.* 1921. július 29. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/orszagos_leveltarunk_valosagos_tuzfeszek (utolsó letöltés: 2025. január 20.). Itt kell megemlíteni a Ráday Kollégiumot ért komoly, halálos áldozatot is követelő tűzvészt (2019. január 23.). Szerencsére a Dunamelléki Református Egyházkerület ott működő levéltárában a tűz nem tett kárt, az oltáshoz használt víz okozta problémát pedig kezelni lehetett.

⁴ Haraszi Viktor: Gyűjtőterületi szubjektív – a gyűjtőterület egyes kérdései egy városi levéltár szemszögéből. *Levéltári Szemle*, 64. (2014) 2:13–30. Uő.: A megszűnő gazdálkodó szervezetek iratainak levéltári begyűjtésével kapcsolatos problémák Magyarországon. *Archív v krízových situáciách / Archives in crisis situations*. Szerk.: Ragačová, Júlia – Péková, Monika. Bratislava, 2009, 110–118.

⁵ A problémát, a jó és a rossz gyakorlatokat is körüljárja Kalcsó Gyula és Szűcs Kata Ágnes. Vö. Az e-mailek hosszú távú megőrzése. *Könyvtári Figyelő*, 68. (2022) 3:403–410.

nek a jelentős értékkel bíró, a történelmi múlt kutatásához és megismeréséhez, valamint a közfeladat ellátásához és az állampolgári jogok érvényesítéséhez szükséges iratok, amelyek más forrásból nem, vagy csak részlegesen ismerhetők meg. A jelentős érték fakadhat gazdasági, társadalmi, politikai, jogi, honvédelmi, nemzetbiztonsági, tudományos, művelődési, műszaki vagy egyéb szempontból. Az 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről (továbbiakban Ltv.), valamint a kulturális örökség védelméről szóló törvény (2001. évi LXIV. törvény) kimondja, hogy a maradandó értékű köz- és magániratok a kulturális javak részei, a levéltári anyagok pedig védett kulturális javaknak minősülnek.

A jogszabályok elég egyértelműen meghatározzák a maradandó érték és a kulturális javak kategóriájába tartozó iratok körét, de hogy mindezek miért fontosak, azt egyetlen szóval is meg lehet határozni: az *információért*, az iratok információ-tartalmáért. Természetesen egyéb értékekkel is rendelkezhetnek az egyes maradandó értékű okmányok. Például művészi kiállításuk miatt, gondoljunk csak Oláh Miklós címereslevelére,⁶ vagy a magyar nemzet története szempontjából meghatározó jelentőségük miatt, például a veszprémvölgyi apácák adománylevelére.⁷ Lehetnek az egyes dokumentumok régiek, szépek, értékesek, de a lényeg mégis az információ, amelyet hordoznak. Minden irat hordoz(ott) információt, de ennek jelentősége idővel változik. A veszprémvölgyi apácák oklevele fontos királyi jogot biztosított, amely mára elenyészett. Ma már nem léteznek az apácák, még utódaik sincsenek, akik az egykori, az oklevélben felsorolt falvakra igényt formálhatnának, jogukat igazolhatnák. Mégis a Géza fejedelem vagy I. István király által írt eredeti görög és a Kálmán király által átírt görög-latin oklevél a magyar koronaékszerekkel egyenértékű nemzeti kincs, a magyar történelmi emlékezet szerves része. Mára eredeti jogbiztosító értéke elveszett, de felértékelődött a tudományos kutatás és a nemzeti azonosságtudat szempontjából. Ma már az oklevél a történeti információ-tartalma miatt jelentős. Amióta az írásbeliség kialakult a világtörténelem során, amióta a magyar uralkodók is elkezdtek kibocsátani diplomáikat, és kezdett tömegessé válni a 12. század végétől Magyarországon is oklevélkiadás, és megjelentek a hiteleshelyek, az iratok többnyire nem az esztétikumukért kerültek megőrzésre, hanem tartalmukért, azokért az információkért, amelyeket hordoztak.

⁶ I. Ferdinánd magyar király címerbővítő és a magyar nemességet megerősítő adománylevele Oláh Miklós egri püspök, a királyi kancellária tanácsosa és titkára részére (1548. november 23.). HU-MNL-OL-P 108-2et3.-K-162. Lásd <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/cimereslevel-adatbazis/adatlap/2318> (utolsó letöltés: 2025. január 20.).

⁷ Érszegi Géza: Szent István görög nyelvű okleveléről. *Levéltári Szemle*, 38. (1988) 3:3–13. Továbbá Rácz György: *A veszprémvölgyi kiváltságlevelé*. https://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/a_veszpremvolgyi_kivaltsaglevel.html (utolsó letöltés: 2025. január 20.). Lásd még *Legkorábbi oklevelünk 1109-ből*. <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/gyujtemeny/oklevelek> (utolsó letöltés: 2025. január 20.).

Mindez azért fontos napjainkban, mert a 21. század embere rendkívül „információéhes”, és biztos vagyok abban, hogy a jövőben az adattartalmak megismerésére irányuló törekvés csak erősödni fog. A technológia fejlődése és a növekvő információéhség egyre nagyobb nyomást helyez a levéltárakra, hogy hozzáférhetővé tegyék adataikat a nagyközönség számára. A jövő levéltára nem csupán passzív őrzője lesz a dokumentumoknak, hanem aktív adatközpontként is működhet. Az online elérhetővé tett, strukturált adatbázisok lehetővé teszik a kutatók, újságírók és állampolgárok számára, hogy könnyebben férjenek hozzá az információkhoz, amelyek valamilyen szempontból érdeklik őket. Persze egy dolog az adattartalom, de hogy mit kezdünk vele, az is meghatározó kérdés. Természetesen a levéltárak a jövőben is ki fogják szolgálni a tudományos történeti érdeklődést, valószínűleg egyre hatékonyabban. Ez is egy szerves fejlődés folyamata. A 19. században, amikor Magyarországon is megindult a tudományos megalapozottságú történelmi kutatás, csupán néhány kiváltságos fért hozzá a levéltári forrásokhoz. Számos ismerettel felvértezettnek kellett lenniük. Paleográfiai, nyelvi, történeti, kronológiai, diplomatikai és egyéb nélkülözhetetlen tudással kellett rendelkezniük. Azért, hogy minél többen ismerjék meg az iratok tartalmát, jelentőségét, megindultak a nagy vállalkozások, a történeti oklevélkiadások,⁸ amelyek lényegében máig is tartanak.⁹ A technológia fejlődését jelzi, hogy az egyes okmánytárak ma már online is elérhetők, hogy minél több felhasználóhoz eljussanak.¹⁰

Ez a tendencia biztosan a jövőben is folytatódni fog. Egy idő múlva lehet, hogy az újabb forráskötetek papíralapon már meg sem jelennek, csakis online. Azt is vélemezem, hogy a hagyományos, de már esetleg csakis a világhálón elérhető forráspublikációk valamelyest háttérbe is szorulnak majd az új típusú, ma még nem kellőképpen kidolgozott feltételekkel és követelményekkel rendelkező digitális közlések és az egyre népszerűbb adatbázisok rovására. Mindez felveti a szükségesség kérdését, azt, hogy milyen oldalról és mekkora igény mutatkozik az iratok tartalmának a megismerésére. A levéltárak kialakulása után elsődleges feladatuknak tekintették a rájuk bízott dokumentumok megőrzését, és amennyiben valamilyen

⁸ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii Fejer. Tomus I. Buda, 1829. – Tomi XI. Buda, 1844.

⁹ Két példa: *Anjoukori okmánytár*. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I. 1301–1321. A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága megbízásából szerkesztette Nagy Imre. Budapest, 1878. 146 évvel az első kötet megjelenése után a sorozat még mindig újabb kötetekkel bővül. *Anjou-kori Oklevéltár*. LIII. 1369. Szerk.: Piti Ferenc. Budapest–Szeged, 2024. A *Zsigmondkori Oklevéltár* kiadása Mályusz Elemér nevéhez köthető és 1951-ben indult el. Vö. *Zsigmondkori Oklevéltár* I. 1387–1399. Összeáll. Mályusz Elemér. Budapest, 1951. Ma már a sorozat a 15. kötetnél tart. Vö. *Zsigmondkori Oklevéltár* XV. 1428. Közzéteszi C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint. A kötet elkészítésében közreműködött Péterfi Bence. Budapest, 2022.

¹⁰ Vö. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mltk_mol_sorozatokat_nagysorozatokat_forraskiadvanyok/ – továbbá – https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozepkori_magyar_okmánytarak/ (utolsó letöltés: 2025. január 21.).

okból kifolyólag – többnyire perek, igazolások stb. – esetén elő kellett venni az archivált iratokat, akkor ezt megtették.¹¹ A 19. század előtt tudományos célra csak ritkán használták a levéltári anyagot, viszont a nemzeti identitás erősödésével együtt fontossá váltak az archívumokban őrzött iratok tudományos szempontból is. Az egyéni állampolgári és a fenntartói, intézményi, állami igények az iratokkal kapcsolatban tömegesen csak a 20. században jelentek meg. Különösen ki kell emelni a magyarországi rendszerváltozást követő kárpótlási folyamatot, amikor az állampolgárok addig sohasem látott mértékben használták a levéltári szolgáltatásokat.¹² Magyarországon a vagyoni kárpótlás mára lényegében lezárult, de egyre inkább felértékelődött az információs kárpótlás,¹³ amiről lesz még szó.

Az iratok megismerésének, az információk (fel)használásának a módja tehát megváltozott, és még inkább változni fog a jövőben: tömeges és gyorsan kielégítendő igényről beszélhetünk. Ennek csakis úgy lehet megfelelni, ha egyre inkább olyan alkalmazásokat használunk, amelyek már nem igénylik a magas felkészültséget, vagyis nem zárják ki a „céhen” kívülieket a források eléréséből, pontosabban az információ megismeréséből. Többé már nemcsak a történészek és egyéb szakemberek privilégiuma lesz a forrásismeret, forrásértés és forráskritika. Biztos vagyok benne, hogy a talán nem is távoli jövőben a gépi intelligencia kiküszöböli az átlagember hiányosságát a paleográfia, a nyelvismeret és egyéb segédtudományok terén. Ez nem azt jelenti, hogy a jövőben mindenki történésszé válik, de azt igenis jelenti, tulajdonképpen már ma is, hogy szélesebb közönséghez fog elérni a tartósan meg-

¹¹ Egy izgalmas esettel igazolom az iratok megőrzésének a fontosságát. A magyar királyi archívum – a jelen írás elején említett közel egymillió Mohács előtti oklevél – pusztulásáról számos teória létezik, de ugyanígy vannak elméletek a jelentős értékkel bíró levéltár esetleges fennmaradásáról is. Mindenesetre létezik egy közvetett bizonyíték arra, hogy Buda várának visszavétele előtt tízegynéhány évvel a magyar királyi levéltárat még egyben őrizték a törökök Budán, sőt abban rendet is tartottak, mert szükség esetén bizonyító erejű iratot is ki tudtak emelni az archívumból. Az 1670-es években a cinkotai polgárok a pesti törökök rákosi rétfoglalásai ellen tiltakoztak a budai pasánál. A beglerbég a cinkotaiak kérésére úgy intézte el a vitás ügyet, hogy a Mátyás király idejéből származó határbejáró oklevelet a budai királyi levéltárból kikérte, és annak adatai alapján állapította meg a vitatott határt. Vö. Belitzky János: Megvolt-e a magyar királyok középkori levéltára a török Budán? *Levéltári Közlemények*, 12. (1934) 1–4:155–158.

¹² Lásd például a Magyar Országos Levéltár éves beszámolóit a *Levéltári Közlemények* 1991 utáni számaiban. Továbbá *Kárpótlásra vonatkozó források a magyar levéltárakban*. Szerk.: Müller Veronika. Levéltári módszertani füzetek 14. Budapest, 1992; Noszkó-Horvát Mihály: Kárpótlás Magyarországon, a kárpótlási iratok. A VERITAS Történetkutató Intézet levéltárában található iratanyag bemutatása. *VERITAS évkönyv* 1. (2016) 367–386. Legutóbb Uő.: A vagyoni kárpótlás Magyarországon, a kapcsolódó kárpótlási iratok bemutatása. *VERITAS évkönyv* 8. (2021) 461–480; Uő.: A kárpótlási szervezetrendszer Magyarországon. *VERITAS évkönyv* 9. (2022) 560–579.

¹³ Trócsányi Sára: Információs kárpótlás helyett. *Fundamentum*, 3. (1999) 1:115–119; Uő.: Információs jog – Múlthoz való jog? *Az odaátra nyíló ajtó*. Budapest, 2001, 139–150; Halmi Gábor: Mi fán terem az információs kárpótlás? Az információs szabadság és az adatvédelem konfliktusa az alkotmánybírárság gyakorlatában. *Fundamentum*, 9. (2005) 4:127–131; Majtényi László: *Az információs szabadságok*. Budapest, 2006; Tóth Eszter: Kárpótlás. Az állambiztonsági iratok megismerésének lehetőségei. *Múzeumcafé* 65, 12. (2018) 3:145–160.

őrzött (történeti) dokumentum által hordozott információ. Lesznek olyan forrástípusok, amelyek a széles közvélemény érdeklődésére kevésbé tartanak igényt, de esetleg a szakmabeli történészek továbbra is lelkesen foglalkoznak majd az ilyen témákkal is. Ők is több gépi segítséget kapnak majd ahhoz, hogy az összefüggések feltárása után elemzéseiket és koncepcióikat megfogalmazzák. Mindez a folyamatok felgyorsítását fogja eredményezni. Felgyorsul a hozzáférés az irathoz, az irat tartalmához, felgyorsul maga a kutatás is, és ez magával hozza, hogy gyorsabb lesz a feldolgozás, az eredmények közreadása is. Már ma is látszik, hogy vannak olyan dokumentumok, amelyek a szűkebb szakmai érdeklődésen túl a szélesebb tömegek érdeklődésére is igényt tartanak.

Kiváló példa erre a megállapításra a 2019 végén Oroszországtól átvett,¹⁴ a második világháború következtében a Szovjetunióba elhurcolt magyar állampolgárok nyilvántartó kartonjainak a feldolgozása és publikálása a világhálón.¹⁵ Adott volt egy rendkívül komplex feladat, aminek a gyors megoldását ráadásul az első bejelentések után komoly társadalmi és politikai elvárások kísérték.¹⁶ Számba vetjük a lehetőségeket: tucatnyi oroszul kiválóan beszélő és a korabeli katonai, egészségügyi szakszargonhoz is értő szakember egy-két évtized alatt sok tíz, százmillió forintért talán elvégezte volna a feladatot. De sem a magyar társadalom, sem a politikum nem akart évtizedekig várni, és ennyi pénz sem állt rendelkezésre. Összehívtuk a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába azoknak a magyar egyetemeknek a képviselőit, ahol jelentős informatikai képzés, kutatás folyt. Ugyancsak beszélgetést kezdeményeztünk azokkal a magyarországi cégekkel, vállalkozásokkal, amelyek informatikai, technikai megoldásokat tudtak kínálni a problémánkra. Az első közgyűjtemény voltunk, amely hitet tett a mesterséges intelligencia bölcsészettudományi alkalmazása mellett. Bőven akadtak ellendrukerek, akik gúnyos megjegyzéseket tettek, miszerint „a természetes intelligencia

¹⁴ Szabó Csaba: Megkésétt főhajtás: A második világháború következtében Szovjetunióba hurcolt magyar állampolgárok nyilvántartó kartonjainak feldolgozása. *GUPVI, GULAG: Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20*. Szerk.: Bognár Zsolt, Muskovics Andrea Anna. Miskolc-Egyetemváros, 2021. 259–281.

¹⁵ <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (utolsó letöltés: 2025. január 31.).

¹⁶ Csupán néhány példát kiemelve a korabeli sajtóból és a napilapokból, médiumokból. Lásd például Fáy Zoltán cikkét a *Magyar Idők*ben, <https://www.magyaridok.hu/lugas/hazateres-2-3533261/> (utolsó letöltés: 2025. január 31.); Ficsor Benedek írását a *Magyar Hang*ban, <https://hang.hu/belfold/ez-egy-tarsadalmi-ugy-hazakerulnek-a-szovjetunioba-hurcolt-magyarok-adatai-103545> (utolsó letöltés: 2025. január 31.); Szóts Zoltán Oszkár cikkét az *Újkor* felületén, <https://ujkor.hu/content/hatszazezer-magyar-fogoly-1944-es-1960-kozott-szovjetunioban-teljesnyilvantartas-magyarorszagra-erkezik> (utolsó letöltés: 2025. január 31.); Tóth Ida írását a *Magyar Nemzet*ben, <https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/2019/11/meztelenul-a-barakkban> (utolsó letöltés: 2025. január 31.). Nemcsak az országos lapok, de a lokális megyei sajtó is foglalkozott a hírrel. Lásd <https://www.kisalfold.hu/orszag-vilag/2019/10/hazakerul-hatszazezer-szovjet-tabo-rokba-kerult-magyar-fogoly-kartonja> (utolsó letöltés: 2025. január 31.).

nem lehet alárendelve a mesterségesnek”. Mi a gyors, olcsó és hatékony megoldást kerestük.

Tíz hónap alatt elvégeztük a munkát, és 2020. november 25-én, a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszerszermunkások emléknapján szabadon hozzáférhetővé tettük az adatokat a világhálón. Visszagondolva nem voltak kétségeink sohasem az eredmény iránt, de akkora sikerre nem számítottunk, amely a közzétett adatbázist fogadta. Az első évben 370 ezret meghaladó egyéni lekérdezést, kilencmillió letöltött oldalt, több ezer megkeresést, köszönetnyilvánítást regisztráltunk. Azóta is évente 200 ezer feletti számban keresik fel az alkalmazást, és nem csak magyar IP-címekről. Jelentős az érdeklődés Romániából az ott még zajló második világháborús kárpótlás miatt (3744 esetben szolgáltatunk adatot a romániai kárpótláshoz), és Európán kívül, a tengerentúlról is sokan használják az adatbázist. Az intenzív állampolgári, felhasználói érdeklődésre utal az is, hogy 2025. január végéig bezárólag a *Szovjet táborok magyar foglyai* adatbázishoz 4653 esetben pontosítás, 2317 kiegészítő információ és 130 képfeltöltés érkezett.

Ez volt az a mozzanat, amely a mi gondolkodásunkat is megváltoztatta, és felgyorsította az MNL vezetőségének és informatikus szakembereinek az érdeklődését az új IT-megoldások és a mesterséges intelligencia iránt. A tanulási folyamat során észrevettük, hogy olyan kegyelmi pillanatban vagyunk, amikor még nem maradtunk le, sőt be is tudunk kapcsolódni a nemzetközi kutatásba. Vezetői értekezleteken gyakran elmondtam a kollégáknak, hogy olyan a helyzet, mint amikor egy pályaudvaron a peronon szaladunk az éppen elinduló vonat után. Én még meg tudom ragadni a kapaszkodót és felugrok az egyre gyorsuló vonat lépcsőjére. Nyújtom a kezemet a kollégáknak, hogy felhúzzam őket is a szerelvényre. Aki fel akar jutni a vonatra és elkapja a kinyújtott kart, azt fel tudom húzni, aki lemarad, az lehet, hogy végleg ott reked az állomáson. Mindazokkal, akik feljutottak a már száguldó vasúti kocsikra, az a közös célunk, hogy minél előbbre jussunk, jobb helyeket szerezzünk a vonat elején.

Annak ellenére, hogy az informatika az egyik leggyorsabban fejlődő technológia,¹⁷ a humán/bölcséleti tudományok terén még nem vagy nagyon lassan történt meg az áttörés. Ahogy mi is beszámoltunk a nemzetközi levéltáros fórumokon a sikereinkről,¹⁸ megbeszéléseket folytattunk kollégáimmal és meghívott vendégeinkkel (például Barabási Albert Lászlóval az MNL Országos Levéltárában 2021.

¹⁷ Gondoljon mindenki bele, hogy mikor vásárolta meg az első személyi számítógépét, és az milyen paraméterekkel rendelkezett. Az idősebbek már megismerkedhettek a Commodore 64-gyel, amely a tömegeknek csak játékként jelent meg. 1982-ben dobták piacra az USA-ban, még a *Guinness Rekordok Könyvébe* is bekerült, mint a valaha legnagyobb számban (kb. 17 millió) eladott számítógép. Én 1992-ben vásároltam az első PC-met, ráadásul azonnal egy Notebookot. Az akkor csúcsgépnek számító komputer 50 MB winchesterrel rendelkezett, még DOS alapon egyedi parancsokkal futott. Három évtized múltán terabájtos tárolólemezekről beszélünk (nekem két négy terás winchester van beépítve az otthoni asztali gépembe). Ma már egy mobiltelefon is számítógépként működik. És most csak a hardware-ről ejtettünk szót. A szoftverek fejlődése legalább ilyen gyors tendenciát mutat.

március 5-én), workshopokat rendeztünk,¹⁹ és megállapítottuk, hogy sokkal több pénzzel és eszközzel rendelkező nagy és gazdag államok levéltárai sem állnak előbbre, sőt kíváncsian figyelték a mi magyar megoldásainkat. Ez óriási erőt adott a kollégáimnak is, örömmel, konstruktívan, kreatívan és innovatívan vettek részt az újabb és újabb projektjeinkben, amelyek mindig egy kicsivel javították a megoldásainkat, újabb eredményeket hoztak, amelyek még inkább ösztönözték a munkatársaimat. Mindebből az következik, hogy jó irányban járunk, érdemes folytatnunk a megkezdett utat.

Az iratok megőrzése és feldolgozása mellett az adatok, információk szolgáltatása a tudományos kutatók és az állampolgárok tömegei, sőt a fenntartók (állam, települések, egyházak stb.) felé tehát a jövőben is a levéltárak elsőrendű feladata marad. Egy aspektust még meg kell említeni, amely szintén a levéltárak egészen korai, múltbeli szerepéből fakad és a jövőbe is mutat: a *hitelesség* megőrzése. Vagyis, amit közzétesznek a levéltárak, akármilyen nagy mennyiségben, akármekkora tömeget megcélozva, annak igaznak kell lennie. Ez különösen fontossá válik akkor, amikor esetleg már nem is lesz szüksége az érdeklődőnek, kérelmezőnek, felhasználónak magára az eredeti iratra, csakis a dokumentumban megőrzött adatra, információra. És az is valószínűsíthető, hogy nem fogja saját maga ellenőrizni a közölt adatot, de a hitelesség nem sérülhet. Ez komoly felelősséggel jár a papíralapú iratok esetében is, de még inkább erősödik majd ez a kötelezettség az elektronikus iratok esetében. Véleményem szerint a levéltáraknak fontos szerepet kell(ene) kapniuk az iratokat kezelő szoftverek alkalmasságának, hitelességének a megállapításában is. Ugyanis nem a levéltárak keletkeztetik az általuk őrzött iratok többségét, de fontos kötelemük marad a jövőben is a különböző provenienciájú irományok esetében a hiteles tartalom szavatolása. Ez csakis úgy képzelhető el, ha az irat

¹⁸ Például Hegedűs István: Public collection digitization strategy of Hungary and its impact to the National Archives of Hungary. *Atlanti+ International REview for Modern ARchival Theory and Practice* 29. (2019) 1: 69–79.; Uő.: How Artificial Intelligence and machine learning can help rethink archives? *Atlanti+ International Scientific Review for Contemporary Archival Theory and Practice* 30. (2020) 2: 57–64; Szabó Csaba: Die Verarbeitung von sowjetischen Karteien über ungarische Häftlinge. *FORUM. Das Fachmagazin des Bundesarchivs.* (2022) 137–141.; Szerényi Ildikó: *Involving Volunteers and New IT Solutions in Database Building* (2023). Előadás a 33rd conference International Archival Days 2023 nemzetközi levéltártudományi konferencián, Maribor, Alma Mater, 2023. november 29.; Hegedűs István: Processing the index cards of the Czechoslovak–Hungarian population exchange (1945–1948). Előadás az Icarus konferenciáján. Skopje, 2023. november 9. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/reszvetel_az_icarus_31_konferenciajan (utolsó letöltés: 2025. január 31.); Mikó Zsuzsanna: Archival heritage without borders. Előadás az European Board of National Archivists (EBNA) konferenciáján. Madrid, 2023. október 6.

¹⁹ Például *Handwritten Text Recognition Workshop* 11 európai nemzeti levéltár IT-szakembereinek a részvételével. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, 2023. június 12–13. Továbbá *Family reconstruction with new technologies. FamilySearch Workshop* több mint 40 nemzetközi résztvevővel. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, 2024. május 13–14.

életciklusában a keletkezésétől egészen az utolsó fázisig, a selejtezésig és/vagy megőrzésig a levéltárak által garantált, hiteles az egész folyamat.

A jelenleg rendelkezésre álló ismereteim segítségével jelzem azokat a területeket, ahol a jövőben a levéltárak biztosan új lehetőségekkel szembesülnek. Ezeket vagy „elszenvedik”, készen kapják és alkalmazzák, vagy aktívan közreműködnek a kidolgozásukban, fejlesztésükben és majdani alkalmazásukban is. Természetesen én az utóbbi eshetőséget támogatom.

Napjainkig a levéltárak elsősorban papíralapú dokumentumokat őriznek. Emellett még ma csekélynek mondható az elektronikus iratok mennyisége. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára összesen 12 065 db aktív törzsszegységet, 90,26 kilométer papíralapú iratot és 401 terabyte elektronikus állományt kezel. Ez utóbbi magában foglal 77 terabyte eredendően papíralapú vagy mikrofilmes dokumentumról készült digitalizált változatot is. Emellett az intézmény 37,38 gigabyte, már eleve elektronikusan keletkezett (*e-born*) iratot – az iratképzőktől átvett állományt – is őriz. A vármegyei tagintézmények 80 594 db aktív törzsszegységet tartanak nyilván, összesen 232,61 km papíralapú irat és 33,9 terabyte elektronikus dokumentum megosztásban. Ezek az arányok a jövőben biztosan meg fognak változni. A következő évtizedekben – nem korábban – egyre kevesebb lesz a papíralapú és egyre több az elektronikus dokumentum mennyisége. Ez számos változást fog hozni a levéltárak feladatellátásában a nem túl távoli, de nem is oly közeli jövőben (én ezt a váltást két évtizeden belül „jósolom”). Erre már most készülni kell.

Ugyanakkor már napjainkban válaszokat kell keresni és találni a papíralapú iratok hatékonyabb feldolgozási és adatszolgáltatási kihívásaira. Az egyik ilyen probléma a *kézírás-felismerés*. Hozzávetőleg két évtizede „robbant be” az optikai szövegfelismerés (*optical character recognition* — OCR)²⁰ a mindennapjainkba.

²⁰ A legkorábbi optikai karakterfelismerést a 20. század elején (1914) Emanuel Goldberg valósította meg, amikor kifejlesztett egy olyan gépet, amely karaktereket olvasott, és szabványos távirókéddá alakította azokat át. Kísérleteit folytatta, és az 1930-as évekre létrehozta az úgynevezett „statisztikai gépet” a mikrofilm archívumok keresésére, optikai kódfelismerő rendszer használatával. A szabadalommal az IBM rendelkezik. A következő nagy fejlesztésre csaknem 40 évet kellett várni. 1974-ben Ray Kurzweil eredményesen folytatta az omni-font OCR fejlesztését, amely felismerte a szinte bármilyen betűtípussal kinyomtatott szöveget. Kurzweil a technológiát eredetileg a vakok és gyengénlátók megsegítésére szánta. A Kurzweil Computer Products 1978-ban piacra dobta az optikai karakterfelismerő számítógépes programot. 1980-ban Kurzweil eladta cégét a Xeroxnak, amely Scansoftként forgalmazta a papír-számítógépes szöveg konverziót. A 2000-es években az OCR szolgáltatást (WebOCR), felhőalapú számítógépes környezetben és mobil alkalmazásokon, például az idegen nyelvű jelek valós idejű fordítását okostelefonon is elérhetővé tették. Ma már különböző kereskedelmi és nyílt forráskódú OCR rendszerek állnak rendelkezésre, amelyek kezelik a leggyakoribb író rendszereket a latintól, a cirillen, arabon, héberen, bengálin, tamilon keresztül a kínai, japán és koreai karakterekig. Herbert F. Schantz: *The history of OCR: optical character recognition*. Recognition Technologies Users Association, 1982. A magyarországi fejlődéshez lásd Dr. Balázs-Piri László: A Recognita története a megalakítástól 1996 végéig. Kézirat. <https://real-ms.mtak.hu/27573/> (utolsó letöltés: 2025. február 1.).

Gyorsan forradalmasította a nyomtatott szövegek kezelését. Mi is az OCR? Egy olyan technológia, amely lehetővé teszi gépelt vagy nyomtatott szövegekről rendelkezésre álló képek, szkennelt vagy digitálisan fotózott dokumentumok és a pdf-fájlok szerkeszthető és szövegesen kereshető formába átalakítását. Az így kapott anyag szerkeszthető, kivágható, kereshető és archiválható. Óriási technológiai újítás volt minden olyan terület számára, amelyek tömegesen kezeltek szövegeket, így például a könyvtárak és a levéltárak részére is.

Persze az abszolút nyertesei az OCR technológiának a széles felhasználói réteg, köztük a tudományos kutatók. Elég szkennelni/digitalizálni például egy újságcikket vagy tudományos közleményt, de akár egy gépelt eredeti iratot, amit az OCR segítségével könnyedén átalakíthatunk szerkeszthető dokumentummá. Nem kell többé kézzel rögzíteni (lényegében másolni) a számítógépbe a forrást, ami a terjedelemtől függően hosszú ideig is eltarthat. Ma már elég egy szkennert, egy digitális fényképezőgépet, sőt lényegében egy mobiltelefon is megfelel a célnak. A rögzített képet pillanatok alatt átalakítja a szövegfelismerő szoftver (OCR) szerkeszthető dokumentummá.

A levéltárak milliónyi gépelt (és nyomtatott) egyedi dokumentumot őriznek a 19. század végétől, amelyek feldolgozásához kiválóan alkalmas az OCR technológia. Így könnyebb forráskiadványokat készíteni, a felismert szövegeket csak össze kell vetni, össze kell olvasni az eredetikkkel, ki lehet váltani a költséges és időigényes gépelést. Az online forrásközlések még ezt sem igénylik, elég, ha például kétrétegű pdf-fájlokban teszi közzé az iratot a levéltár, a felhasználó a második rétegben, a szövegállományban, a tartalomban is kereshet. Ha egy alapos metaadattal felszereljük az egyes OCR-ezett dokumentumokat, sokkal gyorsabbá válik a kutatás és az adatszolgáltatás. Ugyanakkor ezzel a technológiával egyelőre csakis a gépelt/nyomtatott dokumentumokat lehet átalakítani szerkeszthető/a tartalomban kereshető változáttá. A levéltárak legnagyobb állománya nem ilyen típusú iratokból, hanem vegyes (gépelt és kézzel írott), illetve csakis kézírással rögzített forrásokból áll. Jóllehet, ezek adattartalma ma még csak a tudományos kutatás számára izgalmas, de meggyőződésem, hogy hamarosan ez is változni fog, illetve egy konkrét példán igyekszem bizonyítani a társadalmi hasznosulás jelentőségét a kézzel írt iratok szoftver alapú tömeges feldolgozása esetén.

A Magyar Nemzeti Levéltár 2021 őszén hirdetett első alkalommal lehetőséget a nagyközönség számára, hogy önkéntes munkát végezzenek IT-területen. Ennek előzményeképpen a mesterséges intelligencia segítségével 2021 nyarán befejeződött az 1828. évi országos népszámlálás névjegyzékében szereplő adófizetők kézzel írt nevei közül az első 36 ezer oldal átírása. Az önkéntes munkára jelentkezők a nevek validálásában vehettek részt. A felhívás közzététele után a nagy társadalmi érdeklődés két nap alatt megmutatkozott. Összesen 70 lelkes önkéntes dolgozott az ország minden részéről, sőt az Egyesült Királyságból, Svédországból, Kárpátaljáról és Erdélyből is. A jelentkezők először paleográfiai útmutatókat kaptak és teszteken keresztül ellenőrizhették magukat. A tényleges munkát pedig bárholnan és bármi-

kor online elérhető alkalmazással lehetett elvégezni, ezt a *Transkriptorium* nevű spanyol informatikai cég (a Valenciái Műszaki Egyetem vállalkozása) fejlesztette ki az MNL-lel közös projekt eredményeként. Az önkéntesek fejenként legalább 50 oldal átírását vállalták, bár sokan közülük a program végére ennél jóval többet dolgoztak fel. Munkájuk révén javult a szoftver szövegfelismerő képessége, és a végeredmény is pontosabbá vált. A projekt befejeztével a gépi tanulási modell újra lefutott a javított adatállományon. A publikálás is megtörtént, 194 649 darab kép – mintegy 2,5 millió személynév került közzétételre.²¹

A probléma a kézirás-felismeréssel ma még az, hogy léteznek ugyan eljárások, kísérletek, hogy az OCR mintájára a kézírást is szoftver segítségével ismerjük fel, alakítsuk át szerkeszthető dokumentummá, de ezek még többnyire nem kellően kidolgozottak, nem a tömeges használatra optimalizáltak.²² Ugyanakkor meggyőződésem, hogy ez a jövő. A *Handwritten Text Recognition* (HTR) programok egyre pontosabbá válnak idővel és tömeges megoldást fognak kínálni a kézzel írott szövegek szerkeszthető dokumentummá alakításában. Hamarosan megoldódik – remélem, hogy még az én és kortárs olvasóim életében – a probléma, miszerint a 19. század előtti levéltári dokumentumok többsége kézzel íródott, és az eltérő írásmódok, sőt nyelvek miatt ezek digitalizálása és kereshetősége ma még komoly kihívás. Az MI-alapú optikai karakterfelismerés (OCR) és a mélytanulási modellek segítségével fejleszthető lesz olyan algoritmus, amely képes lesz nem csupán egy adott személy kézírást felismerni, hanem több ezer különböző kézírási stílus mellett a többnyelvű dokumentumok fordítását és a korszakonként változó nyelvhasználatot is azonosítani és értelmezni tudja majd. A kézirás mellett a levéltárban megőrzött dokumentumok nyelve is változott időszakonként. A magyar levéltárakban többnyire magyar, latin, német, orosz, olasz és francia nyelvű iratok találhatók. Az MI-alapú nyelvfeldolgozó rendszerek képesek lehetnek nemcsak automatikus fordításra, hanem a korszakoknak megfelelő szóhasználat és nyelvhelyesség értelmezésére is. Ez jelentősen felgyorsíthatja a régi dokumentumok feldolgozását és kutathatóságát, továbbá a nagyközönség tájékoztatását, elérését is.

A kézirás-felismerés és a nyelvtechnológiai eszközök révén jelentősen megnövekszik a digitálisan elérhető adatok mennyisége, ami óriási lendületet adhat az *adat- és szövegbányászat* tudományos, állampolgári és fenntartói igényeinek kielégítéséhez. Minél több adat áll rendelkezésre egy kutatáshoz vagy összefüggések feltárásához, annál könnyebbé válik az adatok összekapcsolása és a releváns informá-

²¹ Szerényi Ildikó: Az 1828. évi országos összeírás feldolgozása mesterséges intelligencia támogatásával és önkéntesek segítségével. *Levéltári Szemle*, 72. (2022) 2:73–86. Lásd még https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/gepi_kezirasfelismeressel_keszult_el_legnagyobb_adatbazisunk (utolsó letöltés: 2025. február 1.). Továbbá https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/mar_mar_urtechnologiaval_dolgoz_zak_fel_a_leveltari_iratokat (utolsó letöltés: 2025. február 1.).

²² Az egyik legismertebb alkalmazás az innsbrucki fejlesztésű *Transkribus*, elsősorban kis terjedelmű egyedi kézíráások felismerésére. Vö. <https://www.transkribus.org/> (utolsó letöltés: 2025. február 1.).

ció kinyerése. Ebben a folyamatban kulcsszerepet játszik a mesterséges intelligencia, amely lehetővé teszi olyan algoritmusok fejlesztését, amelyek mélyebb, eddig rejtett kapcsolatok feltárására képesek. Az MI alkalmazása nemcsak az információk hatékonyabb feldolgozását segíti elő, hanem strukturálatlan adatokból automatikusan képes releváns információkat kinyerni, rendszerezni és kereshetővé tenni, ezzel jelentősen megkönnyítve a kutatók és felhasználók munkáját. „A válaszok készen vannak, csak jól kell kérdezni” – hangzik el a jól ismert mondat az Isaac Asimov ihlette sci-fi filmben.²³ Az MI integrációja a levéltárakba nemcsak a meglévő folyamatok hatékonyságát növeli, hanem új lehetőségeket is teremt a történelmi adatok feldolgozásában és felhasználásában, hozzájárulva ezzel a tudományos kutatás és a közösségi tudás bővítéséhez.

Néhány lehetséges téma, amely a levéltárak szerepét az általuk őrzött iratok MI-alapú feldolgozása miatt a jövőben jelentősen felértékelheti:

A (termő)föld jelentős értékkel bír, sőt a jövőben a világ túlnépesedése és a fogyasztási eszközök egyenlőtlen elosztása miatt a termőföldből sarjadó – megbízható – élelmiszerek miatt a föld értéke valószínűleg növekedni fog. Nagyon fontos kérdés lesz majd egy-egy adott földterület kémikáliáktól tiszta állapotának az igazolása. A magyar levéltárak tömegével őrzik az 1945 utáni mezőgazdasági művelés dokumentumait, például az egykori termelőszövetkezetekben és állami gazdaságokban keletkezett iratokat. Ha egyszer majd megfogalmazódik egy olyan kérdés, hogy a jó minőségű magyar termőföldeken a gyom- és kártevőirtással mennyire terhelték túl a talajt, a levéltárak pontos kimutatásokat fognak tudni adni az ország területén felhasznált vegyszerek mennyiségi adatairól. Miért fontos ez? A vegyszerek a növényekben felszívódva és a talajba jutva fejtették ki – sajnos gyakran máig hatóan – a hatásukat. Lehet, hogy a kártevő és a gyom sikeresen elpusztult, de a növényi táplálékot elfogyasztó ember és állat szervezetét, egészségét is terhelte, betegítette a szer. Egyetlen példa: A DDT (diklór-difenil-triklóretán) nagy hatású rovarmérég. Mivel az élő szervezetben felhalmozódhat, károsítja az élővilágot és egyben az emberi környezetet, egészséget. A világon elsőként Magyarországon tiltották be a forgalmazását és felhasználását 1967-ben.²⁴

Az elmúlt években több alkalommal is foglalkozott a sajtó a Magyar Nemzeti Levéltár tervezett nagy vállalkozásával, egy Családtörténeti Kutatóközpont felállításával és a nemzeti anyakönyvi adatbázis, a „nemzet családfája” létrehozásával.²⁵

²³ *Én, a robot* (I, Robot), amerikai tudományos-fantasztikus film Alex Proyas rendezésében. A forgatókönyvet Jeff Vintar, Akiva Goldsman és Hillary Seitz írták. A film főszerepében Will Smith látható. 20th Century Fox, 2004.

²⁴ <https://magyarmezogazdasag.hu/2020/08/31/egy-reg-betiltott-vegyszer-ami-meg-bennunk-van/> (utolsó letöltés: 2025. február 1.). Továbbá <https://www.greenpeace.org/hungary/sajtokozlemeny/1467/nagy-europai-alfoldteszt-a-magyarban-nincs-tiltott-vegyszer-a-sajnos-meg-min-denutt-jelen-levo-ddt-kivetelevel/> (utolsó letöltés: 2025. február 1.).

²⁵ https://index.hu/kultur/2020/12/24/kormanyhatarozat_leveltart_csaladfa_digitalizacio/ (utolsó letöltés: 2025. február 1.). Továbbá *Hamarosan elkészül Magyarország digitális családfája*. kul-

A Magyar Kormány 2020. december 23-án tette közzé a Magyar Nemzeti Levéltárban felállítandó Családtörténeti Kutatóközpontról szóló határozatát.²⁶ A központ felállításához és az állami anyakönyvek másodpéldányainak digitalizálásához szükséges források biztosítása elmaradt.²⁷ A MNL stratégiai célkitűzésként kezeli a családtörténeti, történeti demográfiai kutatásokhoz és közigazgatási anyakönyvi eljárásokhoz egyaránt nélkülözhetetlen forráscsoport digitalizálását, amit a saját költségvetésében rendelkezésre álló személyi és informatikai erőforrásokkal összhangban és pályázati források felhasználásával képes megvalósítani. A jelenlegi eszközökkel számolva a program befejezésének várható időtartama nyolc és fél év. A 2020. évi kormányhatározat megvalósulása esetén két év alatt terveztük elvégezni a digitalizálást, és közben kialakításra került volna az informatikai környezet, aminek segítségével a digitalizált adatokat strukturáltan szolgáltatottuk volna a világhálón.²⁸

Miért fontos az anyakönyvek digitalizálása, milyen lehetőségek adódnak az elektronikus képi állományok rögzítése után az MI-alapú feldolgozás számára? Amennyiben a magyar állami anyakönyvi állomány 1895 utáni digitális felvételezése lezárul, mintegy 22 millió képfájl áll majd rendelkezésre. Ha csak átlagot számolunk, akkor is 100 milliónál több névbejegyzéssel, személyhez köthető adattal fog rendelkezni a magyar állam. Újabban kapcsolati hálók építésével kísérletezünk a Magyar Nemzeti Levéltárban.²⁹ Most csak felvillantom, ha az MI segítségével valóban fel lehetne építeni a jelenlegi magyar társadalom „családfáját”, akárcsak az elmúlt 130 évre vonatkozóan, mekkora eredmény lenne ez a családi, helyi identitás megismerése, a családtörténeti és helytörténeti kutatások szempontjából. Mindez azonban eltörpülne az egyéb társadalmi hasznosulás mellett. Akár három generációra visszamenően lehetne az anyakönyvi adatokból létrehozott családi kapcsolatokhoz illeszteni más nyilvántartások mellett például az ugyancsak rendelkezésre álló egészségügyi iratok gyógyszerkutatási, közegészségügyi szempontból releváns

tura.hu – Tudomány. 2024. május 16. Legutóbb <https://digitalizalas.eu/cikk/robotokkal-digitalizaljak-a-magyar-anyakonyveket/> (utolsó letöltés: 2025. február 1.).

²⁶ Az 1989/2020. (XII. 23.) Korm. határozat a családtörténeti kutatások elősegítéséhez és a családtörténeti források széleskörű bemutatásához szükséges intézkedésekről. *Magyar Közlöny*, 288. sz., 2020. december 23., szerda. 10718.

²⁷ Az 1291/2024. (IX. 19.) Korm. határozat Kormányhatározatok felülvizsgálatáról. *Magyar Közlöny*, 93. sz., 2024. szeptember 19., csütörtök. 6665. A Kormány a korábbi határozatát visszavonta.

²⁸ Az MNL illetékességébe tartozó állami anyakönyvi másodpéldányokat, 22 vármegyei tagintézmény 22 telephelyén, 3422 település 38 353 kötetét őrizzük 1848 iratfolyóméter terjedelemben. A kötetek teljes oldalszáma 22 933 777 oldal. A digitalizálás várható tárhelyigénye előreláthatólag 300,52 TB lenne.

²⁹ <https://papageno.hu/intermezzo/2023/01/petofi-sandor-kapcsolati-haloja-a-nemzeti-leveltar-uj-adatbazisaban/> (utolsó letöltés: 2025. február 1.). <https://magyarnemzet.hu/kultura/2024/03/petofi-sandor-kozossegi-halo> (utolsó letöltés: 2025. február 1.). A kész adatbázis megtekinthető <https://adatbazisokononline.mnl.gov.hu/adatbazis/petofi-kozossege> (utolsó letöltés: 2025. február 1.).

adatait. Micsoda anamnézis állna az orvosok rendelkezésére! Mekkora segítség lenne ez a hatékony gyógyítás szempontjából! – Egészséges társadalom, gazdagabb ország.

Szinte szédítő belegondolni, milyen lehetőségek nyílnak meg a levéltárak előtt a mesterséges intelligencia (MI) alkalmazásával. Az automatizált tartalomkategorizálás, klaszterezés és osztályozás lehetővé teszi, hogy a nyelvi modell automatikusan felismerje, értelmezze és címkézzé a dokumentumok tartalmát, ezzel nemcsak a keresést és a hozzáférést könnyíti meg, hanem lehetővé teszi az összefüggések gyorsabb feltárását is. Az automatizált rendszerek képesek az adatok mélyebb rétegeiben is mintázatokat felismerni, amelyeket a hagyományos módszerekkel nehéz vagy lehetetlen lenne feltárni. Az MI és a virtuális valóság (VR) technológiák összekapcsolása egészen új dimenziókat nyithat meg a levéltári élményben. A dokumentumok és történelmi anyagok többé nem csupán olvashatók, hanem interaktívan átélethetők is lesznek. Ez az interaktív élmény nemcsak a történelmi ismeretek elmélyítését szolgálja, hanem újfajta kapcsolódási pontokat is kínál a levéltári anyagok és a felhasználók között. A dokumentumalapú prediktív elemzések lehetővé teszik, hogy a történelmi adatokat ne csupán visszatekintve vizsgáljuk, hanem azokból társadalmi, gazdasági vagy környezeti trendekre vonatkozó előrejelzéseket készítsünk. Az MI-alapú ajánlórendszerek képesek az egyes felhasználók érdeklődési köre alapján személyre szabott dokumentumokat kínálni, ezzel nemcsak növelve az elköteleződést, hanem segítve a kutatókat abban, hogy olyan anyagokra bukkanjanak, amelyekhez máskülönben talán sosem jutottak volna el. Ez az egyre intelligensebbé váló interakció lehetővé teszi, hogy a levéltárak ne csupán adatforrásként szolgáljanak, hanem aktív szereplőként kapcsolódjanak be a tudásmegosztás és az ismeretszerzés folyamatába.

Végül nagyon röviden szót kell ejteni a félelemről, ami a mesterséges intelligenciával kapcsolatban napjainkban gyakran megjelenik. *„Az MI veszélyesebb, mint egy rosszul tervezett repülőgép vagy autó. Azért gondolom így, mert megvan a lehetősége – bármennyire kicsinek is tartjuk az esélyét – annak, hogy elpusztítja a civilizációkat”* – vallja Elon Musk.³⁰ Valójában mi a félelmünk oka? Az ember, az emberi agy folyamatosan erős igényt tart az ellenőrzésre. A legtöbb információra van szükségünk ahhoz, hogy dönteni tudjunk, hogy képesek legyünk „uralni” a környezetünket, a világot. Azért félünk általában a technológiai újításoktól, mert nem ismerjük kellőképpen őket, nincsen elegendő tudásunk róluk, velük kapcsolatban. Ezt az alapvető félelmet csak fokozza a technológia, a mesterséges intelligencia rendkívül gyors fejlődése. Mivel még nem is ismerjük eléggé, ráadásul olyan ütemben fejlődik/fejlesztik, hogy még az alapvető félelmünkön sem vagyunk túl, és máris újabb ismeretlennel állunk szemben. Az ember, amióta kiemelkedett az

³⁰ Idézi Pap Lázár a *Miért félünk a mesterséges intelligenciától?* című cikkében. <https://www.reformatus.hu/egyhazunk/hirek/miert-felunk-a-mesterseges-intelligenciatol/> (utolsó letöltés: 2025. február 1.).

állatvilágból, mindig is így cselekedett az újításokkal kapcsolatban. „Játszott a tűzzel.” Gondoljunk csak az A-bombára. Egyrészt a nukleáris energia fényt és meleget ad, de hihetetlen pusztításra képes. Nem tudunk, nem vagyunk képesek fejlődés nélkül élni. Folyamatosan arra törekszünk, hogy jobba tegyük a körülményeinket, és talán magunkat is. És ha elértünk egy „fokot”, újabb célt tűzünk magunk elé. A félelem, hogy majd a mesterséges intelligencia elpusztítja a világot, azt gondolom, hogy alaptalan. Ha valaha elpusztul a világ, annak egyetlen okozója szerintem csak az ember önmaga lesz. Lehet, hogy ehhez felhasználja majd a technikai innovációit, köztük az MI-t is, de akkor is a humán intelligencia lesz a „végső megoldó”.

Ott még azonban nem tartunk, és azt biztosan állíthatom, hogy a levéltárak jövőjét nem fenyegeti az MI. Ellenkezőleg, szorosan összefügg a levéltár a technológiai fejlődéssel. A digitalizáció és az MI lehetőséget teremthet a levéltári dokumentumok szélesebb körű hasznosítására, az adatok strukturált feldolgozására és új tudományos felismerések megszületésére. Az adatok kinyerése és kereshetőség tétele révén a levéltár nemcsak az állam történeti emlékezete marad, hanem dinamikusan fejlődő adatforrásként is működhet, amely hozzájárul a tudományos és társadalmi innovációhoz.

A DRÁGFFY CSALÁD MARGÓJÁRA – GAZDÁLKODÁS, INNOVÁCIÓ, TUDOMÁNY

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.2>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 25–51.

Bevezető

Jelen tanulmány nem vállalkozik egy teljes családtörténet bemutatására, csupán a Drágffy família egy-egy kimagaslóbb tagjának munkásságára fókuszál. Ők a család három generációjából, három történelmi korszakban teremtettek értéket és „nyomot hagytak” az utókor számára: Drágffy Sándor ügyvéd, aki a kiegyezés előtt politikai pályára lépett, unokaöccse, Sándor, aki a dualizmus utolsó évtizedében virágoztatta fel családi gazdaságát, majd egy szabadalmaztatott találmánnyal gazdagította a magyar műszaki tudományos életet, valamint unokaöccse, Miklós, aki a két világháború között a közigazgatás és a jogtudomány területén alkotott maradandót. A tanulmány kiindulópontját a Drágffy család érsekvadkerti ágának irathagyatéka alapozta meg – amely az 1980-as években indult, nógrádi középnevesi réteget célzó kutatási program keretében került közgyűjteménybe –, illetve kiegészült a Nemzeti Közszerológiai Egyetem és az Eötvös Loránd Tudományegyetem együttműködése által létrejött Magyar Archívumban őrzött, Drágffy Miklóshoz kapcsolódó iratokkal.¹

Servientes ecclesiae – az egyház „szolgái”

1828-ban új praediális (egyházi) nemesi családdal bővült Nógrád vármegye. A nemesi rangot és birtokot Drahokupil József, primás-uradalmi gazdatiszt kapta hűséges szolgálatért Rudnay Sándor hercegprimás esztergomi érsektől. A birtok Vadkert – a mai Érsekvadkert – határában terült el, s csak a fiúgyermek, Sándor, Károly, Miklós, József és Lajos által voltak örökölhetők. Egyházi birtok- és nemes-

¹ A középneveltség kutatása az 1980-as években indult el Nógrád megyében, amely meghatározta a muzeológiai gyűjtőmunkát is, így került az egykori Kubinyi Ferenc Múzeumba a Drágffy család érsekvadkerti ágának hagyatéka. Ajándékok a múzeumnak. *Nógrád Megyei Hírlap*, 1982. szeptember 4., 4.; A Magyar Archívum 2015-ben jött létre intézményi együttműködések és az anyag digitalizálása által, amely Dr. Magyar Zoltán, a közigazgatás-tudomány elismert professzorának szakmai hagyatéka. Ehhez lásd <https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/handle/20.500.12944/4969> (utolsó letöltés: 2025. április 10.); <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/85911> (utolsó letöltés: 2025. április 10.).

ségadományozó joga az esztergomi érseknek, a zágrábi érseknek, a szentmártoni főapátnak, a győri püspöknek és székeskáptalannak volt, ez 1848-ig azzal a kiváltsággal járt, hogy birtokaikból telkeket adományozhattak és ezáltal az adományosokat nemessékké avathatták. Ez a nemesség különbözött a királyi nemességtől. A főpap a nemesei fölött bíraskodási jogot gyakorolt, valamint a praediális birtoknak az egyházhoz való viszonya tisztán magánjogi viszony (sem hűbéri, sem közjogi eredetű), amelynek alapja az egyháznak a praediális birtokhoz való tulajdonjoga. Eszerint a főpap ezt a birtokot hadi szolgálat bére fejében egyesek közt kioszthatja (adományozási jog), a kikötött szolgálatokban hűtlenektől és a fiúágon kihalt, tehát a hadi szolgálatra képtelen adományosoktól visszaveszi (háramlási jog), és ha hadi szolgálatért odaadja azt a birtokot, úgy rendelkezik vele, ahogy neki tetszik (szabad rendelkezési jog), viszont arra is volt példa, hogy a főpap a praediumokat örökös joggal és visszavonhatatlanul adományozta a maga nemeseinek.²

Drahokupil József és Schmidtbauer Rozál házasságából 20 gyermek született, közülük 14 maradt életben. Miután az édesanya özvegy maradt, az árvákkal Vácra költözött és bérházban lakott. József három fia – Miklós, aki az esztergomi érsek nagysarlói uradalmának felügyelője, Sándor, váci ügyvéd, aki 1865–1870 között a váci kerület országgyűlési képviselője volt, valamint Ferdinánd, aki esztergomi káplán, majd tarjáni plébános volt – 1844-ben királyi engedéllyel Drágffyra változtatta a nevét.³

Drágffy Sándor, a „szegények ügyvédje”

A família legismertebb tagja, Drágffy Sándor (1820–1870) nem az atyja által szerzett birtokon gazdálkodott, hanem ügyvédként lett közsímet Vácon, valamint a kerület országgyűlési képviselője is volt. 1820. augusztus 23-án született Dejtáron. Gimnáziumi tanulmányait és a bölcsészeti tanfolyamait Vácon, jogi tanulmányait Pesten és Egerben végezte, majd ügyvédi oklevelet szerzett. A legkedveltebb ügyvéd volt, gyakran kibékítette a panaszos feleket, hogy megóvja a kevésbé tehetőcs családokat a perköltségtől. A városnál különböző tisztségeket viselt, s ügyésze is volt egy darabig, illetve az ő érdeme, hogy Vácon is létesült takarékpénztár, amelynek egy ideig díj nélküli igazgatója is volt.

1865-ben és 1869-ben is a váci kerület országgyűlési képviselőjévé választották. Az 1865. évi politikai hitvallása fennmaradt a család irathagyatékában. Programjának legfontosabb pontjai a nemzet önállósága, függetlensége és a jogfolytonosság biztosítása voltak. Olyan közjogi formát javasolt, amely által a nemzet sem az osztrák tartományoknak, sem kormányuknak ne legyen alárendelve.

² Ozorai József: *Az egyházi vagy praediális nemesek és birtokuk*. Esztergom, 1887, 154., 156.

³ Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye*. Budapest, 1912, 595.; *Magyarország családai. Czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 3. kötet. 1858, 381.; *Hírnök*, 1844. április 26., 1.; *Névmagyarítás. Pesti Hírlap*, 1844. április 22., 1.

Szerinte a Pragmatica Sanctio, mint kétoldalú államszerződés szentesítette az egyenjogúságot a magyar nemzet és az örökös tartományok között, s ezt kívánta szem előtt tartani a közjogi kérdések megoldásánál is. Az 1848. évi törvényeket érvényre kívánta juttatni, valamint felelős magyar minisztérium felállításának sürgetésére tett ígéretet, viszont nem úgy, ahogy Franciaországban, ahol szerinte a központi hatalom centralista, és elnyomja a kisebb közigazgatási egységek (megyék, városok, községek) minden önállóságát. Drágffy programjában a városok önrendelkezési jogát még inkább ki kívánta terjeszteni. Támogatta az ausztriai tartományok alkotmányos szabadságát, de azt, hogy ezeket a jogokat közösen gyakorolják a magyarokkal, ellenezte, mert azt a függetlenség feláldozásának tekintette.

A közös ügyeket elismerte, minthogy az uralkodó is közös, de programjában írta, hogy azt soha nem fogja támogatni, hogy a közös ügyeket a bécsi birodalmi tanácsban tárgyalják és ott döntsenek róluk. Ezért Drágffy a legnagyobb veszélyt a nemzet függetlenségére nézve a közös ügyek tárgyalásában látta. Így csak azt a megoldást támogatta, hogy a közös ügyeket tárgyaló küldöttjeink a bizottságban csak az országgyűlés által jóváhagyott döntést támogathatnak, önálló szavazattal ne rendelkezzenek. Továbbá csak olyan közös ügyeket kívánt támogatni, amelyek a közös fejedelem személyéhez, udvartartásához, a birodalom védelméhez, hatalmi állásához kapcsolódnak, a közös ügyek kiterjesztését nem támogatta, így az ország jóvedelmét is saját hatáskörben akarta tartani.

Az elszegényedés megállítása is szerepelt programjában: „szabad forgalom, szabad vagyon”, ennek érdekében a bordézma, regálék, és a hűbéri terhek eltörlése, egyletek, vállalatok szabad alakulása, az egyenes adók csökkentése, főként a földadó méltányosabb, igazságosabb kivetése. Az olyan kisebb birtokot és iparüzletet segélyező bankok, hitelintézetek alapítását is szorgalmazta, amelyek nemcsak a részvényesek, hanem a résztvevő közönség hasznát is szolgálják. A földhitel-intézeteket országos segélyező szereppel bővítette volna, valamint pártolta a kereskedelmi szabadságot, mert szerinte annak hiányában a földművelésünk és vagyonosodásunk nem tud előre lépni.

A törvénykezésben a valódi szóbeliséget és nyilvánosságot támogatta, továbbá a törvénykezés teljes függetlenedését a politikai közigazgatástól. A büntetőügyek kapcsán azt javasolta, hogy kizárólag az esküdtszékek bíraskodhassanak. A haladás előfeltételének tartotta a tanszabadságot és sajtószabadságot, illetve a jogegyenlőség megvalósítását. Utóbbit nemcsak magánjogi, hanem közjogi értelemben ki kívánta terjeszteni osztály- és vallási különbség nélkül, sőt a nem magyar nemzetségek politikai jogainak biztosítását is programjába emelte.⁴ Drágffy a támogatói aláírásokat egy díszes albumban őrizte, amely fennmaradt a család érsekvadkerti ágának hagyatékában, de ezt az albumot Karcsú Antal Arzén is megemlítette az 1888-ban Vácról írt monográfiájában. Ebben írja, hogy az albumot Drágffy Sándor

⁴ Politikai hitvallás a váci választókerület választóihoz. Forgách-Lipthay Kastélymúzeum Dokumentumtára (Továbbiakban: Dok.) Ltsz. nélkül.

két nővére őrzi, s mintegy 300 aláírást tartalmaz, köztük a váci püspök és a káptalani urak aláírásait.⁵ Vác városának indítványára felszólalásában kérvényezte, hogy a város törvényszéki költségeinek fedezésére az állam adjon támogatást. Az 1869. évi választások után megválasztását vizsgálták, de a bizottság őt igazolta.⁶

1870. június 14-én, amikor éppen Vácra tartott, a gőzhajón, 50 éves korában, hirtelen elhunyt, így politikai pályafutása is igen rövid volt. Az országgyűlés elnöke, Somssich Pál megemlékezett képviselőtársáról felszólalásában, amelyet a gyász kifejezésekként jegyzőkönyvbe is foglaltatott. Temetésén jelentős tömeg gyűlt össze, ahol nemcsak a város és a környék, hanem a választókerület és a fővárosból érkezők is követték koporsóját.⁷

Az érsekvadkerti Drágffy Sándor

A család az érsekvadkerti birtokot – mint fentebb említettem – 1828-ban kapta az esztergomi érsektől. Ott Drágffy Miklós, édesapja, Drahoкупil József örökségén kezdett el gazdálkodni. Miklós 1826-ban született Patakon, majd hercegprímási uradalmi ispáni tisztséget töltött be Dejtáron. Ivánszky Annával, gróf Majláth Károly kasznárának a lányával 1860-ban kötött házasságot. Házasságkötésük után Nagysallón és Farnádon éltek, Bars és Hont vármegyében. Valószínűleg csak a 19. század utolsó harmadában költöztek Érsekvadkertre.

Egy 1855-ben történt összeírás szerint az esztergomi érsekség birtokai 1046 birtokos kezében voltak, akik négy önkormányzati egységbe tömörültek, négy nemesi székük volt, ezek közül a verebélyi Bars megyében, a szentgyörgyi nemesi szék pedig Nógrád és Hont vármegyében. A Drágffy család birtokaik szerint ezekhez tartozott, a későbbiekben ezért is használták a szentgyörgyi és verebélyi előneveket. Az ország polgári átalakulása kedvezett a praediális birtokosoknak. Az uralkodó 1855. évi február 3-i nyílt parancsa kimondta, hogy az egyházi birtokosok földtulajdonai semmilyen címen nem szállhatnak többé vissza az illető egyházakra, vagyis megszüntette az öt főpapi egyháznak a háramlási jogát.⁸ Ez a Drágffy család Érsekvadkerten birtokos ága számára is kedvező feltételeket biztosított, hogy megerősítsék és fellendítsék immár saját gazdaságukat.

⁵ „Drágffy Album. Drágffy Sándor urat az igaz magyart a szabadság bajnokát a jog örét a szeplőtlen jellemű hazafit polgártársai őszinte tisztelete tárgyát a magyar alkotmányos élet újra születésekor –1865– a váci választókerület részéről országgyűlési képviselőnek óhajtják.” Az albumból az aláírások hiányoznak. Dok. 82.493.597.; Karcsú Antal Arzén: *Vác város története* 9. Az iskolák, intézetek, egyletek, kórházak, nyomdák, kereskedelem, ipar. Vác, 1888, 310–311.

⁶ 1868. szeptember 29-iki ülés. *Képviselőházi Napló* (továbbiakban: KN) X. kötet. 1865–1869. 38.; 1868. november 13-iki ülés. KN, III. kötet, 1869–1872.

⁷ 1870. június 17-iki ülés. KN, VIII. kötet, 1869–1872. 356.; *Hon*, 1864. március 15., 1.; *Választási mozgalmak*, Eger, 1869. február 11., 44.; *Politikai Újdonságok*, 1869. április 7., 161.

⁸ Ozorai József: *Az egyházi vagy praediális nemesek és birtokuk*. Esztergom, 1887, 177–178.

Érsekvadkert a vármegye legrégibb helységeinek egyike, nem messze Balassagyarmattól fekvő nagyközség, amelyet a középkori oklevelek az esztergomi érsek vadaskertjének és az esztergomi érsek udvarnokainak (udvari cselédeknek) lakóhelyeként említettek, mivel a település a török hódoltság idejét kivéve az esztergomi érsek birtokában volt. A 20. század elején a Drágffy családon kívül az esztergomi érsek, a gróf Zichy család, Soóky László és Endre, Molnár János és Fischer Jakab a voltak a helység nagyobb birtokosai. A település központjában található, a Soóky család által épített épületben élt Drágffy Sándor a családjával.⁹

Sándor 1870. június 30-án született Farnádon. Elemi népiskolai tanulmányait Vácon végezte, majd szintén Vácon folytatta gimnáziumi tanulmányait a Kegyesrendi Főgimnáziumban. 1888-ban fejezte be középiskolai tanulmányait, majd beiratkozott a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem jogi képzésére. Itt valószínűleg csak egy félévet maradt, mert 1889-ben már beiratkozott a magyaróvári Magyar Királyi Gazdasági Akadémiára, ahol két évet végzett.¹⁰ 1896-ban feleségül vette a Vácon született Rostetter Irma Máriát, Rostetter Keresztély svájci cukrász lányát, aki ekkor 16 éves volt.¹¹ A házasságukból később három gyermek született.

A gazdaság

Drágffy Sándor az önálló gazdálkodást igen korán megtanulta atyja birtokán, ez olvasható egy 1906. április 28-án kelt hatósági bizonyítványban, mely szerint *„édesatyja Drágffy Miklóstól örökölt birtokát 12 éves kora óta példamutatóan kezeli a közzét is szolgálva”*.¹² Ezt azzal kell kiegészíteni, hogy valószínűleg az édesapjának segített a gazdálkodásban gyermekkorától, de a birtok még atyja, Drágffy (sic) Miklós nevében szerepelt az 1897. évi gazdacímterében. Ekkor szántóföld 209, kert 1, rét 31, legelő 69, földadó alá nem eső terület 8 hold volt. A gazdaságban foglalkoztatott cselédek száma 19 fő volt, lokomobil (munkagép meghajtását biztosító energiafejlesztő egység) 2 db, „járgány” (egy helyben álló munkagép hajtására alkalmazott szerkezet, amelyet a körben járó állatok ereje működtet) 1 db, „cséplő szekrény” 1 db, vetőgép 2 db, eke 10 db, szecskavágó 2 db, borona 6 db, *trieur* (konkolykiválóztató, gabonatisztító gép) 1 db, henger 4 db, igás szekér 14 db, szar-

⁹ Borovszky: i. m. 36–37.

¹⁰ Drágffy Sándor elemi iskolai bizonyítványa. Vác, 1880. július 30. Dok. 82.493.8.; Drágffy Sándor kegyesrendi főgimnáziumi bizonyítványa, 1880–1888 között. Dok. 82.493.16. 1–2.; Az 50 éves érettségi találkozóóról még a *Váci Hírlap* is tudósított. Évfolyamtársa volt többek között Tragor Ignác takarékpénztári igazgató, Vác helytörténésze is. *Váci Hírlap*, 1937. június 13., 1.; Drágffy Sándor lecke-könyve jogi tanulmányairól. Dok. 82.493.17.; Drágffy Sándor gazdasági akadémiai lecke-könyve. 1889. Dok. 82.493.18.

¹¹ „Leszármazási táblázat”. 1941. december 9. Dok. 82.493.309.

¹² Dok. 82.493.311.

vasmarha 52 db, ló 12 db, sertés 86 db.¹³ Miklós a primási gazdaság nagysarlói felügyelője volt 1890-ben bekövetkezett nyugdíjba vonulásáig, valamint az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek is tagja volt 1893-ig.¹⁴

1903-ban viszont már fia, Sándor is tagja lett az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek (OMGE), s a teigazdaságából származó termékeket az OMGE lapjában is hirdette.¹⁵ Borovszky Samu vármegyei monográfiájában – 1912-ben – már fia, Drágffy Sándor a birtokos 500 magyar holddal (1200 négyszögöl), amelyből kert és beltelek 9 hold volt, szántó 303, kaszáló 55, erdő 100 hold, szőlő és gyümölcsös 9 magyar hold, a többi legelő. A gazdasági üzemrendszere 4-es vetőforgó szerint működött. A lóállományból 4 db igás és 4 db hintósló, csikó pedig 2 db. Szarvasmarha-állomány 77 db volt, ebből jármosökör 14, tehén 12, növendék 36-40. Hízómarha 8-10 db, mind fehér és tarka. Tenyészbika pedig 1db simmenthali keverék. Juhállomány 300 db merinó keresztezés, 8 tenyészkossal. Gyümölcsöse 7 holdból állt, alma, körte és cseresznyefákkal.¹⁶

Nógrádvármegye Hivatalos Lapjában a birtok után fizetett adó összegét követhetjük nyomon a 20. század első negyedében: 1906-ban 849 koronát, 1912-ben pedig már 2118 korona adót fizetett. Drágffy Sándor Nógrád vármegye középbirtokosai közé tartozott. 1909-ben tevékenységi körét bővítette azzal, hogy megvásárolta Márton Gyula gőzmalmát 50 000 koronáért.¹⁷

év	adó összege
1903	850 korona 81 fillér
1904	842 korona 41 fillér
1906	849 korona 41 fillér
1908	1742 korona 42 fillér
1909	1686 korona 02 fillér
1911	2572 korona 72 fillér
1912	2118 korona 50 fillér
1913	1852 korona 70 fillér
1914	1862 korona 10 fillér

*Drágffy Sándor birtoka után fizetett adójának összegei*¹⁸

¹³ Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímtár). Budapest, 1897, 19–20.

¹⁴ *Esztergom és Vidéke*, 1890. 85:3.; *Köztelek*, 1893. január 25., 1.

¹⁵ *Köztelek*, 1903. október 31. 1.; 1904. október 22., 1800.

¹⁶ Borovszky: i. m. 36–37.

¹⁷ *Molnárok Lapja*, 1909. június 5., 611.

¹⁸ Az adatokat *Nógrádvármegye Hivatalos Lapja* tette közzé.

1925-ben Drágffy Sándor még 120 katasztrális holddal (1600 négyszögöl) rendelkezett, amelyből 35 szántó, 1 kert, 14 hold rét, 1 hold legelő, 67 hold erdő és 2 hold földadó alá nem eső terület volt. A *Magyar Kegyes-Tanítórend Váci Gimnáziumának Értesítőjében* az 50 éves találkozót ünneplők névsorában Drágffy Sándor 1936-ban még földbirtokosként szerepelt, viszont az 1937. évi gazdacím-tárban már nem találhatjuk meg a Drágffy családot, és a korábbi statisztikákban szereplő tulajdonosok mellett és helyett újak is megjelentek. Ekkorra valószínűleg eladhatták, vagy „elveszítették” a gazdaságukat. Korábban említettem, hogy a „háramlási” jog 1855-től nem volt érvényben, így nem valószínű, hogy az egyházra visszaszállt a birtok tulajdonjoga. A birtok „elvesztésével” függhet össze, hogy Drágffy Sándor fia, ifj. Drágffy Sándor 1937-ben több alkalommal segédtisztai állást kereső hirdetést adott fel mezőgazdasági szaklapban, magát „*kellő gyakorlattal bíró szorgalmas 39 éves nőtlen okleveles gazdaként mutatta be*”.¹⁹

Közélet

Drágffy Sándor nemcsak gazdálkodott aktív korában, hanem a megye és a település közéletében is részt vett.²⁰ Olyan jeles eseménynek is résztvevője volt, mint az 1894. évi királylátogatás. Szeptemberben, az őszi hadgyakorlatok alkalmából, Ferenc József több napon át tartózkodott Balassagyarmaton egész udvartartásával. Az uralkodót érkezésekor lovasbandérium várta, melynek Drágffy Sándor is tagja volt számos meghatározó megyei birtokos között.²¹

Drágffy Sándor középbirtokosként és a legtöbb adót fizető virilisként került be Nógrád vármegye törvényhatósági bizottságába. 1905-ben, az alkotmányos válság idején (darabont-korszak), az 1905. évi januári házfelosztást követő képviselőválasztáson a Szabadelvű Párttal szemben az Egyesült Ellenzék jutott többségre, mely a Tiszát felváltó Fejérváry-kormánynak június 21-én bizalmatlanságot szavazott, s a nemzetet az alkotmányellenesen kinevezett kormány rendelkezéseivel szemben, a jogszerű ellenállásra ösztönözte, mivel a leszavazott kormány – az uralkodó utasítására – továbbra is állásában maradt. Nógrád vármegyében is teljes bizalmatlan-

¹⁹ *Magyar Kegyes-Tanítórend Váci Gimnáziumának Értesítője*. Vác, 1936, 37.; *Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacím-tár)*. Budapest, 1925, 611.; *Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacím-tár)*. Budapest, 1937, 177–178. Új földbirtokosok: Érsekvadkert község, Érsekvadkerti r. kat. egyház, Esztergomi r. kat. érsekség, és néhány magánszemély.; *Tiszajobbbparti Mezőgazda*, 1937. január 1., 16.; február 16., 32.; március 1., 32.; március 16., 66.; április 1., 82.; április 16., 98.; május 1., 114.

²⁰ Dok. 82.493.308.

²¹ Szontagh Antal, Fáy Albert, dr. Szakáll Ferenc, Bölönyi Imre, Beke Béla, Rosenbach Jenő, báró Buttler Ervin, Fröhlich Frigyes, Battik Lajos, Krasznay Ferenc, Sebastiani Vilmos, Huszár Károly, báró Van der Becke Imre, Horváth Gábor, Rudnyánszky László, Muslay Gyula, Irsay András, báró Collas Károly. Zubovits Fedor huszárkapitány vezénylője, gróf Berchtold Arthur pedig vezetője volt a bandériumnak. Borovszky: i. m. 555.

ság övezte a július 6-i rendkívüli közgyűlésen. Laszkáry Gyula előterjesztett egy indítványt, amelyet egyhangúlag elfogadott a vármegye, amely megtagadta a törvényhozás által meg nem ajánlott újoncokat és adókat. Ugyanekkor egy 43 tagból álló alkotmányvédő bizottságot állított fel, melynek tagja volt Drágffy Sándor is. Az „alkotmányvédők” további tagokkal bővültek, és „alkotmányvédő 55-ös bizottság” néven passzív ellenállást tanúsítottak a darabont kormánnyal szemben és általa kinevezett gróf Berchtold Arthur főispánnal szemben. Az ellenállást fenntartották a Wekerle Sándor által vezetett koalíciós kormány megalakulásáig.²²

1911-ben Drágffy előmunkálati engedélyt kért egy Dejtárról kiinduló és Borsosberényig közlekedő helyiérdekű vasúti vonalra, mely Érsekvadkertben keresztül körülbelül egy órával rövidítette volna meg a balassagyarmatiak útját Diósjenőig, ahonnan Vácig a duna-ipolyvölgyi vasúton utazhattak volna. A vasútvonal bővítése nem valósult meg. Közéleti szerepvállalását tekintve, mint fentebb említettem, törvényhatósági bizottsági tag volt, illetve a Szent István Társulat rendes tagjai közé felvételt nyert a társulat 1914. március 19-én tartott közgyűlésén.²³ Saját településén 1897-től a községi hitelszövetkezet igazgatósági tagja, 1918. november 24-től az érsekvadkerti iskolaszék elnöke is volt, amely tisztséget 1932-ig töltötte be.²⁴

Katonai szolgálatot 1898–1912 között teljesített, az első világháború alatt az 1917. évi pótszemlén népfölkelési katonai szolgálatra alkalmatlannak ítélték. A háború után a Tanácsköztársaság váci direktóriumra „zavarta meg” a család nyugalma. Drágffy Sándorné Rostetter Irmát ugyanis bűnügyben idézte be a balassagyarmati törvényszék forradalmi vádbiztosa 1919. június 7-én. A vádbiztos Stégbauer Ferenc váci lakos volt, aki a vádat Drágffy Sándornénak a Tanácsköztársaság érdekeit veszélyeztető kijelentése miatt tette meg. Stégbauernek 1919. április 11-én elromlott az autója Érsekvadkert községben, ezért Drágffy Sándorné udvarába húzatta be. A tulajdonos beleegyezett abba, hogy április 14-ig az udvarban maradhat, de ha nem viszi el addig, akkor ökrökkel húzatja ki. Erre Stégbauer a váci direktóriumra hivatkozva azt mondta, hogy ha szükséges, akkor az autó továbbra is az udvarban marad, mert a direktórium parancsol, mire Drágffy Sándorné azt válaszolta, hogy „a direktórium itt nem parancsol”. A vádlott a tárgyaláson azzal védekezett, hogy úgy értette, „a váci direktórium Vácon, a vadkerti pedig Vadkerten parancsol és kommunizál”. Tagadta, hogy a direktórium intézkedési jogát általánosságban vont a vád alá. A tárgyalást elhalasztották, hogy

²² Borovszky: i. m. 560–563.

²³ *Katolikus Szemle* 28. A Szent István Társulat LX. közgyűlésének jegyzőkönyve, 1914. március 19., 35.

²⁴ A vicinális vicinálisa. *Váci Hírlap*, 1911. április 16., 4.; Págyor Lászlóné Vitéz Mária: Az érsekvadkerti római katolikus elemi népiskola történeti és személyi adattára. (1713–1950). In: *Magyar egyháztörténeti vázlatok*. 12. Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség. Budapest, 2000, 310.; *Központi Értesítő*, 1897, 37:457.

tanúkat hallgassanak ki az állítás igazolására, de az ügy folytatására vonatkozóan nem találtam adatot.²⁵

Az „időmérő”

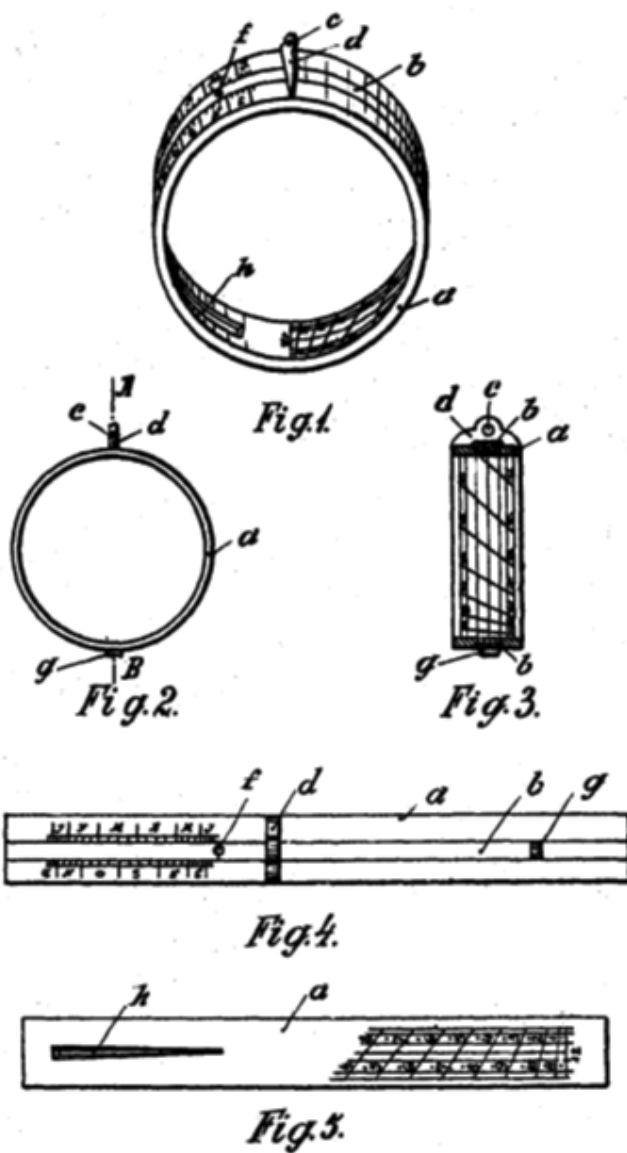
Drágffy Sándor neve mégsem gazdálkodói tevékenysége által maradt fenn, hanem egy hozzá köthető találmánynak köszönhetően. Ez a találmány a zsebnapóra volt, amelyre 1925. május 4-én jelentette be szabadalmi igényét, de csak 1930-ban jegyezték be.²⁶ Tulajdonképpen ez is gyűrűnapóra volt, amelyet a 16. század óta ismertek. A szabadalmi leírás kiemeli, hogy a találmány tárgyát képező zsebnapórát *„különösen kirándulások alkalmával lehet előnyösen használni, mert kis helyen, akár mellényzsebben is elfér”*. Lényege abban állt, hogy a skálára bocsájtott napsugár mutatta a pontos időt. Előnyeként említették, hogy olcsón előállítható, ezen kívül használata közben akaratlanul is bizonyos földrajzi, illetve csillagászati ismeretekre lehet szert tenni.

A korábban keskeny fémlemezről készített kis átmérőjű gyűrűk méretüknél fogva csak időbecslésre voltak alkalmasak, a 8-10 cm átmérőjű, szélesebb gyűrűk pontosabb leolvashatóságot tettek lehetővé. Ugyancsak pontatlanok voltak (a napéjegyenlőség napjait kivéve) azok az azimut napórák is, amelyeken a lyukgnomont (a pici lyukat, mely árnyékvetőként szolgál) nem lehetett a dátumra, a Nap deklinációja szerint igazítani, a fényvető pontja egész évben állandó helyen volt, míg a Drágffy Sándor által szabadalmaztatott zsebóra fényvető pontja a gyűrű rése felett található, a mozgathatóan elhelyezett középső csúszkán lévő furat, amit az évszakok (deklináció) szerint kell alkalmanként beállítani. Molnár János fizikus szerint ebben van a szabadság lényege, a Drágffy által kitalált újdonság.²⁷

²⁵ Értesítés a balassagyarmati forradalmi törvényszéktől. Dok. 82.493.287.2.

²⁶ 92224. számú szabadalmi leírás. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZTNH_Szabadalmi_Leirasok_092224/?pg=0&layout=s (utolsó letöltés: 2025. március 4.).

²⁷ Molnár János: Két muzeális műtárgy és egy régi törvény ürügyén. *Fizikai Szemle*, 45. (2015) október: 339–342. https://fizikaizsemle.elft.hu/archivum/fsz1511/MolnarJ_2.pdf (utolsó letöltés: 2025. március 4.).

1. kép – Drágffy Sándor 92224. számú szabadalmához tartozó műszaki leírás rajzai²⁸

²⁸ 1. ábra a zsebnapóra távlati képe, a 2. ábra a zsebnapóra előlnézete, a 3. ábra a zsebnapóra met-szete, a 2. ábra A—B vonala mentén, a 4. ábra a zsebnapóra felülnézete, kiterített helyzetben, végül az 5. ábra a zsebnapóra belső oldalának nézete, kiterített helyzetben. 92224. számú szaba-dalmi leírás. 1930. május 1.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZTNH_SzabadalmiLeirasok_092224/?pg=0&layout=s (utolsó letöltés: 2025. március 4.).

Drágffy a Magyar Cserkészszövetségnek is bemutatta a találmányát, amiről a szaklapjuk is tudósított, amelyben ismertették a működését is: „A kettősgyűrűn skálára bocsájtott napsugár mutatja a pontos időt. A belső gyűrű egy fogantyú segítségével tetszés szerint forgatható és beállítható a skálára. A külső gyűrű palástja kívülről körülbelül a terület egy negyedrészen gyakorlati időbeosztással (a hónapok és hetek számára) van ellátva. Hat beosztás van a karika egyik szélén (január–június) és hat a másik szélén (december–július), két-két beosztás között hely van a hetek számára négy-négy közre beosztva. A karika belső oldalán, átlós irányban szemben a külső időbeosztással, gyakorlati óraskála van. Az órabeosztás helyén több, a területtel párhuzamos beosztásvonal van elhelyezve a különböző évszakok számára. A hónapok, valamint az órák beosztása kísérleti megállapítások alapján történik, éppúgy a fogantyú elhelyezése is (amelynél fogva zsinegen függőleges helyzetbe hozva használandó a napóra), melyet a különböző országokban való használatnál a csillagászati helyzetnek megfelelően a gyűrű különböző helyein erősítenek meg. A gyűrűn van egy furat, amelyen a napsugár keresztül hatol és fényes pont alakjában rávetődik a gyűrűbelső oldalán levő órabeosztásra. E napóra, mely cserkészhasználatra igen alkalmas, továbbá rendkívül pontos, amennyiben csak percekkel tér el a középeurópai időtől, minden cserkész által megszerezhető és óra helyett használható. Minden órához mellékelve van használati utasítás, bár kezelése e leírással ellentétben rendkívül egyszerű.”²⁹

Műtárgykatalógus bizonyítja, hogy a napórának eredeti példánya is fennmaradt, 1995-ben az Országos Műszaki Múzeum gyűjteményében volt. Az 1995-ben megjelent katalógus szerint az óra sárgarézből készült, átmérője 45 mm, szélessége 15 mm. A napórán olvasható a „SOL” felirat (belül), a szabadalmi szám, valamint a gyártási sorszám.³⁰

A Drágffy házaspárnak három gyermeke született: Sándor, Erzsébet és László. A legfiatalabb gyermek László volt, aki tragikusan fiatalon, 23 évesen hunyt el. Középiskolai tanulmányait számos helyen folytatta (Losoncon, Vácott, Balassagyarmaton és Rákospalotán).³¹ Középiskolai tanulmányait követően 1928-tól jogot tanult a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetemen és 1926-tól az 1. honvéd gyalogezred egyetemi században szolgált.³² 1931-ben László katonai szolgálata alatt azonban súlyos mandulagyulladásban megbetegedett. Fennmaradt édesapjának fia orvosával történt levélváltása, melyből kiderült,

²⁹ Napóra cserkészhasználatra. *Magyar Cserkész*, 1925. 11:178.

³⁰ Modern azimut napgyűrű. Modern Azimuthal Solar Ring (OMM 80.276.1.). In: *Hordozható napórák. Válogatás magyarországi gyűjteményekből*. Szerk. Bartha Lajos. Iparművészeti Múzeum – Magyar Csillagászati Egyesület – Országos Műszaki Múzeum. Budapest, 1995, 47.

³¹ Drágffy László érettségi bizonyítványa. 1926. június 10. Dok. 82.493.27.

³² *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem almanachja*. 1930–1931. 132.; *Tablófotó*. Dok. Dok. 82.493.115.; Drágffy László erkölcsi bizonyítványa. 1930. március 16. Dok. 82.493.310.

hogy az egyik kórházban sürgősnek vélt műtétet a fia másik kórházba szállítását követően mégis csak egy hét múlva végezték el, miután azonban elhunyt. Az orvos szerint ezt a rutinműtétet nap mint nap végezték, ami történt, az „kizárólag a sorsnak a csapása, szerencsétlen véletlen volt”.³³

Középső gyermekként született Drágffy Erzsébet 1902-ben. Elemi népiskolai tanulmányait Érsekvadkerten, polgári iskolai tanulmányait pedig a Szent Margit Nevelőintézetben végezte. Az 1917–1918-as tanévben *Fortbildungskurs und Haushaltungsschule* háztartási továbbképzőt végzett Bécsben, édesanyja egy Erzsébethez írott levele is fennmaradt ebből az időszakból.³⁴

Erzsébet a sárospataki dr. Móré Mártonnal 1942. március 14-én házasodott össze, aki 1931-ben kezdte ügyvédi pályafutását. 1939 májusától Beregszászon, 1943-ban már Sárospatakon királyi járásbíró, majd törvényszéki bíró volt.³⁵ Házasságuk rövid életű volt, mert dr. Móré Márton 1946. október 23-án, 49 évesen elhunyt. Ezt követően Erzsébet nagy szegénységben élte le hátralévő életét, jövedelme nem volt, állandó szociális segélyben részesült.³⁶

Drágffy Sándor és Rostetter Irma legidősebb gyermeke az 1897-ben született ifj. Drágffy Sándor Gyula volt. Elemi népiskolai tanulmányait Balassagyarmaton, gimnáziumi tanulmányait Budapesten és Losoncon végezte. Kötelező katonai szolgálatát a besztercebányai 16. honvéd gyalogezrednél teljesítette. Ezután – édesapjához hasonlóan – mezőgazdasági tanulmányokat folytatott a Keszthelyi Állami Gazdasági Akadémián 1919 és 1922 között.³⁷ Utána minden bizonnyal a saját gazdaságukban tevékenykedett, és ő lett volna az az örökös, aki tovább kezelte volna családi a birtokot. 1930-ban azonban hivatali munkát vállalt. Ideiglenesen kinevezték kisegítő díjnoknak a rétsági királyi járásbíróshoz, majd 1932-ben az igazságügyi segédhivatali tisztviselői vizsgát is letette. A következő munkahelye a Nógrádvármegyei Központi Forgalmi Adóhivatal malomosztályánál volt, ahol malomellenőri minőségben alkalmazták 1938-tól. (Mint fentebb említettem, 1937-ben álláshirdetést adott fel, mivel ekkorra a birtok nem volt a család tulajdonában.)

³³ Drágffy Sándor levele fia kezelő orvosához. Érsekvadkert, 1931. május 5. Dok. 82.493.234.1.; A Zsigmond utcai kórház igazgatójának levele Drágffy Sándorhoz. Budapest. 1931. május 20. Dok. 82.493.234.2.; Temetésén kegyeletét leróta a 6. honvéd kerékpáros zászlóaljtól volt századparancsnoka, s a balassagyarmati helyőrség tisztikara, valamint az 1. honvéd gyalogezred egyetemi század 25 tagú küldöttsége. Egy ifju halála. *Váci Hírlap*, 1931. 25:2. Temetéséről beszámolt még a *Pesti Hírlap*, a *Magyarság* és a *Nemzeti Ujság* is.

³⁴ Drágffy Erzsébet polgári iskolai bizonyítványa 1915. Dok. 82.493.25.; Drágffy Sándorné Rostetter Irma levele lányához Bécsbe címzett levele. 1918. február 23.

³⁵ *Budapesti Közlöny*, 1931. január 16., 2.; *Igazságügyi Közlöny*, 1939. május 31., 110.; *Magyar Családtörténeti Szemle*, 1944. 2. 48.; *Magyarország tisztí cím- és névtára*. 1943, 621.

³⁶ Dr. Móré Márton halotti anyakönyvi kivonata. Dok. 82.493.67.; Hatósági szegénységi bizonyítvány. Dok. 82.493.312.

³⁷ Elemi népiskolai bizonyítványa 1907. Dok. 82.493.23. Érettségi bizonyítványa 1915. Dok. 82.493.68.; Leckekönyve. Dok. 82.493.29.; Katonakönyve 82.493.97.1.

1941-ben már Füleken találjuk, ahol kinevezték a közép-és alsófokú gazdasági szakoktatási tanszemélyzet létszámába ideiglenes minőségű magyar királyi gazdasági szakiskolai helyettes tanárrá, majd Párkányra, utána Kassára helyezték az ottani Magyar Királyi Középfokú Gazdasági Tanintézethez, ahol segédtanár lett.³⁸ 1943 decemberében Kassára a Vetőmagvizsgáló Intézetnél kísérletügyi adjunktus-sá nevezte ki a földművelésügyi miniszter.³⁹

Ifj. Drágffy Sándor 1944 októberében a magyar királyi 67. honvéd bevonulási központhoz jelentkezett Szepsibe. A földművelési minisztériumtól utasítást kapott, hogy a magyar és német hadművelési területek határvonalán helyszíni kísérleteket végezzen, mintákat vegyen. A háborús helyzet miatt a kassai vetőmagvizsgáló állomást 1944 novemberében hagyta el vetőmagszállítmánnyal együtt.⁴⁰ Munkáját a budapesti Országos Vetőmagvizsgáló Intézetnél folytatta, ahol 1949-től főadjunktus, majd 1950-től előadó lett az Országos Mezőgazdasági Minőségellenőrző Intézetnél.⁴¹ 1951-ben újra megalakult, illetve kivált az OMMI-ből az Országos Vetőmagvizsgáló Intézet, így Sándor oda került. 1952-től a Szabolcs-Szatmár megyei Állami Vetőmagfelügyelőségen dolgozott.⁴² Fő feladata volt a vetőmagvizsgálatok és a fémzárolások a belföldi forgalom és az export-import vonatkozásában.⁴³ 1958. április 1-től főelőadóvá nevezték ki, majd nem sokkal ezután, 1958. december 31-én munkaviszonya megszűnt, mert jogosult lett az öregségi nyugdíjra. 1963-ban ismét munkát vállalt a Békés megyei Állami Vetőmagfelügyelőségnél kisegítői munkára.⁴⁴

³⁸ Magyarországon az 1935/1936-os tanévben 48 gazdasági szakiskola működött. *Új idők lexikona*. 11–12. Szerk.: Balla Antal – Benedek László – Bacsó Jenő – Angeli Ottó. Budapest, 1938, 2683. A nagyszámú szakiskola valószínűleg megmaradt az 1940-es évek elején is, így nem meglepő a gyakori áthelyezés.

³⁹ *Budapesti Közlöny*, 1944. január 9., 12.

⁴⁰ Igazolás bevonulásról. Dok. 82.493.3.; Utasítás a Földművelésügyi Minisztériumtól. Dok. 82.493.97.8.

⁴¹ Drágffy Sándor munkakönyve. Dok. 82.493.96.1. Az Országos Vetőmagvizsgáló Intézetet az 1949-ben megalakult OMMI-ba vonták be, feladata volt a mezőgazdasági termékek, valamint a mezőgazdaság által felhasznált termékek vizsgálata és a talajtani kutatások elvégzése. Takács Tibor: Látogatás az Országos Mezőgazdasági Minőségvizsgáló Intézetbe. *Földművelő*, 1966. 8:2.

⁴² Az OVEF budapesti központtal és a 19 megyei székhelyen működő Állami Vetőmagfelügyelőségekre, valamint a Monori Fajtamegállapító Telepre tagozódott. Gonda Béla: A biológiai alapok a magyar mezőgazdaság fejlesztésében. 1858–1978. *Agrártörténeti Szemle*, 1980. 1–2: 222–224.

⁴³ Fémzárolásnak nevezzük a vetőmagok forgalomba hozatala előtti utolsó fázisát, mert korábban a vetőmagos zsák száját fémplombával zárták le, napjainkban fémzárcímke vette át a helyét. Ha sértetlen állapotban van, akkor ez garantálja a vetőmag minőségét. Ez szavatolja a faj- és fajtaazonos, genetikailag jó minőségű kiindulási alapot. <https://www.agroinform.hu/szantofold/femzarolasban-nagyok-vagyunk-de-mi-az-a-femzarolas-27274-001> (utolsó letöltés: 2025. április 25.).

⁴⁴ ifj. Drágffy Sándor munkakönyve. Dok. 82.493.96.1.

Az érsekvadkerti Drágffy család két utolsó tagja, Erzsébet és Sándor a szülői házban éltek 1980-ig. Édesapjuk, id. Drágffy Sándor 1947-ben, édesanyjuk, Rostetter Irma Mária 1951-ben hunyt el. Erzsébettel és Sándorral 1980-ban kihalt a Drágffy család érsekvadkerti ága.⁴⁵

Drágffy Miklós, a „tanítvány”⁴⁶

A Drágffy család Budapestre elszármazott ágának legelismertebb tagja Drágffy Miklós igazságügyminisztériumi királyi törvényszéki bíró volt, a közigazgatásjog elismert kutatója, Magyary Zoltán egyik tanítványa. Miklós édesapja, az érsekvadkerti Drágffy Sándor testvére, Drágffy Gyula 1872-ben született, Budapesten telepedett le, aktív éveit 1897-től a főváros szolgálatában töltötte, egészen nyugdíjba vonulásáig fővárosi tisztviselő volt. Vásárcsarnoki tisztként kezdte pályafutását, majd folyamatosan emelkedett a ranglétrán. 1910-től a székesfővárosi vásárcsarnokok igazgatóhelyettese, 1911-től közéleti felügyelő, 1919-től közéleti felügyelő-tanácsos, 1930-tól közéleti felügyelő főtanácsos beosztásban dolgozott, majd 1937-ben nyugdíjba vonult.⁴⁷ Turner Jolánnal kötött házasságából hat gyermek született. Közülük hárman – György, István és Miklós – jogi tanulmányokat folytattak, de a legkiemelkedőbb pályája Miklósnak volt, aki a jogtudományi és közigazgatás-tudományi kutatásai által vált ismertté.⁴⁸

Miklós 1905-ben Budapesten született, közép fokú tanulmányait a IX. kerületi Fáy András Gimnáziumban és az Egri Ciszterci Rendi Katolikus Gimnáziumban, jogi tanulmányait pedig a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte.⁴⁹ Ez meghatározta pályája további alakulását, mivel Magyary Zoltán professzor hallgatója lett, aki ekkor a jogi kar meghívott előadója, majd az 1937-től dékánja volt.

⁴⁵ *Nógrád*, 1980. szeptember 19., 5.

⁴⁶ Ez volt a címe a Bereményi Géza által 1985-ben rendezett *Tanítványok* című nagy sikerű filmdrámájának, amelyben a rendező Magyary Zoltán jogászprofesszort és tanítványait valós eseményekkel és személyekkel átszőtt történeten keresztül mutatta be.

⁴⁷ *Budapesti cím- és lakjegyzék*, 1908. 419., Ua. 1910. 449.; *Fővárosi Közlöny*, 1911. 98:3887.; *Fővárosi Évkönyv az 1929. évre*. 92.; *Fővárosi Évkönyv az 1932. évre*. 96.; *Fővárosi Évkönyv az 1933. évre*. 104.; *Fővárosi Évkönyv az 1935. évre*. 38.

⁴⁸ Gyula, Tibor, István, György, Ilona. Drágffy Sándor halotti értesítője. 1947. Dok. 82.493.40. György a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetemen, István a Pécsi Tudományegyetem jogelődjénél, a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen folytatta jogi tanulmányait. (*Pázmány Almanach*. 1936–37. 137.; *MKET Jog- és Államtudományi Kar tanácsülési jegyzőkönyveinek napirendi pontjai*. 1921–1950. Szerk: Kovács Adrienn – Pálmai Dóra – Polyák Petra. Pécs, 2021, 165.

⁴⁹ *Budapesti Közlöny*, 1935. október 9., 4.; *A IX. Kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium Értesítője*, 1920. 20.; *Ciszterci rendi katolikus gimnázium értesítője*. Eger, 1932, 64.

A Magyar-iskola

Magyary Zoltán maga is ott végezte jogi tanulmányait, majd a vallás- és közoktatásiügyi minisztériumban (továbbiakban: VKM) fogalmazóként kezdte közszo­l­gá­lati pályáját 1910-ben, 1917-től Klebelsberg Kuno államtitkár mellett titkárként, majd miniszteri titkárként dolgozott. 1920-tól a VKM önálló költségvetési osztá­lyának vezetője, később a Tudománypolitikai Osztály vezetője. 1931-ben Bethlen István miniszterelnök racionalizálási kormánybiztosnak kérte fel, és ebben az évben lehetőséget kapott a Magyar Közigazgatástudományi Intézet megalapítására a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen (Eötvös Loránd Tudományegyetem) a *Rockefeller Foundation* segítségével, amely szellemi központja volt a közigazgatás oktatásának, kutatásának és korszerűsítésének. Az intézet gondozásában és Magyary főszerkesztésével jelent meg 1938 és 1944 között a *Közigazgatástudomány* című tudományos folyóirat.⁵⁰

Magyary oktatói tevékenysége 1918-ban kezdődött. A magyar polgári törvénykezési jog nyilvános rendes tanára, a jog- és államtudományi karnak dékánja, a komplex közigazgatás-tudományi irány vagy egyesítő iskola megteremtője volt. Német nyelven anyanyelvi szinten, angolul és franciául hasonlóan, olaszul és oroszul pedig magas fokon beszélt. Magyary Zoltán egyszerre volt tudománypolitikával foglalkozó gyakorlati szakember, elméleti közigazgatási- és pénzügyi jogász, egyetemi professzor.

Igyekezett a hazai hagyományokat ötvözni a leginkább élenjáró amerikai és a francia-német klasszikus közigazgatási jog és közigazgatástan kutatási eredményeivel. Kutatóútjai során egész Nyugat-Európát, az Egyesült Államokat, Kanadát és a Szovjetuniót is bejárta. Bevezette Magyarországon a ténymegállapító (kérdőíves) szociológiai kutatásokat. Tanítványaival megírt egy közigazgatási eljárási törvénytervezetet, 1936-ban pedig már a közigazgatás-tudomány egyetlen világszervezete, az IIAS egyik alelnöke volt.⁵¹ Az általa vezetett Magyar Közigazgatástudományi Intézet munkaközösségét 21 tanítvány alkotta, de összesen közel 430-an tartoztak oda. Az intézet fennállása alatt közel ötven kiadványt jelentetett meg.

Magyary tanítványai monográfiákban és kisebb önálló kiadványokban vizsgálták többek között a közigazgatási eljárás és a közigazgatási bíráskodás kérdéseit. Összehasonlították a francia és az olasz Államtanács működését, kutatták a német közszolgálati jogot és az olasz köztisztviselői önkormányzatokat, az USA elnökválasztását. 1945 júniusa, a professzor és felesége tragikus halála után a „Magyary-iskola”

⁵⁰ Magyary Zoltán életével és munkásságával az utóbbi évtizedben Koi Gyula foglalkozott. Koi Gyula: *Évszázadok mezsgyéjén. Négy magyar közigazgatás-tudós útkeresése és életpéldája*. Nemzeti Közszolgálati Egyetem. Budapest, 2013, 107–150.

⁵¹ Koi Gyula: „A magyar közigazgatás-tudomány”. In: *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*. Szerk: Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor. Közigazgatási jog rovat, rovatszerkesztő: Balázs István. 2023. <https://ijoten.hu/uploads/a-magyar-kozigazgas-tudo-many.pdf> (utolsó letöltés: 2025. június 10.).

és a Közigazgatástudományi Intézet is megszüntetésre került. Életművének jelentőségét felismerve a kétezres évek elejétől egyre több intézmény vette fel a nevét, vagy működött Magyar munkásságának szellemiségében.⁵²

A Magyar Archivumnak köszönhetően nyerhetünk bepillantást a professzor és a tanítványai által elvégzett munkáról, a kutatási programokról. Fennmaradása Magyar egyik adjunktusának, Dr. Szaniszló Józsefnek is köszönhető, aki az iratanyag egy részét megmentette a pusztulástól.⁵³ Az iratok között számos, a tanítványai által Magyarynak küldött levelet találunk. A legtöbb esetben beszámolókat a kutatásairól, az elnyert ösztöndíjakkal kapcsolatos levelezésről, vagy a megjeleníteni kívánt publikációk javításáról. Ezek között a levelek között található meg Drágffy Miklós 8 db levele is, amelyekben a fent leírt témákkal kapcsolatban levelezett a professzorral.

Miklós 1930-ban fejezte be tanulmányait, de már az elsők között, 1927–1928 folyamán párizsi és berlini tanulmányi ösztöndíjban is részesült.⁵⁴ Hazatérve rövid időn belül elhelyezkedett, jegyzőként kezdte pályafutását a Budapesti Királyi Büntető Járásbíróságnál, majd 1935-ben bírósági titkár lett. 1937-ben emelkedett a ranglétrán, törvényszéki bíróként a Budapesti Királyi Büntető Törvényszékhez került. 1938-ban az igazságügyminisztériumhoz – ugyanebben a beosztásban –, majd 1943-tól a Büntető Törvényszékhez kirendelt francia nyelvű tolmácsként is működött. 1944-től az igazságügyminisztérium VII. ügyosztályán, a Nemzetközi Jogi Osztályon alkalmazták.⁵⁵

⁵² A Nemzeti Közszerződési Egyetem jogelődje, a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Közigazgatástudományi Karán 2001-ben tehetséggondozó szakkollégiumot neveztek el róla. Szintén a kétezres években, 2005-ben megalakult a Magyar Zoltán E-közigazdaságtudományi Egyesület, amelynek célja a közigazgatás fejlesztése, ajánlások megfogalmazása. 2011-ben a professzorral elnevezett Magyar Program keretében valósult a közigazgatás átszervezése, megújítása. Az ELTE és az NKE 2015. március 24-én közösen szervezett Magyar halálának 70. évfordulóján konferenciát.

⁵³ A digitalizálás két egyetem – az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Közigazgatási Jogi Tanszéke és Nemzeti Közszerződési Egyetem – együttműködésével jött létre, de a hagyaték magába foglalta a tatabányai Móróczi Zsigmond Városi Könyvtár gyűjteményét és az Országgyűlési Könyvtár őrzésében lévő *Közigazgatástudomány* című folyóiratot is. <https://www.uni-nke.hu/konyvtar/hirek-esemenyek/2023/2023-december/digitalis-magyar-elérhető-a-teljes-magyar-zoltan-hagyaték-a-közszolgálati-tudasportalon> (utolsó letöltés: 2025. május 10.).

⁵⁴ *Hivatalos Közlöny*, 1930. január 1., 4.

⁵⁵ *Ügyvédi Kamarai Közlöny*, 1931. 1–2:191.; *Magyarország tiszti cím- és névtára*, 1935. 383.; *Igazságügyi Közlöny*, 1936. 7:173.; *Magyarország tiszti cím- és névtára*, 1937. 460–461.; *Igazságügyi Közlöny*, 1937. 9:391.; 1943. 4:125.; 1944. 1:37.

Ösztöndíjai, tudományos munkái

Drágffy Miklós 1927–1928 között tanult először ösztöndíjjal Párizsban, de a Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatási miniszter által alapított Collegium Hungaricum ösztöndíjrendszernek köszönhetően még számos alkalommal tartózkodott kutató ösztöndíjként Franciaországban.⁵⁶ A párizsi „Magyar Intézet-funkciójú” létesítményt éppen 1927-re datálják, ugyanis a klebelsbergi kultúrpolitika az 1920-as évek végén kezdte keresni az együttműködést Franciaországgal, s ebben komoly érdeme volt Magyary Zoltánnak, aki akkor a kultuszminisztérium egyetemi osztályának vezetője volt. Klebelsberg végül létrehozta a Magyar-Francia Egyetemi Információs Irodát. Drágffy Miklós Magyary tanítványaként az elsők között vehette igénybe ezt a lehetőséget.⁵⁷

Miklós Párizs után Berlinben tanult 1928–1929 között, s az ott folytatott tanulmányairól beszámolót is írt az *Egri Népujság* számára. Összehasonlítva a két külföldi ösztöndíjat úgy vélekedett, hogy míg a Sorbonne-on egyszerűen beiratkozik az idegen, s utána fél vagy egy évre levizsgázik francia nyelvből, Berlinben „akadályversennyé” teszik a bejutást. A porosz kultuszminiszterhez kellett fordulnia a felvételért, hét darab okmányt mellékelni, köztük hiteles tanúsítványt arról, hogy a német nyelvet szóban és írásban tökéletesen ismeri. Mint írta: „*a németek nyelvüket egyenrangúvá akarják tenni a diplomáciában a franciával: eddig nem sikerült, de nem is fog sikerülni soha, amíg a propagandának azt a fegyverét, melyet az egyetemek jelentenek, rozsdásodni hagyják pusztán bürokráciából, a l'art pour l'art-szerű rend kedvéért.*” Valószínűleg ekkor eldőlt, hogy a továbbiakban kizárólag franciaországi ösztöndíjakra fog pályázni.⁵⁸

A tanulmányutat követően 1930-ban – mindössze 25 éves volt ekkor – megjelent első könyve *Az állam vagyoni jogi felelősségének gondolata a magyar és a francia jogban* címmel.⁵⁹ Ebben bemutatja, hogy a francia jog alig félévszázados fejlődéssel jutott el az állam, illetve a közigazgatás csaknem teljes felelőtlenségétől oda, hogy a közigazgatás minden cselekvését, minden aktív-passzív megnyilatkozását követi, hogy oltalmazója legyen a polgároknak. Kiemeli például, hogy nem írhatja felül az államérdek adott esetben a károsultat a kárának megtérítésétől. Ha a kárt szenvedőt hiba, mulasztás nem terheli, az állam minden esetben megtéríteni tartozik a

⁵⁶ A külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról szóló 1927. évi XIII. törvénycikknek köszönhetően.

⁵⁷ Csernus Sándor: A Párizsi Magyar Intézet. 70 év után végre Collegium Hungaricum? A harmadik évezred magyar intézménye Párizsban. *Hungarológia*, 1999. 1–2:24–25. https://epa.oszk.hu/02400/02472/00012/pdf/EPA02472_Hungarologia_1999_1_1-2_024-033.pdf (utolsó letöltés: 2025. március 14.).

⁵⁸ Drágffy Miklós: Berlini mozaikok. *Egri Népujság*, 1929. január 6., 2.

⁵⁹ Tudományos munkáinak bibliográfiai adatait lásd a Mellékletben.

kárt. Drágffy szerint az itthoni szabályozás (már amennyiben létezett) nem, és a gyakorlat sem felelt meg a modern állameszmének.

Az 1930–1931. tanévben belföldi tudományos kutatási ösztöndíjat nyert közigazgatásjogi témában, majd 1931 áprilisában előadást tartott az Országos Széchenyi Szövetség dísztermében *Közalkalmazottak és a politikai, szabadságjogok* címmel, s 1932-ben újabb könyve jelent meg *A közalkalmazottak jogállása tekintettel a legújabbkor mozgalmaira* címmel. Könyvével szerette volna elősegíteni a közigazgatási jog mint tudomány megalapozását. Drágffy úgy vélte, hogy a közigazgatási jog középpontját a köztisztviselőkre vonatkozó jogszabályok alkotják, szerinte ezekből indul ki minden további jogszabály, ezért vizsgálta.

Magyary Zoltánhoz írott levelei és fennmaradt könyvei bizonyítják, hogy ösztöndíjait követően a kutatási eredményeit folyamatosan publikálta. Munkái írása-kor a professzor véleményét, javaslatait figyelembe vette, illetve tanácsát kérte a művek szerkezeti felépítésével kapcsolatban.

Méltóságos Professor Ur!

Bocsánatot kérek, hogy ismét za-va-rgom, de Professor ur bölcs tanácsára szükségem van. Bevezetésül megkivánom említeni, hogy bíróságunk szervezetének organizációja miatt mind addig, amíg a bírói rangot el nem éri az ember, a legszomorubb, sokszor jogi tanultságot sem feltételező -jegyzőkönyvek készítése- munkát kénytelen végezni igen sok esetben meglehetősen gyenge képzettségű bíró mellett. Így eltekintve egyéb okoktól is a lehető leghamarább szeretnék bíró lenni és pedig Pesten. Egy esetleges magántanári habilitáció igen sokban elősegítené tervemet. Szolgáljon ez magyarázatul a következőkhöz. Van egy kis összeköttetésem a pécsi egyetemmel, barátai im. értesítése szerint közel jövőben menne a dolog. Mielőtt azonban határoznék kedves Professor ur véleményét kérem. Megpróbáljam a pécsi egyetemen a habilitációm, vagy pedig várjak és majd később Pesten kerülne erre sor? Ha befejeztem a mult levelemben említett tanulmányokat kb mennyi idővel remélhetem kedvező határozat hozatalát? Kéréssem szerénytelennek

1935-ben franciaországi ösztöndíjra pályázott szintén közigazgatásjogi témával, amelyhez 2000 pengő támogatást nyert. Ezután jelent meg 1937-ben a Magyar Közigazgatástudományi Intézet kiadványainak 24. köteteként *Az önkormányzat múltja és jelene Franciaországban* című munkája. Márffy Ede jogászprofesszor recenziójában témáját tekintve aktuálisnak vélte, mivel szerinte modern államban az állami és az önkormányzati közigazgatás egyre jobban összeszővődik, másrészt a területi önkormányzatok mellett növekvő jelentőségre tettek szert a testületi önkormányzatok, a különböző kamarák, korporációk, egyéb érdekképviselések és rendi alakulatok. Méltatta a Magyar Közigazgatástudományi Intézetet, hogy az Intézet támogatásával a szerző a munkáját a helyszínen igen alaposan és eredeti forrásanyag alapján állította össze.

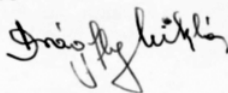
hangzik ,de szolgáljon mentségemül az előbbieken felhozott ok.

Munkám jó tempóban halad előre.A történelmi részt már majdnem befejeztem.Nagyon örülök,hogy ezt a problémát választottam,mert a közületeknek a központi hatalomhoz való viszonyán keresztül keresztmetszetben láttam Franciaország közigazgatási életét.Capitant,⁴idel és Escarat professzorokhoz nagyon jó összeköttetésem van,jövő héten pedig bemutatnak La-ferrière-nek is.Majd mindennap együtt ebédelek Balogh Elemérrel,aki idekinn igen jelentős ember lett.Kiváló könyveivel a legelsőkhöz közeledte magát.Nem régen kapott meghívást a Johannisburgi egyetemre / száz font, ide-oda fizetett utazás,öt hónap vakáció/ és így e hó végén utnak indul.De nem szándékozik végleg ott maradni,mert Brükellesben is készül egy katedra számára.Jól esik az embernek látni,hogy egy hazánkfiának ennyire sikerül valami.

A méltóságos asszony kezét hódolattal csókolja ,a Professor urat alázatos tisztelettel üdvözli

hálás hive

Paris 1936 jan 8.

2-3. kép – Drágffy Miklós támogatáskérő levele Magyary Zoltán professzorhoz.
ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Egyetemi Levéltár. 439.d.1.023.

Az első fejezet szól a centralizációról és a decentralizációról általánosságban. A második az önkormányzati élet történetéről Franciaországban, a harmadik pedig az autonómiák mai szervezetéről Franciaországban. Igen érdekesnek tartotta azokat a részeket, amelyek részletesen tárgyalják a centralizáció ellen és mellett felhozott érveket, valamint megállapítják a decentralizáció hátrányait és a decentralizált közigazgatás előnyeit. Jelentős francia közigazgatási jogtörténeti adatokat tartalmaz a munka második fejezete, amely az önkormányzati élet történetével foglalkozik Franciaországban. A szerző elkülönítve ismerteti a gall és a római-gall korszakot, a frank-francia korszakot és végül a forradalmak törvényhozását. Pozitívan értékelte, hogy a szerző fiatal kora ellenére nagy tájékozottsággal rendelkezett a vonatkozó francia jogtörténeti irodalom területén, valamint teljes és áttekinthető képet nyújt a francia önkormányzat történeti fejlődéséről. A munka harmadik fejezetében a szerző a francia közigazgatási autonómiának alapvető kérdéseit és az autonóm közigazgatás bekapcsolódását a központi kormányzatba tárgyalta, amelyet Márfy a nemzetközi összehasonlító közigazgatási jogtudomány szempontjából tartott fontosnak. Kiemelte, hogy a munka lehetőséget ad arra, hogy az önkormányzat francia típusát összehasonlítsuk az angol, valamint a legújabb olasz és német berendezkedéssel. Szerinte a Magyar Közigazgatástudományi Intézet erkölcsi és anyagi támogatása által a fiatal munkatársak kilendítik a magyar közigazgatástudományi irodalmat arról a holtpontról, ahová a háború és az azt követő nehéz viszonyok által került.⁶⁰

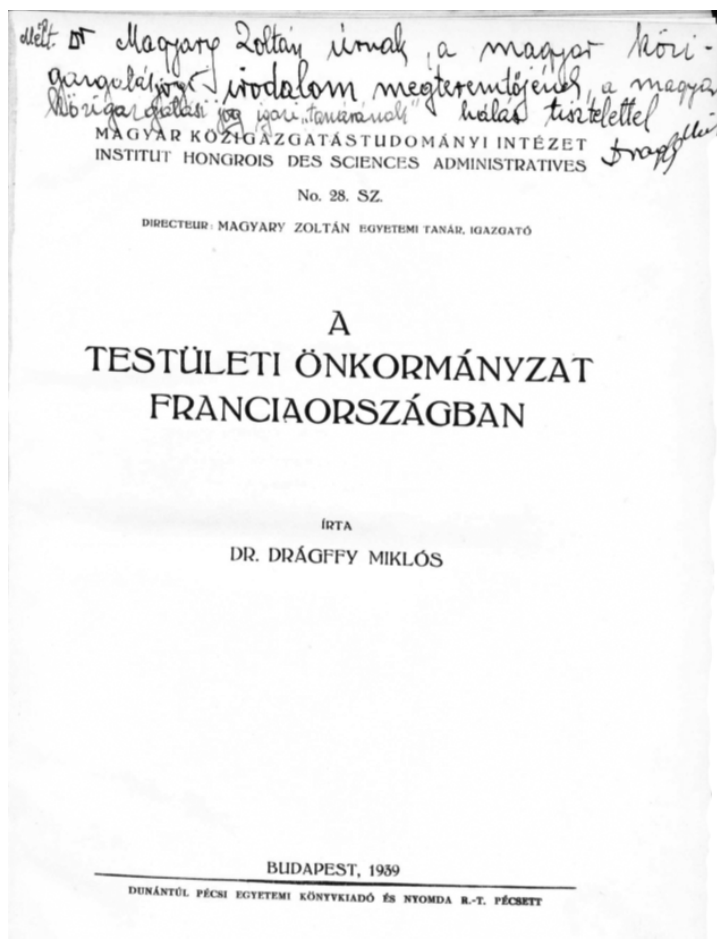
Az 1939–1940. tanévben ismét magyar állami ösztöndíjjal tanult Franciaországban, egy évre 2 200 pengő támogatást szerezve. Ekkor már királyi törvényszéki bíró volt.⁶¹ Ösztöndíja alatt, 1939-ben újabb kötete készült el *Testületi önkormányzat Franciaországban* címmel a Magyar Közigazgatástudományi Intézet sorozatában. Taglalta az önkormányzat Franciaországban való kialakulását és ott fennálló szervezetét vizsgálta. Először az érdekképviselői önkormányzat történetével, majd a közgazdasági irányzatokkal és társadalmi életformákkal (liberalizmus, kollektívizmus, szindikalizmus, szakszervezet, korporáció) foglalkozott, majd a francia érdekképviselői közjogi szerepének általános fejlődésével és az érdekképviselői alapon szervezett közjogi, véleményező, törvényelőkészítő, tanácsadó szerveket (Nemzeti Gazdasági Tanács, Felső Munkatanács, Mezőgazdasági Kamarák, Mezőgazdasági Kamarák Elnökeinek Állandó Gyűlése) mutatta be.

Kitért a szakmai közigazgatás egyes feladatainak ellátásával megbízott érdekképviselői alakulatokra, így a kereskedelmi kamarákra, iparkamarákra, a cukortermelés, a cikóriatermelés, a bérkocsiipar és a selyemipar érdekképviselői megszervezésére, továbbá a halászat és a hajósok idetartozó szervezeteire. Végül a francia

⁶⁰ Dr. Márfy Ede: A Magyar Közigazgatási Intézet legújabb kiadványai. *Magyar Közigazgatás*, 1938. 4:2–5.; *Magyar Hírlap*, 1937. október 10., 22.

⁶¹ *Hivatalos Közlöny*, 1930. 15:196.; *Pesti Napló*, 1930. július 13., 12.; *Nemzeti Ujság*, 1935. július 14., 14.; *Budapesti Közlöny*, 1939. 188:2.

alkotmány korporációit is elemezte: az ügyvédi és a közjegyzői kamarákat, és kitért a francia államot körülvevő (Portugália, Belgium, Luxemburg, Németalföld és Svájc) területi önkormányzati szervezetekre, sőt még dél-amerikai (bolíviai és brazil) érdekképviselőkre is. Magyary Zoltán a kötet előszavában többek között arra a megállapításra jutott, hogy a testületi önkormányzatok megnövekedő szerepe egyik jelensége, kritériuma a 20. századi állam kialakulásának, az erős államnak.⁶² A tanítvány dedikált kötetel köszönte meg a támogatást professzorának.

4. kép – Drágffy Miklós Magyary Zoltán számára dedikált kötete.
ELTE ÁJK Közigazgatási Jogi Tanszék

⁶² Némethy Imre: A Magyar Közigazgatási Intézet kiadványainak legújabb kötetei. *Magyar Közigazgatás*, 1939. október 29., 7. Némethy Imre recenziójában Drágffy munkáját nemcsak tudományos szempontból, hanem törvényelőkészítési és nemzetgazdasági szempontból is jelentősnek tartotta. *Az Est*, 1939. november 7., 6.

Drágffy utolsó kötetét társszerzőként dr. Villányi Pál budapesti ügyvéddel közösen írta *Az erdélyi ingatlanelidegenítések jóvá tétele* címmel, 1943-ban jelent meg. A m. kir. minisztérium az 1440/1941. M. E. számú rendeletben állapította meg a román uralom alatt Erdélyben végbement ingatlanelidegenítésekre vonatkozó azon jogszabályokat, amelyek Észak-Erdélynek és Kelet-Magyarországnak a második bécsi döntéssel visszacsatolt területein ezeknek az ingatlanelidegenítéseknek a kérdését rendezték. Az 1440/1941. M. E. sz. rendelet lehetővé tette a román megszállás alatt a birtokos kényszerhelyzetében, vagy egyébként értékükön alul eladott erdélyi és kelet-magyarországi ingatlanok visszaperlését, illetve azt, hogy a károsodott tulajdonos ingatlana megszerzőjétől méltányos kártalanítást igényeljen.

A kötet elsősorban a jogszabály magyarázataként szolgál, de emellett statisztikai adatokkal alátámasztva tárgyalja az Erdély földjéért már a trianoni szerződés előtt megindult küzdelmet. Kitér a román földbirtokreform részletes ismertetésére, valamint külön fejezetben foglalkozik az erdélyi és a történelmi romániai földreformra vonatkozó jogszabályok eltérő rendelkezéseivel (amelyek összehasonlításával bizonyítja utóbbi magyarellenességét). Az optánspereken⁶³ kívül tárgyalja a kötet az 1440/1941. M. E. számú rendeletet a bírói gyakorlat és számos statisztikai adat tükrében. Kiegészíti az előző joganyagot a 21.000/1941. I. M. számú rendelettel és – függelékben – a gondozás nélkül maradt birtokok ideiglenes hasznosításáról szóló 9370/1940. M. E. rendelet, valamint az ezt módosító és kiegészítő 6160/1941. M. E. számú rendelet szövegét közli. A szerzők a gyakorlatban kialakult elvek alapján foglaltak állást az akkor aktuálisnak tekintett kérdésekben.⁶⁴ Az *Erdélyi Néplap* a könyv jelentőségét nemcsak az 1440/1941. M. E. rendelet és az azzal kapcsolatos jogszabályok teljes magyarázatában látta, hanem kiemelte, hogy érthetően szól az olvasóhoz, így nemcsak a szakértő közönség számára készült.⁶⁵

Drágffy Miklós jogi pályafutásáról az utolsó adatot 1942-ből találtam, amikor a magyar–szlovák hitelesítési egyezményt parafálták. 1942. június 19. és június 25. között Pozsonyban a Magyar Királyság és a Szlovák Köztársaság között a hitelesítési egyezmény előkészítése céljából magyar–szlovák kormánybizottsági tárgyalások folytak. A magyar delegáció tagjaként említik dr. Drágffy Miklós királyi törvényszéki bírót, dr. Lupkovics György kúriai bírót, dr. Pusztai János miniszteri tanácsost, dr. Garzuly Béla és Prückler András miniszteri titkárokat mellett. Az ennek eredményeként létrejött egyezmény az okiratforgalmat a két ország között lényegesen megkönnyítette azáltal, hogy a bírói hatóságok, gyámhatóságok és felsőbb közigazgatási hatóságok által kiállított okiratok, valamint közjegyzői okiratok, a

⁶³ Itt a román–magyar birtokpereket jelenti, amelyeket az 1921. évi román földbirtoktörvény indított el, ami által a magyar állampolgárok Romániához csatolt területein fekvő ingatlanjait kisajátították.

⁶⁴ Némethy Imre: Az erdélyi ingatlanelidegenítések jóvá tétele. *Magyar Közigazgatás*, 1942. 12:6–7.

⁶⁵ *Nagyvárad*, 1942. június 6., 6.; *Az Ujság*, 1942. március 10., 3.; *Erdélyi Néplap*, 1942. március 20., 2.

házassági tanúsítványok, váltó- és kölcsönóvások tekintetében az addig fennálló hitelesítési és felülhitelesítési kötelezettséget megszüntette.⁶⁶

Magyary Zoltán tanítványainak kutatási eredményeit a fennmaradt tanulmányok és kötetek bizonyítják. Ugyanakkor a szakterület kutatója, Koi Gyula a legjelentősebbek közé sorolja Drágffy Miklósnak a francia önkormányzatok terén végzett munkásságát Menczer Károly (a francia és olasz államtanácsai működés), Valló József (a service public), Benárd Aurél és Karcsay Sándor (a német közszolgálati jog), illetve Karay Kálmán (az olasz önkormányzati jog) kutatásai mellett.⁶⁷

Drágffy Miklós családi állapotáról annyit tudunk, hogy Pesterzsébeten élt és 1938 körül nősülhetett meg, mivel egy Magyary Zoltánhoz írott levelében említette, hogy „Lilyvel” tartózkodik Párizsban. Felesége holland nemzetiségű, Lily van Peski volt. Minden bizonnyal 1945 körül – Magyary Zoltán tragikus halálát követően – hagyta el az országot és Hollandiában telepedett le, míg testvére, a szintén jogász Drágffy István Kanadába távozott. Erről a Drágffy család gyászjelentései adnak információt. Az emigrációban élő testvérek neve többször feltűnt a családtagok között. Először édesanyjuk, Drágffy Gyuláné Turner Jolán 1965-ben, majd nagynénjük, Drágffy Ilona 1971-ben bekövetkezett halálakor. Ezek szerint Miklós 1971-ben még Hollandiában élt, s valószínűleg ott is maradt élete végéig, amelyre vonatkozó pontos adatot nem találtam.⁶⁸

MELLÉKLET

I. Dr. Drágffy Miklós könyveinek bibliográfiai adatai

Az állam vagyoni jogi felelősségének gondolata a magyar és a francia jogban. Pécs, 1930⁶⁹

A közalkalmazottak jogállása tekintettel a legújabbkor mozgalmaira. Grill Károly Könyvkiadóvállalata. Budapest, 1932

Az önkormányzat múltja és jelene Franciaországban. A Magyar Közigazgatástudományi Intézet 24. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.T. Pécs, 1937

⁶⁶ *Nemzeti Ujság*, 1942. június 27., 4.

⁶⁷ Koi Gyula: Adminisztratív komparatiztika: tegnap, ma, holnap. *Közjogi Szemle*, 2010. 1:41–45.

⁶⁸ özv. Drágffy Gyuláné halotti értesítője. 1965. Dok. 82.493.52.; Drágffy Ilona halotti értesítője. 1971. Dok.82.493.58.

⁶⁹ A kötet megtalálható a Harvard Library gyűjteményében. <https://id.lib.harvard.edu/alma/990053350940203941/catalog> (utolsó letöltés: 2025. július 1.).

A testületi önkormányzat Franciaországban. Magyar Közigazgatástudományi Intézet 28. Budapest, 1939

Drágffy Miklós – Villányi Pál: *Az erdélyi ingatlanelidegenítések jóvátétele.* Feldmann-féle Könyvkereskedés (M.T.I. Rt.-ny.). Budapest, 1942⁷⁰

II. Dr. Drágffy Miklós tanulmányai a Magyar Közigazgatástudományi Intézet Közigazgatástudomány című folyóiratában

A francia község vagyoni felelőssége zavargások esetén. 1938. 4:21–36.

Pétain tábornagy alkotmánya. 1941. 1:18–25.

Giustiniani, Filippucci G.: *La Dottrina Fascista di Diritto Internazionale.* Roma, 1940 (Drágffy Miklós) 1941. 1:32.

Koellreutter Ottó két könyve Japánról. *Das politische Gesicht Japans.* Berlin, 1940; *Der heutige Staatsaufbau Japans.* Berlin, 1941 (Drágffy Miklós) 1941. 10:381–384.

III. Drágffy Miklós Magyar Zoltán professzorhoz írott leveleinek kivonata⁷¹

Beszámoló a szakmai előmenetelről. Párizs, 1935. november 11. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Egyetemi Levéltár. 439.d.1.022. (gépírás)

Miklós annak reményében írt, hogy a professzor már visszatért az oroszországi tanulmányútjáról. Leírta, milyen a szállása Párizsban, hogy napjai miként teltek: egy-két előadást hallgatott, az egyetemi könyvtárat használta rendszeresen, esténként pedig a nemzeti könyvtárban kutatózott. Közben írt egy tanulmányt az Országos Bírói és Ügyészi Egyesület lapjának *A szabadságvesztő büntetések a francia büntető törvénykönyvben* címmel. Egy másik tanulmányt is készült írni a francia Büntető Törvénykönyvről. Szerinte a magyar sokkal modernebb, emberibb és a javítóbb hatású, mint a francia tervezet. Ezenkívül belekezdett a közigazgatási jogot érintő centralizáció és decentralizáció problémáját tárgyaló könyvek tanulmányozásába is. Felvázolta továbbá a készülő könyvének szerkezetét, annak reményében, hogy a KTI kiadványai között jelenik majd meg. Kitért a francia belpolitikára, a gazdasági hanyatlásra, és a szerinte „vigasztalan” külpolitikai helyzetre, amely alatt azt értette, hogy Olaszország barátságát Franciaország végleg elvesztette. Ennek ellenére örült, hogy akkor lehet ott, amikor minden forr és egy új világ volt kialakulóban.

⁷⁰ A kötet szintén megtalálható a Harvard Library gyűjteményében. <https://id.lib.harvard.edu/alma/990046701030203941/catalog> (utolsó letöltés: 2025. július 1.).

⁷¹ Tanítványok és barátok levelei Magyar Zoltánhoz. Magyar Archívum. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár – Nemzeti Közszerkeleti Egyetem.

Beszámoló a szakmai előmenetelről. Párizs, 1935. december 22. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Egyetemi Levéltár. 439.d.1.021. (autográf)

Kellemes karácsonyt kívánt, megköszönte a professzor levelét és a tanácsait. Tervei szerint – mivel a témában, amit kutat, nincs újabb német és olasz irodalom – két kötetre osztja majd a munkáját. Az első kötet a *Centralizáció, decentralizáció Franciaországban* címet kapná, ami nagy vonalakban tárgyalná az alkotmányos berendezkedést a fenti szempont szerint a galloktól a legújabb időkig. Részletesen kívánt foglalkozni azzal, hogy Franciaországban miben, hol, meddig érvényesül a decentralizáció eszméje a „par excellence” centralista országban. Végül a két gondolatvilág alkotmányjogi, politikai, gazdasági jelentőségét, előnyeit, hátrányait vizsgálja. Ezt a munkát kb. tíz ív terjedelműre becsülte. Eközben gyűjtötte az adatokat a testületi decentralizáció problémájának kutatásához is. Írta továbbá, hogy október elején be kell vonulnia, ezért addigra otthon kell lennie, de úgy tervezte, hogy két-két hónapra elmegy Berlinbe és Olaszországba a korporációkra vonatkozó irodalom tanulmányozása végett. A katonai szolgálat után tervezte megírni – a professzor tanácsának megfelelően – a római jog által ismert, de elfeledett összehasonlító monográfiáját. Írt még egy ismertetőt az 1935-ben megjelent kínai büntetőjogról, amelynek első francia fordításához is hozzájutott.

Beszámoló a szakmai előmenetelről. Párizs, 1936. január 8. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Egyetemi Levéltár. 439.d.1.023. (gépírás)

Ebben leírta jövőbéli terveit, mely szerint a lehető leghamarabb szeretne bíró lenni Pesten, mert jelenleg jegyzőkönyvek készítése a feladata egy gyenge képességű bíró mellett. Úgy vélte, ezt az előmenetelt leginkább a magántanári habilitáció segítené, amit leghamarabb a pécsi egyetemen lenne lehetősége megvalósítani. Ehhez kérte a professzor a tanácsát, hogy a fentiekkel ellentétben inkább várjon-e arra, hogy Pesten is lehetőség nyíljon számára. A levélben beszámolt még a francia közigazgatásról készülő könyvének előrehaladásáról. Megemlítette franciaországi professzorait, kiemelve közülük Balogh Elemért,⁷² akivel szinte minden nap együtt ebédelt, s aki szerinte kiváló könyveivel Franciaországban jelentős ember lett, s számára nemcsak Brüsszelben, hanem Johannesburgban is katedrát ajánlottak.

⁷² Balogh Elemér (1881–1955) jogtörténész, a római jog és az összehasonlító jog tudósa. 1933-ban Franciaországba utazott, ahol Rockefeller-ösztöndíjjal a Sorbonne Egyetem Összehasonlító Jogi Intézetében folytatta kutatásait. Az 1930-as években három földrész egyetemén tanított. Gábor Hamza: Elemér Balogh (1881–1955). The Scholar of European Reputation of Roman Law and of Comparative Law. http://www.kre.hu/portal/doc/sic/2008/sic3_008_hamza.pdf (utolsó letöltés: 2025. június 10.).

Beszámoló a szakmai előmenetelről. Párizs, 1937. május 26. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Egyetemi Levéltár. 439.d.1.025. (autográf)

Miklós megköszönte a professzornak, hogy gondolja a könyvét és hogy a korrek-túrát visszaküldte neki. Párizsról megjegyezte, hogy szép, és minden „amerikázás” ellenére a gazdaság is javult, illetve, hogy Franciaországban a testületi decentrali-zációnak nem sok szerepe van. Könyvének készülségi fokát is bemutatta: az első oldalakon a korporáció történetét ismerteti, majd a továbbiakban rátér az olasz, német, osztrák berendezkedés kritikai leírására. Tervei szerint december előtt tel-jesen elkészül a munkája, végül megköszönte a témajavaslatot Magyary professzor-nak, mert a kutatásban nagy örömét lelte.

Beszámoló a szakmai előmenetelről. Párizs, 1938. október 14. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Egyetemi Levéltár 439. d.1. 024. (autográf)

Drágffy nehéz napokat élt át akkor a „fény városában”, ahol – mint írta – a repü-lőtámadástól való félelem miatt az utcák nem voltak kivilágítva és pánikhangulat uralkodott. Az internálástól is tartott, de örült, hogy végül ott maradt, mert tanúja volt egy modern háborúra történő komoly előkészületnek, másrészt a könyvével is jól haladt, novemberre tervezte a nyomdakész állapot elérését. Levelében ismertet-te a könyv szerkezetét. A bevezetőben a korporáció, szakmai egyesülés, szakszerve-zet fogalmairól írt, valamint a testületi decentralizáció előnyeiről és lényegéről. Azután a testületi önkormányzat történetének összefoglaló keretrendszerét mutat-ta be. Kronologikus sorrendben összehasonlítva tárgyalta a francia törvényhozás rendelkezéseit, amelyek testületi alakulatnak juttatnak közjogi természetű joga-sultságokat. Ezek közül a szakmai érdekképviseletekből alkotott közjogi szerveket is tárgyalta, majd a különböző szakmák igazgatásának kooperációit. Könyvében még a Franciaországgal határos államok kooperációs törekvéseire, valamint Bolívia és Brazília korporációs alkotmányainak bemutatására is kitért. Úgy vélte, hogy a testületi decentralizáció, a javak termelésének és értékesítésének szakmai egyesületek által történő megszervezése nem csak a totális államok „problémája”, hanem a liberális demokrata alkotmánnyal bíró országoké is, ahol a fejlődés szín-tén abba az irányba tart. Megemlíti végül, hogy Lilyvel (feleségével) utazott most Párizsba, majd – ahogy az összes levelét befejezi – a professzor feleségének küldi kézcsókját.

Beszámoló a szakmai előmenetelről. Párizs, 1939. február 16. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Egyetemi Levéltár. 439.d.1.026. (autográf)

Ebben a levelében tájékoztatta a professzort, hogy bár a miniszteriális karrierjének nem tesz jót, de az 1939–1940-es tanévre ismét pályázni fog párizsi ösztöndíjra. Megköszönte a sok támogatást, amelyet a tanulmányaihoz kapott, illetve kérte tanára segítségét az ösztöndíj elnyeréséhez. Három témát választott. Elsőként a „service public” modern fogalmának tartalma, eredményessége, magánüzemekhez közeledő fejlődése, másodikként a francia közszolgáltatásokra vonatkozó szerződések jogi természete, római jogra visszanyúló eredete, harmadikként a modern állam üzei, a köztisztviselők (területi és területi autonómiák) üzei, azoknak elhelyezkedése a gazdasági életben, közüzemek létjogosultsága céljai, magánüzemekkel szemben elfoglalt helyzete, valamint verseny a két síkon mozgó üzem között, végül a közüzemek előnyei, a közüzemekkel járó hátrányok feldolgozását tervezte.

A témáiról írta, hogy ezek végleges formába öntését a professzor munkái segítették, továbbá amennyiben az intézetet egyéb témák is érdekelnék, azokkal is szívesen foglalkozik majd. Ismét megerősítette professzorát kitartásáról, azzal kapcsolatban, hogy bár hivatalában sok a munka, de nem szeretne megállni a tudományos kutatással.

FALUKUTATÓ MOZGALOM, MONOGRÁFIÁK ÉS SZOCIOGRÁFIÁK AZ 1930-AS ÉS '40-ES ÉVEK SOPRON VÁRMEGYÉJÉBEN

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.3>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 53–74.

Az 1930-as évek falukutatásának szaktudományos, szociográfiai és több művészeti ágra kiterjedő irányzatának célkitűzése egyrészt a falu, a vidék hagyományos, de eddig feltáratlan művészeti, szokásbeli és egyéb hagyományos értékeinek bemutatására, másrészt kirívó társadalmi elmaradottságuk megismertetésére és megváltoztatására irányult. Mindez a magyarországi sajátos gazdasági és társadalmi viszonyokból fakadt. Trianon következtében nemcsak az ország Budapest-központúsága erősödött, hanem még kirívóbbá vált a vidék elmaradottsága, megrekedése a polgári fejlődés útján. Másrészt a kisebb földtulajdonosok és földnélküliek békeidőben nem szembesültek még olyan súlyos gazdasági, szociális megpróbáltatásokkal, mint az 1920-as évek végén kezdődő és csaknem öt évig elhúzódó mezőgazdasági válság idején. A falu elmaradott helyzetének megváltoztatása, „felemelése” hosszabb távon nem maradhatott ki a kormányzati teendők közül sem.

A vidék, a falu, a mezőváros társadalmi valóságának, a mezőgazdaságban dolgozók többségének teljesebb és szervezett megismerésére Szabó Dezső még a húszas évek elején tett kísérletet, számottevő visszhang nélkül. Nagyobb eredményeket ért el a Bartha Miklós Társaság 1930-ban megjelentetett *Ki a faluba* című röpirata. 1934-ben az Eötvös Kollégiumban – Benda Kálmán, Kosáry Domokos, Sótér István részvételével – és számos más oktatási intézményben is szerveződtek munkacsoportok a falu, a vidék kulturális állapotának feltárására. A Magyar Társaság Falukutató Intézete által 1934-ben közzétett pályázatra mintegy félszáz dolgozatot küldtek, de ennél több készült el. Bodor Antal 1935-ben tette közzé *A falukutató vezérfonala* című írását, melyet számos pályázó haszonnal forgatott. A következő év májusában tartották meg az Országos Széchenyi Szövetség értekezletét a különböző faluszemináriumok képviselői. A nyomtatásban is megjelent művek (például Illyés Gyula: *Puszták népe*, Féja Géza: *Viharsarok*, Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*, Erdei Ferenc: *Futóhomok*) mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül a népi kultúra ápolására és a falvak szociális viszonyainak feltárására irányuló pályázatok, táborok, honismereti mozgalmak, népfőiskolák stb. keretében több tudomány- és művészeti ágra is kiterjedő, a vidék, elsősorban a falvak kultúrájának és egyben elmaradottságának megismerésére irányuló kutatásokat és azok eredményeit. Az 1930-as években ebben a témakörben számos kitűnő dolgozat készült el:

„egy részük azóta sem látott napvilágot, a megjelentek jó részét pedig a feledés homálya fedi”.¹

Tanulmányomban a falukutató mozgalom Sopron vármegyei célkitűzéseiről és eredményeiről nyújtok átfogó képet. A kutatás jelen állása szerint teljességre nem törekedhetek, mert vannak olyan kéziratok, amelyekről még nem lehet biztosan állítani, átvészelték-e az elmúlt 80-90 év viszontagságait, és ha igen, hol lehetne a nyomukra akadni. Dr. Udvardi Lakos János, a soproni Falukutató Szeminárium megindítójának hagyatékából is hiányoznak a témában jól hasznosítható dokumentumok.² Sopron Vármegye Iskolánkívüli Népművelési Bizottságának iratai sem kerültek be a Soproni Levéltárba, és az a sajnálatos tény sem könnyíti meg a kutatást, hogy Sopron vármegye alispánjának iratanyaga az 1940-es évek végén drasztikus selejtezésen esett át, melynek következtében számos történeti értékű dokumentumot kiselejtezték. Mindazonáltal a jelenleg rendelkezésre álló források alapján meg lehet azt állapítani, hogy a falukutatás az 1930-as és '40-es évek Sopron vármegyéjében kiemelkedő szerepet kapott.

A szociográfia felértékelődő jelentősége

Parragi György (1902–1963) fiatal soproni újságíró a *Sopronvármegye* című politikai napilapban *Mi a baj a sopronmegyei faluban?* címmel jelentetett meg cikksorozatot. Négy község társadalmi-gazdasági problémáit tárta a nagyközönség elé. Négy írása Csepreg, egy Bük, kettő Lövé, egy pedig Sopronkövesd helyzetével foglalkozott.³ A mindössze huszonnyolc éves szerző írásai olyan fogékonysággal és lényegbevágóan elemzik az 1930-as évek kezdetén a falu társadalmi tagozódását, szociális összetételét és megoldásra váró gondjait, gazdasági életének mozgatórugóit, hogy írása a harmincas évek neves falukutató íróinak, szociográfusainak felfogásával rokonítható. A tematikus sorozat azt mutatja, hogy kikérdezte a falu vezetőit, és tájékozódott a nagygazdák és a földdel nem rendelkezők között is.⁴

A *Katolikus Szemle* 1938. évi 3. számában Tamás József *Hatvan magyar falu szociális helyzetrajza* címmel közölt figyelemfelkeltő cikket, melyben az Actio Catholicához, a Magyar Társaság Falukutató Intézetéhez és a Prohászka Ottokár Társasághoz beküldött falumunkák tanulságait összegezte. Időrendben először, 1935-ben, a Prohászka Ottokár Társaság szólította fel tagjait a magyar falvak szo-

¹ A bevezetőhöz lásd Pölöskei Ferenc: Az elfelejtett „falukutató” mozgalomról. *Hitel*, 15. (2002) 3:59–65.

² Köszönettel tartozom Udvardi Lakos Lucának, hogy két alkalommal is kísérletet tett a lappangó dokumentumok felkutatására.

³ Parragi György írásai a *Sopronvármegye* 1930. február 23-i, február 26-i, március 2-i, március 5-i, március 9-i, március 15-i, március 23-i és március 30-i számában jelentek meg.

⁴ Galavics Géza: Az 1930-as évek a kortársak szemével. In: *Fejezetek Lövé történetéből 1930–2014*. Első kötet. Szerk.: Galavics Géza – Radnóczy Éva. Lövé, 2024, 35–62., itt 43., 53.

ciális viszonyainak tanulmányozására. A beérkezett munkák közül öt kiemelkedő művet nevezett meg, köztük két Sopron vármegyeit: Sarród és környékével Élő Dezső, Sopronkövesddel Jóna Imre⁵ (helyesen Jóna István) foglalkozott.

Az Actio Catholica 1936 tavaszán tűzte ki falumunka-pályázatát hittudományi főiskolai hallgatók számára. Az első díjat Borbély Pál és Németh Antal nyerte el a Sopron vármegyei Agyagosszergényről írt munkájukkal.⁶ A második helyre egyenlő rangsorozással került Jászapáti Demeter Istvántól, Kissitke Farkas Imrétől, Szegvár Mikóczy József és Vangel István tollából. A pályázaton részt vettek az egri, szombathelyi, győri, budapesti és székesfehérvári hittudományi főiskolák erre a munkára felkészült hallgatói. A Magyar Társaság Falukutató Intézete által községek monográfiájának megírására hirdetett pályázat 1937 januárjában járt le. Tamás József összesen 60 művet tanulmányozott: az Actio Catholicához és a Prohászka Ottokár Társasághoz beérkezett munkák közül 34-et, a Magyar Társaság Falukutató Intézete által meghirdetett pályázatra beérkezettek közül 26-ot. Íróik közt volt pap, teológus, tanár, tanító, jegyző, közgazdász, egyetemi tanársegéd, egyetemi hallgató, kiskisgazda és tanítójelölt, akik munkáik megírásánál tekintetbe vették Bodor Antal egyetemi és Újszászy Kálmán főiskolai tanár szakkönyveit és az Actio Catholica kérdőpontjait. Kiválónak minősítettek 12 pályaművet, részletesnek és igen sok értékes adatot közlőnek 25-öt, további 23 műről pedig úgy vélekedtek, hogy azok csupán egyes kérdésekre vonatkozóan nyújtottak felvilágosítást. A Dunántúlról szól összesen 34, mégpedig Sopron megye 10, Vas megye 6, Zala megye 5, Veszprém megye 4, Somogy megye 5, továbbá Tolna megye, Baranya megye, Győr-Moson megye és Fejér megye 11 községéről. Kiemelkedő a Sopron vármegye területéről érkezett pályaművek száma.⁷

A Falukutató Szeminárium

A *Soproni Szemle* hasábjain az 1930-as és '40-es években komoly diskurzus folyt a helytörténet-kutatás időszerűségéről, módszertanáról és megvalósításáról.⁸ A szerzők, elítélve a korábbi, pozitivistá módszereket, a gazdasági, társadalmi és néprajzi összefüggéseket is tárgyaló újabb irányzatot jelölték meg követendő példaként: „Ha a soproni és sopronmegyei helytörténetírók igazán értékes munkát akarnak végezni, akkor a magyar helytörténetírás ez újabb eredményeit nem hanyagolhatják

⁵ A másik három kiemelkedő munka: Majsajakabszállás Gyöngyösi Viktortól, Doba Kajcsos Ferencről, Öcs Rode Imrétől.

⁶ A kézirat hollétéről (meglétéről) jelenleg nem rendelkezünk biztos információval.

⁷ Tamás József: Hatvan falu szociális helyrajza. *Katolikus Szemle*, 52. (1938) 3:139–150., itt 139.

⁸ Maár Károly – Mollay Károly: A soproni és sopronmegyei helytörténetírás módszere s feladatai. *Soproni Szemle*, 2. (1938) 5–6:273–288.; 3. (1939) 1–2:17–23.; Mollay Károly: Újabb szempontok a helytörténetírás műveléséhez. *Soproni Szemle*, 7. (1943) 3:161–170.; Soós Imre: A sopronmegyei községtörténetírás forrásai. *Soproni Szemle*, 3. (1939) 3:153–159.; 4. (1939) 4:204–210.

el. Tisztában kell lenniök munkájuknak módszerével és világosan kell látniok a feladatokat, amelyekre adott helyzetükben vállalkozhatnak.”⁹

A falukutató mozgalom összefogására az 1930-as évek elején megalakult a Magyar Társaság Falukutató Intézete, amely szoros kapcsolatban állt a Magyar Királyi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának Közigazgatási Intézetével. A Falukutató Intézet mellett az Országos Széchenyi Szövetség is erőteljesen támogatta a falukutatót. A szövetség 1907-től küldte diákjait falusi gazdasági ismeretterjesztő munkára, és 1931-től szorgalmazta a falukutató munkát. *„Ebben a légkörben bontakozott ki a Dr. Udvardi Lakos János által megindított Soproni Faluszeminárium, aminek azért volt nagy jelentősége, mert a valóságot feltáró, haladó szellemű törekvéseket az egykori Sopron megyei falvakba is igyekezett átplántálni, megnyerve a népi mozgalomnak a vidéki intelligenciát, felkeltve az álhazafias frázisokkal szemben a szülőföld múltjának megismerésében gyökerező patriotizmust.”¹⁰*

Udvardi Lakos 1907. május 28-án született a Gömör megyei Susán. Apja, Zsigmond, népiskolai tanító volt. Iskolai tanulmányait Kecskeméten végezte, itt tett 1925-ben felsőkereskedelmi iskolai érettségi vizsgát. A budapesti egyetem közgazdaságtudományi karán 1931-ben szerzett felsőkereskedelmi iskolai tanári oklevelet közgazdaságtan, jogtudomány, könyvvitel, levelezés és gyorsírás szakon. 1931. szeptember 1-jétől a soproni állami Fáy András felsőkereskedelmi iskola óradíjas tanára volt. Sopronba kerülve szinte azonnal bekapcsolódott a város kulturális és társadalmi életébe. A Soproni Gyorsíró Egyesület ügyvezető elnöke, a Soproni Faluszeminárium szervezője és vezetője, a Társadalmi Egyesületek Szövetsége főtitkára lett. Számos tanulmánya

1. kép – Udvardi Lakos János
Soproni SzC Fáy András
Két Tanítási Nyelvű Közgazdasági
Technikum

⁹ Maár Károly – Mollay Károly: A soproni és sopronmegyei helytörténetírás módszere és feladatai. *Soproni Szemle*, 2. (1938) 5–6:273–288., itt 277.

¹⁰ Czingráber András: *A soproni falukutató szeminárium története*. Szülőföldünk pályázat, 1988, 4., 6. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára (a továbbiakban: HU-MNL-GyMSMSL) XV.46. Soproni Levéltárban elhelyezett kéziratok gyűjteménye. 156. sz.

és cikke jelent meg a helyi és az országos sajtóban. Falumunkával kapcsolatos írásai mellett sürgette, hogy a magyar városok váljanak a vidék kulturális központjává. A falukutató mozgalom megindításában nagy szerepe volt egy 1935-ben tartott előadásának, melynek hatására Parragi György a *Sopronvármegye* 1935. április 27-i számában *Sopronmegyében is el kell kezdeni a falukutató munkát* címmel jelentette meg buzdító vezércikket.¹¹

A *Soproni Hírlap* 1936. május 24-i száma ad hírt arról, hogy 1935 őszén megindultak az előkészületek. A soproni értelmiség egy kisebb csoportja 1935. szeptember 12-től kezdve heti rendszerességgel összegyűlt, hogy a soproni és a megyei falukutatással beható, szakszerű, elméleti és gyakorlati módon foglalkozzon. A falukutató szeminárium tagjai a következők voltak: Udvardi Lakos János tanár, Gallus László műépítész, Máhr Károly városi könyvtári tisztviselő, dr. Gárdonyi Zoltán tanár, dr. Östör Endre közjegyző helyettes, dr. vitéz Házi Jenő városi főlevéltáros, Sümeghy Dezső megyei főlevéltáros, dr. Pogácsa József tisztifőorvos, Horváth Péter városi alkalmazott, Conrád Béla okleveles kögazda, Soós Imre vármegyei levéltári tisztviselő, Kiss Lajos kertészeti főintéző, Varga Ferenc tanító, Rozsondai Károly tanár, dr. Élő Dezső fővárosi postatiszt, Király Sándor tanár, dr. Freiburger József kögazdász és Csoknyay József tanár. A sajtócikk hírt adott arról, hogy a falukutató intézet pályázatára elkészítették Sopronbánfalva monográfiáját, és Zsira község feldolgozásával kapcsolatban is megtették az előkészületeket. „Szükséges volna, hogy munkájukat a városi és vármegyei közigazgatás, különösen pedig az Iskolánküüli Népművelési Bizottság támogassa. A szeminárium igyekszik a m. kir. Erzsébet-tudomány egyetem ev. hittudományi karán megalakult Faluszemináriummal és az ev. tanítóképző intézet Turul Bajtársi Egyesületének falumunkájával a kapcsolatot és összhangot keresni.”¹²

A szeminárium nagy sikerként könyvelhette el, hogy Rozsondai Károly és Sümeghy József Sopronbánfalva, valamint dr. Élő Dezső Sarród monográfiája első díjat nyert az országos falukutató pályázaton. A szép siker újabb munkára ösztönözte a soproni faluszemináriumot. Udvardi Lakos János irányításával 1936 nyarán Zsirát és a környező községeket tanulmányozták. A tudományos falukutató munka a 61-es Baross Gábor felsőkereskedelmi iskolai cserkészcsapat háromhetes zsirai táborozása keretében történt, Udvardi Lakos vezetésével. A 21 főnyi cserkész tábor felállította Zsira határában sátrait, ideiglenesen áthelyezve a Soproni Falukutató Szeminárium központját, „hova sorra fognak látogatni Sopronból a szeminárium fiatal kutatói”.¹³ A település történetének feldolgozását az alábbiak szerint ütemezték: „Zsira monográfiájának sajtó alá rendezése előreláthatóan több

¹¹ Uo., 6–7.

¹² A soproni falukutató szeminárium rövidesen megkezdte a megyében tevékenységét. *Soproni Hírlap*, 1936. május 24., 8.

¹³ Zsirán lesz 3 hétig a Soproni Falukutató Szeminárium központja. *Soproni Hírlap*, 1936. július 1., 4.

*részletben fog megjelenni tudományszakok szerint oly formán, hogy a tudományos jellegű szakkörök részére önállóan, részben pedig tudományos folyóiratokban, a népszerű, gyakorlatilag tanító és nevelő célzatúak pedig lehetőleg olcsón a falu számára.*¹⁴

Bár a következő években vidéki tagok is csatlakoztak (Élő Pál csornai plébános, Szalai Lajos fertőszentmiklósi igazgató-főtanító, a maglócai Dobos János, Szalai Ferenc babóti igazgató-főtanító, Németh Gyula bősárkányi tanító, Erőss István ciráki plébános, dr. Balázs Gyula osli jegyző, Kovács György répceszemerei esperes-plébános, Sütő István beledi esperesplébános, Óváry Géza bősárkányi jegyző, Kokas Kálmán szanyi igazgató-tanító, Nagy Gyula bágyogi esperes-plébános, Tarr István veszkényi igazgató-tanító, Pödör István csornai főjegyző, Vámos Ferenc kópházi főjegyző, Szarvas László pusztacsaládi tanító, Zsugonits Gyula peresztegi tanító, Csenár János röjtökmuzsaji jegyző), a falukutató munkához hiányzott az anyagi támogatás. Az anyagi gondokon úgy próbáltak segíteni, hogy 1938-ban megállapodást kötöttek a Sopronvármegyei Iskolánkivüli Népművelési Bizottsággal. Az együttműködés azonban több szempontból a falukutató eredeti célkitűzésének, a falvak életviszonyainak tudományos feltárására irányuló törekvésnek a feladását jelentette, és elsősorban az ismeretterjesztő előadásokra szűkítette tevékenységét. Újabb községmonográfiák összeállítására és kiadására nem volt anyagi keret.

Miután a belügyminisztérium 1938-ban a szociális problémák feltárására minden vármegyébe szociális tanácsadót nevezett ki, a Sopron vármegyei helyzet felmérését hivatalból dr. Soproni Elek végezte el. Időközben jelent meg Horváth László szerkesztésében az *Ősi sopronmegyei nemzetségek* című kötet, melynek történeti részét Soós Imre írta meg. Csatkai Endre is megkezdte a vármegye művészeti emlékeinek feltérképezését és megjelentetését, *Sopron és környéke műemlékei* címmel. A falukutató mozgalom működésének kerete az 1930-as évek végére jelentősen szűk korlátok közé került. A faluszeminárium sorsát a kultuszminiszteri döntés pecsételte meg: szervezőjét és vezetőjét 1941 novemberében a muraszombati állami kereskedelmi középiskola igazgatójává nevezték ki,¹⁵ ezzel „*Sopron magyar társadalma egyik legtehetségesebb és legagilisabb tagját veszítette el*”.¹⁶ Udvardi Lakos János távozásával a megkezdett munka nem múlt el nyomtalanul. Az 1940-es évek elején a cserkészmozgalom és a Katolikus Legényegyletek Országos Testülete (KALOT) volt az, amely keretet adott a falukutatásnak.

A Zsiráról gyűjtött anyag kéziratban maradt, a falukutató mozgalom történetét 1988-ban feldolgozó Czingráber András szerint jelentős része el is kallódott.¹⁷ A

¹⁴ Czingráber: i. m. 30.

¹⁵ Uo. 35–37.

¹⁶ Udvardi Lakos János – muraszombati igazgató. *Új Sopronvármegye*, 1941. november 27., 2.

¹⁷ Czingráber: i. m. 34–35.

Soproni Levéltár jelenleg egy plébániatörténeti gyűjtést (egy füzetet és néhány cédulát) őriz ebből a kezdeményezésből.¹⁸ A Bősárkányban megindult falukutató munkáról tudósít Németh Géza bősárkányi kántortanító szintén a levéltárban őrzött falutörténeti összeállításra és előadásának kézírata.¹⁹ Házi Jenő városi főlevéltáros hagyatékában fennmaradt számos kézirat között megtalálható Farád, Kópháza és Csepreg történetével, Sümeghy Dezső vármegyei főlevéltáros hátrahagyott irataiban pedig Lövével kapcsolatos kézirat.²⁰ Ivánban 1942. július 13-án került sor a szociográfia adatainak felvételére. A szociográfiát nem ismerjük, csupán a helybeli munkaközösség megbeszéléséről és javaslattételéről felvett jegyzőkönyv tudósít a gyűjtés megindításáról.²¹

A falu életét kutató cserkészek

A cserkészcsapatok kulturális munkájában kiemelkedő szerepet játszott a 364. sz. Scarbantia cserkészcsapat regős hadnagya, Lovas Gyula. A regős munkát Sopronban több csapat tette részben magáévá. Falukutató munkával foglalkozott az evangélikus teológia csapata, a 366. sz. végvári vasutas cserkészek egy raja, a 364. sz. állami gimnázium cserkészcsapatának nagyrészt szakképzett regőshada, és újabban a 390. sz. Szent György cserkészcsapat is próbálkozott vele. A hatékonyság érdekében született meg az egyesítés gondolata, melynek megvalósítására Lovas már megtette az első lépéseket: „Kisebb csoportok sejtrendszeresen hálózna be a megye közel 90 faluját és majorjait, hogy azokban a néprajzi anyagot összegyűjtsék és a regős tudományukat is bemutassák. [...] Évekre szóló termelő munkaprogramot nyújt, melybe be szándékozzák vonni a helyi, esetleg országos szaktekintélyeket is. Felvetődött egy létesítendő néprajzi kiállítás gondolata is sopronmegyei anyaggal.”²² Lovas Gyula a csepregi Boldogasszony-kápolna történetéről és az egykori településrészrel kapcsolatos néphagyományról jelentetett meg cikket az *Új Sopronvármegye* 1944. május 4-i számában.²³

A falukutató cserkészek 1944 júniusában a Rábaközbe is eljutottak, bár ők nem Sopronból, hanem Győrből érkeztek: a győri királyi katolikus tanítóképző intézet

¹⁸ *Feljegyzések Zsiráról, 1940-es évek.* HU-MNL-GyMSMSL, XV.89. Kézírtas könyvek gyűjteménye. 76. sz.

¹⁹ A raktárrendezés során előkerült iratokat Németh Piroska soproni tanárnő adományozta a Soproni Levéltárnak.

²⁰ HU-MNL-GyMSMSL, XIV.44. Sümeghy Dezső vármegyei főlevéltáros iratai, 6. d. Lövé; XIV.98. Dr. Házi Jenő főlevéltáros iratai, 23. d. Farád (1931), 24. d. Kópháza (1947), 32. d. Néhány részlet Csepreg történetéből (1930).

²¹ HU-MNL-GyMSMSL, a dokumentum raktárrendezés alkalmával került elő.

²² Beszélgetés Lovas Gyulával a soproni „regőshadak” egyesítéséről és sopronmegyei néprajzi tervekről. *Soproni Hírlap*, 1944. április 15., 3.

²³ A csepregi „Boldogasszony”. *Új Sopronvármegye*, 1944. május 4., 6.

cserkészei június 3–5. és 10–12. között tartották meg „falukutató cserkészportyáikat”. Első alkalommal Rábасzentmihály, Rábacsécsény és Bodonhely, majd a második alkalommal Bágyogszovát községeket látogatták meg. Nemcsak ezekre a falvakra vonatkozó értékes és érdekes adatokat gyűjtöttek össze a fiatalok, hanem a helybeliek érdeklődéséért, magyaros vendégszeretetéért, szórakoztató és ismeretterjesztő eladásokat is tartottak: „A gyermekek örömet, a bábszínházat igen nagy érdeklődés kísérte s rövid időre vidám hangulat töltötte el a háborús megpróbáltatások miatt szenvedő és bizony sokszor nélkülöző gyermeksereget. A felnőttek számára értékes filmeket vetítettek, majd légtalmi ismeretterjesztő előadást tartottak, amikor azok különösen a különféle gyújtóbombákról hallhattak egyet-mást. A régi szép magyar énekek és dalok akkordjai mellett ismét, mint oly sokszor összetalálkozott falu és város ifjúsága.”²⁴ A virágzó kutatómunka azonban a második világháború utolsó két évében szinte teljes egészében alábbhagyott.

A KALOT

A lelkipásztorok és tanítók mellett érdemes megemlíteni a KALOT (Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testülete) keretében megvalósult eredményeket. Az 1935-ben Kerkai Jenő jezsuita szerzetes által alapított katolikus ifjúsági mozgalom célja a magyar parasztfjúság vallási, kulturális és szociális felemelése volt a „Krisztusibb embert, életerős népet, műveltebb falut, önérzetes magyart” jelmondat szellemében.²⁵ Tevékenysége elsősorban a magyar kultúra értékeinek megmentéséhez kapcsolódott, mely a néphagyományok és falusi népszokások gyűjtésével a falvak történetének megírásához is segítséget nyújtott. Az egyházas-falusi KALOT Népfiókola hallgatói 1943. február 14-én mutatkoztak be Sopronban a nagyközönségnek. Énekeltek, táncoltak, népmonda-jeleneteket mutattak be, nagy sikerrel: „Az egész előadáson keresztül éreztük, ők nem kiabálnak magyarságot, nem magyaroskodnak, de magyar szellemet élnek és sugároznak. S az egész Népfiókola tanfolyamán keresztül ezt akarja elérni.”²⁶

Sopronkövesden 1943 augusztusában tartottak a legények nagy sikerű népi délutánt, és a következő év pünkösdjén is színvonalas rendezvényt mutattak be, utóbbin Ugrin József, a KALOT országos főtitkára mondott ünnepi beszédet. A főként népi táncokat és dalokat bemutató ünnepséget a községből származó diákok egyesülete, a Sopronkövesdi Diákkör a helybeli parasztfjúsággal együttműködve szervezte, ezzel ünnepeelve fennállásának 5. évfordulóját. Kezdeményezője Maráz Lajos papnövendék volt, aki sokat fáradozott a népi kultúra ápolásáért és terjesztéséért, és a KALOT szellemében szívén viselte a falvak keresztény felvirágoztatását. A

²⁴ Falukutató cserkészek a Rábaközben. *Soproni Hírlap*, 1944. június 22., 6.

²⁵ Lásd Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1935–1946*. Budapest, 1998.

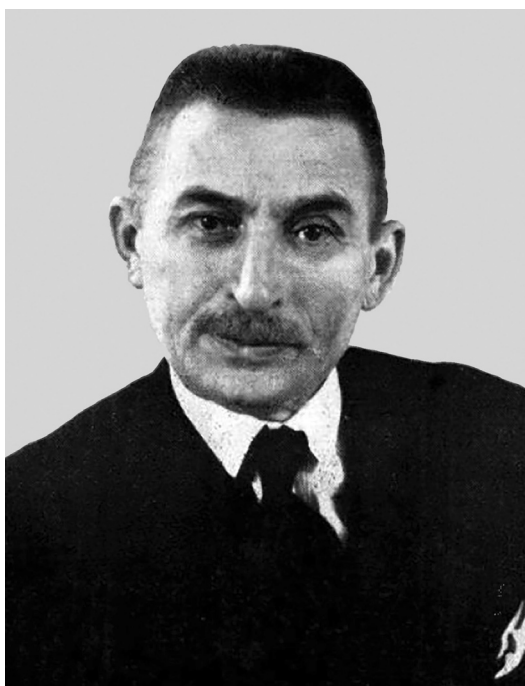
²⁶ Vasárnap mutatkozott be Sopronban megyénk főiskolája. *Soproni Hírlap*, 1943. február 16., 4.

Soproni Hírlapban a szintén helyi származású Rónaszéki Pál, az állami Fáy András Fiú Kereskedelmi Iskola negyedéves diákja hívta fel a figyelmet a hagyományörzés fontosságára és a magyar falu szellemiségének megmentésére: „Az egész világ lázasan kutatja a veszendőbe ment népi hagyományokat; csak éppen nekiünk kell tétlenül állnunk? Hát nem állunk! Nem állhatunk, mert itt az óra, mégpedig a végóra, hogy megmentjük a falut.”²⁷

Sopronvármegye Iskolánkívüli Népoktatási Bizottsága és a Soproni Daloskerület 1944. június 4-én szervezett nagy sikerű népművelési napot Szany községben. Az eseményre a szomszédos községek egyesületeit várták, hogy bemutassák népszokásaikat, népviseletüket, népi zenéjüket és énekeiket, balladáikat, néptáncukat, hagyományaikat és községük történetét, „egyszóval mindent, ami úgy a község történetével, mint a hagyományokkal összefügg”.²⁸

Az iskolán kívüli népművelési tevékenység

Csuppay Lajos, a soproni Állami Polgári Leányiskola igazgatójának 1934. évi megállapítása szerint Sopron vármegye községeiben már az első világháború előtt „említésre érdemes” népművelési tevékenység folyt, mely elsősorban az ifjúsági egyesületek szervezésében mutatkozott meg. „A Sopron vármegyében megalakult ifjúsági egyesületek szervezői a róm. kath. lelkészek és tanítók voltak. A téli időszakban a hét két-három estéjén rendszeres összejöveteleket tartottak, amikor színdarabok betanulásával foglalkoztak, ezen kívül ismeretterjesztő előadások megtartásával is kísérletet tettek. Az egyesületek vezetői az iparos ifjúságból toborzott egyesületekben főképpen a kiváló iparosok élettörténetét állították példaképpül hallgatóink elé. Több helyen az egyházi énekek gya-

2. kép – Csúppay Lajos
Új Magyar Szalon, 3. (1938) 11–12:12.

²⁷ Népi bemutató Sopronkövesden. Új Sopronvármegye, 1943. szeptember 10., 4.; Nagyszabásúnak ígérkező népidélutánt rendeznek Sopronkövesden. Soproni Hírlap, 1944. május 26., 2.; A nyugati végek „Népi délutánja” Sopronkövesden. Új Nemzedék, 1944. május 26., 2.

²⁸ Szanyban népművelési nap lesz ma. Soproni Hírlap, 1944. június 4., 3.

korlását is bevezették és az ifjúság nemes szórakoztatásáról igyekeztek a vezetők gondoskodni. Az ág. hitv. evangélikus egyházak lelkészei és tanítói pedig olvasóköri körök létesítésével igyekeztek egyházuk tagjainak művelődési szükségleteit szolgálni.”²⁹

Az 1911-ben megszervezett Országos Szabadoktatási Tanács is igyekezett Sopron vármegyében az iskolán kívüli népművelési előadásokat meghonosítani. A tanítók közül sokan vállalkoztak az aránylag jól díjazott előadások megtartására, a kezdeti kísérletek után a lakosság részvétlensége miatt a kezdeményezés nem járt sikerrel. A szabadoktatási tanács 1920-ban szorgalmazta újra az ismeretterjesztő előadásokat, s ez „bizonyos mértékben” alapot adott az 1922-ben megkezdett vármegyei iskolán kívüli népművelésnek. Az első világháború és az azt követő forradalmi időszak a fiatalokra gyakorolt hatását, és a tanítók harctéri szolgálata miatt színvonalában csökkent népiskolai oktatást ellensúlyozandó, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kiadta 132243/1922.III.b. számú körrendeletét, melyben utasította a törvényhatóságokat iskolán kívüli népművelési bizottságok alakítására. A rendelet értelmében Sopron vármegye törvényhatósági bizottsága már 1922. május 9-én szabályrendeletet alkotott az iskolán kívüli népművelés előmozdítására, majd annak szellemében megalakította szabadoktatási bizottságát, a későbbi Iskolán kívüli Népművelési Bizottságát.³⁰ Az 1922. év őszén Gévay-Wolff Lajos alispán, a bizottság elnöke felhívással fordult a községek elöljáróságaihoz, lelkészeihez és tanítóihoz, hogy gondoskodjanak a népművelési munka megszervezéséről és irányításáról. Gévay-Wolff kérésére a győri megyéspüspök és a dunántúli ág. hitv. evangélikus püspök főpásztori körlevélben hívták fel a lelkipásztorok és tanítók figyelmét a népművelési munkában való részvételre és annak „minden vonatkozásban való támogatására”.³¹ Az 1922/23. év telén Sopron vármegye 28 községében kezdtek meg a népművelő tevékenységet, és összesen 824 előadást tartottak. Az 1924/25. évben már a trianoni vármegye 128 községe közül 105 községben foglalkoztak az iskolaköteles koron felüli lakosság továbbképzésével: összesen 2163 előadást tartottak a különböző nemű és korú hallgatóság számára. A következő évben már 4543 előadást tartottak meg, a tanításban 610 fő vett részt, a hallgatók száma pedig 7140 főre emelkedett. A bizottság törekvése volt, hogy a falvakban kultúrházakat és kultúrtermeket alakítsanak ki. A világháborút követő időszak első kultúrházát 1926-ban építették fel Sopronnémetiben.

²⁹ Csappay Lajos: Vármegyei népművelési munkánk fejlődése és eredményei. In: *Sopron és Sopronvármegye ismertetője 1914–1934*. Összeáll.: Horváth László – Madarász Gyula – Zsadányi Oszkár. Sopron, [1934.] 52–61., itt 52–53.

³⁰ HU-MNL-GyMSMSL, IV.402. Sopron Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai, 370Bgy. 4003/1922.

³¹ Csappay Lajos: Vármegyei népművelési munkánk fejlődése és eredményei. In: *Sopron és Sopronvármegye ismertetője 1914–1934*. Összeáll.: Horváth László – Madarász Gyula – Zsadányi Oszkár. Sopron, [1934.] 52–61., itt 53–54.

A községektől érkezett visszajelzés hatására a bizottság célkitűzését a következőkben határozta meg: az iskolaköteles koron túl lévő lakosság elemi ismeretekkel való ellátása és meglévő ismereteinek felújítása, illetve megtartása. Hét községben megkezdtek az asszonyok és a leányok oktatását is. A következő évben (1927) az alispán a bizottság feladatává tette az „analfabétizmus kiirtását”, és kísérletet tettek a vetítettképes filmelőadások rendszeresítésére is. Utóbbi azonban a vármegyei villanyhálózat kiszélesítése nélkül nem vezetett kellő eredményre. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium népkönyvtár-létesítő kezdeményezése is segített: 1927 őszén 44 község részére adományozott kisebb-nagyobb könyvtárt. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége és a soproni Frankenburg Irodalmi Kör is bekapcsolódott a népművelésbe. Gévay-Wolff alispán 1930 nyarán kiadott rendeletében a népművelési előadások gerincévé a hazai földrajz- és történelemoktatást tette, és elrendelte, hogy minden községi népművelési bizottság három évre beosztottan olyan népművelési munkatervet készítsen, amelynek alapján Magyarország földrajzát és történetét főbb vonásaiban megismertethetik az előadások hallgatóival. A tizedik évfordulón Gévay-Wolff alispán távollétében Högyész Pál főjegyző 1932. július 9-én rendeletet adott ki a bizottság további munkájával kapcsolatban, melyben további iránymutatást adott a községi népművelés tárgyában.³²

A *Soproni Hírlap* 1936. október 23-i száma büszkén hirdeti, „*Sopronmegye népművelése ma is első helyen áll az országban*”. Csuppay Lajos titkári jelentésében rámutatott arra, hogy a „*falukutató munkája országszerte folyik, amelynek megdöbbentő adatai arra készítettek minden becsületes magyar úriembert, hogy dolgozzék a falu népének anyagi, erkölcsi és szellemi előhaladása érdekében*”. A tárgyévben a vármegye 109 községében és öt pusztai telepén 8576 előadáson és tanítási órán oktatták a felnőtt korú ifjúságot, a férfiakat és az asszonyokat a legszükségesebb ismeretekre.³³

A községek történetének kutatását is előmozdította, amikor a kultuszminiszter 1938-ban a vármegyei népművelési bizottságoknak leiratot küldött, amelyben a népművelési munka fejlődésére tekintettel törzslapok készítését rendeli el az ország összes községeire és megye városaira vonatkozóan. A törzslap tartalmazza az egyes helyiségek népművelési állapotrajzát, és általában részletes képet ad a településekről. A nyomtatvány rákérdez a községek történetére, a helyhez fűződő mondákra, történelmi emlékekre, a község vagy város nevesebb szülötteire és lakosaira, továbbá adatokat tartalmaz a nép lelkületéről, a népviseletről, népművészetről, népszokásokról és a népművelés esetleges akadályairól.³⁴

³² HU-MNL-GyMSMSL IV.409. 9606/1932. Közli Csuppay Lajos: *Harc a kultúráért*. Sopron, 1932, 110–116.

³³ Sopronmegye népművelése ma is első helyen áll az országban. *Soproni Hírlap*, 1936. október 23., 1.

³⁴ Az ország valamennyi községéről népművelési törzslapokat készítenek. *Soproni Hírlap*, 1938. augusztus 9., 5.

A kultúrsarok gondjai

A Magyar Társaság kiadásában 1940-ben jelent meg dr. Soproni Elek magyar királyi gazdasági felügyelő, Sopron vármegye szociális tanácsadója könyve, *A kultúrsarok gondjai – Sopronvármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása* címmel. Munkáját, mint írta, kétirányú feldolgozással kezdte. Felhasználta a belügyminisztérium által 1938 őszén dr. Esztergár Lajos pécsi polgármester elgondolása szerint elrendelt adatgyűjtés anyagát, mely „hatalmas adathalmaz”, az „egymásnak ellentmondó, nem egyszer kellő körültekintést nélkülöző adatok ellenőrzése, kiegészítése, újak beszerzése és a statisztikai hivatal által közreadott száanyag feldolgozása” inkább elméleti értékű eredményeket hozott. Másrészt a szerző a vármegye gazdasági és szociális problémáit a gyakorlati oldaláról igyekezett tanulmányozni. „Nemcsak bejártam ismételten az egész vármegyét, de valamennyi községben a lehető részletességgel letárgyaltuk, megbeszéltük és felvettük a községek szociális viszonyait. A községi jegyző, a róm. kat. plébános, illetőleg evangélikus lelkész, tanító, bíró és néhány értelmes kisgazda jelenlétében a községekről úgynevezett szociális képet vettem fel. A számszerű adatok és papírra vetett holt anyag a községekben a helyszíni bejárásokon elevenedett meg előttem. A községek és járások problémáit közvetlenül ismertem meg. A legtöbb községbe gyalog mentem el, hogy a néppel és a vidékkel huzamosabban és közvetlenül érintkezve tehessek szert tapasztalatokra. A közvetlen benyomások és tapasztalatok útján szerzett gyakorlati adatok mozaikjából adódott, egészült ki a feldolgozás másik, gyakorlati iránya.”

Megállapításait térképekkel és grafikonokkal támasztotta alá. „Sopronvármegyének a helyzete az ország nyugati sarkában egészen különleges; s szociális viszonyai az elbírálásnál magasabb mértéket igényelnek”. Ennek okát abban látta, hogy a vármegye lakossága a határon túli hozzátartozói, ismerősei révén könnyen értesül a Német-Ausztriában alkalmazott „radikális” reformokról, és értesülést szerez annak módjáról, „haladottságáról”. Éppen ezért a vármegye szociális viszonyainak megítélésénél „az országban talán a legmagasabb követelményekkel kell számolni”. Soproni Elek munkáját úttörő jelentőségűnek tartotta, mert először kísérelte meg az említett módszerekkel egy járásnál nagyobb közigazgatási egység, egy egész vármegye gazdasági és szociális helyzetének feltárását.³⁵

„A falu ma divatba jött” – a tanítók és a lelkipásztorok szerepe a falukutatásban

A községek történelmi és kulturális adatainak összegyűjtésében elsősorban a tanítóknak szántak nagy szerepet, de a lelkipásztorok közreműködésére is számítottak. Mezősy Károly magyar-történelem szakos tanár, Kiskunfélegyháza monográfusa 1937-ben tette közzé írását, melyben azt szorgalmazza, hogy a tanítóképző intéze-

³⁵ Soproni Elek: *A kultúrsarok gondjai. Sopronvármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása*. Budapest, 1940, 13–15.

tekben kell a tanítójelölteknek megmutatni, megtanítani és megszerettetni a falutörténetírást. Elgondolását erősítette, hogy ekkor már voltak olyan tanítóképző intézetek, melyeknek falukutató munkája országos figyelmet keltett: az 1936-ban Teleki Pál gróf hívására kongresszusra összegyűlt falukutató csoportok között a soproni ev. tanítóképző is képviseltette magát. Valójában nem tudományos falukutató munkáról volt szó, mert a növendékek inkább csak buzdítást és iránymutatást kaptak: *„a helytörténettel, községtörténettel való törődésnek véleményem szerint csupán pedagógiai, nevelő és tanulmányi célja lehet, vagyis a falu iránti érdeklődés, múltja megbecsülésének ápolása s a növendék öntevékenységeinek, önképzésének biztosítása ebben az irányban, továbbá a tanítói hivatásra való előkészítés”* – fogalmazott Mezösy.

Úgy vélte, a tanító csak akkor tudja hitelesen tanítani községe történetét, ha annak múltját, fejlődését maga tanulmányozta és megismerte. Annál is inkább, mert a népiskolai tanterv szerint a IV. osztályban a lakóhely történetének szemszögéből kellett áttekinteni a nemzet életének kiemelkedőbb eseményeit, az V–VI. osztályban pedig már rendszeres történettanítás során szoros kapcsolatban kellett tárgyalni a nemzeti történetet a lakóhely történetével. *„Mivel pedig községeink közül aránylag csak nagyon kevésnek írták még meg a történetét, a kutató, adatgyűjtő és feldolgozó munkát rendszerint a pályáján meginduló tanítónak kell elvégeznie. [...] A tanító iskolán kívüli feladatai és a falu életében elfoglalt irányító szerepe követelik meg tőle másrészt, hogy azzal a tudatossággal, biztossággal figyelje népe életének megnyilvánulásait és irányítsa községe lakóit a haladásban, melyet egyedül a történeti szemmel látás, a múlt ismerete adhat meg.”*³⁶

Mindezek fényében nem meglepő, hogy a Sopron vármegyei faluszociográfiák és monográfiák írói között számos tanító volt. A Sopronmegyei tanítók 1924. június 12-én a vármegyeháza közgyűlési termében megtartott közgyűlésén a tanítóság sérelmeiről, céljairól és új feladatairól értekeztek. Dr. Steinecker Ferenc egyetemi tanár a tanítónak a falut irányító szerepéről tartott előadásában rámutatott arra, hogy a tanítóknak a falu gazdasági és értelmi kultúrájának megteremtésére kell törekedniük, hiszen az erőt, az egészséget a nemzet a falutól várhatja csupán: alakítsanak szövetkezeteket (tejszövetkezetet, gabonarakartárt és pinceszövetkezetet), építsenek ki ifjúsági és dalosegyesületeket, fokozzák a háziipar szeretetét, fáradozzanak a népviselet megmaradásán, szervezzenek falukiállításokat és írják meg a falvak monográfiáját.³⁷

A Fertőszéplaki Tanítói Kör tanítósága 1929. június 6-án délelőtt „látogatott, magasnívójú (sic) gyűlést” tartott az agyagosszergényi római katolikus népiskola nagytermében. A közgyűlés tagjai elhatározták: *„összegyűjtik a községek történelmi*

³⁶ Mezösy Károly: A falutörténet szerepe tanítóképzésünkben. *Magyar Tanítóképző*, 50. (1937) 10:422–433., itt 424–425.

³⁷ Sopronmegyei tanítók közgyűlése a tanítóság sérelmeiről, céljairól és új feladatairól. *Sopronvármegye*, 1924. június 13., 2.

és kulturális adatait egyrészt azért, hogy azokat az utókor számára megmentse, másrészt azért, hogy azokat a szélesebb nyilvánossággal megismertesse”. Horváth László kántortanító ismertette az újonnan egyesült Agyagos és Fertőszergény községek eredetét, Dr. Mihályi Ernő bencés tanár összegyűjtött adatainak felhasználásával. A gyűlést a múlt iránt érdeklődő Horváth József agyagosszergényi és Rupf Sándor sopronkövesdi plébános is megtisztelte jelenlétével.³⁸ Rupf nagyrészt az 1930-as évek elején papírra vetett feljegyzéseiből megállapítható, hogy a hívek erkölcsi és szociális életének mozgatórugóit a múltban keresve kísérletet tett a plébánia történetének megírására.³⁹ Sopronkövesd néprajzi emlékeiről és népszokásairól is gyűjtött adatokat, amelyek Dr. Csatkai Endre művészettörténész 1935. évi megállapítása szerint megérdemelnék a kinyomtatást.⁴⁰ A kéziratot – melynek kiadása Rupf Sándor 1936-ban bekövetkezett halála miatt nem valósult meg – ma már csak az utalásból ismerjük, hollétéről nem rendelkezünk információval.

A Katolikus Kör soproni rendezvényén 1935. november 17-én Harsányi Lajos kanonok, kormányfőtanácsos, rábapatonai plébános, a kor egyik meghatározó papköltője a szociológia tárgykörében tartott előadást. A rendezvény illeszkedett az országos tematikába, mely a falu megmentését tartotta legfontosabb feladatának. *„Ezért tanulmányozzák ezt a problémát a különböző társadalmi egyesületek is. Ezért jött divatba a falu szociográfiája: a falu gazdasági, kulturális, egészségi, erkölcsi stb. állapotának feldolgozása.”* Harsányi, akit a cikk írója a munka „leghivatottabb vezéregyenységének” tartott, mint lelkipásztor a nép között járva, nem könyvekből tanulmányozta a kérdést, hanem saját megfigyelései, jegyzetei alapján vetette papírra észrevételeit. Az *Új Kor* című katolikus folyóiratban nemcsak fellelhető a szociográfia szükségességét, hanem mintának fel is dolgozta faluja, Rábapatonai szociográfiáját.⁴¹

A bányai plébános, Nagy Gyula írta a *Soproni Hírlap* 1936. július 24-i számában: *„A falu ma divatba jött. A falutörténet, a falu szociográfiája, a néprajz, a gyönyös bokréta ma exotikus csemege azoknak, akik már mindent végigkóstoltak, csak a falu történetének és lelkének zamatát nem ízlelték meg. Én nem divatból foglalkozom a faluval, nem is ingyenkedésből, hanem hivatásos áhítattal és jólétéért aggódó szeretettel. Foglalkozom vele, mint enyémmel, drága gondommal és csak azokkal, akik itt vannak közelemben.”*⁴²

³⁸ A községek történelmi és kulturális adatait önszorgalomból gyűjti össze a megyei tanítóság. *Soproni Hírlap*, 1929. június 7., 1.

³⁹ Rupf Sándor sopronkövesdi plébános töredékes feljegyzései a plébánia 2015. évi átadás-átvétele alkalmával véghezvitt selejtezés következtében kerültek a szerző birtokába.

⁴⁰ Csatkai Endre: *Sopron vármegye műemlékei*. II. sorozat. Sopron, 1935, 104.

⁴¹ Harsányi Lajos a Kat. Kör vasárnapi szeszennyítő kulturdélutánján. *Soproni Hírlap*, 1935. november 16., 2.

⁴² A falu ma divatba jött. *Soproni Hírlap*, 1936. július 24., 5.

Falumonográfiák és feldolgozások

A Sopron vármegyei falvak történetének feldolgozására az 1880-as évektől jelentkezett érdeklődés. A Farkas Sándor káplán által írt, nagyrészt eredeti okmányokon alapuló, 504 oldalas Csepreg mezőváros története 1887-ben látott napvilágot.⁴³ Házi Jenő városi főlevéltáros 1930. évi megállapítása szerint „annyi év után Sopron megyének egyetlen helyéről sem íratott jobb és alaposabb helytörténelem”.⁴⁴ Mohl Adolf és Balits Lajos lövői származású lelkipásztorok 1892-ben írták meg Lövő történetét.⁴⁵ Hevesi János kapuvári polgáriskolai tanító a „legrégibb időtől” 1896-ig dolgozta fel Kapuvár történetét.⁴⁶ A megkezdett munkát évtizedekkel később is a vidéki értelmiség, a lelkipásztorok és tanítók folytatták.

A Faluszövetség, Kapuvár község és a Kapuvári járás által 1928. augusztus 12–15-én rendezett mezőgazdasági, ipari és kulturális kiállítás alkalmával 52 oldalas emlékfüzetet jelentettek meg *Kapuvár múltja, jelene, jövője* címmel. Szerkesztője Vámos Ferenc, Kapuvár nagyközség főjegyzője és Radnóti István, a Faluszövetség titkára volt. A kötetben a Faluszövetség célkitűzéseiről, Kapuvár nagyközség múltjáról és jelenéről, a mezőgazdaság fejlődéséről, a településformáról, a népeletről és a népviseletről, tájnyelvről és a helység költészetéről, vallási életéről, közegészségügyéről, valamint az állami polgári fiú- és leányiskola múltjáról és jelenéről értekeztek, továbbá közzétették a nagyközség vezetőinek portréját, az iparosok és kereskedők nevét, a 16 oldalas mellékletben pedig a kiállítás részletes tájékoztatóját adták.⁴⁷

Mohl Adolf 1930-ban megjelentetett monográfiája folytatása és kiegészítése az 1892-ben Balits Lajossal jegyzett Lövő történetének.⁴⁸ A szerző szülőfaluja történetét dolgozta fel „a konzervatív történetírói felfogás gondos aprólékosságával”.⁴⁹ Rábel László szavai szerint „olyan monográfiát kapott Lövő községe, hogy nagy városok is megirigyelhetik. Közel 250 oldalon, negyven fejezetben dolgozta fel szülőföldje múltját. Nincs olyan kicsinyke adat, amelyet fel ne használt volna. [...] Boldog az a község, amelynek ilyen szülöttei vannak és nagy jövő vár olyan országra, amelynek Lövőhöz hasonló községei vannak.”⁵⁰ Mihályi Ernő a modern falutörténetírás

⁴³ Farkas Sándor: *Csepreg mezőváros története*. Budapest, 1887.

⁴⁴ *Néhány részlet Csepreg történetéből*. HU-MNL-GyMSMSL, XIV.98. Dr. Házi Jenő főlevéltáros iratai, 32. d.

⁴⁵ Mohl Adolf – Balits Lajos: *Lövő története*. Győr, 1892.

⁴⁶ A 120 oldalas kézirat a Soproni Levéltárban található: HU-MNL-GyMSMSL, XV.89. Kézírtatos könyvek gyűjteménye, 87. sz.

⁴⁷ *Kapuvár múltja, jelene, jövője*. Szerk.: Vámos Ferenc – Radnóti István. Budapest, 1928.

⁴⁸ Mohl Adolf – Balits Lajos: *Lövő története*. Győr, 1892.

⁴⁹ *Katolikus Szemle*, 44. (1930) 7:638.

⁵⁰ Lövő története. *Soproni Hírlap*, 1930. június 5., 2.

elvei szerinti, új szellemű munkának tartotta: Mohl „a helytörténetírás modern alapelvein állva, nemcsak hogy megszólaltatja az ásatások és oklevelek adatait, hanem bepillantást enged a község lelkébe, gazdasági és társadalmi életébe is s ezzel a lendületnek induló falutörténetírás részére egyelőre a legjobb mintát szolgáltatja. Azért mondom, hogy egyelőre, mert inkább jó történeti keresztszettek, korrajzokat kapunk benne, mint hosszúsági metszeteket, vagyis fejlődéstörténetet.”⁵¹

Németh Imre pápai kamarás, képzőintézeti igazgatót a szülőfaluja iránti tisztelet és kegyelet késztette Vág község történetének megírására. A könyv előszavát 1931. november 5-én írta, melyből kiderül, hogy művét a második templom és a falu második településének 200 éves jubileumára szánta, „sajnos azonban anyagi okokból a kézirat 1927 nyarára nem jelenhetett meg”.⁵²

Nagy Gyula bányai plébános a Soproni Hírlap hasábjain 1932-ben közölte falutörténeti és néprajzi jegyzeteit. A következő évben *Bágyog-Rábaszovát* címen összegyűjtve könyv alakban is megjelentette írásait. A 88 oldalas könyv első füzeté egy készülő falutörténetnek, de nemcsak Bágyogszovát, hanem a szomszédos községek, Dör, Rábapordány, Bodonhely, sőt az egész Rábaköz történetére és néprajzára is bőséges adatot szolgáltat.⁵³

Eröss István *A ciráki körjegyzőség és plébánia története* (Győr, 1943) című munkája Cirák, Dénesfa és Gyórá történetét dolgozta fel. Csatkai Endre méltatása szerint „évek hosszú során át kutatott a győri püspöki levéltárban, dolgozott a sopronvármegyei levéltárban, és amit emberi képességgel el lehetett érni, összekeresgélte. [...] A könyvet a megyei részletmunkák közé mint nyereséget lehet besorolni.”⁵⁴ Művét Balanyi György jól sikerült plébániatörténetnek tartotta, melynek legerősebb oldala a gazdag és sokoldalú anyaggyűjtés, továbbá a tárgyilagosság, valamint a feldolgozás módja is követendő példa.⁵⁵

A Magyar Társaság Falukutató Intézetének 1935. évi községmonográfia-pályázata adta meg az indítékot a szerzőknek, Rozsondai Károly soproni ág. h. ev. tanítóképzőintézeti igazgatónak és Sümeghy József sopronbánfalvai r. k. tanítónak, Sopronbánfalva monográfiájának megírásához.⁵⁶ A pályaművet 1936-ban első díjjal és a Széchenyi-éremmel tüntették ki. Rozsondai és Sümeghy munkája – ahogy az alcímben is olvasható – falutanulmány és községrajz. A falu történetének alapos feldolgozása mellett bemutatják a családok életét, a lakosok szerény táplálkozását, ruházkodását, érdeklődését a községi, egyházi és az egyesületi élet iránt, majd részletesen ismertetik a gazdasági életet. „Végül levonják a legfontosabb tanulságokat s

⁵¹ *Pannonhalmi Szemle*, 5. (1930) 4:387.

⁵² Németh Imre: *Vág, Sopronvármegyei község története*. [SL, 1931]

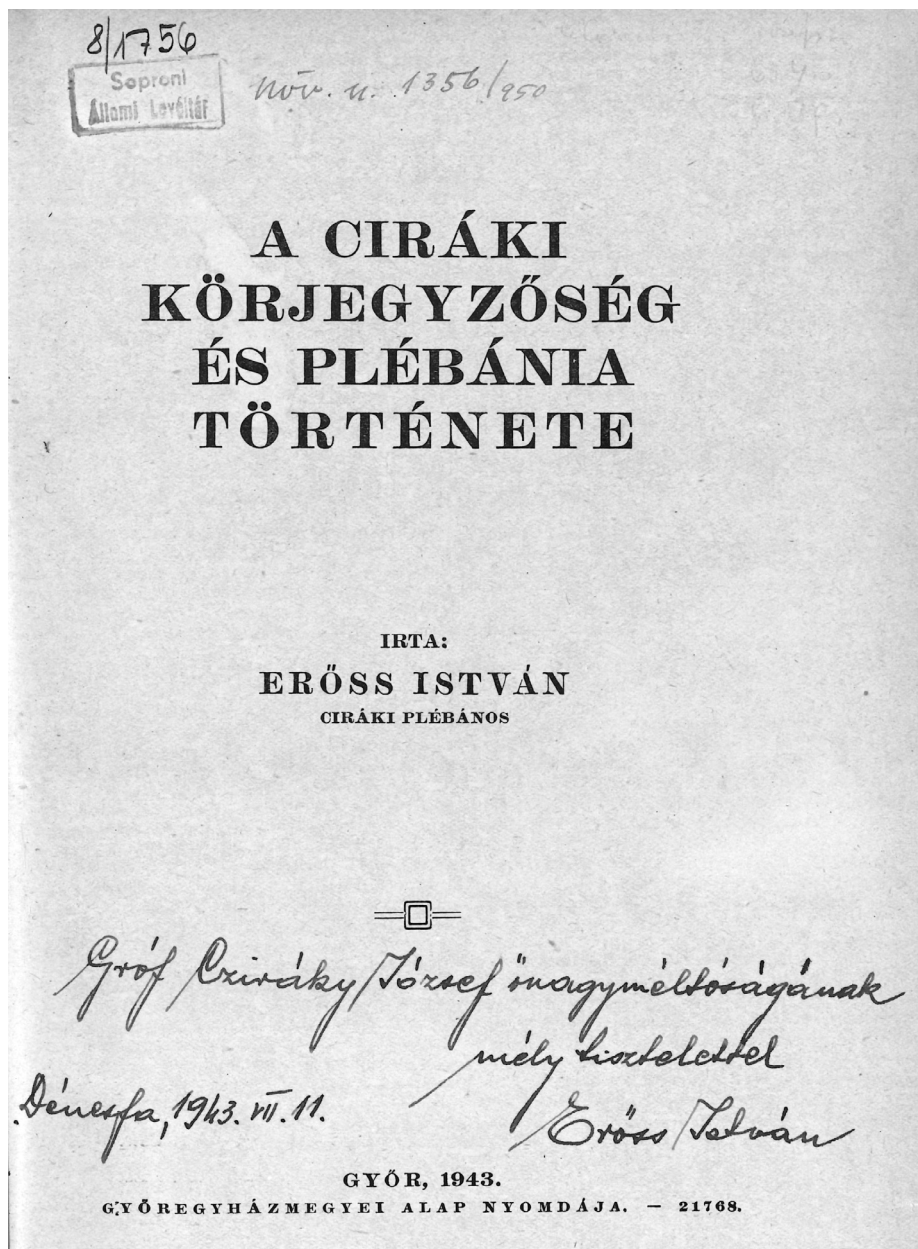
⁵³ *Soproni Hírlap*, 1933. február 18., 4.

⁵⁴ *Soproni Szemle*, 8. (1944) 1:39.

⁵⁵ Balanyi György: Egy jó plébániatörténet. *Katolikus Szemle*, 58. (1944) 2:53–54.

⁵⁶ Rozsondai Károly – Sümeghy József: *Sopronbánfalva. Falutanulmány és községrajz*. Sopron, 1937.

az ezekből következő teendőket átfogó szempontok szerint csoportosítják. A munka több évi megfigyelés és adatgyűjtés eredménye. Alapos felkészültséggel, nagy szorgalommal és szeretettel készült. A szerzők megfigyeléseiket tárgyilagosan közlik, nem

3. kép – Eröss István dedikált munkája
Soproni Levéltár könyvtára, 8/1756

titkolják el a hibákat, de nem hallgatják el az elismerésre méltó dolgokat sem. A hibák feltárásában a javítani és segíteni akarás vezette őket. A munka értékét emelik a gondosan szerkesztett grafikonok, továbbá a csinos képek és rajzok. [...] E munkából sokat meríthetnek azok, akiknek feladata a falu életének irányítása és fejlesztése. Különösen nagy haszonnal forgathatják e könyvet a tanítók, akiknek mintául szolgálhat saját falujuk múltjának és jelenének hasonló feldolgozására.”⁵⁷

A Magyar Társaság Falukutató Intézete által 1936-ban kiírt községmonográfia-pályázaton első díjat nyert Élő Dezső Sarród monográfiája. A mű 1937-ben jelent meg, az Országos Széchenyi Szövetség Könyvtára 2. köteteként, a Magyar Társaság Falukutató Intézetének támogatásával.⁵⁸ A szerző kitartó szorgalommal gyűjtötte össze és dolgozta fel szülőfalujának anyagát. „Műve szakszerűségét és őszinteségét biztosítja az, hogy családja évszázadok óta a sarródi rögön verítékezett, ahol a szerző ismer minden embert, minden házat, minden darab földet; másrészt fővárosi tartózkodása megadta a szükséges távlatot és hozzásegítette a tudományos falukutató munkához megkívánt adatforrásokhoz. [...] A szerző okleveles gazda s ezért is veszi a mezőgazdálkodást szakszerű vizsgálat alá.”⁵⁹

A Prohászka Ottokár Társaság 1935-ben felhívást tett közzé a magyar falvak szociális viszonyainak tanulmányozására. A beérkezett pályaművek közül kiemelkedett Jóna István kántortanító Sopronkövesdről készített községrajza,⁶⁰ melyben mélyrehatóan feltárta a község társadalmi, gazdasági, szociális és kulturális viszonyait. Tanítói munkásságának tíz éve alatt volt alkalma megismerni a lakosság életviszonyait, örömeit, gondjait.⁶¹

A községek történetének feldolgozását volt hivatott elősegíteni az 1940-ben sajtó alá rendezett gyűjteményes munka. Soós Imre, aki 1934. június 1-től 1941. december 13-ig rendszeresített díjnak volt Sopronvármegye törvényhatóságánál, a megyei levéltárban, 1940-ben megjelent művében szilárd alapot adott a községek történetének feldolgozásához. Az *Ősi sopronmegyei nemzetségek* című kötet⁶² három részre tagolódik: az I. rész, *Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopronmegyében* alapos történeti feldolgozás; a II. rész a *Képek a sopronmegyei jobbágyközségek történetéből* gyűjtőcímet kapta, és ötvenegy települési szócikket tartalmaz; a III. rész pedig egy kiterjedt adatközlés: *Sopronmegye 1754/1755. évi nemességvizsgálata és a Sopronmegye által 1790–1848 közt kiállított nemesi bizonyáslevelek*. A kötet bevezető sorait a szerkesztőbizottság nevében Horváth László jegyezte, aki

⁵⁷ *Soproni Szemle*, 2. (1938) 1–2:104–105.

⁵⁸ Élő Dezső: *Sarród monográfiája*. Budapest, 1937.

⁵⁹ *Soproni Szemle*, 1. (1937) 2:155–156.

⁶⁰ Tamás: i. m. 139.

⁶¹ *Sopronkövesd község szociográfiája*. Összeállította Jóna István kántortanító, 1935. Fénymásolat. Sopronkövesd Közös Önkormányzati Hivatal irattára.

⁶² *Ősi sopronmegyei nemzetségek*. Szerk.: Horváth László és Soós Imre. Sopron, 1941.

néhány mondattal érzékeltette a kötet kiadástörténetét. 1939-ben jelölte meg azt az időpontot, amikor elhatározták egy család- és községtörténeti munka kiadását. „Éppen ezért tudományos alapossággal megírt munkát akartunk kiadni népies formában úgy, hogy azt ne csupán a szakember olvashassa, hanem mindaz, akinek ősei – hacsak egy téglával is – hozzájárultak vármegyénk mai anyagi, szellemi színvonalának kiépítéséhez.”⁶³

A szerkesztőbizottság így indokolta meg a kötet szerkezetét: Az I. részben az úrbéri birtokrendezések eredményei kerültek bemutatásra, döntően a soproni törvényszéken található, 1790–1867 között lezajlott birtok- és úrbérrendezések hatalmas aktatömegéből kihámozva. (Ez az iratanyag Sopron 1944. decemberi bombázásakor az épület pusztulásával megsemmisült, így Soós Imre kutatásai ma már joggal hiánypótlónak nevezhetők.) A II. részben az egyes jobbágységek bemutatása következik. A szerkesztők okkal vélték úgy, hogy az I–II. tematikus egységek alapján az érdeklődők már kidolgozott falutörténeteket kaphatnak, ezért célközönségként elsősorban a megye tanítóira, népművelési előadóira gondoltak. A szerkesztők úgy vélték, kézikönyvük további kutatásokhoz nemcsak kiindulást nyújt és fogódzót ad, de azokat kezdeményezi is.⁶⁴

A Sopronmegyei Kultúratlasz

A helytörténeti és néprajzi kutatások előmozdítását szolgálta a Mollay Károly és Weger Imre által 1942-ben elindított *Sopronmegyei Kultúratlasz*. Célját „elsősorban a sopronmegyei népi műveltség le nem jegyzett, csak szóhagyományozás útján terjedő javainak összegyűjtésével” kívánta megvalósítani. A *Soproni Szemle* 1942. évi 1. számában közzétett felhívás mellett egy 40 pontból álló kérdőívet is közöltek, amelyek az egyes települések helytörténetével voltak kapcsolatosak (a születés, a házasság és a halál népszokásai, népi hiedelmei). A közlemény szerint a kérdőíveket Sopron vármegye minden falujába elküldték. A folyóirat következő számában már közzétették a kérdőívre választ adó 51 személy (49 tanító és 2 plébános) nevét és az érintett településeket. Mollay Károly később úgy nyilatkozott, a válaszok nagy száma már önmagában is bizonyítja az anyagi okokból elakadt vállalkozás helyességét.⁶⁵ A forrásfeltárás jelenlegi szakaszában nem állíthatjuk biztosan, hogy a beérkezett kérdőívek és az előmunkálatok anyaga a második világháborús események következtében megsemmisült, jobb esetben ismeretlen helyen lappang.

⁶³ Dominkovits Péter: Soós Imre, Sopron megye elfeledett történetírója. *Soproni Szemle*, 76. (2020) 1:101–103.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Mollay Károly – Weger Imre: A „Sopronmegyei Kultúratlasz Közleményei”. *Soproni Szemle*, 6. (1942) 1:76–85.; *Soproni Szemle*, 6. (1942) 2:146–147.; Mollay Károly: A régi és az új „Soproni Szemle”. *Soproni Szemle*, 9. (1955) 1–2: 8–12., itt 8.

Sopronvármegye és Sopron város monográfiája

A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat irányításával megindult történeti részletkutatás a helytörténetírás fellendülését eredményezte. Sopron vármegye törvényhatósági bizottsága 1876-ban pályázatot hirdetett, majd pedig Nagy Imre akadémiai tagnak megbízást adott a vármegye kétkötetes oklevéltárának és háromkötetes monográfiájának elkészítésére. Az okmánytár két kötete 1889-ben és 1891-ben jelent meg, a történeti rész azonban már nem jelenhetett meg a millennium évére. Nagy Imre halála után a megkezdett munkát dr. Balics Lajos teológiai tanár folytatta, de 1913-ban lemondott megbízatásáról. Történeti feljegyzéseit a Soproni Levéltár őrzi.⁶⁶ A folytatásra 1916-ban felkért dr. Mihályi Ernő bencés tanár 1933-ban lépett vissza. A vármegye törvényhatósága továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy a vármegye történetét „minden nehézség ellenére is” megírta. Géva-Wolff Lajos alispán az 1934. év elején Szekfü Gyulával és dr. Belitzky Jánossal folytatott megbeszélés után az okleveles középiskolai tanár Belitzkyt, Budapest székesfőváros segédlevéltárosát és Sopron vármegye tiszteletbeli főlevéltárnokát bízta meg a monográfia elkészítésével. Vállalkozásának csupán az első, terjedelmes, 1015 oldalas kötete készült el.⁶⁷ A vármegyétörténet Belitzky-féle értelmezését a megyetörténettel foglalkozó kortárs történészek (Fügedi Erik, Mollay Károly) elutasították és szigorú bírálatokat közöltek róla a *Századok* és a *Soproni Szemle* hasábjain.⁶⁸

Az 1930-as évek második felében kiéleződött a vita azzal kapcsolatban, hogy Sopron és a vármegye történetét milyen szempontok szerint kellene megírni. A viták kezdeményezője helyi szinten a fiatal tehetség, Mollay Károly volt. Célja elsősorban az volt, hogy Sopron megye és város történetét úgy írja meg, hogy az ne csupán függeléke legyen az általános nemzeti politikatörténetnek, azaz a helyi színtér ne csak visszatükrözze az országos szint történéseit, hanem a terület gazdasági, társadalmi és kulturális sajátosságai is megnyilvánuljanak a történeti feldolgozásban. Mollay 1939-ben írt Belitzky könyvéről a *Soproni Szemle* hasábjain. Recenziójában azt kifogásolta, hogy Belitzky túl nagy teret szentel a nemzeti politikatörténet Sopron vármegye története szempontjából kevésbé jelentős eseményeinek, így ő is a régi helytörténet hibájába esve, az országos történet függelékeként kezeli a megyetörténetet.⁶⁹

Sopron város történetének megírását dr. Házi Jenő főlevéltáros a „nagy tudományú és ritka szorgalmú” Gamauf Teofil evangélikus lelkészhez (1772–1841)

⁶⁶ HU-MNL-GyMSMSL, XIV.106. Balics Lajos Sopron vm. történetére vonatkozó jegyzetei.

⁶⁷ Belitzky János: *Sopron vármegye története*. Első kötet. Budapest, 1938.

⁶⁸ Törő László Dávid: Egy sikertelen megyetörténeti monográfia története: Belitzky János könyve Sopron vármegye történetéről (1938) *Soproni Szemle*, 78. (2024) 1:5–28.

⁶⁹ Uo., 25.

kötötte, aki a soproni evangélikus egyházközség történetének kutatásával párhuzamosan a városról is „rengeteg anyagot” gyűjtött össze. Műve kéziratban maradt. A város történetének megírására 1867-ben egyesület alakult, amelynek célja volt az alapszabályai értelmében „a város történeti kútforrásait kinyomozni, azokat másolatban vagy kivonatokban egybegyűjteni, nemkülönben a művészet teremtményeit kipuhatolni és felállítani, hogy ez által szülővárosunk hiteles történelmének anyaga előkészítettessék”. Kitűzött célját az egyesület nem tudta megvalósítani, de komoly alapot adott a később meginduló monográfia-törekvéseknek. Az 1890-ben, illetve 1894-ben a soproni helytörténetírás művelésére alakult *Városi Monographiai Bizottság* a városi levéltár közép- és újkori anyagából kétkötetes forráskiadványt tett közzé. A szemelvényes forráskiadványnak az lett volna a célja, hogy a bizottság tagjai a millenniumra tervezett várostörténet egyes fejezeteit a közzétett anyag alapján írják meg. A kor szokásának megfelelően a levéltári anyag kiválasztása az „érdekesség” szempontjából történt.⁷⁰ A városmonográfia nem készült el, csak a városi bizottság elnöke, Póda Endre városplébános jelentette meg 1894-ben *A soproni bor* című értekezését.⁷¹

A késedelmes monográfia ügye többször is előtérbe került: „A vármegye e részben már intézkedett, története készül. Sopron ősi kultúrája is megérdemli, hogy hozzá méltó mű tárja fel és örökítse meg annak korszakait.”⁷² Az Országos Monográfiai Társaság által támogatott vállalkozás az első világháború következtében nem valósult meg.⁷³ A *Sopronvármegye* 1926. április 4-i száma adott hírt arról, hogy a városi levéltár gazdag oklevélgyűjteményének kiadása után a város újabb kiadványt tervez: „színes monográfia készül Sopronról”. Tulajdonképpen a város régi tervének megvalósításáról van szó. A sajtóértesülés szerint dr. Heimler Károly városi főjegyző a monográfia művészi kiviteléről és illusztrálásáról már tárgyalt a Sopronban tartózkodott Jaschik Álmos grafikusművésszel, aki „örömmel vállalkozott arra, hogy a monográfiát művészi értékű, színes illusztrációkkal, iniciálékkal és eredeti könyvdíszekkel ellássa”. A cikk írója reményét fejezte ki, hogy „a monográfia, ha más akadály közbe nem jön, a karácsonyi könyvpiac szenzációját fogja képezni”.⁷⁴ Az elképzelés terv maradt.

Nagy jelentőséggel bír a városi főlevéltáros, dr. Házi Jenő *Sopron szabad királyi város története* címmel 1921 és 1943 közreadott forrásgyűjteménye, melyben a városi levéltárban őrzött középkori okleveleket, számadásokat és végrendeleteket

⁷⁰ *Sopron sz. kir. város monographiája*. Kézirat gyanánt kiadva a városi monographiai bizottság számára. Sopron, 1890, 1894.

⁷¹ Maár Károly – Mollay Károly: A soproni és sopronmegyei helytörténetírás módszerei s feladatai. *Soproni Szemle*, 2. (1938) 5–6:273–274.

⁷² A Soproni Levéltár. *Soproni Napló*, 1916. június 11.

⁷³ Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. I. rész. 1. kötet. Sopron, 1921. III–IV.

⁷⁴ *Sopronvármegye*, 1926. április 4., 11.

rendezte sajtó alá.⁷⁵ A *Győregyházmegye múltjából* sorozat részeként Házi Sopron középkori egyháztörténetét, Bán János hitoktató, árvaházi igazgató Sopron újkori egyháztörténetét írta meg. Mindkét mű 1939-ben hagyta el a sajtót.⁷⁶ Három évvel később újabb hír látott napvilágot: „*Rövidesen elkészítik Sopron szociográfiáját*”. A város népjóléti és szociális ügyosztálya a rendelkezésre álló adatok alapján elkészíteti Sopron szociográfiáját, és ezzel egyidőben átszervezik a munkaközösséget, hogy azt minél eredményesebben kapcsolhassák bele a szociális munkába.⁷⁷

Kitekintés

Tanulmányomban nem vállalkozhattam a Sopron város és vármegye település-monográfiáinak és szociográfiáinak teljességre törekvő bemutatására és elemzésére. Törekvésem az volt, hogy felhívjam a figyelmet az 1930-as és '40-es évek történeti feldolgozásaira, és egyfajta ízelítőt adjak a korszakban kulturális értelemben elsőnek titulált vármegye és a város ezirányú törekvéseiből. Nem kétséges, hogy szisztematikus kutatással el lehet jutni ma még lappangó kéziratokhoz, amelyek mint elfeledett mozaikdarabok járulnak hozzá a „kultúrsarok” múltjának alaposabb megismeréséhez.

⁷⁵ Az I. sorozat (oklevelek, levelek és iratok) hét kötetet, a II. sorozat (végrendeletek, feljegyzések, számadások és adójegyzékek) hat kötetet foglal magában.

⁷⁶ Házi Jenő: *Sopron középkori egyháztörténete* (Győregyházmegye múltjából IV. szám 1. rész). Sopron, 1939., Bán János: *Sopron újkori egyháztörténete* (Győregyházmegye múltjából IV. szám 2. rész). Sopron, 1939.

⁷⁷ *Soproni Hírlap*, 1942. február 27., 3.

A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR 2025. ÉVI BERLINI TANULMÁNYÚTJA

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.4>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 75–116.

1. Bevezető

Erasmus+ ösztöndíjnak köszönhetően a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) munkatársai 2025. július 2-tól július 6-ig szakmai látogatáson vettek részt Németországban.¹ A tanulmányút keretében a delegáció a Német Szövetségi Levéltár két berlini telephelyét, a levéltári hálózatba 2021-ben beolvadt, ma Stasi-iratok Levéltáraként működő intézményt,² valamint a modern, lichterfeldei épületet látogatta meg. A Berlinben töltött öt nap lehetőséget teremtett a levéltári műhelyek megtekintésére, az ott végzett munkafolyamatok, feladatellátás megismerésére, valamint a német szakemberekkel való szakmai tanácskozásra.³

A tanulmány szerkezete több, jól elkülönített egységből épül fel. A téma fellevezésekor először a Német Szövetségi Levéltár intézményi struktúráját fogom ismertetni. Ezen a ponton kitérek annak nagyobb szervezeti egységeire, az elnöki és alelnöki pozíciókra. Ezt követően kronologikus rendben mutatom be a tanulmányút két szakmai napját, amelyek leírását két egységre tagolom. A napok ismertetése során először narratív, időrendi áttekintést adok az épületbejárásról, a műhelyek bemutatásáról, majd az egyes napok végén összegzem a német szakemberekkel folytatott tanácskozások legfontosabb megállapításait. Az ismertetés fókuszát elsősorban a Német Szövetségi Levéltár digitalizálási és állományvédelmi

¹ Az MNL delegációja a következő személyekből állt: dr. habil. Szabó Csaba főigazgató, dr. jur. Mikó Zsuzsanna általános főigazgató-helyettes, dr. Czetz Balázs gyűjteményi főigazgató-helyettes, Hegedűs István igazgató, Ősi György igazgató, Bakó Zsigmond főosztályvezető, illetve Kim Bogook, a Kelet-Ázsiai Kutatóközpont igazgatója.

² A 2021. június 17-én beolvadó intézmény teljes neve: *Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU)*, magyar fordításban: Egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériumának Iratait Felügyelő Szövetségi Biztos Hivatala. A beolvasztásról, annak lépéseiről részletesen lásd Cseh Gergő Bendegúz: *Auf Wiedersehen, BStU! Egy legendás intézmény hagyatéka. Betekintő*, 15. (2021) 2:77–90.

³ Korábbi németországi tanulmányutak kapcsán lásd a következő tanulmányt: Bozó Bence Péter – Schramek László – Zámbo István: Németországi levéltárakban gyűjtött tapasztalatok. *Levéltári Szemle*, 68. (2018) 1:63–83.

gyakorlatára, valamint a nyilvántartási és szolgáltatási rendszerekre helyezem, továbbá kiemelt figyelmet fordítok a Stasi-iratanyag integrációjának szervezeti és jogi vonatkozásaira.

A tanulmányban külön hangsúlyt helyezek arra, hogy a szóban elhangzott információkat a Német Szövetségi Levéltárra vonatkozó, nyilvánosan elérhető adatokkal is alátámasszam. Ezzel egyrészt a bemutatott megállapítások hitelességét szeretném megerősíteni, másrészt lehetőséget kívánok biztosítani az egyes témák iránt mélyebben érdeklődők számára a további tájékozódásra. Ennek megfelelően a tanulmány több pontján hivatkozom a Bundesarchiv hivatalos weboldalára, szakfolyóiratokban megjelent publikációkra, valamint az intézmény gondozásában kiadott tudományos munkákra. Emellett a tanulmányban a megjelenő technikai felszerelések és technológiai megoldások bemutatásakor a szokásosnál részletesebb, olykor a szűkebb kontextuson is túlnyúló leírást adok. Ennek célja, hogy az olvasó betekintést nyerjen az egyes eszközök működésébe és gyakorlati használatába. Másrészt a részletes leírás elősegíti az eszközök levéltári munkafolyamatokban betöltött szerepének mélyebb megértését.

Mivel a jelen tanulmány beszámolási célt is szolgál, a szigorúan tudományos megfogalmazást és szaknyelvi kontextust bizonyos pontokon szükségszerűen megtöröm. A narratív szakaszokban – a delegáció tapasztalatainak hiteles rögzítése érdekében – a többes szám első személyű megfogalmazást alkalmazom. Úgy vélem, ezekenél a részeknél a levont személyes tapasztalatok és a helyszíni diskurzusok alakulása csak a szubjektív elemek rövid ismertetésével válik értelmezhetővé. Utóbbiak elhagyásával a bemutatott folyamatok rekonstruálhatósága is sérülne. Ugyanakkor a tanulmány elemző, értelmező részeiben következetesen a tudományos nyelvhasználatra törekszem.

A tanulmány zárófejezetében összegzem a vizsgálat főbb eredményeit, és reflektálok a bemutatott tapasztalatokra. A tanulmány célja a szakmai látogatás részletes ismertetése mellett a megszerzett tapasztalatok közvetítése a magyarországi levéltáros közösség számára. A leírtakkal olyan szempontokat és támpontokat kívánok kínálni, amelyek hozzájárulnak a német levéltárak aktuális gyakorlatának és intézményi állapotának mélyebb megértéséhez. Végezetül a bemutatott gyakorlatok és technikai eszközök részletes ismertetésével arra törekszem, hogy elősegítsem azok hazai adaptálhatóságának mérlegelését.

2. A Német Szövetségi Levéltár szervezeti felépítése

A Német Szövetségi Levéltár tizennégy nagyobb szervezeti egységre tagolható. Az intézmény élén elnök, jelen tanulmány születésekor Prof. Dr. Michael Hollmann áll. Közvetlenül az elnökhöz tartozik a Kommunikációs Igazgatóság, amelynek a feladata a sajtóval, nyilvánossággal, politikával való kapcsolattartás, illetve kommunikáció. Az elnök alatt három alelnök helyezkedik el, akik a levéltár főbb területeiért felelnek.

Az I. számú alelnöki pozíciót 2015 óta Dr. Andrea Hänger tölti be, aki a Bundesarchiv 2021 előtt működő szakterületi főosztályait fogja össze. Ez a pozíció egyben általános elnökhelyetteséget is jelent, vagyis az elnök távollétében az I. számú alelnökséget betöltő személy veszi át az intézmény irányítását. Az intézményi struktúrában az alelnök alatt található a szakterületi és iratőrző szervezeti egységek, vagyis osztályok. Az I. számú alelnök esetében ezek a következők:

Általános szakmai szervezeti egységek	
Német elnevezés	Magyar megfelelő
Abteilung IT – Informationstechnik	Információtechnológia
Abteilung GW – Grundsatz und Wissenschaft	Alapelvek és tudomány
Abteilung AT – Archivtechnik und zentrale fachliche Dienstleistungen	Archiválási technika és központi szakterületi szolgáltatások
Iratőrző szervezeti egységek	
Német elnevezés	Magyar megfelelő
Abteilung B – Bundesrepublik Deutschland	Német Szövetségi Köztársaság
Abteilung DR – Deutsches Reich	Német Birodalom
Abteilung MA – Militärarchiv	Katonai Levéltár
Abteilung AV – Audiovisuelle Medien	Audiovizuális médiumok (adathordozók)
Abteilung DDR (einschließlich SAPMO) – Deutsche Demokratische Republik einschließlich Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR	Német Demokratikus Köztársaság (beleértve a SAPMO-t) ⁴

1. sz. táblázat – Az I. sz. alelnök alá tartozó osztályok

A táblázatban felsorolt szervezeti egységek további szakterületi csoportokra (*Referat*) tagolódnak.

A II. alelnöki pozíciót 2021. június 17-től Alexandra Titze foglalja el, aki a Stasi Levéltárért⁵ is felel. A levéltári korpusz utóbbi egysége kapcsán Titze asszony jelentős szakmai tapasztalattal rendelkezik, hiszen a Stasi Levéltár integrálásában tevé-

⁴ A SAPMO mozaikszó a *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR* intézményét rejt. Ez a Német Demokratikus Köztársaság pártjainak és tömegszervezeteinek archívumát kezelő alapítvány, amelyet 1992-ben kezdte meg működését a Szövetségi Levéltáron belül. Az alapítványt, annak működését a tanulmány a későbbiekben részletezi.

⁵ A Stasi-iratok Levéltárára a tanulmányban következetesen Stasi Levéltárként fogok hivatkozni.

kenyen részt vett.⁶ Vezetése alá négy szervezeti egység tartozik, amelyeket – az előző példához hasonlóan – táblázatba foglalva közlök.

Szervezeti egységek	
Német elnevezés	Magyar megfelelő
Abteilung AR – Archivbestände	Levéltári állományok
Abteilung AU – Verwendung von Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes	Az állambiztonsági iratok felhasználása
Abteilung VF – Vermittlung und Forschung	Ismeretterjesztés és kutatás
Abteilung R – Regionale Aufgaben	Regionális feladatok (külső helyszínek, regionális iratanyagok)

2. sz. táblázat – A II. sz. alelnök alá tartozó osztályok

A táblázatban megjelölt első szervezeti egység megnevezése (Abteilung AR – Archivbestände) önmagában nem utal egyértelműen a feladatkörére, ezért magyarázatra szorul. Ez az osztály felel többek között a Stasi-iratok nyilvántartásba vételért, megőrzésért, rendezésért, leírásért és kezelésért. A táblázat alapján jól látható, hogy az iratok felhasználásáról, hozzáférhetővé tételéről egy másik szervezeti egység rendelkezik.

A központi közigazgatási alelnök, Björn Deicke az intézmény operatív működtetéséért felelős. Ennek ellátására két központi osztályt hoztak létre, az I. számú Központi Igazgatóságot, amelynek székhelye Koblenz, illetve a II. számút, amelynek székhelye Berlin. A két központ alatt üzemeltetési szakterületi csoportok találhatók, mint például a munkavédelmi, gazdasági, jogi, személyzeti terület.

A Német Szövetségi Levéltár működését a fentebb ismertetett, jól szervezett szervezeti struktúra biztosítja. A hierarchia vertikális felépítésében, az elnöki pozíciótól lefelé haladva, átgondolt, pontosan meghatározott feladatkörökre épülő tagolódás figyelhető meg. A világos szervezeti felépítés különösen fontos az intézmény működése szempontjából, hiszen a szövetségi levéltári hálózat – a koblenzi központtal együtt – összesen 23 telephelyet foglal magában, amelyek tevékenységét szorosan össze kell hangolni. A magas fokú szervezettségre személyes tapasztalatként szolgált a német kollégák szóbeli beszámolója. A több telephelyet érintő fel-

⁶ Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, Die Stiftung, Gremien, Alexandra Titze <https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/de/stiftung/gremien/alexandra-titze> (utolsó letöltés: 2025. október 27.).

adatellátás során is jól szervezett, irányított munkafolyamatokat ismerhettünk meg.⁷

Az intézmény nagyságát az őrzött iratanyag terjedelme is bizonyítja, hiszen a Bundesarchiv megközelítőleg 540 000 iratfolyóméternyi iratanyagot,⁸ 15 millió képi forrást, 2 millió térképet, tervrajzot, műszaki rajzot, 900 000 darab analóg filmtekercset és 36 000 digitális reprodukciót őriz 337 000 filmszalagról.⁹

Ezt egészíti ki a Stasi Levéltár állománya, amely szintén tekintélyes a maga 111 000 iratfolyóméter terjedelmével. Ebből 51 000 iratfolyómétert még az Állambiztonsági Minisztérium működésének idején rendeztek, irattárba helyeztek, míg a fennmaradó 60 000 iratfolyóméter a német újraegyesítést követően rendezetlen formában került összegyűjtésre a minisztériumi irodákból. Utóbbi mennyiség 94%-át azóta feldolgozták, elérhetővé tették a kutatók számára.¹⁰

A Német Szövetségi Levéltár intézményi struktúrájának áttekintését követően a tanulmány a továbbiakban a berlini szakmai program részletes bemutatásával folytatódik. A következő fejezetben kronologikus sorrendben kerül ismertetésre a két levéltári telephely meglátogatása, külön kitérve az egyes helyszíneken bemutatott műhelyekre, munkafolyamatokra és technológiai megoldásokra. A napok végén pedig külön fejezetben számolok be a szakmai tanácskozásokon elhangzottakról, legfontosabb eredményekről.

3. Szövetségi Levéltár – Stasi-iratok Levéltára

Az MNL delegációja első intézményként július 3-án a Stasi-iratok Levéltárát látogatta meg. Az intézmény Berlinben a Ruschestraße 103. szám alatt található, és ugyanabban az épületegyüttesben kapott helyet, ahol az Állambiztonsági Minisztérium központja is működött. Fontos kiemelni, hogy a levéltár egyben múzeum is, amely a tudományos feladatellátás mellett népszerűsítő, ismeretterjesztő hivatással is bír. Az épületen belül, vagy az udvaron található kiállításai révén igyekszik minden látogatónak betekintést nyújtani az 1990 előtti Német Demokratikus Köztársaság titkosszolgálati tevékenységébe. Ezt a szerepvállalást kintlétünkör az intézmény munkatársai is hangsúlyozták.

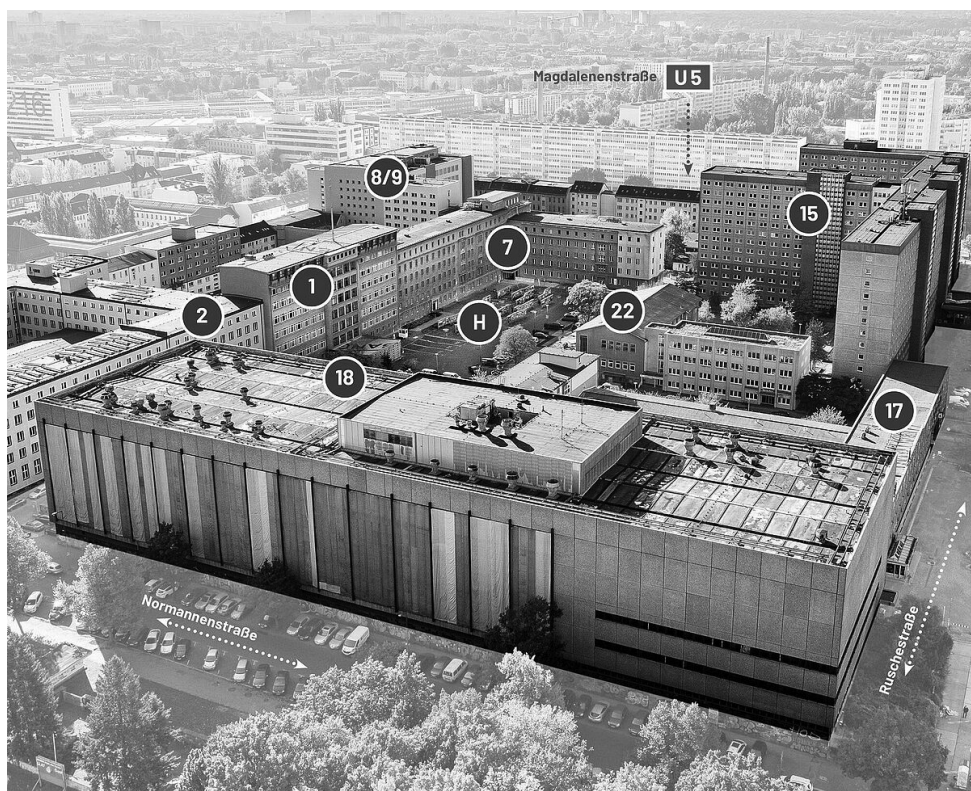
⁷ Az egyes telephelyekről, az ott őrzött iratanyagról a következő link alatt található bővebb információ: <https://www.bundesarchiv.de/das-bundesarchiv/standorte/> (utolsó letöltés: 2025. október 27.).

⁸ Összehasonlításként a Magyar Nemzeti Levéltár 21 tagintézményből álló szervezete 2025. október 28-án a hivatalos nyilvántartási rendszere alapján (scopeArchiv) 314 326 iratfolyóméternyi iratanyagot őriz.

⁹ További terjedelmi információk megtalálhatók a levéltár honlapján: <https://www.bundesarchiv.de/en/federal-archives/national-archive-in-numbers/> (utolsó letöltés: 2025. október 28.).

¹⁰ A Stasi Levéltár állományára, ügyfélszolgálatára vonatkozó adatok megtalálhatók a Német Szövetségi Levéltár „Das Stasi-Unterlagen-Archiv in Zahlen” menüpontjában. <https://www.bundesarchiv.de/stasi-unterlagen-archiv/das-stasi-unterlagen-archiv-in-zahlen/#c58511> (utolsó letöltés: 2025. október 27.).

Az épület megközelítésekor rögtön szembetűnik a szocialista építészet hagyatéka, hiszen a Frankfurter Allee Bundesstraße felől (a Magdalenenstraße metrómegállótól) a főépülethez a Magyarországon is jól ismert panelházak között vezet az út. Az udvarra érve egy szabadtéri kiállítás fogadja a látogatót, amely a berlini fal, a rendszerváltás, valamint az újraegyesítés történetét dolgozza fel. A felvillanó történelmi emlékképek sorában hangsúlyos szerepet kapnak a magyarországi események is. Így jelenik meg a fal leomlása, a kettéosztottság megszüntetése szempontjából is fontos Páneurópai Piknik, Alois Mock osztrák és Horn Gyula magyar külügyminiszter találkozója. Az udvaron körültekintve látható, hogy a levéltárhoz tartozó épületegyüttesek szintén harmonizálnak a szocialista építészettel, szinte ezzel is jelezve: a falak között őrzött irategyüttes ennek a korszaknak a lenyomata.

1. kép – Az egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériumának épületegyüttese¹¹

¹¹ A kép forrása: Bundesarchiv, Pralle Sonne, <https://www.bundesarchiv.de/stasi-unterlagen/archiv/stasi-zentrale-campus-fuer-demokratie/> (utolsó letöltés: 2025. november 3.). A képen látható épületek a sorszámozás szerint a következők: „1. épület”: a miniszter hivatali székhelye – Stasi Múzeum, „2. épület”: az Állambiztonsági Minisztérium első hivatali épülete,

A helyszín maga egyfajta emlékezeti helyként is értelmezhető, amelyre jelen kontextusban röviden térek ki. A terület épületei a múlt gyökereire utalnak, miközben azok funkciója gyökeresen megváltozott. A környezet első benyomásként a zártságot, az elszigeteltséget idézi fel, szinte jelezve, hogy olyan térben járunk, amely egykor szigorúan elhatárolódott a külvilágtól. A területre belépve a korábbi autokrata rendszer apparátusa jelent meg, amely a megfigyelés és elnyomás eszközeivel támogatta a hatalom szilárdságát. Ebben a minőségében a helyszín – az Andrássy út 60-hoz hasonlóan – a megtorlás apparátusának tere is volt.

Ezzel párhuzamosan az intézmény működését megismerve megelevenedik előttünk az a precíz gépezet, amellyel a rendszer a lakosság fölötti teljes kontrollt biztosította. A tér emlékezetformáló szerepe különösen a kiállításokon keresztül válik érzékelhetővé. Az udvaron elhelyezett tárlat is jelzi, hogy az egykori diktatórikus rendszer, annak egyik jelképes intézménye már csak a múlt maradványaként, az épület pedig annak materialista emlékműveként van jelen. A kiállítás múlt és jelen között teremt kontinuitást, bemutatva, miként vált a korábbi titkosság tere ma az átláthatóság és a történelmi megismerés színterévé. Összességében az épületek mellett a kiállítások is az emlékezés fizikai tereként jelennek meg. Ez a jelenség az emlékezeti helyek értelmezésében különösen fontos. Ahogy Sárhegyi Tamás Felicián a Szabadság téri szovjet emlékmű kapcsán fogalmaz, az emlékezeti helyé válás egyik alapvető kritériuma, hogy az adott hely az emlékezés fizikai terévé vájon.¹² Ez a Stasi Levéltár esetében láthatóan több ponton is érvényesül.

A fizikai zártság napjainkban az iratok biztonságos megőrzéseként értelmezhető, míg azok elérhetősége, kutathatósága a demokratikus berendezkedés értékeit tükrözi. A Stasi Levéltár tehát funkcióiban is a múlt feltárására, annak megismerhetőségére törekszik. A kutatók az intézmény, annak munkatársai segítségével bepillantást nyerhetnek a szocialista titkosszolgálat működésébe, amelynek feldolgozásával hozzájárulnak a történelmi narratívák formálásához. A múzeumi kiállítások pedig a társadalom történelmi tudatának alakításában vállalnak fontos szerepet, válnak az emlékezetpolitika aktív tereivé.

Mivel a jelen tanulmány nem vállalkozhat az Állambiztonsági Minisztérium működésének átfogó, mélyreható elemzésére, és magam sem rendelkezem e tárgy teljes körű feldolgozásához szükséges szakirodalmi és levéltári háttérismeretekkel, ezért a helyszín emlékezeti helyként való értelmezését sem kívánom teljeskörűen feltárni. A rövid intermezzo célja mindössze annak érzékeltetése volt, hogy a kulturális emlékezet és az emlékezeti helyek elmélete olyan módszertani keretet kínál,

„7. épület”: XX. főosztály – „Einblick ins Geheime” című kiállítás, a Stasi-iratok levéltáráról, „8/9. épület”: karton- és irattári épület, „15. épület”: külföldi hírszerzés, „17. épület”: főbejárat, „18. épület”: szolgáltató és ellátó épület, „22. épület”: tisztai étkezdé és konferenciaterem – látogatóközpont, H: udvar – „Forradalom és a fal leomlása” című kiállítás.

¹² Sárhegyi Tamás Felicián: Pillanatkép 1956-ból: A Szabadság téri szovjet hősi emlékmű rongálása. *Betekintő*, 13. (2019) 2:72–73.

amely a későbbiekben – megfelelő mélységű kutatás mellett – hozzájárulhat az épület történeti szerepének, működésének és reprezentációinak részletesebb elemzéséhez.

Az udvarról az épületbe belépve rögtön egy reprezentatív térbe érkezik a látogató. A levéltár falai helyenként raktári polcokra emlékeztetnek, amelyeken a kiállítás részeként térbe nyúló installációs elemeket, például könyveket és szekrénymozgató karokat helyeztek el. A megjelenő díszítési funkció rögtön prezentálja a helyszínt, közelebb hozza az intézményt a látogatókhoz.

2. kép – A későbbi tanácskozás helyiségében található falfelület a térbe benyúló installációs elemekkel (Fotó: Bakó Zsigmond)

Az információs pulthoz érkezve a látogatókat egy rövid bevezető tárlat fogadja. A teret közepén három aktahalmot szimbolizáló installáció uralja, amelyet a minisztérium működésének korszakából vett pillanatképek lenyomatai, azok rövid leírása ölel körül. Az installáció nagyon érzékletesen vegyíti az eredeti források másolatait interaktív technikával. Utóbbit a levéltár digitális archívuma (*Stasi-Mediathek*), valamint egy interaktív tábla képvisel. A táblán az 1989. évi állapot szerinti, egész Németországra kiterjedő minisztériumi kerületi igazgatóságok, hivatalok, kirendeltségek láthatók. Az egyes területekre kattintva pedig a látogató bővebb információt szerezhetett az ott működő szervezeti egységről. Az óriási

apparátus kapcsán itt ismerhetők meg a számok is, derül ki, hogy a Stasi Kelet-Berlinben található központja alá 15 kerületi igazgatóság, 209 darab vidéki hivatal és 7 darab úgymond „helyszíni iroda” (on-site offices) tartozott. Utóbbiak nagyobb, gazdaságilag jelentősebb vállalatokat, vagy biztonsági szempontból érzékenyebb területeket (például egyetemet) felügyeltek.¹³ Hasonló adatbázis szerencsére Magyarországon is látható, hiszen analógiaként az ember rögtön az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának *Topotéma – Állambiztonsági helyeken* című adattárára gondol.¹⁴ Az említett Mediathek digitális archívumban pedig a látogatók a minisztériumi működés során létrejött dokumentumok, videók és hanganyagok között tudnak tallózni.¹⁵

Maga a levéltár felépítése, konstrukciója nagyon jól átgondolt. Az intézménybe érkező vendég, kutató az információs irodánál, fogadóhelyiségben – szabatosan élve – akklimatizálódik, lép át a külvilágból a levéltárba, és nyílik meg előtte a lehetőség – egy egykoron zárt világ – tanulmányozására, forrásainak kutatására. A bevezető tárlat egyben az első lépcsőfoka a három emeleten keresztül húzódó *Einblick ins Geheime* című kiállításnak is.¹⁶

Az MNL delegációjával is a bevezető tárlattól kezdtük feltérképezni a levéltár épületét és a minisztériumi idővel összefűződő történetét. Vezetőnk kezdetben a Bundesarchiv alelnöke, Alexandra Titze, és a Levéltári Állományok Osztályának vezetője, Birgit Salamon, valamint Lena Kuhl, a Közvetítés és Kutatás szakterületi csoportvezetője volt, akik rögtön az egyik raktárhelyiség felé tereltek minket. A raktár előtt egy teljes falat betérítő fénykép másolatánál állított meg bennünket. A képen egy teljes egészében rézlemezekkel borított raktárhelyiség volt látható, amelyben nagyméretű zsákok sorakoztak. Kiderült, hogy ezt a helyiséget számítástechnikai eszközök védelmére kezdték el kialakítani a minisztériumon belül 1981-ben. A célja az volt, megakadályozzák az adatfeldolgozó központból az adatszivárgást, illetve, hogy egy olyan Faraday-ketrecet hozzanak létre, amely az ott működtetett eszközöket megvédi az elektronikus támadásoktól. A számítóközpont megkezdett bővítését azonban nem tudták befejezni, mivel 1990 januárjában a békés forradalom keretében az épületet megszállta a lakosság. Az intézmény feletti ellenőrzést először az állampolgári jogvédők vették át, majd a minisztérium felszámolásával megbízott állami bizottságokra hárult. Az épület ezen, rézborítású termeit ekkor nevezték el Rézkazánnak, német nevén *Kupferkesselnek*. A képen látható zsákok

¹³ Nadja Häckel –Dora Komnenović (szerk.): *Access to secrecy: exhibition on the Stasi Records Archive*. Ford. Miriamne Fields. The Federal Commissioner for the Records of the State Security Service of the Former German Democratic Republic (BStU), Berlin, 2021, 22–25.

¹⁴ Topotéma – Állambiztonsági helyeken adatbázis, <https://topotema.hu/> (utolsó letöltés: 2025. november 3.).

¹⁵ A Stasi-Mediathek adatbázis elérhető a következő linken: <http://bundesarchiv.de/stasi-unterlagen-archiv/stasi-mediathek/> (utolsó letöltés: 2025. november 3.).

¹⁶ A kiállítás címe magyarul „Bepillantás a titkok világába” címen fordítható.

pedig a megsemmisített iratokat tartalmazták, amelyeket ezekben a helyiségekben helyeztek el.¹⁷

3. kép – „Rézkazán” a megsemmisített iratokat tartalmazó zsákokkal¹⁸

A Bundesarchiv alelnöke, Alexandra Titze, és a Levéltári Állományok Osztályának vezetője, Birgit Salamon elmondásából kiderült, hogy az iratokat feloldva, elégetve, vagy gépekkel kezdték megsemmisíteni, de a megsemmisítésre kijelölt anyag mennyisége olyan hatalmas volt, hogy azt a megsemmisítő gépek nem bírták. Ebből adódóan a Stasi munkatársainak utasításba adták, hogy kézzel segítsék a megsemmisítést. Végeredményben az iratpusztítás-felméréskor a levéltárosok több mint 15 500 zsákot számoltak össze, amelyből nagyjából 400 zsák kézzel megsemmisített, 1,1 millió oldal terjedelmű iratot sikerült rekonstruálni. Ezt kezdetben manuálisan, emberi erővel végezték, majd számítógépen, a digitalizált darabok összeillesztésével igyekeztek folytatni. Amennyiben létezne levéltárosok számára elképzelt dantei pokol, minden bizonnyal ebben a munkában öltene testet. Sajnos az elektronikus adathordozók kapcsán nagyobb pusztítás volt megfigyelhető, mivel a civil aktivisták által megmentett közel 20 000 darab lemez,

¹⁷ A Rézkazán kapcsán a következő linken található bővebb információ: <https://www.bundesarchiv.de/nachricht/der-kupferkessel/> (utolsó letöltés: 2025. november 4.).

¹⁸ A kép forrása: BSTU, <https://www.bundesarchiv.de/nachricht/der-kupferkessel/> (utolsó letöltés: 2025. november 4.).

mágnesszalag és elektronikus tároló maradt meg, a többit nagyrészt megsemmisítették.¹⁹ A raktárba belépve modern környezet fogadott bennünket. Az egyes aktákat többnyire 7 sor magasságú Salgó polcokon, szekrényeken tárolják, a tűzvédelmet vízzel oltó automata rendszer biztosítja. Az egyes szekrények oldalán a sorban őrzött iratokra utaló táblák találhatók, amelyek jelentős segítséget nyújtanak az iratkezelőknek egy-egy irat megtalálásában. A raktár megtekintése során a megsemmisített iratokat tároló egy-egy zsákba is betekinthettünk. A géppel megsemmisített iratok esetében láthatóvá vált, hogy azt a rendelkezésre álló technikával egyelőre nem lehet rekonstruálni. A kézi megsemmisítésnek áldozatul esett iratok esetében viszont látható, hogy a levéltári anyag – ahogy már korábban említettem – nagyobb időbefektetéssel összeilleszthető. A megsemmisített irat feldolgozásának lehetőségeiről a tanulmány későbbi, a berlini út eredményeit bemutató szakaszban írok. Emellett a raktár első sorában a polcokon megtekintettük azokat a készülékeket, azt az egykor modern technikát, amellyel a megfigyelt személyekről adatot gyűjtöttek.

Ezt követően az épület munkahelyiségeit jártuk körbe. A vezetett bejárás során a német levéltáros kollégák a személyi állományról, a területről is előadást tartottak. Felsőbb emeletről belátva a területet megtudtuk, hogy a minisztérium gyakorlatilag város volt a városban. Ezt a számok is jól mutatják, hiszen a berlini központban nagyjából 50 épületben 7000 fő dolgozott. A városrészben volt kultúrközpont, külön étkeзде, posta, fodrászat, minden, ami az ott dolgozók igényeit kielégítette. A jelen fejezet elején, a levéltár megközelítésének leírásakor említett panelsorról kiderült, hogy az volt a központi hírszerzés épülete. Az „L” alakú panelsort először lakóházként azonosítottuk volna, de Kuhl asszony felhívta figyelmünket, hogy ott közel 1100 irodát alakítottak ki az említett külföldi hírszerzésnek. Folytatva a bejárást megtudtuk, hogy a hidegháború végén a Stasi teljes személyi állománya közel 91 000 főt tett ki.²⁰

A raktár után az *Einblick ins Geheime* kiállítás azon állomására léptünk be, ahol a minisztérium nyilvántartási apparátusát mutatták be. Az ott őrzött állományért a XII. osztály, a központi nyilvántartás volt a felelős. Az egyes polcok között akkoriban rendkívül modernnek számító forgópolcos indexszekrényeket pillantottunk meg. Ezzel a megoldással nagy mennyiségű indexkártyát lehetett tárolni helytakarékos és biztonságos módon. A rekeszeket elektromos motor vezérelte, működési elvük a páternoszter liftekéhez hasonlított. A szekrényt a jogosulatlan hozzáférés megakadályozására zárral látták el. A minisztérium őrzésében összesen 41 millió kartonlap maradt fent, amelynek jelentős része személyekre vonatkozó adatokat őriz.

¹⁹ Karsten Jedlitschka: The Lives of Others: East German State Security Service's Archival Legacy. *The American Archivist*, 75. (2012) 1:85–96.

²⁰ Bundesarchiv, Stasi Records Archive, Introduction – Ministry for State Security, <https://www.bundesarchiv.de/en/stasi-records-archive/education/what-was-the-state-security/introduction/> (utolsó letöltés: 2025. november 9.).

A levéltár őrzésében lévő anyagok közül ez az állomány azért fontos, mert a mai napig az egyes kutatások kiindulópontját képezi. Amellett, hogy rendkívül fontos információkat tartalmaznak egy-egy személyre vonatkozóan, levéltári segédletként is használatosak.²¹ A következő bekezdésben a központi nyilvántartás három főbb egységét, a központi személyi kartonokat (F 16), a központi eljárási (F 22) és a fedőnév-kartonokat (F 77) fogom bemutatni.

A személyi karton minden olyan személyről készült, akiket valamilyen okból a Stasi rögzített. Ennek megfelelően a karton adatai utalhatnak szervezetre, ügynökre, szervezni próbált személyre egyaránt. A karton személyes adatokon túl tartalmaz foglalkozást, lakcímet, illetve egy regisztrációs számot is. Itt külön hangsúlyozandó, hogy ügynök esetében a fedőnév nincs feltüntetve a személyi karton adatlapján. Ez a megoldás adatvédelmi és ügyviteli szempontból egyaránt jelentős volt, mivel a rendszer úgy épült fel, hogy egyetlen iratból ne lehessen minden adatot feltárni, ahhoz a nyilvántartás további iratait is meg kellett tekinteni. Ennek köszönhetően egy személyi karton alapján senki sem volt egyértelműen ügynökként, szervezett személyként azonosítható, az még a minisztériumi munkatársak előtt is titok volt. A központi nyilvántartás további kartonjaival a kapcsolatot a regisztrációs szám jelentette. Ez egy egyedi azonosító, amely három egységből áll, az egyes egységeket perjel választja el. Az első elem egy római szám, amely az adatrögzítést végző szervezeti egységet jelöli. Ezt – második egységként – egy arab szám követi, amely az éven belül karton folyószámát, sorszámát adja meg. A harmadik elem pedig maga az év, amikor az adott ügyet létrehozták. Összességében tehát a regisztrációs szám alapján lehetett megállapítani a nyilvántartási kartonok közötti kapcsolatot. Érdekesség, hogy a személyi kartonok rendszerezésénél a fonetikusságot vették alapul. Így sorolták a „Meier” címszó alá a „Maier”, „Mayer” és „Meyer” vezetéknéveket. A keresztnévek esetében pedig az látható, hogy például egy „Claus” nevű személy a „Klaus” címszó alatt tartottak nyilván. A példákban is jól látható, hogy a levéltárosoknak, a kutatóknak az intézményükben őrzött iratok használatához milyen alapos információval kell rendelkezniük. A nyilvántartás részletes bemutatását azért is tartom fontosnak, mert a tanulmány a jövőben kutatni kívánók számára is tájékozási pontként szolgálhat.²²

A személyi kartont egészíti ki az eljárási, vagy más néven az ügykarton (F 22). A nyilvántartás ezen egysége már bővebb információt nyújt egy-egy ügygel kapcsolatban. Ahogy azt már fentebb említettem, a kapcsolatot a nyilvántartás további

²¹ Häckel – Komnenović (szerk.): i. m. 35–47.

²² Häckel – Komnenović (szerk.): i. m. 38–41.

Federal Archives – Stasi Records Archives “Exhibition on the Archive” projektcsapat: *“Looking in a distorting mirror”. The case of Gilbert Radulovic in the Stasi records.* Ford. Sharpe Aileen. Federal Archives – Stasi Records Archives. <https://www.bundesarchiv.de/publikationen/publikation/looking-in-a-distorting-mirror/> 2018. 2. (utolsó letöltés: 2025. november 30.); Bundesarchiv honlap, Beispiele für MfS-Karteien. <https://www.bundesarchiv.de/im-archiv-research/stasi-unterlagen-einsehen/hinweise-zum-mfs/karteibeispiele/#c47735> (utolsó letöltés: 2025. november 9.).

egységeivel a regisztrációs szám biztosítja. Ezen a kartonon szerepel először az operatív feladatot ellátó ügynök fedőneve, és soha nem szerepel a valódi név. Ezeken túl tartalmazza az ügytípust, az illetékes részleget és tisztet, a megnyitás és lezárás dátumát és végül az irattári, levéltári jelzetet. Rendkívül fontos, hogy ezen a típusú kartonon tartották számon a létrejövő ügyiratok adatait, ez vezetett tovább a konkrét dokumentációig. A központi nyilvántartás eddigi leírásából is jól látható, hogy az ügykartont nem lehetett önmagában személyhez kötni, ahhoz minden esetben szükség volt a személyi kartonnal történő megfeleltetésre. Eljárási kartonból megközelítőleg 1,1 millió darabot, 285 iratfolyómétert őriznek a Stasi Levéltárában.²³

The image shows a Stasi registration card (XX 951/88) with the following details:

- Vorg.-Art.**: Operativ-Vorg.
- Reg.-Nr.**: XX 951/88
- Deckname**: "BERG"
- IM-Kategorie / Delikt**: §§ 99, 106
- Angelegt am**: 9. Mai 1988
- MfS / BV /**: Berlin
- HA / Abt. / KD**: XX
- Mitarb.**: MATTHES
- Beendet am:** MfS / BV / Bln
- Archiv-Nr.**: 8659191
- Nicht gesperrt**
- Datum**: 31.05.89
- Art der Veränderung**: Teilvorgang zum ZOV MfS XV/1922/88
- BV Bln. Abt. XX Schleupner**

4. kép – A XX/951/88-os regisztrációs számú ügykarton (Fotó: Bakó Zsigmond)

A harmadik egység az F 77-es, más néven a fedőnévkarton-egység. Ezek a titkosítás biztosítása céljából az ügyekhez, műveletekhez, vagy informátorokhoz rendelt fedőneveket tartalmazzák. Az iratok segítségével tudták áttekinteni a lezárt, illetve a még folyamatban lévő ügyeket. Az anyag rendezettsége is ettől az állapottól függött. Az aktív ügyek esetében a szolgálati hely volt a rendezési alap, míg a

²³ Häckel – Komnenović (szerk.) i. m. 32–43.; "Looking in a distorting mirror". The case of Gilbert Radulovic in the Stasi records. 2018. 2.; Bundesarchiv honlap, Beispiele für MfS-Karteien, <https://www.bundesarchiv.de/im-archiv-researchieren/stasi-unterlagen-einsehen/hinweise-zum-mfs/karteibeispiele/#c47735> (utolsó letöltés: 2025. november 9.).

lezárt ügyeknél a fedőnév. A karton a már lezárult ügyeknél utal a lezárás okára is, amennyiben például büntetőeljárás volt az ügy kimenetele, azt is feltüntették.²⁴ A névválasztás kérdése is érdekes, mivel míg az ügyek fedőnevét maga a minisztérium, addig a munkatársak a fedőnevüket saját maguk választhatták. Ez az egysége a levéltári korpusznak azért is jelentős, mert a jelentésekben javarészt fedőnevekkel lehet találkozni, annak feloldásához kapcsolódó forrás szükséges. A fedőnév-karton és a regisztrációs szám segítségével viszont pontosan megismerhető a keletkezett ügy, az abban szereplő személyek. Összességében elmondható, hogy a nyilvántartás ezen egysége a nyilvántartott ügyek áttekintésére, esetleges statisztikai célokra volt használható.²⁵

A központi nyilvántartás kapcsán vezetőnk hangsúlyozta, hogy a kikért karnokokat a kutatók digitálisan kapják meg.

Továbbhaladva a levéltárban, kinyomtatott képeken rekonstruálva láthattuk a postai küldemények felbontását, tartalmuk ellenőrzését. Ezt a szervezeten belül az M Osztály munkatársai végezték. A folyamat során a leveleket hideg gőzös géppel felbontották, tartalmukról másolatot készítettek, vagy átírták, majd – amennyiben tartalmuk nem indokolta – a beavatkozás nyoma nélkül továbbították a címzettnek. Különleges esetben, ha az ügy indokolta, akkor a levelet visszatartották. A postai küldemények vizsgálatát kezdetben a közhangulat felmérésére használták, majd később a célzott, személyi megfigyelés egyik eszközévé is vált. A falon látható képek segítségével a folyamat egyes lépéseit ismerhettük meg. Kezdetben az egész folyamatot személyi állomány végezte, de idővel automata felbontó és lezárógépeket, sőt tartalomvizsgálatra röntgent is alkalmaztak.²⁶

A központi nyilvántartás, az egyes megfigyelési folyamatok megtekintését követően a harmadik emelet felé vettük az irányt. Az út közben vezetőnk röviden kitért a kutatási adatokra. Említette, hogy az egyesülés után rengetegen keresték meg a levéltárat kutatási kérelmekkel, ami azóta már mérséklődött. A kezdeti több mint 100 000 fölötti megkeresés ma már évente nagyjából 30 000-re tehető. A forrásokat vizsgálva kiderül, hogy a legutóbbi évben, 2024-ben a megkeresések száma 28 571 darab volt.²⁷

A harmadik emeleten kiállítás fogadott bennünket, amely Gilbert Radulovic „Schreiben” fedőnevű ügyét mutatta be. Magát a kiállítást sajnos nem tudtuk meg-

²⁴ “Looking in a distorting mirror”. *The case of Gilbert Radulovic in the Stasi records*. 25.

²⁵ Häckel – Komnenović (szerk.) i. m. 44–45.; “Looking in a distorting mirror”. *The case of Gilbert Radulovic in the Stasi records*. 25.; Bundesarchiv honlap, Beispiele für MfS-Karteien. <https://www.bundesarchiv.de/im-archiv-recherchieren/stasi-unterlagen-einsehen/hinweise-zum-mfs/karteibeispiele/#c47735> (utolsó letöltés: 2025. november 9.).

²⁶ Häckel – Komnenović (szerk.): i. m. 59–63.

²⁷ Daily Finland News Desk 2025: Thousands of Germans access Stasi files, 35 years after reunification. *Daily Finland*, 2025. október 2. <https://www.dailyfinland.fi/europe/45515/Thousands-of-Germans-access-Stasi-files-35-years-after-reunification> (utolsó letöltés: 2025. november 9.).

tekinteni, de tematikáját, felépítését részletesen ismertették számunkra. A kiállítás célja az, hogy meglévő dokumentumok alapján bemutasson egy titkosszolgálati eljárást a megfigyelés kezdetétől egészen az elítélésig, majd kiegészítse azt a rehabilitációval, az ügy utóéletének ismertetésével. A kiállítás különlegessége, hogy a források sorába bekerült a Gilbert Radulovic-csal készített oral history interjú is. Az interjú révén pedig a látogatók az áldozat perspektívájából is megismerhetik a történeteket.

A kiállítás felépítését tekintve nagyon átgondolt. A folyosó irányába eső falon az ügy korai szakaszában készült megfigyelési fotók láthatók. A fényképek által ismerhetik meg a látogatók az ügy érintettjét, akit 1985-ben egy táskába rejtett kamerával figyeltek meg. Radulovic „bűne” mindösszesen annyi volt, hogy szociológiai érdeklődésből interjúkat készített keletnémet punkokkal. Arra volt kíváncsi, hogy hogyan élnek és gondolkodnak Németország keleti felén a punkok. A beszélgetéseket és a hozzá készített fotókat végül egy füzetben gyűjtötte össze, amelynek *Egy ifjúsági mozgalom emlékeztetője: Punk* címet adta. Az összeállított mű nem politikai pamflet volt, csupán az említett csoport világlátását mutatta be, érintve a társadalomról, szabadságról, életérzésről szóló véleményüket. A Német Demokratikus Köztársaság szemszögéből ez viszont már ellenséges propagandának számított, a megfogalmazott kritikát is ellenséges tevékenységnek tekintette.

Radulovic anyja révén az elkészített füzetből nyugati barátaihoz is el akart juttatni egy-egy példányt, amit a Gutenfürst állomáson 1985 januárjában a vámosok megtaláltak. Ez volt az a pillanat, amikor a Stasi az operatív személyi ellenőrzést megindította, megkezdte Radulovic megfigyelését, a lehallgatását, házkutatást végeztek nála, és felmérték a munkahelyi kapcsolatait. Az eljárás forrásai, az ügy fragmentumai mind a mai napig megtalálhatók a levéltárban. Radulovicot végül márciusban tartóztatták le, majd börtönbe zárták. Igaz, hogy nem volt tényleges bizonyítéka a vádnak, vagyis semmi sem bizonyította az illegális kapcsolatteremtést a nyugati osztályellenséggel.

A kiállítás szemléletesen mutatja be, hogyan torzítják a valóságot a Stasi iratai, és miként próbálják ezeket az elemeket politikai céljaikhoz felhasználni. Radulovic ügye az egyes kulturális csoportokkal, máshogy gondolkodókkal szembeni erődemonstrációként értelmezhető, amely végül egy ártatlan ember szabadságvesztéséhez vezetett. A tárlat azért is rendkívül értékes, mert az oral history révén az áldozat perspektívája is megjelenik, a hivatalos iratok egy szubjektív, mentális tartalommal bíró visszaemlékezéssel egészülnek ki. Az interjúból kiderül, hogy Radulovic csupán egyszer találkozhatott védőjével, aki már ez elején közölte, hogy két-három év börtönbüntetésre számíthat. Kuhl kiemelte, hogy Radulovic visszaemlékezése alapján nem a börtönben töltött idő volt számára a lelkileg legmegterhelőbb, hanem a tárgyalás során átélt tehetetlenség, a jogfosztottság érzése.²⁸ Ez a tapasztalat a hazai

²⁸ Gilbert Radulovic ügye, egyben a kiállítás anyaga megismerhető annak hivatalos kiadványában. *“Looking in a distorting mirror”. The case of Gilbert Radulovic in the Stasi records.* 1–46.

diktatúra működéséből is ismerős lehet, amely kapcsán elég Kállai Ferenc egyik híres mondatára utalni: „Elnézést, Virág elvtárs, ez itt az ítélet”.²⁹

Összefoglalva elmondható, hogy a tárlat hatásosan ütközteti azt a fiktív, torzított valóságot, amelyet az akkori rendszer igyekezett felépíteni, a tényleges valósággal szemben. A látogatók a rendszer narratíváját a Stasi által létrehozott hivatalos forrásokon keresztül ismerhetik meg, miközben a visszaemlékezés – az események áldozat szemszögéből történő vizsgálata – segít feltárni a történések valódi jelentését, annak az emberi dimenzióját. A kiállítás koncepciója és megvalósítása egyaránt azt mutatja, hogy a tárlat tudatosan felépített, átgondolt levéltár-pedagógiai módszertanra épül.

A Stasi működésének megismerését követően a német kollégákkal közös tanácskozássra került sor, amelyre jelen fejezetben – a kronologikus áttekintésnél – nem térek ki. A megbeszélést, annak pontjait a következő fejezetben ismertetem.

A megbeszélést követően a levéltár műhelyeit tekintettük meg. A digitalizáló műhelyben elsőként a mikrofilmek digitalizálásáról kaptunk tájékoztatást. Elmondták, hogy a minisztérium biztonsági célból nagy mennyiségű mikrofilmet készített az irattári anyagról, és ennek az állománynak jelentős részét a pozitív példányok alkotják. A látogatás során egy kutatói kérés feldolgozásába is bepillantást nyerhettünk, a digitalizálást végző munkatárs éppen egy 16 mm-es film felvételezésén dolgozott. A vendéglátók igyekeztek minden folyamatot megmutatni. Ennek köszönhetően egy negatív mikrofilm-jacket feldolgozásának kezdeti szakaszát is bemutatták. Megtudtuk, hogy a digitalizálást végző gép egyszerre egy darab mikrofilmkazettát képes rögzíteni, és egy kazetta teljes digitalizálása 2 percre tart. Végül a megjelölt levéltári anyagok felvételezését, az ehhez használt gépeket és a processzálist is részletesen megismerhettük.

A következő állomáson a levéltár állományában lévő kartonok digitalizálását néztük meg. A teremben modern szkennereket pillanthattunk meg. Kiderült, hogy ebben a folyamatban a levéltár egyetemistákat is alkalmaz. Ottjártunkkor az egyik készüléket is egy felsőoktatásból foglalkoztatott fiatal mutatta be. Kiderült, hogy a szkennert a németországi Inotec nevű cég gyártja, amely előzetesen felmérte a levéltárak igényét.³⁰ Utóbbi kapcsán például úgy alakították ki a készülékeket, hogy elakadaskor azt nem kell szétszerelni, hanem egyben felnyitható.

A szkennerek után az adattárolás módját mutatták be számunkra. A digitális tartalmat egy úgynevezett *Network Attached Storage* (NAS) adattároló eszközzel másolják fel, amely szabadon mozgatható. A NAS egy olyan központi adattároló,

²⁹ Bacsó Péter: A tanú. Mozgóképforgalmazási Vállalat, 1969.

³⁰ A cég honlapja megtekinthető a www.inotec.eu oldalon. Emellett a szkennerek leírásából kiderül, hogy a kulturális örökség feldolgozása kapcsán előírt szabványokat is figyelembe vették (FADGI***, ISO 19264-1: Level B). <https://www.inotec.eu/wp-content/uploads/inotec-downloads/brochures/InoTec-Produktbroschuere-SCAMAX-6x1-Web-EN.pdf> (utolsó letöltés: 2025. november 15.).

amelybe több, mozgatható adatkazetta illeszthető be. A levéltárban használt rendszer egy-egy kazettája összesen 25 TB adatot tud tárolni. Az adatok ilyen formán történő tárolása azért is rendkívül hasznos, mert az egyes telephelyek között a kazettákkal gyorsan, biztonságosan tudnak adatot megosztani. Emellett a telephelyek ezeken a kazettákon keresztül tudják elküldeni a digitális tartalmaikat a központi tárolóegységbe, amely Koblenzben található. Említették, hogy bizonyos esetben külső vállalkozóval is dolgoznak. Ilyenkor a levéltári anyagot adattároló kazettával eljuttatják a vállalkozóhoz, majd a munka végeztével ezeket visszaszállítják, a digitális tartalmat pedig archiválják.

Az adattároló helyiség megtekintése után a digitalizálás előkészítését, illetve a további levéltári anyagok digitalizálását néztük meg. Ennek megfelelően a 38 munkaállomással rendelkező munkaszobában már tervszkennereket, nagy formátumú szkennereket is megpillanthattunk. A legérdekesebb készülék a műhely falára szerelt, apró lyukakkal rendelkező „tábla” volt, amely vákuum segítségével rögzíti a rá helyezett levéltári anyagokat.³¹ Utóbbi technológia azért is fontos, mert megfelel a Szövetségi Levéltár által meghatározott digitalizálási elveknek, amelyek között szerepel a minél kevesebb mechanikus (szkennerek görgői) hőhatás.³² A munkafolyamat vezetésére online, előre kialakított adatlapot töltenek ki, amelyen feltüntetik a megrendelési számot (*Auftragsnummer*), az előkészítés megtörténtét, illetve adminisztrálják a digitalizálás menetét. Emellett a szkennereken futó, speciálisan a múzeumoknak, levéltáraknak és kutatóintézeteknek fejlesztett *book2net* szoftver is csatlakozik ehhez a felülethez, vagyis a webalapú workflowhoz.³³ Egy-egy iratanyag, dosszié esetében különböző színű slejfnikkel megjelölik, hogy a benne található iratanyag milyen formátumú. Emellett arra is használnak jelölést, ha valamilyen irategységet a digitalizálás előtt manuálisan át kell nézni. Megtudtuk, hogy korábban a digitalizált egységeket pecsételéssel jelölték, de ezt az eljárást mára már elhagyták. Érdekességként mutattak be egy olyan iratot, amelyen több színű feljegyzések, aláírások voltak láthatók. Ennek okát a német kollégák részletesen ki is fejtették. Elmondásukból megtudtuk, hogy a német közigazgatásban 1926-ban bevezettek egy közös ügyrendi jogszabályt. A szabályzat a Birodalmi Minisztériumok Közös Ügyrendjeként fordítható (*Gemeinsame Geschäftsordnung der Reichsministerien*) és annak 12. §-ban rögzíti, hogy egyes színeket csak a bizonyos tisztséget betöltő személyek használhatnak.³⁴ A jogszabály szövegéből ki is

³¹ Pontos forrást nem találtam az alkalmazásra, azonban a SUPAG Spichtig und Partner AG weboldalán megtalálható egy Zeuschel Vakuumtisch nevű termék, amely a leírt technológiát használja: <https://www.supag.shop/Zeuschel-Vakuumtisch> (utolsó letöltés: 2025. november 16.).

³² Sebastian Barteleit: Digitalisierung im Bundesarchiv. *Forum, Das Fachmagazin des Bundesarchivs* (2014) 10–11.

³³ A book2net MICROBOX GmbH cég honlapján megtalálható a book2net termékcsalád leírása. <https://book2net.net/en/> (utolsó letöltés: 2025. november 16.).

³⁴ A kérdéssel részletesen foglalkozik Holger Berwinkel: Akten sind bunt: Farbstifte und ihr Wert

derül, hogy a zöld szín a miniszterek, a piros szín az államtitkárok, míg a kék szín a főosztályvezetők számára van fenntartva.³⁵ A kollégák viszont kiemelték, hogy a Stasi ügyvitelében ezt a rendszert már nem használták.

A szkennerek mellett a hat éve használják a *Phase One* kamerát is felvételkészítésre.³⁶ Ez az eszköz egy 150 megapixeles kamera, amelyhez különböző objektumok is vásárolhatók, attól függően, milyen iratok digitalizálását szeretnék elvégezni. Abban az esetben is *Phase One*-t használják, ha egy-egy levéltári anyagról speciális, vagy nagyobb felbontású felvételt kell készíteni. A már említett vákuumtáblára helyezett anyagokat is ezzel a készülékkel digitalizálják. A képek feldolgozásához a *Capture One* nevű szoftvert használják.³⁷

Ezt követően egy olyan helyiségbe léptünk be, amely első benyomásra fotólaboratóriumra emlékeztetett. A német kollégák elmondása szerint a szoba a minisztérium időszakában valóban fotólaboratóriumként működött, jelenleg pedig légifelvétel reprodukcióját végzik itt.³⁸ A műhelyben több előkészített üvegnegatív volt látható, amelyek feldolgozását egy speciálisan erre a célra kialakított szkennerral éppen akkor végezték. A folyamatot ismertető munkatárs kiemelte, hogy korábban már egy felvétel digitalizálása is rendkívül időigényes volt, azonban a jelenlegi eszközparkkal ez mindössze négy másodpercre redukálódott.

A reprodukciós műhelyeket követően a laboratóriumot tekintettük meg. A területen összesen nyolc munkatárs dolgozik, akik közül kettő fő magas képzettségű szakember. A laboratórium technikailag jól felszerelt, külön mikrobiológiai laborral is rendelkezik. Kérdésünkre, hogy mely anyag restaurálása okozza a legtöbb problémát, azt a választ kaptuk, hogy a pauszpapír. Annak kezelését, helyreállítását tartják a legproblematisabbnak. A laborban ezt követően megpillantottuk egy cellulóz-nitrát bomlás következtében erősen sérült fotó képének rekonstruálását. A forrást vizsgálva nem is lehetett elsőre körvonalazni, hogy azon pontosan mi szerepel. A laborban dolgozó kolléga elmagyarázta, hogy annak érdekében, hogy a fotón szereplő személy képét rekonstruálni lehessen, először a fény-

für die Archivarbeit. *Aktenkunde*, 2016. doi: 10.58079/axri. <https://aktenkunde.hypotheses.org/552> (utolsó letöltés: 2025. november 16.).

³⁵ Az ügyrend 12. §-a a színek használatával kapcsolatos a következő leírást tartalmazza: „(1) Für Vermerke ist dem Minister der Grünstift, dem Staatssekretär der Rotstift, den Abteilungsleitern (nicht den Unterabteilungsleitern) der Blaustift vorbehalten (...)” Fordítása: „(1) A feljegyzések készítésére a miniszter számára a zöld ceruza, az államtitkár számára a piros ceruza, a főosztályvezetők (nem pedig az alosztályvezetők) számára pedig a kék ceruza van fenntartva.” <https://www.legistik.de/GGO-1926.pdf> (utolsó letöltés: 2025. november 16.).

³⁶ A *Phase One* hivatalos oldala. <https://www.phaseone.com/applications/bespoke-photography/studio-photography-xf-camera-system/> (utolsó letöltés: 2025. november 16.).

³⁷ A *Phase One* hivatalos oldala. <https://phaseone.hu/capture-one/> (utolsó letöltés: 2025. november 16.).

³⁸ A digitalizált felvételek elérhetők a Szövetségi Levéltár Képatadázisából: <https://www.bild.bundesarchiv.de/dba/de/> (utolsó letöltés: 2025. november 16.).

kép egyes rétegeit elválasztják egymástól. Ezt követően az egyes rétegekről felvételt készítenek. Végül az elkészült felvételek összeillesztésével igyekeznek rekonstruálni a fényképet.

5. kép – Egy cellulóz-nitrát bomlás miatt sérült fotó feldolgozása
(Fotó: Bakó Zsigmond)

A laborban történő vezetéskor bemutatták a száraz tisztításhoz használt mikrobiológiai asztalt is. A szennyezett iratokat általában erre az asztalra helyezik, majd a légelszívó bekapcsolását követően kezdik el a tisztítást. Mint kiderült, a hepafilterekkel megtisztított levegő újra a szobába kerül vissza, az nem a külvilágba távozik. A tisztítás előtt a levéltári anyag állapotának felméréséhez a *Kikkoman Lumitester PD-20* speciális fénymérő készüléket használják. Ezt a készüléket elsősorban higiéniai mérésekre tervezték, baktériumok, kórokozók, szennyeződések mértékének kimutatására használják. A technológia az úgynevezett ATP (adenozin-trifoszfát) molekula mérésére alapul, amely minden élő szervezetben megtalálható. A levéltári területen ilyen élő szervezetek lehetnek az iratokon megtelepedő különböző gombák, penészek, vagy egyéb mikrobiális szennyeződések.³⁹ A készülé-

³⁹ A Kikkonan Corporation legújabb termékének a leírásában megtalálható az ATP technológia rövid összefoglalása. https://biochemifa.kikkoman.com/e/la/smart_en/ (utolsó letöltés: 2025. november 16.).

léket elsősorban egészségügyi, élelmiszer- és italágazatban használták, de remekül bevált a levéltári területen. A levéltári anyag felmérésének folyamata mintavételezéssel kezdődik, melynek keretében egy mintavevő pálcával az iratanyag 10x10 centiméteres száraz felületéről összegyűjtik a szennyeződések. Ezt követően a pálcát egy, a készülékhez gyártott speciális, luciferáz és a piruvát-foszfát-dikináz enzimmel töltött fiolába, vagy pipettába kell helyezni és fel kell rázni. A folyamat ezen szakaszában az enzimek reakcióba lépnek a szennyeződéssel és megkezdődik annak lebomlása. A pipettát ekkor a készülékbe kell helyezni, amely tíz másodperc alatt elvégzi a biolumineszcencia mérést. Ennek során azt vizsgálja, hogy a lebomlás során mennyi fény keletkezett. A megjelenő érték pedig attól függ, milyen mértékben volt jelen a szennyeződés, vagyis minél nagyobb a szám, annál szennyezettebb volt a levéltári anyag. A készülék referenciaértéke egy relatív fényegység (RLU), amely a bomlás segítségével az említett ATP mennyiségét mutatja ki.⁴⁰ Ezt a tesztet azért is részesítik előnyben a német kollégák, mert nem károsítja a levéltári anyagot, nem kell kémiai anyagot alkalmazni az iraton, és gyakorlatilag bárki által elvégezhető.⁴¹

A bemutatott készülék mellett használnak egy infrafénnyel működő berendezést is, amellyel az iratok általános állapota mutatható ki. A készüléket a *Lichtblau e. K.* nevű német cég gyártja *SurveNIR System*, vagyis rendszer néven. A technológia alapja a közel-infravörös spektrumban való mérés (Nah-Infrarot-Spektroskopie – NIRS), valamint a kapott eredmények statisztikai elemzése. A rendszert speciálisan levéltárak és könyvtárak számára fejlesztették ki, hogy az állományokban lévő anyagok állapotát fel tudják mérni. A technológiai eljárás alapja a 8 ponton történő fényméréses mintavételezés. A német munkatársak kiemelték, hogy ezt a nem írásos, tartalommal rendelkező pontokról, hanem általában az iratok széléről, üres egységeiről kell vételezni. A fénnel történő megvilágításkor a készülék azt vizsgálja, hogy milyen hullámhosszokat nyel el, illetve ver vissza az anyag. A kapott spektrumot ezt követően egy több mint 1400 rekordos referencia-adatbázishoz viszonyítja, és megbecsüli az adott anyag kémiai és fizikai tulajdonságait. Többek között méri a pH értéket, vagyis a savasodást, a szakítószilárdságot, lignin-, fehérje-, vagy optikaifehérítő-tartalmat, a különböző ásványi anyagokat (gipsz, talkum, kaolin) és nedvességet is. A mért értékek mellett a színekkel is jelzi a program,

⁴⁰ A folyamat leírása megtalálható a gyártó oldalán: <https://biochemifa.kikkoman.com/e/kit/method/atp-test-01/> (utolsó letöltés: 2025. november 16.), illetve a PD-30-as termék leírásában is <http://www.supersteam.com.sg/wp/wp-content/uploads/2018/11/PD30-EN-p.pdf> (utolsó letöltés: 2025. november 16.).

⁴¹ Budapest Főváros Levéltárának állományvédelmi szakemberei 2020-ban tesztelték a modernebb, PD-30-as mérőműszert. A tesztelés eredményét P. Holl Adrien egy hírbejegyzésben foglalta össze. P. Holl Adrien: Lumitester PD-30 mérőműszer használata az állományvédelemben. *Budapest Főváros Levéltára, Hírek*, 2020. április 30. Budapest. <https://bparchiv.hu/lumitester-pd-30-mero-muszer-hasznalata-az-allomanyvedelemben/> (utolsó letöltés: 2025. november 16.).

hogy azok hogyan viszonyulnak a referenciaértékekhez.⁴² A német levéltárosok általában irattípusok vizsgálatára tudják használni az eljárást, illetve kiemelték, hogy elsősorban az egyes telephelyeken lévő állapotok megállapítására szolgál. Segítségével azt tudják vizsgálni, hogy az egyes raktárakban mennyire optimálisak a körülmények, az ott uralkodó páratartalom, hőmérséklet megfelelő-e.

A tanulmányút első napja végül a leírt laboratóriumi látogatással zárult. Összességében megállapítható, hogy rendkívül mozgalmas és információdús vezetést tudhattunk magunkénak. A német kollégák igyekeztek az egyes folyamatokat az ahhoz leginkább értő munkatársak hozzájárulásával bemutatni. A vezetés által megismertük a levéltár őrzésében lévő anyag és nyilvántartás egyedi jegyeit, felépítését, amelyek összetett történelmi-levéltári problémákra is rávilágítanak. Külön hangsúlyozandó, hogy minden kérdésünkre kimerítő választ kaptunk, látszódtott, hogy a német kollégák magas szintű szaktudással rendelkeznek, és elkötelezettek a legmodernebb technológiák alkalmazása, beépítése iránt.

4. Tanácskozás a Stasi Levéltárban a német levéltáros kollégákkal

A tanulmány szerkezeti felépítését úgy határoztam meg, hogy a német kollégákkal történő tanácskozást külön egységként ismertetem. Ennek oka, hogy az ott elhangzottak különös fontossággal bírnak, vagyis jelentőségükben elkülönülnek az épület- és műhelybemutatótól. Következésképpen alább, tematikus bontásban fogom a megbeszéléseken elhangzottakat leírni.

A már említett, Radulovic történetét feldolgozó kiállítás bemutatását követően megbeszélést tartottunk a Stasi Levéltár munkatársaival. A tanácskozáson a német fél részéről a Stasi Levéltár vezetője és egyben a Bundesarchiv alelnöke, Alexandra Titze, a Levéltári Állományok Osztályának vezetője, Birgit Salamon, a Közvetítés és Kutatás Osztály vezetője, Prof. Dr. Daniela Münkel, és a Kutatási, média, politikai nevelési szakterületi csoport vezetője, Dr. phil. Karsten Jedlitschka vett részt. A megbeszélés során átfogó képet kaptunk a Szövetségi Levéltár digitalizálási, iratfeldolgozási és szolgáltatási gyakorlatáról, valamint a Stasi Levéltár iratanyagának betagolódásával összefüggő szervezeti, jogi és technikai kihívásokról. Emellett Dr. Szabó Csaba főigazgató vezetésével a Magyar Nemzeti Levéltár delegációja is ismertette az éppen futó projektjeit, elért eredményeit.

Az első fő egységet a kutathatóság biztosítása, illetve maga az integráció témája alkotta. A Stasi Levéltár integrációjára 2021. június 17-én került sor, amikor az ezt előíró törvény életbe lépett.⁴³ Az egyesítés kapcsán a német munkatársak elmond-

⁴² A technológia megismerhető a Lichterblau e. K. hivatalos oldaláról: <https://www.lichtblau-germany.com/SurveNIR.html> (utolsó letöltés: 2025. november 16.).

⁴³ Az egyesítés kapcsán kiadott közlemény elérhető a Bundesarchiv weboldalan: <https://www.bundesarchiv.de/nachricht/uebergang-ins-bundesarchiv-1> (utolsó letöltés: 2025. november 22.), A vonatkozó jogszabály a „Törvény a szövetségi levéltári törvény, a Stasi-aktákról szóló törvény

ták, hogy annak gazdasági, szakmai és kultúrpolitikai okai is voltak. A Szövetségi Levéltáron belül emellett ekkor megindult egy új gondolkodás, amely szerint a Stasi Levéltár állománya is része a német tudatnak, azt egységesen érdemes kezelni. A beolvasztás által emellett a Bundesarchiv hosszú távú szakmai tapasztalatait fel lehet használni a levéltári anyagok konzerválásánál, a benne őrzött adatok megőrzésében és a minél gyorsabb digitalizálásban. A politikai oldal szempontjából az iratok tartós megőrzésének, illetve az őrzött anyag történelmi feldolgozásának még optimálisabb biztosítása került hangsúlyozásra. A német kollégák természetesen kiemelték, hogy korábban jóval nagyobb önállóságot élvezhettek, de a jelenlegi állapot – a beolvasztás – hosszú távú, stabil intézményi keretet biztosít számukra. Emellett a kutatók szempontjából is pozitívan ítélik meg a helyzetet. Egy átfogó kutatáshoz, egy-egy ügy feltárásához nem elég a Stasi Levéltárban kutatni, más levéltári korpuszokat, például kormánysszervek iratait is meg kell vizsgálni. Szakmai szempontból a legnehezebb pont a nyilvántartások harmonizálása volt. Bebizonyosodott, hogy az állambiztonsági szolgálat iratai részletesebb metaadat-tartalommal rendelkeztek, mint a Szövetségi Levéltár anyaga. Az adatmennyiség nagysága kapcsán elég azt hangsúlyozni, hogy csak a személyi kartonokból mintegy 6 millió található a Stasi Levéltár állományában.⁴⁴

A magyar delegáció szintén ismertette a Magyar Nemzeti Levéltár intézményi felépítését, működését. Hangsúlyoztuk, hogy a magyar levéltárügy rendszerváltást követő legnagyobb átalakítására 2012-ben került sor, amikor az 1995. évi LXVI. törvény módosításával – a Magyar Országos Levéltár jogutódjaként – létrejött a Magyar Nemzeti Levéltár. A Magyar Nemzeti Levéltár központi általános levéltárához pedig ekkor rendelték hozzá a vármegyei levéltárakat.⁴⁵

A levéltár-pedagógia kiemelt fontosságában is egyetértettek a tanácskozás résztvevői. A német kollégák ismertették, hogy ennek keretében a levéltár külön kiadványokat jelentet meg, kiállításokat szervez, és minden nyáron filmfesztivált rendez. A fesztivál keretében dokumentumfilmek és történelmi témájú alkotások kerülnek levetítésre. A rendezvény az előző években rendkívül nagy sikerességre

módosításáról és egy NSZEP-áldozatokkal foglalkozó megbízott létrehozásáról”: *Gesetz zur Änderung des Bundesarchivgesetzes, des Stasi-Unterlagen-Gesetzes und zur Einrichtung einer oder eines SED-Opferbeauftragten*, BGBl I S. 2021. 750., https://www.gesetze-im-internet.de/opfbeintr_barchg2017ua_ndg/BJNR075000021.html (utolsó letöltés: 2025. november 22.).

⁴⁴ Jedlitschka: i. m. 85.

⁴⁵ A törvény szövege alapján tehát a Magyar Országos Levéltár Magyar Nemzeti Levéltár néven folytatta működését, amelyhez tagintézményként rendelték hozzá a korábban önálló megyei levéltárakat. Az áprilisban meghozott törvény végül 2012. október 1-én vált hatályossá. *2012. évi LXI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény és az elmúlt rendszertitkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára létrehozásáról szóló 2003. évi III. törvény módosításáról.* <https://mkogy.jogtar.hu/getpdf?docid=a1200061.TV&printTitle=2012.+%C3%A9vi+LXI.+%C3%B6rv%C3%A9ny&targetdate=ffffff4&referer=lawsandresolutions> (utolsó letöltés: 2025. november 22.).

tett szert, látogatottsága elérte az évi 1000–1200 főt. Emellett rendkívül fontosnak tartják az intézményben, hogy a fiataloknak bemutassák az egykori minisztérium működését. A cél elérése érdekében rendszeresen fogadnak diákokat, kiállításvezetéssel, külön programokkal igyekeznek átadni a titkosszolgálattal kapcsolatos legfőbb információkat. Általánosságban úgy ítélik meg, hogy a társadalom szempontjából továbbra is magas az érdeklődés a titkosszolgálat működése, története iránt.

A levéltárban őrzött anyagok, megismerhetősége kapcsán külön kitértünk az adatvédelem, kutathatóság kérdésére. A német kollégáktól megtudtuk, hogy az egyesítést követően számos társadalmi, politikai vita szólt arról, hogy milyen adatot lehet egyáltalán nyilvánosságra hozni.⁴⁶ A felmerült jogi és társadalmi kérdések rendezésére végül a Bundesarchiv mellett önállóan működő Stasi Levéltár működésére, anyagai kutatására külön jogszabályt hoztak. Ez az 1991. december 20-án hozott, ma is érvényben lévő Stasi-Unterlagen-Gesetz (Stasi iratokról szóló törvény) néven ismert törvény.⁴⁷ Az iratok megismerhetősége függ attól, hogy a kutató, adatbetekintést kérő személy milyen minőségben kér adatszolgáltatást, férhet az iratanyagokhoz. Az említett, a Stasi-iratok kutatását meghatározó jogszabály három fő csoportot különít el: az érintetteket és közeli hozzátartozókat; a tudományos kutatókat, történészeket és a sajtót; végül a közhatalmi szerveket, közintézményeket. A legszélesebb hozzáférési joggal a hozzátartozók rendelkeznek, többek között a személyükről vezetett aktába teljesen betekinthetnek, arról másolatot is készíthetnek. A tudományos kutatók, történészek és a sajtó kapcsán már szigorúbb feltételeket szab a jogszabály. A tudományos kutatóknak az iratanyag kutatását megelőzően részletes kutatási tervet kell benyújtaniuk, illetve nyilatkozatot is kell tenniük, hogy betartják a személyes adatok védelmére vonatkozó rendelkezéseket. A harmadik csoportot a közintézmények és közhatalmi szervek képviselik. A német munkatársak tájékoztatása szerint a kormánytagok, a választott tisztviselők, a magasabb szintű közzolgálati pozíciókat betöltők, valamint egyes vezetői beosztású köztisztviselők esetében kinevezésekhez vagy kiténtetésekhez kapcsolódóan kérhető adatszolgáltatás. Az iratok anonimizálása függ a kérelmező személyének minőségétől és a felhasználás céljától is.⁴⁸ A jogszabályok áttekintésekor a

⁴⁶ Magyarországon szintén hosszan tartó vita folyt a levéltári törvényről, az előző rendszert kiszolgálók, ügynökök adatainak megismerhetőségéről. A levéltári anyagokhoz történő hozzáférés, kutathatóság szabadságának kérdését az egyik legmélyebbre hatóan Keresztes Csaba vizsgálta 2023. évi tanulmányában. Lásd Keresztes Csaba: *A levéltárügy a rendszerváltozás sodrásában, 1988–1994.* In: Ujváry Gábor (szerk.): *Az Antall-kormány kulturális politikája: esettanulmányok.* (Veritas könyvek 31.) Budapest, 2023, 467–521.

⁴⁷ A Stasi-Unterlagen-Gesetz (StUG) teljes megnevezése: Gesetz über die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, amely 1991. december 29-től lépett hatályba. A jogszabály szövege elérhető a következő elérési útvonalon: <https://www.gesetze-im-internet.de/stug/BJNR022720991.html> (utolsó letöltés: 2025. november 22.).

⁴⁸ StUG 13. § – Recht von Betroffenen und Dritten auf Auskunft, Einsicht und Herausgabe, 15. § – Recht von nahen Angehörigen Vermisster oder Verstorbener auf Auskunft, Einsicht und

német kollégák ismételtelen rámutattak az integráció során keletkezett kihívásokra, amely ebben az esetben a Stasi-iratokra vonatkozó jogszabály és a levéltári törvény összhangba helyezése volt. Emellett hangsúlyozták, hogy ha valaki részletesen megvizsgálja a Szövetségi Levéltári Törvényt és a Szövetségi Levéltár gyakorlatát, jól látható, hogy az adatvédelem szempontjából az iratok állnak a középpontban. A Stasi-anyag esetében azonban a kikérő személye teljes mértékben módosíthatja az adatok megismerhetőségének mértékét. A védettség meghatározása kapcsán kiemelték, hogy minden esetben külön eljárást folytatnak le a levéltáron belül.

Delegációnk ekkor ismertette a magyar levéltárakra vonatkozó jogszabályokat, külön kitérve a Magyar Nemzeti Levéltár esetében a Levéltári törvényben előírtakra. Dr. Szabó Csaba emellett ismertette az országgyűlés által 2020-ban és 2021-ben elfogadott jogszabályi változásokat, amelyek lehetővé teszik az első, illetve második világháborúban fogságba esettek, valamint az 1956-os eseményekben résztvevő személyek kutatását.⁴⁹ A főigazgató kitért arra is, hogy mi indokolta a jogszabályalkotást. A módosításokkal összefüggésben beszámolt a 2019. évi magyar–orosz levéltári együttműködésről, amelyek keretében az Orosz Állami Hadilevéltárban őrzött, magyar foglyokról szóló nyilvántartó kartonok digitális másolatait, illetve egy – főbb adatokkal kiegészített – adatbázist is kapott a Magyar Nemzeti Levéltár. A főigazgató hangsúlyozta, hogy az adatok elérhetősége különösen nagy jelentőségű, hiszen a levéltáraknak kiemelt felelősségük van azok felé, akik családtagjaik múltját szeretnék megismerni.⁵⁰ Magyarországon ma is sok család él úgy, hogy nincs pontos információja a második világháború után elhurcolt hozzátartozójának sorsáról. A nagy mennyiségű adat mesterséges intelligenciával támogatott fel-

Herausgabe, 16. § - Recht von Mitarbeitern des Staatssicherheitsdienstes auf Auskunft, Einsicht und Herausgabe, 21. § - Verwendung von Unterlagen, die personenbezogene Informationen über Betroffene oder Dritte enthalten, durch öffentliche und nichtöffentliche Stellen, 32. § - Verwendung von Unterlagen für die politische und historische Aufarbeitung. A 16. § értelmében az Állambiztonsági Szolgálat egykori alkalmazottai jogosultak tájékoztatást kérni, betekinteni és másolatot igényelni a róluk nyilvántartott személyes adataikról. Az általuk készített jelentésekkel kapcsolatos információadás és betekintés azonban csak akkor engedélyezhető, ha igazolt jogi érdek fűződik hozzá. Ettől a feltételtől kizárólag akkor lehet eltérni, ha az érintett vagy harmadik személy adatainak titokban tartása jogszabály szerint nagyobb védelmet élvez.

⁴⁹ A Levéltári törvény IV. fejezetének, a közlevéltári anyag kutatására vonatkozó rendelkezéseit módosító jogszabályok:

2020. évi XXXII. törvény a kulturális intézményekben foglalkoztatottak közalkalmazotti jogviszonyának átalakulásáról, valamint egyes kulturális tárgyú törvények módosításáról, 21. §; https://jogkodex.hu/jsz/2020_32_torveny_2356737 (utolsó letöltés: 2025. november 23.);

2021. évi CXLVI. törvény az ingatlan-nyilvántartásról szóló 2021. évi C. törvény hatálybalépésével összefüggő átmeneti rendelkezésekről, valamint egyes, az ingatlan-nyilvántartással, területrendezéssel, településrendezéssel kapcsolatos és kulturális tárgyú törvények módosításáról 28. §. https://jogkodex.hu/jsz/2021_146_torveny_6460473 (utolsó letöltés: 2025. november 23.).

⁵⁰ Jelenleg az adatbázis összesen 679 319 személy kartonját, rekordot tartalmaz. <https://adatbazisonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai/informacio> (utolsó letöltés: 2025. november 23.).

dolgozásával, az adatok publikálásával és a jogszabályi keretek megteremtésével a levéltár érdemben tudott ezen enyhíteni, a korábban nehezen hozzáférhető információk ma már otthonról elérhetők a magyar állampolgárok, valamint más érdeklődők számára.⁵¹ Amennyiben a jogszabály-módosításra nem került volna sor, az addigi szabályozás számos magyar számára tette volna lehetetlenné, hogy megismerjék felmenőik sorsát. A publikálást követő eredmények kapcsán Dr. Szabó Csaba kiemelte, hogy az adatbázist öt év alatt 200 000 alkalommal tekintették meg.

Az adatbázisok vonatkozásában Dr. Szabó Csaba aláhúzta, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár rendkívül nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a feladatellátásakor a legmodern technikákat alkalmazza. Ez különösen fontos a levéltári anyag feldolgozásánál és kutathatóvá tételekor. A gyakorlati alkalmazás kapcsán kitért a Szovjetunióba elhurcoltak adatbázisánál alkalmazott feldolgozásra, a kézírás-felismerés használatára. A technológia segítségével sikerült 10 hónap alatt feldolgozni a nemzeti levéltárnak átadott digitális felvételeket.⁵² A német levéltárosok mellett, hogy nagy érdeklődést mutattak a téma iránt, ismertették a mesterséges intelligencia feldolgozás alkalmazását, annak jövőben tervezett felhasználását. Jelenleg az intézménynél nem saját szoftvert használnak, azt piaci szereplő biztosítja számukra. A szoftvert egyelőre segédletek, indexek feldolgozására használják. Az intézménynél viszont nem ezt a megoldást tekintik hosszú távon alkalmazhatónak, mivel ennek költsége nagyon magas. A mesterséges intelligencia alkalmazása kapcsán viszont stratégiát egyelőre nem dolgoztak ki. A jövőbeli tervek sorában viszont mindenképpen megjelenik az egyesítéskor megsemmisített iratok rekonstruálása. Reményeik szerint a több részre szakadt iratok feldolgozása a mesterséges intelligencia segítségével hatékonyabbá válhat, a program az egyes fragmentumokat jóval gyorsabban lesz képes összeilleszteni, és ezáltal az adattartalmat is rekonstruálni. Az egyes projektek és rendszerek fejlesztésénél elmondták, hogy külsős szakembereket is alkalmaznak. A fejlesztéseknél viszont rendkívül nagy hangsúlyt fektetnek a kibervédelemre, mert a 2022-ben kezdődött orosz–ukrán háború óta nagy mértékben megnövekedett az orosz hackertámadások száma.

A német munkatársak digitalizálás mértékével kapcsolatos kérdésére Hegedüs István elmondta, hogy aktuálisan az iratanyag 5 %-a került digitalizálásra, ami a becslések szerint 100 millió oldalnak felel meg. A német kollégák a magyarországi levéltári képzésről is érdeklődtek. Ezzel kapcsolatban dr. Mikó Zsuzsanna ismertette, hogy levéltári tanulmányok felsőoktatásban is végezhető, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelem Segédtudományai

⁵¹ A *Szovjetunióba elhurcoltak* című adatbázis, valamint annak ismertetése elérhető az Adatbázisok Online oldalán: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai/informacio> (utolsó letöltés: 2025. november 23.).

Fényes Erika: Elérhető a Szovjetunióba elhurcoltak adatbázisa. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/elerheto_a_szovjetunioba_elhurcoltak_adatbazisa (utolsó letöltés: 2025. november 23.).

⁵² A digitális felvételek darabszáma az adatbázis publikálásakor 1 363 910 darab volt. Uo.

Tanszéken. Emellett a Magyar Nemzeti Levéltár nagy hangsúlyt fektet a munkatársak fejlesztésére, rendszeresen tart belső képzéseket, workshopokat. Az intézmény 2023-ban elindított *Levéltári asszisztens, ügykezelő, irattáros* néven egy középfokú szakmai képzést is.

A tanácskozás következő nagyobb egységét az állományvédelem kérdése tette ki. A német kollégák kitértek arra, hogy már öt éve nem végeznek savtalanítást. Ennek oka, hogy a savtalanítás, illetve a mikrofilmezés kapcsán végeztek egy alapos felülvizsgálatot a Német Szövetségi Levéltáron belül. Az értékelés során számításba vették a költségvonzatokat, az eljárások fenntarthatóságát és a stratégiai célokat. A felülvizsgálat eredményeként végül az intézmény úgy döntött, hogy mindkét eljárást megszünteti. A savtalanítással az iratok élettartamát így is csak háromszorosára, maximum ötszörösére lehet növelni. Utóbbi kapcsán ki kell emelni, hogy amennyiben a levéltári anyag belső szerkezete már olyan mértékben károsodott, akkor az eljárás el sem végezhető. A savtalanítás költsége emellett kétszerese a digitalizálásnak. Következésképpen az adattartalom konzerválása kapcsán a legfőbb hangsúlyt a digitalizálásra helyezik.⁵³ A veszélynek kitett anyagokról tehát digitális másolatot készítenek, az eredeti anyagot savmentes palliumba, dobozba helyezik, és úgy tárolják, hogy a jövőben ahhoz semmilyen feladatvégzés során ne kelljen hozzányúlni. Az iratanyag ettől fogva csak digitális másolatként lesz elérhető, kutatható. Ezzel kapcsolatban nemzetközi kitekintést is végeztek, konferenciákat látogattak, és az volt a tapasztalatuk, hogy a nemzetközi gyakorlat is ezt az eljárást tükrözi.

Az állományvédelem kapcsán Dr. Szabó Csaba újfent hangsúlyozta, hogy a területen szintén fontos az innovatív készülékek, technológiák felkutatása, alkalmazása. Ebből a célból a Magyar Nemzeti Levéltár folyamatos felmérést végez, amelynek célja a legkorszerűbb – nemzetközi gyakorlatban már bevált – állományvédelmi eljárások, felszerelések és fertőtlenítési technológiák adaptálása. A felmérés eredményeként került előtérbe egy speciális vákuumkészülék is, amelyet a jövőben kíván az intézmény a már betiltott etilén-oxidos eljárás helyett alkalmazni.

A digitalizálásnál aktuálisan a nemzetiszocialista időszak iratanyagát felvételezik. A korpusz összesen 55 iratfolyómétert tesz ki, amelyből 16 iratfolyóméter Freiburgban található. A reprodukciót kis- és nagyformátumú szkennerekkel végzik és naponta 4-5000 aktaoldalt digitalizálnak. A német kollégák elmondása alapján az automata lapadagolós szkennerek alkalmazását külön vizsgálták. Ennek oka, hogy az iratanyag behúzásához használt görgők sérülést okozhatnak az iratanyag-nak. Végül egy féléves időszakot vizsgálva kiderült, hogy az iratsérülés a feldolgozás mértékéhez képest csekély, a felvételezett anyagnak csupán 0,003%-a sérült, ennyit kellett restaurálni. Ebből adódóan úgy döntöttek, hogy az említett szkennereket továbbra is alkalmazzák. A veszélyeknél külön említették a külső cég haszná-

⁵³ Michael Hollmann: Zum Verhältnis von Originalerhalt und Digitalisierung. *Forum, Das Fachmagazin des Bundesarchivs* (Bestandserhaltung heute – Massendigitalisierung und Schutz von Originalen), 2023, 14–15.

latát is, hiszen az iratanyag a szállítás közben is sérülésnek van kitéve. Emellett a másik fontos szempont, amelyet nagyon szigorúan vesznek, az adatvédelem. A szállítás során is biztosítani kell, hogy a védendő adatokhoz senki se férjen hozzá. A szisztematikus, előre tervezett stratégiába gyakran beemelik a legkutatottabb anyagok felvételezését, de elsődlegesen a kérések kiszolgálására koncentrálnak. Magánszemélyek, kutatók egyszerre 10 rekord reprodukcióját kérhetik ingyenesen. Az ezen felüli megrendelések már költséggel járnak. Megfigyelt jelenség, hogy a kutatóprofesszorok – a kiskaput kihasználva – számos esetben bevonják a hallgatóikat is, velük rendeltetik meg a további digitalizálandó rekordokat. Arra a kérdésünkre, hogy a digitalizálási stratégia tervezése milyen időtávra történik, vendéglátóink elmondták, hogy jellemzően két-három éves ciklusokban gondolkodnak. Ennek oka, hogy a költségvetéssel is maximum ennyire előre lehet tervezni. Emellett ismertették, hogy a digitalizálást külön jogszabály nem szabályozza, ennek okát a levéltáraknál fennálló számos, eltérő tényezőben látják. Az állományban lévő filmek digitalizálása kapcsán elmondták, hogy azokat 1945-ig digitalizálják. Az évhatárt az adat- és szerzői jogvédelem alapján határozták meg, vagyis azokat 1945-ig datálható anyagoknál biztosan nem kell vizsgálni.

A digitalizált anyag hosszú távú tárolásáról külön munkafolyamat gondoskodik. A digitalizálási folyamat követésére saját fejlesztésük van, amely közvetlenül kapcsolódik a nyilvántartáshoz, onnan nyeri ki a szükséges adatokat. Az elkészült felvételeket először a helyi szerverre töltik fel. Ezt követően a rendszer a képfájlokat egy szinkronizációs folyamat útján átadja a koblenzi központnak. Az áttöltés után a helyi tárhelyről a rendszer a képek törlését automatikusan elvégzi, az nem igényel emberi beavatkozást.

A német jogszabály a védelmi időt máshogy határozza meg, mint a magyar. Általánosságban minden iratanyag kutathatóvá válik harminc évvel a keletkezése után. Kivételt jelentenek a személyes adatot tartalmazó levéltári anyagok, amelyek legkorábban az érintett személy halálától számított tíz év elteltével használhatók fel. Amennyiben az érintett halálózása nem ismert, akkor a védelem a születéstől számított száz évig tart. Abban az esetben, ha a születés éve nem, vagy csak aránytalanul nagy ráfordítással állapítható meg, akkor az irat keletkezésétől hatvan év elteltével jár le a védelem. A jogszabály viszont nem alkalmazható a közhivatalt ellátó tisztviselőkre, illetve a korszak történelmi személyeire vonatkozó anyagokra, amennyiben azok hivatali tevékenységükkel kapcsolatosak, és nem érintik a magánszférájukat.⁵⁴ Utóbbi passzus azért is különösen fontos, mert amíg a nemzetiszocialista rezsim aktív hivatali szereplői megismerhetővé válnak a kutatók számára, addig a magánszemélyek, áldozatok védelmét továbbra is fenn tudják tartani. A német kollégák kiemelték, hogy a törvény megalkotásakor az egyik leg-

⁵⁴ Bundesarchivgesetz (BArchG), § 11 Schutzfristen. Bundesgesetzblatt (BGBl.) Teil I., 4126. https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav#/switch/tocPane?_ts=1764437031536 (utolsó letöltés: 2025. november 29.).

fontosabb szempont az volt, hogy a nemzetiszocialista korszakban keletkezett iratok a kutatók számára hozzáférhetővé váljanak.

Ahogy azt a tanulmányban korábban említettem, a Szövetségi Levéltár teljes mértékben befejezte a mikrofilmezést. Az elkészült állományokat digitalizálják, majd végleges raktári helyükre kerülnek, ahol érintetlen és hosszú távú megőrzésükről gondoskodnak. Az állományok kapcsán kiderült, hogy a Stasi Levéltára 40-50 000 mikrofilmet őriz. Ez az állomány azért is rendkívül értékes, mert sok anyagot a mikrofilmezést követően megsemmisítettek. A mikrofilmes anyag kutatására a lichterfeldei telephelyen van lehetőség, amelyet a következő napon meg is tudunk tekinteni. Érdekesség, hogy számos esetben felmerül, hogy a mikrofilm nem is használható teljes értékű forrásként a kutatásban. Itt visszautaltak a Birodalmi Minisztériumok Közös Ügyrendjére, amely tisztségekhez kötötte a különböző színű írószerek használatát.⁵⁵ A fekete-fehér mikrofilmekben viszont a színek nem jelennek meg, így a szükséges külső jegy (szín) nem segíti a kutatókat az egyes bejegyzéseket készítő rangját illetően, ez az adat elveszik.

Végezetül Dr. Szabó Csaba ismertette a *Magyarország katonai birtokbavétele 1944–1945* projektet. Összefoglalásában hangsúlyozta, hogy ez rendkívül nagy vállalás, amelynek célja, hogy elsőként, egységes szempontrendszer alapján feltárja és adatbázisba rendezze a második világháború magyarországi hadműveleteinek településszintű adatait. A Magyar Nemzeti Levéltár ezt a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum szakembereivel közösen több mint 3000 település háborús eseményeit, katonai és polgári veszteségeit, valamint a háborús károkat dolgozza fel. Az adatvizualizáció alapjául egy 1941. évi georeferált térkép fog szolgálni. A projekt során digitalizált levéltári dokumentumok és az áldozatokra vonatkozó adatok kerülnek egy új, interaktív online adatbázisba. Az így létrejött rendszer lehetővé teszi a magyarországi hadiesemények átfogó, vizuális rekonstrukcióját, települési és országos szinten egyaránt.

A német kollégák élénk szakmai érdeklődést mutattak a projekt iránt, illetve kíváncsian várják majd eredményeinek bemutatását. Utóbbi kapcsán külön jelezték, hogy az adatbázist is tanulmányoznák, számukra is hasznos tapasztalatot adhat a téma feldolgozása kapcsán. Emellett felajánlották, hogy a korszakra vonatkozó, hungarika levéltári anyagokat összegyűjtik és az év folyamán eljuttatják az MNL-nek, amely később beépítésre kerülhet az adatbázisba. Úgy vélik, hogy náluk lévő források olyan fragmentumok, amelyek kiegészíthetik egy-egy háborús esemény, annak lefolyásának magyar forrásait.

A levéltári anyagaik sorában említették az úgynevezett „Lagekarte” egységet, amely leginkább helyzetképként fordítható.⁵⁶ Ez a Német Szárazföldi Haderő

⁵⁵ Gemeinsame Geschäftsordnung der Reichsministerien, § 12. <https://www.legistik.de/GGO-1926.pdf> (utolsó letöltés: 2025. november 29.).

⁵⁶ Helyzetképként hivatkozik az ilyen típusú anyagra többek között Szántó Mihály is A magyar 2. Hadsereg IV. Hadtestének tevékenysége az 1943. januári szovjet támadás után. című tanulmá-

Főparancsnokságának anyaga, amely a front napi alakulását rögzítette. Ennek megfelelően látható rajta az arcvonala, a saját és ellenséges csapatok elhelyezkedése, azok mozgása. A térképek digitalizálása kapcsán említették, hogy a technikailag elérhető legjobb minőségben, legnagyobb felbontásban végzik. Egy-egy helyzettérkép digitalizálása 20-25 percet vesz igénybe. További forrásként említették a fotógyűjteményben található, magyar vonatkozású fényképeket, illetve a mozgóképanyagokból a heti híradót, a *Die Deutsche Wochenschau*-t, vagy az UFA GmbH vállalat más háborús propagandafilmjeit.

A tanácskozás során folytatott tapasztalatcseré, a nemzetközi levéltári szakmai folyamatok áttekintése rendkívül hasznos volt mindkét fél számára. A fórum keretében a levéltárak képviselői között szakmai diskurzus folyt, az érintett témák kapcsán kölcsönösen tettünk fel kérdéseket egymásnak. A német munkatársak elmondásából is nyilvánvalóvá vált, hogy a mesterséges intelligencia, a digitális megőrzés szempontjai, az állományvédelem új irányai, az adatbázisok építése ma már kitüntetett szerepet töltenek be a levéltári feladatok sorában.

A következő fejezetben a berlini tanulmányút második napjára térek át, és a Szövetségi Levéltár Lichterfelde-i telephelyén tett látogatást ismertetem.

5. A Berlin-Lichterfelde-i telephely

A második szakmai napot a Szövetségi Levéltár Lichterfelde-i telephelyén töltöttük. Ez az intézményrész őrzi a Német Birodalom (1871–1945) központi polgári szerveinek iratait, jelentős személyi hagyatékok gyűjteményét, valamint a Német Demokratikus Köztársaság pártjainak és tömegszervezeteinek anyagait. A német munkatársak viszont külön kiemelték, hogy a katonai iratok, illetve a külügyminisztérium korabeli anyagai nem itt találhatók, utóbbit ráadásul külön levéltár őrzi. Az épületegyüttest a Kadettenweg és a Finckensteinallee kereszteződésénél található bejáratú kapun keresztül közelítettük meg.

Az udvarra belépve masszív, díszítetlen, vörös téglalapépületek együttese vett minket körül, amelyeknél láthatóan a betöltött funkció fontosabb szerepet képviselt, mint maga a díszítettség. Az épületek robusztus, zárt rendjét csupán a tőlünk balra álló kis kápolna fehér tornya oldotta fel némiképp. A bejáratnál szemben álló monumentális központi tömb, az egyszerű funkcionalista kialakítás és a nagymé-

nyában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 109. (1996) 1:94. https://adt.arcanum.com/hu/view/HadtortenelmiKozlemenyekek_1996/?pg=92&layout=s (utolsó letöltés: 2025. november 30.). Emellett a Szövetségi Levéltár munkatársai által említett, Német Szárazföldi Haderő Legfelsőbb Parancsnokságának (OKH) helyzettérkép-anyagát használta fel Manfred Rauchensteiner 1974. évi írásában. Manfred Rauchensteiner: A második világháború vége Ausztriában, különös tekintettel a magyar királyi honvédség sorsára. *Hadtörténelmi Közlemények*, 21. (1974) 2:326–330. https://adt.arcanum.com/hu/view/HadtortenelmiKozlemenyekek_1974/?pg=311&layout=s (utolsó letöltés: 2025. november 30.). A helyzettérképek a Német Szövetségi Levéltár állományában az „RH 2-KART” jelzet alatt találhatók.

retű, akár felvonulási térként is használható udvar egésze arra utalt, hogy a telephely eredetileg katonai célokat szolgált. Ezt a következtetést a minket fogadó Kristina John és Dr. Jens Niederhut a terület és az épületek történetének ismertetésekor megerősítették.

6. kép – Kristina John és Dr. Jens Niederhut ismerteti az épületek történetét (szemben a központi épület homlokzata látható) (Fotó: Bakó Zsigmond)

Az ingatlan területén az 1870-es években építették fel a Porosz Főkadétiskolát, amely a későbbi német tisztképzésnek is legfontosabb intézményévé vált. Az első világháborút követően a versailles-i békeszerződés miatt az épületeket civil oktatásra használták, nevelőintézet működött itt. A nemzetiszocialista hatalomátvételt követően 1933-tól újfent katonai célok kerültek előtérbe, az SS I. divíziójának kaszárnyája lett. A „Röhm-puccs” idején a területen kivégzéseket is hajtottak végre, majd 1937 és 1938 között újjáépítések, további épületek felhúzása következett. A második világháborúban a területet nagyrészt lebombázták. A háború után, 1945 júliusában a szovjet csapatok átadták a területet az amerikai hadseregnek. Ebben az időszakban kapta a terület az új nevét is, 1947-től a bázist Maxwell Andrews tábornokról nevezték el. A háborúban sérült épületek helyére az amerikaiak 1951-től új laktanyaépületet emeltek, illetve a hidegháború alatt további épü-

letekkel bővítették. Az „Andrews Barracks” kis idő múlva az amerikai katonai infrastruktúra egyik központjává vált, műhelyek, garázsok, járműparkok működtek itt. Az amerikai használat alatt épült a – már említett – kápolna, vagyis az „Andrews Chapel” is. Érdekesség, hogy az 1970-es évek végén gondolkoztak a főkadétszobái épület lebontásáról, de a helyi civil ellenállás ezt megakadályozta. Viszonylag későn, 1994. szeptember 27-én adták át az amerikaiak a területet a német hatóságoknak, és ekkor került a terület a levéltárhoz.

A következő évben, 1995-ben ide költözött a pár évvel korábban alapított SAPMO (*Die Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv*), a Német Szövetségi Levéltár részeként működő NDK Pártjainak és Tömegszervezeteinek Levéltári Alapítványa. Az alapítvány létrehozásának okára részletesen kitértek a német kollégák. A német újraegyesítéskor az egykori Német Demokratikus Köztársaság politikai iratanyagának jövője bizonytalanra vált, mivel a tulajdonjogi kérdések tisztázatlanok voltak, és az iratok szétszóródásának veszélye fenyegette annak egységét. A kompromisszumot végül az alapítvány létrehozása és annak szervezeti formája oldotta meg. Bár a SAPMO a Szövetségi Levéltár részeként működik, de irányítását egy kuratórium határozza meg, amelyben a szövetségi gyűlés (Bundestag), a kormány és az átadó felek is képviseltetik magukat. Ezzel a jogi kerettel végül megvalósíthatóvá vált a gyűjtemény egységének és integritásának megtartása, szakmai kezelése és azonnali kutathatóságának biztosítása. Az irategyüttes rendkívül gazdag forrásanyagot kínál, magába foglalja az 1946 és 1990 közötti időszakból a Német Szocialista Egységpárt Politikai Bizottságának, Központi Bizottságának iratait, vezető funkcionáriusok irodái és képzési intézmények anyagát. Emellett ebben a gyűjteményben található meg a Német Kommunista Párt 1919 és 1971 között keletkezett iratai, szakszervezetek, szociális intézmények anyagai, tömegszervezetek iratai és több mint 400 hagyaték. A gyűjteményt egy 1,7 millió kötetet tartalmazó szakkönyvtári anyag is gazdagítja. A SAPMO működését összegezve elmondható, hogy az őrzésében lévő levéltári anyag kutatásának biztosításával, tudományos feldolgozással segíti a Német Demokratikus Köztársaság történetének feltárását.⁵⁷

Általánosságban visszatérve a levéltár telephelyére elmondható, hogy ott az 1990-es és 2000-es években nagyszabású felújítások, új kutatószobák, raktárak és irodák építése zajlott. A 2000-es évek végén alakították ki a fogadótermet és a kutatói pihenőszigeteket, amelyek közvetlen környezetében egy, a levéltár történetét bemutató rövid kiállítás, valamint egy kivetítővel működtetett információs felület is megtalálható. Utóbbi a Szövetségi Levéltár szervezeti struktúrájáról és tagintézményeiről szolgáltat bővebb tájékoztatást. Emellett ebben a helyiségben helyeztek

⁵⁷ Az alapítványról részletes információ található a Német Szövetségi Levéltár oldalain: <https://www.bundesarchiv.de/themen-entdecken/online-entdecken/geschichtsgalerien/die-sapmo/>, vagy <https://www.bundesarchiv.de/das-bundesarchiv/organisation/abteilungen/ddr-sapmo/> (utolsó letöltés: 2025. november 17.).

el kiállítás rendezésére alkalmas vitrineket, valamint egy pontmátrixos kijelzőt is. A kijelzőn a levéltári anyag feldolgozottságára és az intézmény látogatottságára vonatkozó adatokat jelenítik meg, az eredményekről tájékoztatják a látogatókat.

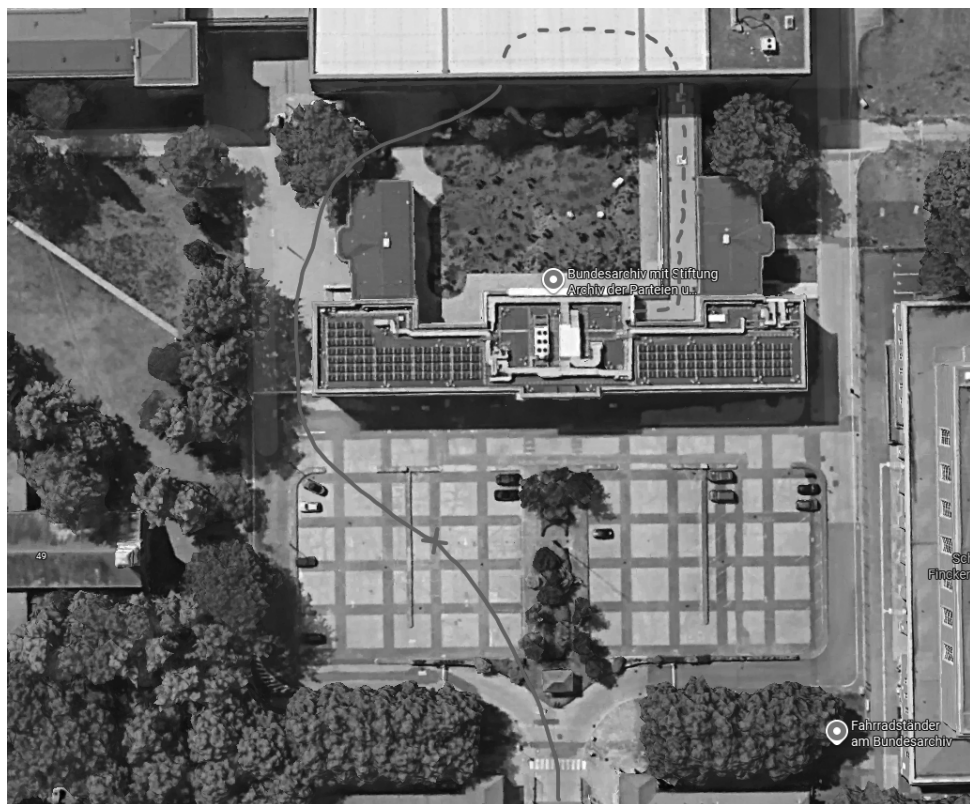
7. kép – A levéltár történetét bemutató kiállítás egy részlete (bal felül), a pontmátrixos kijelző (bal alul), a fal mellett sorakozó vitrinek és a kutatóknak kialakított kényelmes „szigetek” (jobb oldalt) (Fotó: Bakó Zsigmond)

Az építkezések közül kiemelkedő a 2007. évi, amely során egy 90 iratkilométer anyag befogadására alkalmas modern raktárral gazdagodott a levéltár. 2018-ban a műemléki védelem alatt álló régi épületek irodáit alakították ki, majd három évről, 2021-ben megnyílt a modern kutatási központ (*Benutzungszentrum*) a nemzetiszocialista időszakban épült gazdasági épületek felújításával. A nyilvános adatok alapján a 2007 és 2021 között zajló projekt költsége 76 millió euró volt.⁵⁸ A levéltár modern és történelmi épületeinek összekötését üvegátjárókkal oldották meg. Ez az építészeti megoldás amellett, hogy esztétikai szempontból is impozáns, biztosítja a levéltári iratanyagok biztonságos szállítását a különböző épületrészek között. Állományvédelmi okokból csak egy föld alatti szintet létesítettek. A német kollégák tájékoztatása szerint ennek elsődleges oka, hogy a területen jellemzően magas a talajvízszint.⁵⁹

⁵⁸ Az építészeti projekttel kapcsolatos hivatalos információk elérhetők a Német Szövetségi Építésügyi és Területrendezési Hivatal weboldalán: <https://www.bbr.bund.de/BBR/DE/Bauprojekte/berlin/kultur-und-bildung/bundesarchiv/projektinformation.html> (utolsó letöltés: 2025. november 17.).

⁵⁹ A lichterfeldei telephely történetének forrását részben az épületben található, látogatáskor megtekinthető *Die Geschichte des Standortes* állandó kiállítás anyaga szolgáltatta. Emellett a honlapon is megtalálható egy rövid történelmi összefoglalás: <https://www.bundesarchiv.de/das-bundesarchiv/standorte/berlin-lichterfelde/#c51526> (utolsó letöltés: 2025. november 17.).

Miután vendéglátóink ismertették az épületek történetét, valamint bejártuk a területet, azt követően érkeztünk mi is, a – már említett – 2000-es években épített, kutatók fogadására kialakított térbe.⁶⁰ Az információs pultnál lepakolva hátulról az egyik üveg folyosón keresztül közelítettük meg a levéltár elülső, régi kadétskolájából kialakított és átépített főépületét. A folyosókat kétszintesre alakították ki és míg a földszinten lévő szintet levéltárosok és látogatók egyaránt használhatják, addig a felső szinten csak a munkatársak közlekedhetnek.

8. kép – A folytonos vonal a külső bejárást, míg a szaggatott a belsőt mutatja egészen a kutatótermekig. (Forrás: <https://www.google.com/maps>)

A főépületbe történő belépéskor a kutatói helyiségek előtere tárult elénk. Kristina John és Dr. Jens Niederhut ekkor részletesen ismertették az épület funkcionális beosztását. A földszinten a mikrofilm gyűjtemény kutatására szolgáló

⁶⁰ Az épület világítását a mawa design nevű német cég építette ki. Az alábbi oldal amellett, hogy leírást nyújt a világítástechnikáról, annak beszerelését, végső állapotát képekkel is prezentálja. <https://www.mawa-design.de/projekte/buero-und-verwaltungsgebäude/bundesarchiv-berlin-lichterfelde> (utolsó letöltés: 2025. november 18.).

helyiségek találhatók, míg a papíralapú iratanyagok – a kikérés után – az emeleten állnak rendelkezésre. A mikrofilmekről díjmentesen lehet másolatot készíteni, költséget csak a helyben történő kinyomtatáskor számítanak fel. A mikrofilmmal felszerelt terem kívülről való megtekintését követően az első emeleti kutatóterem felé vettük az irányt. Az első szinten modern kutatóterem fogadta a delegációt, amelyet lehetőségünk volt megtekinteni. A munkaállomásokat úgy alakították ki, hogy mindenki rendelkezzen külön számítógéppel, megfelelő méretű asztallal, aljzattal, illetve megfelelő világítással. A terem végéből nyíló teremben, polcokra rendezve régi nyomtatott mutatókönyvek, levéltári segédletek érhetők el.

9. kép – Kutatóknak kialakított munkaállomás (Fotó: Bakó Zsigmond)

A kutatói helyiségek megtekintését követően a telephelyen lévő raktárakat, az ott őrzött iratanyagokat tekintettük meg. A raktárak esetében megfigyeltük, hogy nincsenek automata tűzoltó berendezések. Tűz esetén az oltást a kihelyezett poroltókkal lehet megkezdeni, illetve a tűz terjedését a tűzzáró ajtók akadályozzák meg. Az automata oltókészülékek hiányát az is magyarázza, hogy a levéltár két kilométeres közelében két tűzoltóság is található.

A raktárak légcserélő berendezéssel vannak ellátva, amelyek biztosítják a raktárakban tartandó hőmérsékleti és páratartalmi határértékeket. A Szövetségi Levéltár Állományvédelmi Konceptiója alapján a papíralapú iratok, akták esetében a 16–20 C°

hőmérséklet és 35–55% közötti relatív páratartalom az ideális, míg például az üvegnegatívoknál a javasolt hőmérsékleti tartomány 0–8 C°, míg a páratartalom 30–40% közötti.⁶¹

A raktárban Kristina John bemutatta, hogy hogyan zajlik a mintaállványozás, az iratok rendszerezése. A levéltári anyagokat őrző raktári egység előlapján jól láthatóan elhelyeznek egy vonalkódos matricát. A matricán szerepel a törzsszám, a jelzet további elemei, illetve az alján még megjelenhet fólió, vagy oldalszám. Ez abban az esetben rendkívül hasznos információ, ha egy nagyobb terjedelmű irat több raktári egységre bomlik. A vonalkódot a reponáláskor használják, a rendszerben így rögzítik, ha az anyagot visszahelyezték a raktári helyére. A törzsegyeségek jelzetelemei – hasonlóan az MNL szekciós rendszeréhez – betűkből és számokból épülnek fel, szóközzel elválasztva. Az egyedüli különbség, hogy a törzsegyeség első egysége több betűből is állhat, míg a szekciós rendszernél ez nem áll fenn. A betűk pedig minden esetben utalnak arra, hogy mely időszak anyagáról van szó. A delegációnak mutatott Birodalmi Kancellária anyagának törzsegyeségében szereplő R betű is az Északnémet Szövetség és Német Birodalom (1867/1871–1945) alatti besorolásra utal.

*10. kép – Kristina John a Birodalmi Kancellária irataival a kezében
(Fotó: Bakó Zsigmond)*

⁶¹ A levéltár hivatalos honlapján elérhető a 2022 januárjában kiadott Szövetségi Levéltár Állományvédelmi Konceptiója (*Bestandserhaltungskonzept des Bundesarchivs*) nevű dokumentum, amelynek 1. számú melléklete tartalmazza a célértékeket. <https://www.bundesarchiv.de/das-bundesarchiv/aus-unserer-archivarbeit/nachhaltige-sicherung-von-archivgut/> (utolsó letöltés: 2025. november 18.).

A raktárt elhagyva az átmeneti levéltárba (*Zwischenarchiv*) léptünk be. Ebbe a helyiségre érkeznek meg a levéltárba adott anyagok, és itt történik felmérésük, határozzák meg az állományba vételük további menetét. A német munkatársak hangsúlyozták, hogy az átmeneti raktárban még szoktak selejtezés is végezni. Emellett fontos kitérni azokra az anyagokra, amelyek fertőzötten érkeznek az intézménybe. Ezen levéltári anyagok elkülönítésére a helyiségből nyíló külön raktáregységet alakítottak ki.

A következő állomás a Levéltári Filmarchívumba vezetett, amely egy hatszáz négyzetméteres alapterületű raktárral és kutatásra kialakított szobákkal rendelkezik. A német levéltáros kollégák tájékoztatása szerint az éves filmgyarapodás mintegy ezer példányra tehető, és a levéltár számít a nemzeti filmörökség őrzőjének. A német jogszabályok ennek megfelelően az országban megjelent filmek esetében kötelespéldány beszolgáltatását írják elő. Terjedelmével a világ egyik legnagyobb filmgyűjteményének számít, mintegy 210 000 darab filmalkotást 550 000 példányát tárolja.⁶² Az állomány nem csupán a nagysága, hanem a hordozóanyag összetétele miatt is kihívást jelent. A mozgóképanyag 94%-a cellulóz-acetát vagy cellulóz-nitrát tartalmú filmre készült. Ezek az anyagok kémiaiilag instabilak, lebomlásuk hosszú távon elkerülhetetlen, és végső soron az állomány fizikai megsemmisüléséhez vezet. A cellulóz-nitrát film különösen tűz- és robbanásveszélyes, mivel gyúladáspontja rendkívül alacsony, ezért kezelése is speciális előírásokat igényel. A leírtak is jól bizonyítják, hogy digitalizálásuk elsődlegesen állományvédelmi szükséglet. A digitalizálás terén is sikerült fejlődniük, ma már évente a meglévő anyag körülbelül 1%-áról tudnak reprodukciót készíteni, amely több mint a kétszerese a korábbi évek teljesítményének. A digitalizálás során alkalmazott technikai megoldások, gyakorlat terén is magas színvonalat képviselnek. Ezt bizonyítja a Wetgate-technológia alkalmazása is. A filmek szkennelése során a szalagokat speciális folyadékba merítik, így az apró karcolások és sérülések eltűnnek a digitális képen. Emellett a Szövetségi Levéltár 8K felbontású és 16 bites színmélységű, veszteségmentes TIFF-formátumú „Rohscan” állományokat hoz létre, amelyek a hosszú távú, technológiafüggetlen megőrzést szolgálják.⁶³ A digitális állomány nagysága 2022 végén 7 500 digitális filmből állt, amely 38,4 petabájt tárhelyet foglalt el. Érdekesség, hogy ez az iratanyagokról készült digitális másolatoknak több mint az ötszöröse.⁶⁴

⁶² Az itt látható adatok első ránézésre némi eltérést mutatnak a tanulmány elején bemutatott statisztikai adatokhoz képest. Ez azzal magyarázható, hogy ez az adat kifejezetten a hivatalosan megjelent filmalkotásokra vonatkozik. Ezzel szemben az a korábbi információ (337 000 film) a filmtekercek és filmszalagok összterjedelmét jelöli.

⁶³ Christian Hänger – Marlo Boelens – Dirk Förstner: Filme für die Zukunft Die Sicherungsdigitalisierung der Filmbestände des Bundesarchivs. *Forum, Das Fachmagazin des Bundesarchivs* (Bestandserhaltung heute – Massendigitalisierung und Schutz von Originalen), 2023, 89–91.

⁶⁴ Hollmann: i. m. 40.

A filmes anyag bemutatását követően az alagsori raktárakat tekintettük meg. Az alagsorban mozgatható, sínrendszerre épített alapzatokra szerelt tárolóegységeket mutattak be. Ezekre az alapzatokra különböző típusú szekrények – például térkép- és tervtári fiókos szekrények, illetve hagyományos polcos egységek – szerelhetők. Az egyes tárolómodulok oldalán kézi hajtókerék található, amellyel az egész egység a padlóba süllyesztett síneken elmozdítható, így növelhető a raktár kapacitása is. A szerkezet kapcsán megtudtuk, hogy a nagy súlya miatt statikailag csak az alagsorba lehetett telepíteni, felsőbb szinten ilyen típusú rendszert nem tudnak alkalmazni. Ezen a szinten három érdekes gyűjteményt is bemutatnak számunkra. Az első a birodalmi orvosok nyilvántartása. Ezt az amerikai erők gyűjtötték, akik vadásztak az előző rendszer orvosaira. Érdekesség, hogy erről az Amerikai Egyesült Államok Nemzeti Levéltára és Iratkezelési Hivatala (*National Archives and Records Administration* – NARA) mikrofilmmásolatot készített, amelyet később át is adott a Szövetségi Levéltárnak. Emellett megtekintettük a Nemzetiszocialista Tanár-szövetség (*Nationalsozialistischer Lehrerbund* – NSLB) anyagát is, amely szervezetet a társadalmi ellenőrzés jegyében hoztak létre, azzal a céllal, hogy a tanárokat központi ellenőrzött szervezetbe fogják. A harmadik gyűjtemény pedig az NDK rákbetegeinek rendkívül alapos adattárát tartalmazza, amely a diagnózis mellett a kezeléseket is rögzíti, és teljes anamnézist szolgáltat az érintett betegekről. A gyűjtemény rendszerezése születési dátum és lakhely szerint történt.

Kristina John és Dr. Jens Niederhut levéltárosok vezetésével megismerhettük a lichterfeldei telephely raktárait, kutatótermeit, átfogó képet kaptunk az itt őrzött irategyűtesekről, nyilvántartásokról. A szakmai bejárást követően a nap második felében egy újabb tanácskozássra került sor, amelynek részletei a tanulmány következő egységében kerülnek bemutatásra.

6. Tanácskozás a lichterfeldei telephelyen a német levéltáros kollégákkal

A második nap végén rövid megbeszélést tartottunk, amelynek fő témája a Bundesarchiv nyilvántartási rendszere, a digitalizálási folyamatok és az ezekhez kapcsolódó informatikai infrastruktúra volt.

Első témakörként a digitalizálást érintettük. Ahogy a német munkatársak az előző napon is említették, a levéltár saját fejlesztésű, *DoD Manager* nevű szoftvert alkalmazza a digitalizálási munkafolyamatok követésére. A rendszer fejlesztése a COVID-időszakban indult, a folyamatban részt vevő munkatársak közreműködésével, azzal a céllal, hogy a belső munkafolyamatok átláthatóbbá és nyomon követhetőbbé váljanak. A workflow – a Basys nyilvántartási rendszerükhöz hasonlóan – Oracle alapú, pontosabban a workflow egy webalapú Oracle Apex alkalmazásfejlesztő környezetben készült applikáció, amely közvetlenül csatlakozik a fent említett rendszerhez.⁶⁵ A kap-

⁶⁵ Az Oracle Apexről az általános információk elérhetők a következő oldalon: <https://apex.oracle.com/en/> (utolsó letöltés: 2025. november 30.). A platformról szóló dokumentáció a válto-

csolatnak köszönhetően a nyilvántartásba felvett rekordok adatai átemelhetők a workflowt vezető programba, illetve a digitalizálási munkafolyamat is összekapcsolható a nyilvántartásban vezetett rekordokkal.

A rendszer a munkafázisokat külön modulként kezeli, így megkülönbözteti a digitalizálási feladat rögzítését, a feldolgozandó anyag előkészítését, a digitalizálást, valamint a digitális állományok tárolását és átadását. Az egyes modulokon belül hierarchikusan egymásra épülő lépések találhatók. A rendszer úgy lett kialakítva, hogy amint például az előkészítési modul összes lépése lezárul, az adott feladat automatikusan a következő munkafázisba, a digitalizálási modulba lép tovább.

A munkafolyamat elején a feladatfelvétel munkafázisban a digitalizálási feladatokat egyedi azonosítóval látják el, jelzet alapján összekapcsolják a nyilvántartási rekorddal, megadják a digitalizálási feladat típusát és a levéltári telephelyet. Ez a folyamat teljesen manuálisan történik, vagyis a rendszer akkor sem hoz létre automatikusan rekordot, ha egy kutató másolatmegrendelést ad le.

A modulokon, munkafázisokon belül adatlapok találhatók, amelyek az adott egységben végzett munka teljes dokumentációjának rögzítésére szolgálnak. Ennek ismertetésére a digitalizálási egységnél térek ki. A digitalizálási űrlapon elsődleges adatként megjelenik a megbízási szám, vagy azonosító, a feladat prioritása és az aktuális státusz. Mivel az azonosító szerepét már tisztáztam, így sorban a következő oszlopokra térek ki. Nagyon fontos pont volt, hogy a prioritást is tudják jelezni. Egyes projektek, megrendelések elkészítésére kevesebb idő áll rendelkezésre, fontosabb prioritást élveznek. Ezt a második oszlop adatmezőjében tudják szövegesen jelezni. Amennyiben nem képez elsőbbséget a digitalizálás, akkor a mező üres marad. A harmadik oszlopban a sorszámmal és a folyamat megnevezésével ellátva az aktuális státuszt jelölik. Ezt követően a digitális fájlok elhelyezésére szolgáló mappa elnevezése jelenik meg. Az elnevezés az eredeti iratanyag törzsszámából, illetve a feldolgozást rögzítő ügyszeret számából tevődik össze. Az egyes jelzetelemek egyértelmű elhatárolására alsóvonalat használnak. Az ötödik és hatodik oszlopban a felvételezendő anyag típusát és az elkészült felvételek számát tudják jelölni. Így a rendszeren belül jól látható és elkülöníthető, hogy aktáról, nagy alakú anyagról, vagy éppen médiaanyagról van-e szó. A következő két oszlop technikai adatokat őriz, úgymint a szkennert azonosítója, illetve a szkennelés dátuma. Előbbi adatnál elsősorban a szkennelést végző személyt szerették volna rögzíteni, de a szigorú adatvédelmi előírások miatt csak a szkennert azonosítóját tudták felvenni. Legvégül a feldolgozás kapcsán észleltek, fontosabb feljegyzések közzétételére szolgáló megjegyzés mező található. Az átláthatóság érdekében az egyes feladatok színnel is megjelölhetők, annak megfelelően, hogy azok elkészültek, megjegyzés tartozik hozzájuk, vagy esetleg elkészítésük problémába ütközött. Emellett nagyon hasznos, hogy az egyes metaadatokra külön rá lehet keresni, összetett szűréseket lehet végezni.

zási jegyzékkel elérhető a következő elérési útvonalon: <https://apex.oracle.com/en/learn/documentation/> (utolsó letöltés: 2025. november 30.).

Az elkészült digitális tartalmakból a Sonas modul végül elektronikus átvételi csomagokat, úgynevezett SIP-eket készít.⁶⁶ A tartós megőrzésnél az OAIS (Open Archival Information System) szabványt használják.⁶⁷ A SIP elkészítése mellett a rendszer át is adja ezeket a csomagokat Koblenzbe, a központi repozitóriumnak, ahol megtörténik a befogadásuk. Amennyiben az átadás során probléma lépne fel, a rendszer automatikusan újraküldi az egyes SIP csomagokat. A Bundesarchiv digitális állományának tárolására 52-60 petabyte tárhely áll rendelkezésre. A biztonsági megőrzést egy nyílt formátumú, nagy kapacitású, mágnesszalagos adattárolási technológiával, Linear Tape-Open (LTO) szabvánnyal oldják meg.⁶⁸ A folyamat a helyi tárhelyen őrzött, de már a központnak átadott digitális tartalmak törlésével zárul. A workflow minden egyes lépése a lezárást követően visszakereshető, és a folyamat során rögzített adatokból statisztikák készíthetők.

A digitalizálási workflow nem csak a belső felhasználói oldallal, vagyis a Basys rendszerrel, hanem a külső repozitóriumi keretrendszerrel, az *Invenio*-val is össze van kötve. Ez a Szövetségi Levéltár azon felülete, ahol a kutatók, látogatók a digitalizált levéltári anyagot bejelentkezés után megtekinthetik, és szükség esetén meg is rendelhetik.⁶⁹ A kapcsolatnak köszönhetően, amikor a kutató például a személyi igazolvány segítségével bejelentkezik az oldalra, akkor a rendszer biztosítja számára a jogosultságai szerinti hozzáférést a digitalizált anyagokhoz. Az *Invenio* a felhasználók számára egyszerű és összetett keresést, valamint névtérben és struktúrában való keresési lehetőséget is kínál. Utóbbi keresésnél a német kollégák bemutatták, hogy a levéltári leírási egységek egészen az ügyiratok szintjéig metaadatoltak, jelzetük, címük, időköreik és a lényeges információk is elérhetők. Miután a felhasználó megtalálta a megfelelő rekordot, az adatlapról másolatmegrendelést

⁶⁶ Submission Information Package (SIP): „Az E-ARK Átadási/átvételi (benyújtási) információs csomag (SIP) a hosszú távú tárolásra szánt iratok és metaadataik levéltári átadásra történő csomagolásának EU-szintű szabványa...” A definíció teljes terjedelmében elérhető a Magyar Levéltári Portál fogalomtárban: <https://fogalomtar.archivportal.hu/fogalom/71> (utolsó letöltés: 2025. november 30.).

Jogsabályi meghatározása megtalálható a 34/2016. (XI. 30.) EMMI rendelet az elektronikus formában tárolt iratok közlevéltári átvételének eljárásrendjéről és műszaki követelményeiről, 2. §, 3. pontjában: „elektronikus átvételi csomag: olyan tömörítetlen állomány, amely egy vagy több elektronikus irat és kapcsolódó metaadataik meghatározott formátumú és struktúrájú, a levéltári átvétel céljából összekapcsolt együttese.” <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1600034.emm> (utolsó letöltés: 2025. november 30.).

⁶⁷ Magyar Levéltári Portál, Levéltári fogalomtár, OAIS (Open Archival Information System). <https://fogalomtar.archivportal.hu/fogalom/192> (utolsó letöltés: 2025. november 30.).

⁶⁸ Carol Sliwa: What is Linear Tape-Open (LTO)? In: *Search Data Backup*. (TechTarget.). 2024. <https://www.techtarget.com/searchdatabackup/definition/Linear-Tape-Open-LTO> (utolsó letöltés: 2025. november 30.).

⁶⁹ Az *Invenio* rendszer a következő felületen érhető el: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/login.xhtml> (utolsó letöltés: 2025. november 30.).

is leadhat. A levéltárnak ezt követően hat hét áll rendelkezésre a digitális tartalom elkészítésére és a felhasználónak történő átadásra.

Végezetül a Basys nevű nyilvántartó rendszer front end, vagyis felhasználói felületét mutatták be a német munkatársak. Az ismertetésnél elmondták, hogy jelenleg a 2018 júliusában bevezetett *Basys 2* nevű rendszert használják, amely az előző verzióhoz képest már integráltan kezeli a levéltári folyamatokat. A fejlesztést egy német informatikai szolgáltató és szoftverfejlesztő vállalat, a Conet ISB GmbH végezte.⁷⁰ A Conet ISB oldalán részletes adatok találhatók a projekttel kapcsolatban. Abból kiderül, hogy a cég a megbízás keretében letisztázta a tervezett program koncepcióját, előkészítette a migrációt és végül lefejlesztette a szoftvert. A rendszer bevezetését követően pedig betanítással támogatták a Szövetségi Levéltárat. A korábbi, egyes különálló rendszerkomponensek integrációja mellett az adatmodellt is optimalizálták a rendszer felgyorsítása céljából. Az integrált, modulokat és funkciókat összefogó kliens felület a *Basys 2 Akte* nevet viseli és a Bundesarchiv minden telephelyén elérhető. A rendszer aktív felhasználóinak száma a projektleírás alapján mintegy 400 fő. A rendszeren belül a modulok, funkciók elérését jogosultsági köröknek megfelelően lehet kialakítani, vagyis szervezeti egységek, vagy egyes felhasználók szerint paraméterezhető. Emellett a rendszer egyes munkafolyamatok során – a relációs adatbázismodell logikájából adódóan – más modulokra és folyamatokra is hivatkozik. Az előzetes próbamigrációkat követően a levéltár állományában lévő 18 millió leírási egység migrációja egyetlen nap alatt lezajlott.⁷¹

A szakrendszer bemutatásakor egy leírási egység adatlapját nyitották meg a német kollégák. Az űrlap adatmezői kapcsán elmondták, hogy azok attól függően módosíthatók, hogy milyen anyagot szeretnének velük leírni. A rendszeren belül irattípusonként eltérő, előre paraméterezett adatlapok választhatók ki, többek között a fényképek, a személyi iratok vagy a tervrajzok leírására. A rekord létrehozásakor a *Basys 2 Akte* felületén különböző fülek jelentek meg, amelyek vélhetően további modulokhoz, rekordok készítéséhez vezettek. A fond szintű leírási egység készítésekor például megjelent a képernyőn egy külön fül az alsóbb leírási egységek metaadatolásához. Mivel az időkeret szűkös volt, a rendszer részletes bemutatására nem nyílt lehetőség, így annak mélyebb ismertetése nekem sem áll módomban.

A leírási egységeknél a szabvány használatára vonatkozó kérdéseinkre meglepő választ kaptunk. Kiderült, hogy ezzel kapcsolatban nincs egységes előírás az intézményen belül. A tanácskozáson elhangzottak alapján egyes szervezeti egységek használják, míg mások figyelmen kívül hagyják az ISAD(G) szabvány előírásait.⁷²

⁷⁰ A Conet ISB GmbH vállalat weboldala megtekinthető a következő linken: <https://www.conet-isb.de/de> (utolsó letöltés: 2025. november 30.).

⁷¹ Conet ISB GmbH 2018: *BASYS 2 im Wirkbetrieb: Conet ISB*. <https://www.conet-isb.de/de/online-kundenzeitschrift/detail/basys-2-im-wirkbetrieb>. (utolsó letöltés: 2025. november 30.).

⁷² Magyar Levéltári Portál, Levéltári szabványok és letölthető szakmai anyagok: General International Standard Archival Description. Az Általános Levéltári Leírás Nemzetközi

Az okok között a munkatársak az eltérő adatvédelemre, illetve az egyes levéltári anyagok speciális voltára hivatkoznak. Utóbbiak azért is meglepőek, mert maga a szabvány nem tartalmaz olyan kötelezettséget, amely betartása az adatvédelmi elveket sértené, illetve az iratanyag szerkezete, jellege sem sérül a szabványi leírás során. Utóbbi pont kapcsán igaz, hogy a szabvány szövege kiter a speciális hordozókra – például a pecsétekre – és megjegyzi, hogy ezekre vonatkozóan nem nyújt részletes útmutatást. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy megfelelő kiegészítő útmutatók alkalmazásával az ISAD(G) leírási elvei ezeknél az anyagoknál is érvényesíthetők.⁷³ A digitális tartalmakat a nyilvántartási rekordokhoz UUID segítségével kapcsolják. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az elkészült digitális felvételek egy állandó, tartós elérést biztosító azonosítót kapnak, amelynek köszönhetően a leírási egységek oldaláról közvetlenül hivatkozhatók.⁷⁴

A második napi tanácskozást rendkívül hasznosnak értékeltük. A német munkatársak részletes ismertetése révén átfogó képet kaptunk a Bundesarchiv digitalizálási és nyilvántartási folyamatainak technikai és szervezeti hátteréről. Különösen értékes volt, hogy a magyarázatok mellett a rendszerek felhasználói felületeit is bemutatták, és a működéssel, illetve az alkalmazott munkafolyamatokkal kapcsolatos kérdéseinkre részletes, információgazdag választ adtak.

7. A tanulmányút összefoglalása

A Berlinben tett látogatás összegzéseként elmondható, hogy az minden előzetes szakmai várakozásnak megfelelt. A tanulmányút főbb tanulságait, eredményeit az alábbiakban fogom összefoglalni.

A Szövetségi Levéltár műhelyeinek, munkaszobáinak megtekintése, illetve a külön megszervezett tanácskozások mind elméleti, mind gyakorlati betekintést biztosítottak a német levéltárosok munkájába. Ezek eredményeként többek között megismerhettük az intézményben folytatott digitalizálás menetét, az azt irányító munkafolyamatot és a digitalizáláshoz használt modern eszközparkot. A bemutatók sorában kifejezetten értékes pont volt a saját fejlesztésű szoftver részletes ismertetése. A digitalizálás kapcsán szerzett ismeretek összességében olyan infor-

Szabványa. Második kiadás, 2000. Kézirat, 54 oldal. <https://archivportal.hu/wp-content/uploads/2022/06/ISAD-G.pdf> (utolsó letöltés: 2025. november 30.).

⁷³ Uo. Bevezető B4. pont, 7. oldal: „A szabvány úgy készült, hogy a levéltári anyag leírására annak típusától és hordozójától függetlenül alkalmas legyen; ugyanakkor szabályai nem adnak útmutatást az olyan speciális levéltári anyagok leírására, mint például a pecsétek, a térképek, a hangzóanyagok. Ez utóbbiakhoz már léteznek kiadott útmutatók, és jelen szabvány ezekkel az útmutatókkal együtt kell használni a speciális levéltári anyagok leírásánál.”

⁷⁴ Alexander S. Gillis – Scott Robinson: What is a UUID (Universally Unique Identifier)? In: *Search App Architecture*. (TechTarget.). 2025 <https://www.techtarget.com/searchapparchitecture/definition/UUID-Universal-Unique-Identifier> (utolsó letöltés: 2025. november 30.).

mációkat szolgáltatnak, amelyek megfontolandók hasonló, hazai munkafolyamatok kialakításakor.

Az állományvédelem területén meglepő tapasztalat volt, hogy a Bundesarchiv már nem végez savtalanítást. A savasodó iratok esetében a hangsúlyt a digitalizálásra helyezték. Az eljárás eredményeként a papíralapú eredeti anyagot végleg kivonják a kutatásból, az elsődleges cél, hogy reprodukció elkészítését követően azokat véglegesen, érintetlen állapotban helyezték el. Az állományvédelem kapcsán kifejezetten hasznos volt, hogy a nemzetközi konferenciákon szerzett tapasztalatokat is megosztották a delegációnkkal. A kitekintésből körvonalazódott, hogy a fentebb leírt gyakorlatot több külföldi levéltár is alkalmazza. Az egyes diagnosztikai eszközök működésének megismerése szintén kiemelendő. A területen hasznosítható műszerek jövőbeli alkalmazása a hazai gyakorlatban mindenképpen megfontolandó.

A felsoroltak mellett jelentős információk hangzottak el a Stasi-iratanyag integrációjával kapcsolatban is. A német kollégák részletesen ismertették az összevonás szervezeti és jogi vonatkozásait, külön kitérve a nyilvántartások és adatvédelem harmonizációjának nehézségeire és az ebből levonható tanulságokra. Fontos tapasztalatként jelent meg továbbá az épület tereinek kialakítása, illetve a kiállítások felépítése, a multimédiás és interaktív elemek levéltár-pedagógiai és tájékoztatói szempontú alkalmazása.

A tanácskozások révén a kölcsönös tudásátadásra is sor kerülhetett, ami számos szempontból jelentősnek bizonyult. Egyfelől lehetővé vált a Magyar Nemzeti Levéltárban és a Szövetségi Levéltárban alkalmazott technológiai és technikai eljárások összehasonlítása. Másfelől a szakmai beszélgetések a kapcsolatépítés szempontjából is nagy jelentőséggel bírtak. Mindkét fél számára körvonalazódtak azok a területek, amelyeket a magyar és a német levéltárügy kiemelten kezel, illetve amelyek mentén a két intézmény támogatni tudja egymás munkáját. Itt elegendő visszatalni a *Magyarország katonai birtokbavétele 1944–1945* projekt kapcsán felajánlott hungarika-anyagokra, valamint a mesterségesintelligencia-alapú feldolgozás iránt mutatott német érdeklődésre. Úgy gondolom, hogy egymás gyakorlatainak megismerése bizonyos pontokon hozzájárulhat a levéltári gondolkodás megújításához is.

A tanulmányban ismertetett technikai eszközök és eljárások reményeim szerint a magyar levéltári gyakorlatban is hasznosíthatóvá válnak. A tanulmányban ezen elemek részletes leírása azt a célt szolgálta, hogy működésük, felhasználási lehetőségeik érthetővé, adaptálásuk mérlegelhetővé váljon. Az adaptálás kérdésében véleményem szerint sokat segítenek a német levéltárosok tapasztalatai, amelyeket szintén igyekeztem beépíteni a tanulmányba.

Végezetül elmondható, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár delegációjának berlini tanulmányútja során szerzett tapasztalatok megerősítették, hogy a nemzetközi szakmai párbeszéd különösen fontos a levéltári feladatok és modern kihívások kezelésében. A látogatás nemcsak új ismeretekkel szolgált, hanem olyan gyakorlati tapasztalatokkal is, amelyek a hazai levéltári munka fejlesztéséhez hosszabb távon is hozzájárulhatnak.

LEVÉLTÁRTAN

Berlin, Németország, 1990
Forrás: Fortepan/Urbán Tamás

HOGYAN TEHETJÜK A BORN-DIGITAL ÉS A DIGITIZÁLT LEVÉLTÁRI DOKUMENTUMOKHOZ VALÓ HOZZÁFÉRÉST KÖNNYEBBÉ?

Az akadályozó tényezők azonosítása és a megoldások

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.5>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 119–143.

Bevezetés

Az adatokhoz való hozzáférést manapság kulcsfontosságú tényezőnek tekintjük. Ennek ellenére a levéltárakban őrzött digitális adatállomány oroszlánrésze adatvédelmi okokból, szerzői jogi védettség következtében, esetleg technikai problémákból kifolyólag hozzáférhetetlen. Az emailek és más born-digital gyűjtemények legtöbbször nincsenek katalogizálva, lehetetlen bennük keresni, ennél fogva használhatatlanok.¹ A digitalizálásukat megelőzően papíralapon keletkezett dokumentumok esetében a jogvédettség jelentős akadályt jelenthet a hozzáférhetőség szempontjából. Mint irodalmár és mint digitális bölcsész kiterjedt tapasztalattal rendelkezem a digitális gyűjteményekhez való hozzáférésre irányuló próbálkozások (és gyakran azok kudarca) terén. „Hagyományos” tudományos kutatóként szerettem a képeztésemet és éveket töltöttem levéltárakban régi levelek és más papír alapú dokumentumok tanulmányozásával. A közgyűjteményekben elhelyezett emailekhez, PDF és Word dokumentumokhoz való hozzáférés sokkal nehezebb. Még szerencsésnek számítok, hogy korlátozott számban kutathattam a Harry Random Centerben található Ian McEwan-gyűjteményben, valamint a manchesteri Carcanet sajtóarchívumban őrzött emaileket. A born-digital adatokhoz való hozzáférés azonban továbbra is a kivétel körébe sorolható, nem a szabályhoz.

A digitális archívumokhoz való hozzáférés problémájának megoldásához elkerülhetetlen a különböző szakterületek, tudományágak közti együttműködés. Korunk nagy kihívásai – a globális felmelegedéstől kezdve a társadalmi egyenlőt-

* Lise Jaillant a Digitális Kulturális Örökség professzora (School of Social Sciences and Humanities, Loughborough University, Egyesült Királyság). A cikk eredeti nyelven megjelent a *Archival Science* 22/3. Springer, 2022. számában, online közlése a <https://doi.org/10.1007/s10502-022-09390-7> oldalon található. Jelen cikk nyílt hozzáférésű a Creative Commons Attribution 4.0 International License alapján. Az engedélyt tartalmazó dokumentum megtekinthető a <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> linken.

¹ Born-digital dokumentumokon azokat tartalmakat értjük, amelyek eleve digitális formában keletkeztek és valamilyen fizikai formátumból lettek utólag digitalizálva.

lenségeken át – nem oldhatóak meg egyetlen tudományterületen belül. Ugyanez áll a kutatók elől elzárt „sötét” iratállományokra is. Nem várhatjuk el a levéltárosoktól, vagy akár a digitális bölcsészeketől, hogy maguktól találják fel a csodaszert, amely varázsütésre hozzáférhetőbbé teszi a digitális dokumentumokat. Ehelyett együttműködést kell kialakítanunk olyan tudományágak közt, amelyek egyébként meglehetősen ritkán kerülnek kapcsolatba egymással.

Különösen az informatikusokkal való együttműködés lehet gyümölcsöző. A mesterséges intelligencia és a gépi tanulás² felhasználható arra, hogy iratállományokhoz hozzáférést biztosítsunk, könnyebben fellelhetővé és elérhetőbbé tegyük őket – például a szenitív adatokat tartalmazó és nem tartalmazó anyagok különválogatása által, vagy tárgyszavak és más metaadatok automatikus rögzítésével a fellelhetőség javítása érdekében. Kiemelten fontos azonban, hogy kerüljük az elfogultságot az adatok kiválasztása és feldolgozása során, amelynek következtében diszkrimináció érhet egyes csoportokat és kihatással lenne a kollektív emlékezetre. Mindez megköveteli, hogy elmélyedjünk az algoritmusokban és ne kezeljük a MI-t egyfajta „fekete doboz”-ként. A „megmagyarázható” MI alkalmazása alapvetően fontos, hiszen az emberek így érteni fogják, hogy a gép hogyan jutott az adott eredményre és hozta az adott döntést. Az olyan hálózatok, mint az AURA (Egyesült Királyság/Ír Köztársaság levéltárai és MI) és az AEOLIAN (Egyesült Királyság/USA: MI a kulturális szervezetek számára),³ összehozzák a digitális bölcsészeket, az informatikusokat, a levéltárosokat, a könyvtárosokat és más szakmabelieket.

Digitális bölcsészekből álló csapatunk jelen cikk megírásához számos interjút készített az Egyesült Királyság, Írország, valamint az USA könyvtári és levéltári szakembereivel. A born-digital és a digitizált iratanyagokhoz való hozzáférés fő akadályozó tényezőit az iratörzők nézőpontjából vizsgáltuk. A szűk keresztmetszetet adó okok közül a legfőbbek jól ismertek (köztük az adatvédelmi szabályozás és a szerzői jog), de az interjúk a hozzáférés további akadályait tárták fel – például a kockázatkerülő hozzáállást, melynek következtében számos intézmény hírnevét védve rendkívül szigorúan értelmezi a jogszabályokat. Interjúalanyaink gyakran elégedetlenek voltak ezen intézményi hozzáállás miatt, és az irathozzáférés és a jogi szabályozás közti harmonikusabb egyensúly megteremtésének szükségességét hangsúlyozták. Az akadályok megnevezése mellett, az interjúalanyok lehetséges megoldásokat is felvetettek a digitális iratállományok hozzáférhetőbbé tételére a gyűjteményhasználók számára. Mindazonáltal többen sajnálkozásukat fejezték ki,

² A Mesterséges intelligencia (MI) egy nagyszabású elképzelés, olyan intelligens gépek megalkotását célozza, amelyek képesek az emberi gondolkodást és viselkedést utánozni. Gépi tanulás – Machine Learning (ML) az MI egyfajta alkalmazása, ha úgy vesszük, leágazása, amely lehetővé teszi a gépek számára, hogy kívülről történő programozásuk helyett a rendelkezésükre álló adatok felhasználásával maguk fejlesszék képességeiket. A gyakorlati életben az „MI” és „ML” kifejezéseket gyakran azonos értelemben, ugyanarra a dologra alkalmazzák.

³ www.aura-network.net és www.aeolian-network.net.

hogy a tudósok és a többi gyűjteményhasználó is ritkán mutat érdeklődést a digitális kor levéltárait érintő problémák iránt és rendszerint meglehetősen régimódi kutatási módszerekkel dolgoznak, papír alapú iratgyűjteményeket használva, melőzve az újabb keletű, korszerűbb forrásoknak a munkájukba való bevonását.

Jelen cikk első szakasza röviden áttekinti a born-digital és digitizált iratgyűjteményekhez való hozzáférés tárgyában rendelkezésre álló kutatásokat. A következő szakasz az interjúk lezárultát követően általunk alkalmazott módszereket és megközelítéseket taglalja. Szó esik majd az eredményekről is, valamint felhívjuk a figyelmet arra, hogy a kutatók nem rendelkeznek beleszólással a digitális iratgyűjteményeket érintő vitákba. Ajánlásokat teszünk, hogy a tudomány képviselői és más felhasználók is „odaülhessenek az asztalhoz” és hozzájáruljanak a digitális levéltári anyagokhoz való hozzáférésre vonatkozó szabályrendszer alakításához.

Összegezve, jelen írás a következőkre tér ki:

- A levéltárosokkal, könyvtárosokkal és a közművelődés területén dolgozó más szakemberekkel lefolytatott interjúkat alapul véve azonosítjuk a digitizált és born-digital gyűjteményeknek a gyűjteményhasználók számára történő hozzáférhetőbbé tétele útjában álló fő akadályokat.
- Felvázoljuk, hogy a különböző, közművelődés területén működő szervezeteknél a gyűjtemények széles körére nézve milyen a hozzáférés jelenlegi szintje, beleértve, ha egyáltalán nem lehetséges a hozzáférés, vagy korlátozott hozzáférésről van szó (például, ha a gyűjteményhasználónak az őrzés helyére szükséges utaznia a dokumentumok kutatása céljából).
- Lehetséges megoldásokat javasolunk a hozzáférés problémakörére – beleértve a mesterséges intelligencia etikus módon történő alkalmazását az eddig elzárt „sötét” iratállományoknak a gyűjteményhasználók számára elérhetővé tételére.
- Javaslatot teszünk egy globális felhasználói közösség létrehozására, amely közreműködhetne a digitális gyűjtemények hozzáférhetőségére vonatkozó döntések meghozatalában.

Kapcsolódó művek

Az elmúlt három évtizedben számos tudományos cikk és más munka jelent meg a digitális megőrzés témájában. Ezek gyakran a levéltártudomány területéről származnak, míg más területek (köztük a digitális bölcsészet) ritkán kapcsolódnak be ezekbe a vitákba. A gyűjteményhasználók ezen viszonylagos hallgatása kihat a keretekre, amelyek közt a digitális gyűjteményekkel kapcsolatos egyeztetések folynak. És valóban a fókusz többnyire a megőrzésen van, míg a digitális gyűjteményekhez való hozzáférés kérdését jóval ritkábban tárgyalják. Egyik interjúalanyunk megjegyezte: *„Nagyon régi meggyőződésem, hogy a megőrzés előtérbe helyezése anélkül, hogy azon is gondolkodnánk, hogyan biztosítjuk a hozzáférést... már*

kudarcc rögtön az indulásnál, ami abból ered, ahogy az egész kérdést az elejétől fogva megközelítettük” ([anon.] 2021a).

A levéltáros közösség az 1990-es évek közepén látott hozzá kidolgozni a digitális iratanyag – köztük a megőrzésre szánt emailek – megőrzésére irányuló stratégiákat.⁴ A fő hangsúly akkoriban a hanyagság és a technikai avulás következtében elveszni látszó veszélyeztetett anyagokon volt. A „digitális sötét kor” bekövetkezése miatti növekvő aggodalmak 2002-ben a Digital Preservation Coalition (Digitális Megőrzési Szövetség – DPC) létrehozásához vezettek, amelyet több, az Egyesült Királyságban és Írországban működő ügynökség együttműködése keretében alapítottak meg. A 2000-es évek végén a levéltárosok és a tudósok közti együttműködések olyan nyílt forrású digitális könyvtár eszközöket hozott létre tartalomgondozás céljára, mint a BitCurator.⁵ Az együttműködésnek ezen példái azonban kivételek maradtak, ráadásul ritkán érintették a „sötét” iratanyagokhoz való hozzáférés problematikáját.

Az Email Munkacsoport munkáját követően a DPC emailek megőrzésével kapcsolatos jelentése ((Prom 2019) rámutatott, hogy a megőrzés többé nem számít akkora kihívásnak, mint azelőtt. A fókusz most a megőrzésről a maradandó értékű anyagok felbecslésére és kiválogatására helyeződött. A RATOM project egy Natural Language Processing (NLP – Természetes Nyelvek Feldolgozása – a ford.) alkalmazást fejleszt az email archívumok felmérésére és feldolgozására.⁶ A Brit Nemzeti Levéltár szintén alkalmaz mesterséges intelligenciát a kormányzati dokumentumok felmérése és történeti dokumentumként való megőrzésre történő kiválogatása céljából.

Nincs értelme olyan dokumentumok megőrzésének, melyeket nem lehet akár azonnal, akár egy későbbi alkalommal használatba venni. Az állami levéltárakkal kapcsolatos legutóbbi cikkében Sara Martínez-Cardama és Ana Pacios megemlíti, hogy a „hozzáférés” és a „használat” fogalmát 14, illetve 12 intézmény jelölte meg mint prioritást. A gyakorlatban azonban a fő akadályok – mint a személyes adatok védelme, szerzői jog és technikai problémák – rendkívül megnehezítik a digitális kulturális adatokhoz való hozzáférést. Az email archívumok esetében például a személyes adatokkal kapcsolatos aggályok gyakran a teljes gyűjtemény elzárásához vezetnek.⁷ Amikor a brit író, Ian McEwan átadta a hagyatékát a texasi Harry Ransom Center számára, belefoglalta 17 évet felölelő, 1997 és 2014 között folytatott emailezését is. Az iratjegyzék röviden utal McEwan emailezésére, ami „*egyelőre*

⁴ Lásd például Bearman (1994), Cook (1994), Ross és Gow (1999).

⁵ Lásd Kirschenbaum és mások 2010. Ez a jelentés a sarokkövévé vált annak az együttműködésnek, amely fejlesztette a digitális levéltárosok által ma már széleskörben használt BitCurator rendszert.

⁶ <https://ratom.web.unc.edu/about/> (utolsó letöltés: 2021. november 17.).

⁷ Lásd Jaillant L. (2019) és Johnston J. A., és mások (2019) az email archívumokhoz való hozzáférés tárgyában.

feldolgozatlan és kutathatósága nem biztosított”.⁸ Számos gyűjtemény rejtve marad és a kutatóknak még csak értesülésük sincs bizonyos digitális dokumentumok létezéséről. Az író Will Self emailézése a British Libraryban például nem szerepel a gyűjteményt leíró jegyzékben és a kutatók számára sem helyben, sem interneten nem elérhető. A tény, hogy nagyon kevés tudományos kutató rendelkezik hozzáféréssel az archivált emailgyűjteményekhez, egyfajta hézagot eredményezett a téma tudományos feldolgozottságában. Az adatvédelmi és szerzői jogi aggályok a közlési szakaszban is nehézségekhez vezethetnek. A 2020. évi „Levéltárak, hozzáférés és MI” témájában szervezett konferencián tartott előadásában Sophie Baldock elmondta, hogy doktorandusz korában a British Libraryben kizárólagos hozzáféréssel rendelkezett a Wendy Cope brit költő emailjeit tartalmazó gyűjteményhez (Baldock 2020). Ennek ellenére nehéznek bizonyult kutatását publikálni, mivel az emailkezés sűrűn tartalmazott személyes, illetve szenzitív adatot. A publikációs engedélyek megszerzéséhez szükséges az emailek szerzőjének a hozzájárulása, ráadásul harmadik személyek is szerepelnek az emailekben. Nem meglepő, ha a kutatók gyakran inkább a könnyebben hozzáférhető gyűjteményekre koncentrálnak, melyek adatait könnyebb hivatkozni a tudományos munkákban.

Az emailekkel ellentétben a digitális gyűjtemények esetén nem egyszer könnyebbnek ítélik a hozzáférést. A korábban hozzáférhető gyűjtemények azonban adatvédelmi és szerzői jogi okokból később lezárásra kerülhetnek. Az egyének személyes adataik védelméhez való jogát hangoztatja Michelle Moravec feminista kutatási módszerek és digitális archívumok témájában írt cikkében, amelyben elsősorban a *Spare Rib* című (Oldalborda – a ford.) feminista magazin példányainak a British Library által 2013-ban végrehajtott digitalizációjával foglalkozott. „Beleegyezésüket adták-e ehhez azok a személyek, akiknek a munkái ezekben az anyagokban megjelennek?” – kérdezte Moravec (186).⁹

A British Library 2020 decemberében bejelentette, hogy amint az Egyesült Királyság kilép az EU-ból, meg fogja szüntetni a *Spare Rib*-hez való hozzáférést. Valóban, az anyag az EU árva művekre vonatkozó direktívája alapján volt hozzáférhető. A Brexittel összefüggésben nézve, a szerzői jogi keretek megváltozása vezetett ahhoz a döntéshez, hogy *Spare Rib* magazin teljes sorozatához megszűntették a hozzáférést.¹⁰

A levéltárosok egyre több figyelmet kezdenek fordítani a hozzáférés kérdéskörére. A Born-Digital Archives Working Group (egy többnyire amerikai levéltárosokból összeállt munkacsoport) 2020-ban megjelentette a „*Levels of Born-Digital*

⁸ <https://norman.hrc.utexas.edu/fasearch/findingAid.cfm?eadid=01073> (utolsó letöltés: 2021. november 17.).

⁹ A digitális gyűjteményekkel kapcsolatos adatvédelmi aggályok vonatkozásában további információért lásd LeClere (2018), Hart és mások (2019).

¹⁰ Lásd <https://journalarchives.jisc.ac.uk/britishlibrary/sparerib> (utolsó letöltés: 2021. november 17.).

Access” – A born-digital dokumentumokhoz való hozzáférés fokozatai – című dolgozatát, amely egy viszonyítási pontokból és gyakorlati útmutatókból álló összeállítás a born-digital iratanyagokhoz való hozzáférés megkönnyítésére. „A hozzáférési szinteket szakmabeliek alakították ki, a szakmabeliekre gondolva”, közölte a beszámoló. Azok részére szánták felhasználás céljára, illetve hivatkozási alapul, akik rendelkeznek a digitális megőrzés eszközeire és elveire vonatkozó alapismeretekkel. (Peltzman és mások 2020). A digitális levéltárosok által digitális levéltárosok számára készült beszámoló több hozzáférési szintet vázol fel. Az 1-es szint esetében a kutatóknak a megőrzés helyszínére kell utazniuk, ahol az anyagokat nyilvános hozzáférésű számítógépeken kutathatják. A spektrum túlsó végén, a dokumentumokat távolról lehet elérni és kifinomult eszközökkel lehet elemzésüket folytatni. Másképp kifejezve, a kutatók az otthoni íróasztaluk mellől tekinthetnek bele az archívumokba, és számítógépes eljárásokat alkalmazhatnak a digitális dokumentumokon.

Bár értékes az eddig végzett munka, sürgetően szükségzerű a tudósok és más gyűjteményhasználók mélyebb bevonása. A digitális gyűjtemények különböző felhasználóinak nem egyformák a szükségletei. A magasabb szintű számítástechnikai készségekkel rendelkező kutatók kisebbséget képviselnek a bölcsészettudományok művelői és a nem tudományos kutatók közt. A levéltárosok által a kutatók részére készített sorvezetők helyett közösen kialakított stratégiákra lenne szükség a digitális iratanyagok könnyebben hozzáférhetővé tételére.

Módszerek, szemléletmód és az eredmények

A hozzáférhetetlen iratanyagok nyilvánvaló befolyással vannak a kutatókra, ennek ellenére a digitális megőrzéssel és hozzáféréssel kapcsolatos irodalmat levéltárosok írják és nem a levéltárhasználók. Ebben a cikkben ezt a téma tudományos feldolgozottságában jelentkező hézagot interdiszciplináris nézőpontból tárgyaljuk. Ameddig a digitális bölcsészek ritkán szembesültek a zárt digitális archívumok problémájával, a megközelítésünk az volt, hogy a kutatókat közvetlen kapcsolatba hozzuk levéltárosokkal és más könyvtári, levéltári és múzeumi szakemberekkel. Intézetünk Etikai Tanácsának beleegyezését megszerezve, három fős digitális bölcsészekből álló csapatunk 26 levéltáros, könyvtáros és muzeológus szakemberrel összesen 21 interjút folytatott le. Az egyes interjúk hossza 30 perctől 1 óráig terjedt, az online kivitelezés lehetővé tette, hogy az Egyesült Királyságban, Írországban és az USA-ban élő szakembereket egyaránt elérhessük. Az interjúalanyok többsége engedélyezte, hogy nevét feltüntetve szerepeljen az eredményként létrejött cikkben és egyéb kutatási kiadványokban.

Az interjúalanyok kiválasztása a meglévő személyes kapcsolataink felhasználásával történt. A megkeresett személyek közül, akik nem tudtak rendelkezésünkre állni, gyakran ajánlották munkatársaikat és ez a „hólabdázós” eljárás további interjúkat eredményezett. Az interjúalanyok meglévő kapcsolati hálókön keresztül tör-

ténő beszervezése az eredmények torzulásához vezethet, különösen, ha az összes ismerős hasonló háttérrel rendelkezik. Ezért figyeltünk arra, hogy a lehető legszélesebb metszetet alkalmazzuk a nemek (12 nő és 14 férfi), a pályafutás (pályakezdőtől a már nyugállományba vonult szakemberekig) és a földrajzi hely tekintetében. Kérdeztünk szakembereket a Skót Nemzeti Könyvtártól, a Walesi Nemzeti Könyvtártól, az Ír Nemzeti Könyvtártól és az Ivy League-hoz (Borostyán Liga, az USA nyolc elitegyetemét tömörítő sportszövetség – a ford.) tartozó intézményektől az USA keleti partvidékén (Yale, Harvard). Interjúalanyaink egy része jelentős, nagyvárosi kulturális intézményekben dolgozott, mint a British Library, vagy a Brit Nemzeti Levéltár, de kisebb intézményeket is szerepeltettünk, mint például a Seven Stories (a gyermekkönyvekre specializált múzeum Newcastle-upon-Tyne-ban) vagy az Ír Népzenei Archívum Dublinban.

A mintavétel tekintetében a diverzitásra való minden törekvésünk ellenére elismerjük, hogy a nagy kulturális intézmények túl vannak reprezentálva. Ez annak a ténynek köszönhető, hogy ezek az intézmények rendelkeznek azokkal a pénzügyi forrásokkal és a megfelelően képezett személyzettel, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy folyamatosan kezeljék a born-digital és a digitizált anyagaikat. A digitalizációs programokban való részvétel vagy a born-digital forrásokkal kapcsolatos stratégiai szerepvállalás rendszerint kívül esik a kisebb gyűjtemények lehetőségein. Rachel Hosker (levéltárvezető és a Különleges Gyűjtemények helyettes igazgatója, Kutatási Gyűjteményi Központ, Edinburgh-i Egyetem) ismerte fel ezt a megosztást a viszonylag kiváltságos helyzetben levő és kevésbé privilegizált intézmények közt. *„Megvannak a képességeink, de a legtöbb helyen nincsenek programfejlesztők, akikkel együtt lehetne dolgozni”*, mutatott rá Hosker (Hosker 2021).

Az interjúk felépítése félig strukturált: egy kérdéssort előre megküldtünk a résztvevőknek, és további kérdéseket tettünk fel az interjúk során. Bár a kérdéseinket az interjúalanyokra szabtuk, összeállítottunk egy minta kérdéssort, amely a következőképpen nézett ki:

Háttér és tapasztalat

1. Tudná részletezni a szakmai múltját? Mivel foglalkozott, mielőtt [foglalkozás megnevezése] lett?
2. Ismertetné az intézményében őrzött gyűjteményeket?
3. (Megközelítőleg) mennyi kutató látogatja évente az Önök intézményét? A kutatók többnyire tudományos körökből, vagy a szélesebb nyilvánosságból kerülnek ki?
4. Leírná, hogy az Önök intézménye hogyan reagált a COVID járvány jelentette kihívásokra?

Digitizált gyűjtemények

5. Részletezné az Önök intézményében folyamatban levő digitalizációs projekteket? Jelenleg mennyi gyűjteményük érhető el digitális formában?
6. Minden digitális gyűjteményük elérhető távolról is? Ha nem, milyen hozzáférési korlátozások vannak?
7. Szélesebb nézőpontból vizsgálva, milyen a kihívásokat, illetve milyen távlatokat lát az Egyesült Királyság és más területek digitizált iratgyűjteményei előtt?

Born-digital gyűjtemények

8. Mint tudja, a born-digital gyűjtemények számos okból kifolyólag ritkán csak kivételesen hozzáférhetőek a gyűjteményhasználók számára. Ismertetné az Önök intézményében fennálló helyzetet az ilyen gyűjteményekhez való hozzáférés vonatkozásában?
9. Hogyan tehetnénk a born-digital gyűjteményeket elérhetőbbé a kutatók számára?
10. Van valamilyen együttműködésük más intézményekkel – az Egyesült Királyságban, vagy akár máshol – a born-digital projektekkal és gyűjteményekkel összefüggésben?
11. Milyen a kihívásokat, illetve milyen távlatokat lát born-digital iratgyűjtemények vonatkozásában az Egyesült Királyságban és más térségekben?

Egyéb

12. Van más olyan dolog a témában, amit még szeretne megosztani velünk?

Az interjúalanyoknak a fenti kérdésekre adott válaszai segítettek számunkra azonosítani azokat az általános problémákat, amelyek akadályozzák a digitizált és a born-digital gyűjteményekhez való hozzáférést; segítettek továbbá megállapítani az egyes intézményekben a kiválasztott gyűjteményekhez (például webarchívumok, vagy emailarchívumok) való hozzáférés jelenlegi szintjét; lehetséges megoldásokat kipróbálni a hozzáférést érintő problémákra, beleértve az olyan fejlett technológiák, mint a MI és a ML, használatát is. Az eredményekre alapozva amellett érvelünk, hogy az elzárt kulturális értékek nyilvánossá tétele érdekében több összefogásra van szükség a levéltárosok és az gyűjteményhasználók között.

A digitizált gyűjteményekhez való hozzáférést akadályozó tényezők

A digitizált gyűjtemények kisebbséget képeznek a kulturális intézmények teljes dokumentumállományában, nem csupán azért, mert a kiemelkedő minőségű digi-

tális másolatok készítése magas költségekkel jár és technikai szakértelmet igényel, hanem elsősorban azért, mert nem is minden gyűjtemény digitalizálható.

Először is a technológiai avulás következtében nehéz megfelelő eszközöket előkeríteni a régi formátumokban tárolt dokumentumok olvasására. Például a VHS vagy Betamax szabványú mágnesszalagokhoz való lejátszó készülékek már egyre ritkábbak és Stuart Lewis (Digitális Gyűjtemények társigazgatója, Skót Nemzeti Könyvtár) szerint az a veszély fenyeget, hogy három vagy négy éven belül teljesen el is tűnhetnek. A lejátszók nélkül „*még ha az adathordozó jó állapotban is lenne, nem leszünk képesek digitalizálni*” (Lewis és mások 2021). A könyvtár nemrégiben szerzett egy üzleti tervet, lehetővé téve 10 000 mágnesszalag digitalizálását, ami jelentősen megnöveli majd a tárolt adatmennyiséget, az audiovizuális fájloknak a dokumentumképekhez viszonyított nagyobb mérete következtében.

Másodszor, a digitalizációs programok magas prioritásúnak számító anyagok kiválogatásában, egyben a kevésbé fontosnak, vagy értékesnek tartott dokumentumok kizárásában bíznak. „*Nagy vita folyik arról, ... mely közösségekhez tartozó és milyen iratok kerüljenek digitalizálásra, ki legyen megjelenítve és ki nem a digitalizációs stratégiával kapcsolatban hozott döntésekben*” – mondta Anthea Seles (főtitkár, Nemzetközi Levéltári Tanács [ICA]) (Seles 2021). Például, a George Floyd halálát követő események nyomán Dorothy Berry (Digitális Gyűjtemények programigazgatója a Houghton Könyvtárnál a Harvard Egyetemen) felismerte, hogy az afroamerikai kulturális vagyoni vonatkozásában csak nagyon kismértékű digitalizáció történt. Ezt követően végigirányított egy 2000 dokumentum digitalizációját megvalósító projektet ([anon.] 2021b).¹¹

A szerzői jogok védelme a harmadik ok, amiért bizonyos gyűjteményeket nem digitalizálnak, vagy tesznek elérhetővé, amennyiben léteznek digitális példányok. Treasa Harkin (könyvtáros, Ír Népzenei Archívum [ITMA]) rávilágított, hogy az ITMA az évek során rendkívül erős bizalmat épített ki a népzenei közösséggel: „*ez részben arra a tényre épül, hogy biztos vagy benne, hogy amit beadsz az archívumba, az biztonságban van és nem fog egyszer csak megjelenni egy weboldalon, vagy máshol az interneten*” (Harkin és O'Connor 2021). Az archívum megpróbál egyensúlyozni, hogy e bizalom elvesztése nélkül növelje a digitizált anyagok elérhetőségét a gyűjteményhasználók számára. Ez a jogbirtokosokkal az engedélyek megszerzése érdekében folytatott tárgyalásokat, valamint a különböző hozzáférési szintek felülvizsgálatát (például kizárólag loginnévvel és jelszóval rendelkező regisztrált felhasználók számára biztosítanak online hozzáférést) igényli.

Az engedélyek megszerzését rendkívül megnehezíti, ha a jogbirtokosok vagy örököseik nyom nélkül eltűnnek. Stuart Lewis megjegyzi, hogy a Skót Nemzeti Könyvtár nem rendelkezik feltétlenül az állományok digitalizálásához az azokat adományozó, vagy letétbe helyező személyek engedélyével. „*Huszonöt évvel ezelőtt*

¹¹ Lásd még <https://news.harvard.edu/gazette/story/2020/07/houghtons-2020-21-digitization-focus-blackamerican-history/> (utolsó letöltés: 2021. november 19.).

meg sem fordult volna a fejünkben, hogy megkérdezzük: Lehetne ezt kérem digitalizálnunk és online közzélnünk?” (Lewis és mások 2021). A szerzői jogi hozzájárulások visszamenőleges megszerzésének nehézségei megmagyarázzák, hogy a Skót Nemzeti Könyvtár miért nem kezeli első helyen a kéziratos anyagok digitalizációját, és miért fókuszál inkább a kevésbé problematikus dokumentumokra – mint például a köztulajdonnak számító tételek, amelyek a Skót Nemzeti Könyvtár Data Foundry nevű weboldalán elérhető digitizált tartalomnak a nagyobbik részét alkotják.¹²

A digitális kort megelőzően őrzésbe vett anyagokat érintő szerzői jogi problémák más archívumokat is érintettek, köztük a Yale Egyetem Könyvtárának Fortunoff Videóarchívumát. Amikor ez a holokauszt-túlélők visszaemlékezéseit magába foglaló gyűjtemény keletkezett, az interjúalanyok hozzájárulásukat adták a felvételek elkészítéséhez, de ahhoz nem, hogy azok az interneten bárhol elérhetők legyenek. Ez korlátozza az olyan kutatóknak a gyűjteményhez való hozzáférését, mint Abby Gondek (Morgenthau ösztöndíjas, Franklin D. Roosevelt Könyvtár és Roosevelt Intézet): *„Rengeteg a túlélővallomás, de nem hallgathatod őket végig – csak az ízelítőket lehet meghallgatni, hacsak nem mész el magába az archívumba, vagy ha vannak ilyenek, a partnerintézményekben, amelyekkel kapcsolatban állnak, és akkor meghallgathatod a felvételeket ezeken a helyeken”* (Gondek 2021).

Az adatvédelem a negyedik nagy akadály, amely a szenzitív adatokat tartalmazó digitizált anyagok elérhetősége javításának az útjában áll. Az Egyesült Királyság és az EU közgyűjteményi intézményeinek meg kell felelniük az Általános Adatvédelmi Rendeletnek (GDPR) az Európai Unióra és a 2018. évi adatvédelmi rendelkezésnek (Data Protection Regulation 2018) Nagy-Britanniára vonatkozólag. A szenzitív adatok kikerülésének megelőzése kiemelt kérdés a londoni Wellcome Gyűjtemény számára, amely az egészségüggyel és gyógyászattal kapcsolatos bizalmas dokumentumokat – köztük egyének kórtörténetét – őrző intézet. A gyűjtemény más bizalmas dokumentumokat is tartalmaz, például üzleti titkokat a szervezeti anyagok közt. Alapvetően a Wellcome nem digitalizál tíz évesnél nem régebbi anyagokat. Más dokumentumok esetén a levéltárosok kockázatmérlegelő megközelítést alkalmaznak: Veszik egy adott sorozat egy részletét, és előbb azon végeznek felmérést. Amennyiben a bennük levő adatok rendkívül szenzitívnek bizonyulnak, akkor még több anyagot vizsgálnak át abból a sorozatból. Egyes esetekben jóval alaposabb, akár darabszintű átvizsgálás válik szükségessé, a kulturális szempontból érzékeny, sértő nyelvezetet használó, vagy egyszerűen csak kellemetlen látványt nyújtó (mint például a sebészeti beavatkozást ábrázoló képek) dokumentumok beazonosítása érdekében. Ezek a dokumentumok digitalizálhatóak és online elérhetővé tehetők, de a felhasználókat előzetesen figyelmeztetik a megtekinteni szándékozott tartalommal kapcsolatban ([anon.] 2021a).

¹² <https://data.nls.uk/data/digitised-collections/> (utolsó letöltés: 2021. november 19.).

Számottevő méretű gyűjtemények esetén a szenzitivitási vizsgálat sziszifuszi munkává válhat. Bármikor előfordulhat, hogy egy korábban szenzitív adatokat nem tartalmazónak vélt gyűjteményről kiderül, mégis tartalmaz problémás anyagokat. A Skót Nemzeti Könyvtár (NLS) biztonsági ellenőrzések sorozatát folytatja, melyek a digitalizációt azon gyűjteményekre korlátozzák, amelyeket adatvédelmi és szerzői jogi szempontokból átvizsgáltak és további feltételeknek is megfeleltek. *„Az egyik feltétele annak, hogy valami digitalizálásra mehessen, az, hogy hogy véglegesen rendszerbe legyen téve, tehát rendezve van, rendelkezik leírással és foliózták, vagyis van egy hivatkozási rendszerünk [és] vissza tudunk keresni egy bizonyos foliót egy adott kontextuson belül”* – jegyezte meg Stephen Rigden (digitális levéltáros az NLS-nél) (Lewis és mások 2021).

A *„Több Termék, Kevesebb Munkafolyamat”* mozgalom (Greene és Meissner 2005) nyomán egyesek felvethetik, hogy ezek a feltételek túlzóak, és mindig az a jobbik eset, ha digitalizálunk és hozzáférhetővé tesszük a dokumentumokat akkor is, ha azok nincsenek teljesen rendezve és még továbbra is tartalmaznak problematikus információt. Egy gyűjtemény sosem lesz tökéletesen rendezett, és nincs olyan, aki garantálhatja, hogy az összes szenzitív anyagot kiszedték belőle. Mint Dennis Meissner és Mark Greene állítják 2010-ben megjelent cikkükben: *„Nagyobb erkölcsi kárunk származhat az anyagok visszatartásából. Bármely kár, ami szenzitív, de szerződésileg nem tiltott anyagok nyilvánosságra hozatalából származhat, elhalványul ehhez képest.”* (204)

Born-digital gyűjtemények: a keletkezéstől a hozzáférésig

A digitalizálásukat megelőzően papíralapon keletkezett gyűjteményekkel ellentétben a born-digital dokumentumok ritkán kerülnek önmagukban átvételre, ehelyett rendszerint hibrid gyűjtemények részeként érkeznek a megőrzést végző intézményekbe. Egyelőre nincs piaca a born-digital dokumentumoknak. Mint egy interjúalanyunk mondta: *„Ha valaki eredeti példányokat ajánl, és aztán másvalaki jön és ezen eredetik fénymásolatait kínálja, nem a fénymásolatot veszem meg, hiába azonos a tartalmuk”* ([anon.] 2021b). A fénymásolatokhoz hasonlóan a born-digital dokumentumok is elérhetővé teszik a tartalmat és könnyűszerrel duplikálhatóak. Egy gyűjtemény pénzben mért értékét továbbra is a dokumentum eredetiségéből eredő aura és az alkotójához való köthetősége befolyásolja.

Az egyik ok, amiért a könyvgyűjtemények előnyben részesítik az eredeti anyagokat, az, hogy ezek jól mutatnak a kiállításokon. A gyermekek és szüleik érdeklődésének felkeltése eredeti dokumentumok bemutatásával a Seven Stories Múzeum stratégiájának központi eleme. Krie McKie gyűjteményigazgató ezt mondta:

„Itt őrizzük Enid Blyton hagyatékát, vagy legalábbis egy részét és rengeteg, az Ötösfogat könyvekhez, a Noddyhoz, satöbbihez készült gépirattal rendelkezünk. Igazán egyszerű ezekből egyet megmutatni a látogatócsoportnak és közölni, hogy ez egy személyesen Enid Blyton által gépelt kézirat és ... árad belőle valami eredetiség...

De egy born-digital anyaggal, hát nem tudom, hogy keltenéd fel ugyanazt a fokú lelkesedést, vagy érdeklődést egy Word-fájl iránt” (McKie 2021. május 28.).

Egyes intézmények tényleges born-digital fájlok bemutatása helyett tárgyi emlékeket állítanak ki, például eredeti számítógépeket. A Houghton Library a Harvardon például a jövőbeli kiállításon Jamaica Kincaid író nő egyik laptopját tervezi kiállítani ([anon.] 2021b). Az eszközt, amit az író érintett munkavégzése során, olyan aura hatja át, aminek a born-digital fájlok, úgy tűnik, híján vannak.

A napjainkban megszerzett vagy adományozott gyűjtemények még többnyire a digitális forradalom előtt keletkeztek. A szerzők újabb generációjának eljövetelével valószínű, hogy a jövőbeli gyűjtemények legnagyobb részét a born-digital dokumentumok fogják képezni. Egyes intézmények előre készülnek erre a pillanatra, és aktívan keresik a kapcsolatot az olyan szerzőkkel, akik egész pályafutásuk során számítógépet használtak írógép és más eszközök helyett.

Így például az Ír Nemzeti Könyvtár (NLI) 2019-ben bejelentette, hogy a felkaptott szerző, Marian Keyes (született 1963-ban), a *Mercy Close-i rejtély* című regényének kiadásával kapcsolatos digitális anyagokat adományozott a számukra. Ez magában foglalta a borítóterveket, a piszkozatokat és a nyomdai előkészítés előtti példányokat; videókat, amelyeken a szerző a könyv szereplőiről, valamint az írás folyamatáról beszél; továbbá promóciós anyagot, közösségi média bejegyzéseket és a regény kronológiáját.¹³ A könyvtár munkatársai ezenfelül fotókat készítettek Keyes dolgozószobájáról – a *Kiterjesztett Gyűjtemény*, egy a British Library által teremtett koncepció szellemiségének megfelelően (Keating és Finegan 2021). A Kiterjesztett Gyűjtemény a kortárs archívumok szerzeményeinek keretét adó új tartalmak létrehozását célozza, különböző módszerekkel – úgymint az írók dolgozószobáit ábrázoló interaktív fotók készítése, a gyűjtemény létrehozójával felvett interjúk készítése és az alkotót körülvevő környezetben tett videóbeszélgetések körutak dokumentálása. A kezdeményezés lehetővé teszi a kutatók számára, hogy további tartalmakat fedezzenek fel, ily módon újra átélhetővé téve az új gyűjteményre először rábukkanó kurátor kiváltságos helyzetét.

Keyes rendkívül aktív az interneten, és az NLI web archivációs programjának részeként már folyamatosan gyűjti a weboldalon és a twitteres hírcsatornáján megjelentetett információkat. Az NLI ezzel a born-digital gyűjteménnyel azt az erős üzenetet közvetíti, hogy érdemes gyűjteni a populáris irodalmat képviselő íróknak-tól származó dokumentumokat. A haladást képviselő intézményként definiálják magukat, akiket nem korlátoznak azok a gyűjteményképzési minták, amelyek hagyományosan a férfi szerzőkre és a papíron keletkezett dokumentumokra fókuszálnak, valamint szigorúan veszik a hierarchiát a magas kultúra és a popkultúra között. „Az igazgatónk a diverzitás és a befogadás nagy bajnoka” – mondta Della Keating (könyvtáros asszisztens, Digitális Gyűjteményi Osztály, NLI) – „és nagy-

¹³ <https://www.nli.ie/en/list/latest-news.aspx?article=2a51d71e-584f-4779-a3f0-0f3d023cc179> (utolsó letöltés: 2021. november 19.).

mértékben beépült a gondolkodásmódunkba, egyben a könyvtár szerepével kapcsolatos felfogásunkba, hogy visszatükrözzük a társadalomban folyó változásokat” (Keating and Finegan 2021). A Marian Keyes Archívum részét képezi egy bevezető born-digital projekt sorozatnak – amely magában foglalja a Yes Equality Vizuális Digitális Archívumot (a 2015. évi írószági, a házasság egyenlőségéről szóló népszavazással kapcsolatos).¹⁴

A Transport for London (TFL) a másik példa az olyan intézményekre, amelyek aktív szerepet játszanak az iratképzőkkel való kapcsolat felvételében, ahelyett, hogy passzívan arra várnának, hogy a gyűjteményt ők ajánlják fel megőrzésre a levéltárba. Tamara Thornhill, a TFL levéltárosa kulcsszerepet játszott a 2012. évi londoni olimpiával kapcsolatos digitális gyűjtemény megalkotásában. A dokumentumok számára a megfelelő kiállítófelület kialakítása érdekében együttműködött az intézmény technikai munkatársaival. Következő lépésként fel kellett venni a kapcsolatot azokkal a cégekkel, amelyek a játékokon szállítmányozást végeztek, és felkérni őket a dokumentumaik átadására az online tárhely számára. Thornhill csapata oral history interjút is készített, amelyeken a dolgozók az olimpia szállítmányozóiként szerzett élményeikről beszéltek. Egyes vezető beosztású dolgozók még mindig „média üzemmódban” voltak, amikor az interjút készítették, és beszámolójukkal olyan benyomást keltettek, mintha minden tökéletesen el lett volna rendezve és semmilyen fennakadás nem fordult elő. Két évvel később újabb interjút készítettek, amelyek már árnyaltabb információval szolgáltak. Az oral history interjúkkal kapcsolatos szervezőmunka mellett Thornhill sokat próbálkozott a céges közösségi oldalakon és a céges intranetfelületeken is, hogy további, a játékokkal kapcsolatos born-digital dokumentumokat kerítsen elő, csak hogy biztos lehessen, *„tényleg a lehető legteljesebb gyűjtemény áll a rendelkezésünkre”* (Thornhill 2021).

Ez a fajta aktív hozzáállás megosztja a levéltáros közösséget. *„A levéltárosok hajlamosak kissé ferde szemmel nézni erre a dologra, mondván: Csak nem történelemhamisítást végeztek? Vagy egyenesen a dokumentumot kívánjátok értelmezéssel ellátni?”* – mondta egy interjúalanyunk, aki az Egyesült Királyság Központi Kormányzatánál dolgozik tudás és információ menedzsment területen ([anon.] 2020). Valóban, a 19. századi *„respect des fonds”* alapelv passzív szerepet ruház a levéltárosra, aki a dokumentumok és azok eredeti elrendezésének megváltoztatása nélkül veszik át a gyűjteményeket azok keletkeztetőjétől. A born-digital gyűjtemények azonban gyakran híján vannak bármiféle rendszernek – könnyedén készíthető róluk másodpéldány, és több eszközön és platformon is képesek aktív beavatkozás nélkül is jelen lenni. Az aktív hozzáállás átvétele a born-digital gyűjtemények kialakításánál ennél fogva tekinthető egyfajta, a jövőbeli kutatók szükségleteire adott pragmatikus válasznak. Csakugyan, a Brexit, vagy a londoni olimpia iránt érdeklődő kutatók könnyebbnek látják majd, ha a dokumentumok mind egy

¹⁴ <https://www.nli.ie/en/born-digital-collection.aspx> (utolsó letöltés: 2021. november 20.).

helyütt pontos jegyzékkel ellátva lesznek megtalálhatóak, mintha több különböző helyen lennének elszórva.

Azonban, mint láttuk, a legtöbb born-digital gyűjtemény nem áll nyitva a kutatók előtt. Ez vonatkozik a NLI-ben a Marian Keyes Archívumra, amely jelenleg feldolgozás alatt áll és a TFL Londoni Olimpia Archívumára is, amelyhez a személyzet néhány tagja rendelkezik hozzáféréssel. Melyek a hozzáférés fő akadályai? A digitizált archívumokhoz hasonlóan a born-digital gyűjtemények is gyakran tartalmaznak szenzitív adatokat. A gyakorlatban sok intézmény inkább a teljes elzárás mellett dönt, minthogy problematikus dokumentumok nyilvánosságra hozatalát kockáztassa. Az Egyesült Államokban, ahol az adatvédelmi jogszabályzás jóval kevésbé szigorú, mint Európában, előfordultak esetek, melyek során born-digital archívumokban megnevezett élő személyek személyiségi jogai sérültek. Interjúalanyaink egyike megemlítette, hogy a Susan Sontag Archívum esete miatt a Kaliforniai Egyetemen (University of California, Los Angeles – UCLA) változott meg a véleménye a levéltári adatvédelem kérdésében:

„Pályafutásom korai szakaszában nem igazán hittem abban, hogy a levéltár felelőssége lenne az adatok védelmének és a titoktartásnak a biztosítása. És annak következtében, ahogy alkalmazták, gyakran az a benyomásom támadt, hogy a szenzibilitás csak eszköz, hogy a valóban fontos információkat visszatarthassák. Hogy a szenzibilitást rendszerint a hatalom birtokosai alkalmazzák, ezzel akadályozva meg olyan információk kijutását, melyet ők nem kívántak nyilvánosságra hozni” ([anon.] 2020).

A fordulópontot egy a Los Angeles Review of Books által 2014-ben közölt cikk jelentette, melyet két, az UCLA-n működő doktorandusz írt, akik hozzáféréssel rendelkeztek Sontag archivált emailjeihez, számítógépes tárhelyeihez (Schmidt és Adam 2014). A cikk lerántotta a leplet Sontagnak az Annie Leibovitz fotóssal folytatott viszonyáról, amelyet Sontag egész élete során végig tagadott (2004-ben hunyt el). Az olvasók arról is tudomást szereztek, hogy Sontag számítógépének tárhelye Leibovitz részére nyújtott béranyai szolgáltatással kapcsolatos szenzitív iratokat is tartalmaz. Semmi törvényellenes nem volt a cikkben, interjúalanyunk viszont a magánszféra mélységesen etikátlan megsértését látta benne. Interjúalanyunk úgy vélte, egy olyan korban, amikor a vállalatok hatalmas mennyiségű adatot gyűjtenek be az egyének telefonjairól és számítógépeiről, a könyvtáraknak és a levéltáraknak ellen kellene állniuk ennek a trendnek és tevélegesen védelmeznii a magánszférát (Ryan Cordell legutóbbi, *Gépi tanulás és a könyvtárak* című elemzésében [2020] hangoztatott érvelés).

A bizalmas és szenzitív adatokat tartalmazó dokumentumok ugyanúgy érintik a papíron keletkezett iratokból álló gyűjteményeket is, és a levéltárak régóta egy jövőbeli időpont megállapítása útján szabályozzák, mikortól lehet a dokumentumokhoz hozzáférést biztosítani. Még a vállalati irattárak is – amelyeket nem kötelezi a törvény, hogy a gyűjteményeikhez nyilvános hozzáférést biztosítsanak – gyakorta lehetővé teszik a kutatók számára, hogy bizonyos iratokat egy megszabott

időtartam leteltével kutathassanak. A kérdés, hogy nyilvánossá tegyék-e az irattárat vagy egy részét, gyakran heves vitákat kelt a vállalaton belül. Vegyük például a British Telecom Levéltárát Londonban, amely őrzésében egészen 1846-ig visszamenőleg vannak iratai a távközlési vállalatnak. A British Telecom 1984. évi privatizációját megelőzően keletkezett dokumentumok nyilvánosak. A kutatóknak a köziratokról szóló törvény és az információszabadságról szóló törvény értelmében van joguk beléjük tekinteni. Azonban *„még mindig van néhány dolog, amely minősítési jelöléssel rendelkezik és ezért nem hozzáférhető”* – mondta James Elder, aki a BT levéltárának igazgatójaként dolgozott 32 éven át (Elder és Hay 2021). Az 1984 után keletkezett dokumentumok (köztük a born-digital dokumentumok) többnyire el vannak zárva a nyilvánosság elől. Mint David Hay, a BT örökségvédelmi és levéltári szakértője állítja:

„Továbbra is rendkívül nehéznek bizonyul nyilvánossá tenni, még a privatizációt követő időszak korai szakaszából származó dokumentumokat is, konkrétan az Ön által említett kockázattal összefüggő probléma következtében, amelynél a jogászok és a felső vezetők azt veszik figyelembe, hogy a BT egy óriási, elképesztően szigorúan szabályozott vállalat. Vagyis a szabályalkotót és a kormányzatot kifejezetten érdekli, amit csinálunk. Hatalmas adózási gondjaink vannak, folytonos vitában állunk a HMRC-vel (Her Majesty's Revenue and Customs, a brit adóhatóság – a ford.). Rengeteg a munkahelyi balesettel összefüggő követelés. Miért is akarnánk nyilvánossá tenni bármit, ami valamilyen lehetséges veszélynek tenné ki a BT-t? Sokkal egyszerűbb elzárva tartani, főleg, hogy törvényileg is jogosultak vagyunk rá” (2021. május 28.).

Még ezen rendkívül korlátozó hozzáférési szabályzás keretein belül is vannak tervek egyes anyagok elérhetővé tételére egy még meghatározásra váró időkorlátal. *„Elképzelhetnénk egy olyan felállást, ahol a dokumentumok nyilvánossá tétele egy 30, 40, 50 éves fordulóval, vagy valami ilyesmi alapján haladhat előre”* – mondta Elder, *„és akkor egy applikáción keresztül elérhetővé válnának a kutatók számára, és ez egy előre bejelentett kutatási témán alapuló kutatás alapján és azzal a feltétellel történne, hogy publikálást megelőzően megosszák velünk az eredményeket és lehetőségünk lesz némi ráhatást gyakorolni, azt hiszem ...”* (2021. május 28.). A cenzúráról való félelmében sok kutató ellenezné a kutatási eredményeinek a publikáció előtti megosztását a levéltárral. Talán azonban ezt az árat meg kell fizetni, hogy hozzá lehessen férni egyébként elérhetetlen dokumentumokhoz.

A dokumentumok keletkezése és a nyilvánossá válásuk közötti hosszú időintervallum elméletben bátoríthatná a levéltárosokat a gyűjtemények lehető leginkább felhasználóbarátta tételében. Végso soron az mindig könnyebb, ha a dokumentumok feldolgozására és rendezésére bőséges idő áll rendelkezésre, így jut még esetleg egy stratégia kidolgozására is, hogy a gyűjtemények szenzitív adatokat nem tartalmazó elemeit hamarabb nyilvánossá lehessen tenni. A tudat azonban, hogy a gyűjtemények még 20 évig vagy tovább nem lesznek elérhetőek, kivárára játszó magatartáshoz vezethet. Mint egyik interjúalanyunk mondta: *„Miért fordítanánk*

most arra sok időt, hogy azon dolgozzunk, miként biztosítsuk a hozzáférést, mikor valójában semennyire nem tudjuk biztosítani azt a hozzáférést jogszerűen?” ([anon.] 2021a).

Az adatvédelem nem az egyetlen akadályozó tényező, amely korlátozza a kutatók born-digital gyűjteményekhez való hozzáférését. A gyűjtemények mérete szintén nagy gondot jelenthet – különösen kisebb intézmények számára, amelyek korlátozott emberi és pénzügyi erőforrásokkal rendelkeznek hatalmas adatmennyiségek tárolása és érdemi kezelése tekintetében. A méret gyakran nehezíti a born-digital gyűjtemények megismerését, minthogy a levéltárak megszenvednek a jegyzékelésükkel (Hosker 2021). Szintúgy megnehezíti több, a teljes anyagról készült másolat egyidejű megőrzését, ami pedig fontos alapelv lenne a gyűjtemény fennmaradásának biztosítása érdekében. Jelenleg egyetlen, a British Library által őrzött példány létezik az Egyesült Királyság Web Archívumáról, ezen osztoznak a többi letéti könyvtárral, bár a Skót Nemzeti Könyvtár nemsokára rendelkezik majd egy második példánnyal (Lewis és mások 2021). Teljes gyűjtemények hozzáférhetővé tételére nincs lehetőség, bár kisebb részeket néha a kutatók rendelkezésére bocsátanak. Az Ír Népzenei Archívum terabájtokra rugó anyagot tartalmaz (például fellépésekről készült videófelvételeket). Rengeteg munkával jár ezen felvételek közül néhánynak is az online közzététele, és a másolatok megfelelő minőségéről való gondoskodás (Harkin és O’Connor 2021).

A megőrzést és a hozzáférést biztosító munkafolyamatok közti különbségek a felhasználói élményben is fájó pontokat hoznak létre. Euan Cochrane (digitális megőrzési igazgató, Yale Egyetem Könyvtára) kifejti, hogy a born-digital dokumentumok beszerzése és feldolgozása ömlesztett formában történik. A megőrzési stádiumban a tartalom ellenőrzését végző levéltáros lemezképet készíthet a teljes állományról és eltávolíthatja azt. Ezzel ellentétben az hozzáférést segítő munkafolyamat sokkal tekervényesebb és időigényesebb. *„Ha valaki hozzáférést igényel, [a levéltárosnak] ki kell vennie a fájlokat a lemezképből, megállapítania, mit tartalmaznak, felülvizsgálnia és esetleg még jegyzékelnie is egy keveset, mert még nincsenek eléggé jegyzékelve”* (Cochrane 2021). Röviden, a hozzáférést biztosító munkafolyamatot sokkal nehezebb automatizálni, mint a megőrzésre irányuló folyamatot.

Sok közgyűjtemény számára nagy kihívást jelent egy, a kutatók számára a born-digital anyagokhoz hozzáférést biztosító megfelelő interfész kialakítása, mivel gondoskodni kell arról, hogy a felhasználók ne legyenek képesek a dokumentumokat módosítani, vagy törölni (Hosker 2021). Ahogy a born-digital állományok gondozásának más vonatkozásaiban, a felhasználók digitális fájlokhoz való hozzáféréseinek a felügyelete is magas fokú műszaki képzettséget igényel. Callum McKean (főkurátor, Kortárs Gyűjtemények és Kéziratok, British Library) ezt mondta: *„Nem csupán kurátorokra és műszakiakra van szükség, és persze jó, ha bőségesen áll rendelkezésre idő is, de úgy gondolom, olyan emberek kellene, akik úgymond képesek mozogni e két világ között és tolmácsolni közöttük, hogy hatékonyan végezhesék a feladatot”* (McKean 2021). McKean személy szerint elvégzett egy alkalmazott adat-

tudományi kurzust, hogy a digitális gyűjtemények kezelését segítő programozási eljárásokat tanuljon. Ez a fajta képzettség még szokatlan a közgyűjteményi szakemberek körében. McKean szerint ezen készségek fejlesztése a személyzet körében, vagy ilyen képzettséggel rendelkező személyek felvétele, kulcsfontosságú kellene, hogy legyen az ágazat számára.

Mások, mint például Mark Bell (vezető digitális kutató, Brit Nemzeti Levéltár), úgy vélik, hogy nem életbevágóan fontos, hogy a digitális gyűjteményekkel foglalkozó szakemberek közül mindenki programozói tudással rendelkezzen. Még a levéltári felhasználású mesterséges intelligenciával foglalkozó dolgozóknak sem feltétlenül szükséges programozási nyelvek ismerete. Szükségük van azonban „*az adatkimenetek értelmezésének képességére, legyenek azok akár grafikonok vagy valószínűség-számok, ... illetve numerikusan vagy vizuálisan megjelenített értékek*” (Bell 2021). Összegezve, jelenleg nincs megegyezés abban, milyen formában kellene megvalósulnia ennek a műszaki képzésnek, de az olyan szakemberek, mint McKean és Bell, abban egyetértenek, hogy az ágazat előtt sok tennivaló áll a tudásbázis fejlesztésének tekintetében.

A digitális gyűjteményekhez való hozzáférés jelenlegi szintjei

Adatvédelmi szabályok, az adatok mennyisége és képzettségbeli hiányosságok: ezek a fő akadályok magyarázzák azt, hogy a born-digital gyűjtemények közül miért olyan sok elérhetetlen a kutatók számára. Sally McInnes (különgyűjteményi és gyűjteménygondozási igazgató, Walesi Nemzeti Könyvtár – NLW) megjegyzi, hogy az NLW-ben őrzött emailarchívumok „*csak úgy vannak a hálózaton valahol*”: „*még nem láttunk hozzá a beazonosításukhoz, de majd fogunk*” (McInnes 2021). Ezek a gyűjtemények teljesen rejtve vannak és megismerhetetlenek a kutatók számára. Ugyanígy jártak a Yale Egyetem Könyvtárának rendkívül szenzitív adatokat tartalmazó emailgyűjteményei is. Cochrane példaként veti fel azt a plasztikai sebészt, aki közvetlenül a halála előtt helyezte letétbe az iratait. „*Ez tartalmazta a postafiókját, az emailfiókját, több százezer emaillel, ... közülük sok páciensekre vonatkozó adatokat tartalmaz. Úgyhogy elképzelhetik, mit lehetne ezzel művelni*” (Cochrane 2021).

Még ha egyes born-digital, illetve digitizált gyűjtemények elérhetőek is, a kutatóknak gyakran az őrzés helyszínére kell menniük, hogy az iratokba betekintést nyerjenek – ami a hozzáférést azokra korlátozza, akik elegendő idővel, pénzzel és testi adottsággal rendelkeznek az utazáshoz. A Seven Storiesnak például létezik egy Chris Fulton illusztrátorhoz köthető gyűjteménye, amely Photoshop fájlokat, PDF-eket, JPEG-eket és más fájlformátumokban levő állományokat tartalmaz. A kutatóknak Newcastle városába kell elutazniuk, hogy ezeket a digitális illusztrációkat vizsgálhassák, részben amiatt, mert az őrzést végző intézménynek nincs kapacitása arra, hogy online is elérhetővé tegye őket (McKie 2021). A Transport for London Levéltárban az anyagok kizárólag helyben érhetőek el. Nem minden anya-

got lehet azonban megismerni. Ahogy Tamara Thornhill megállapította: „Az elektronikus rendszereinkben arra van csupán lehetőségünk, hogy nyílttá, vagy zárttá tegyünk egy állományt, nincs olyan opció, hogy valaminek csak a metaadatait adjuk át” (Thornhill 2021). A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a levéltárosoknak nincs lehetőségük középutas megoldásként csak a metaadatokat megosztani, számos dokumentumot felderíthetetlenül hagyva ezzel. A brit webes archívumokra nézve a nem nyomtatott formában keletkezett könyvtári letétre vonatkozó szabályozásokról szóló, 2013-ban kiadott rendelet szintén előírja, hogy a kutatók olyan anyagok kutatása érdekében is az őrzés helyére utazzanak, amelyek korábban az interneten nyilvánosan elérhetőek voltak. A gyűjtemény legnagyobb része a hat letéti könyvtár összesen kilenc telephelyének valamelyikén tekinthető meg: a British Library (London, St. Pancras és Boston Spa), Walesi Nemzeti Könyvtár (Aberystwyth és Cardiff), Skót Nemzeti Könyvtár (Edinburgh és Glasgow), Bodleiana Könyvtár (Oxford), Cambridge Egyetemi Könyvtár, valamint a dublini Trinity College Könyvtára. Ezenfelül valamivel több mint 19 000 weboldalnak – töredéke az Egyesült Királyság szférájába tartozó, nagyjából valószínűleg 5-10 millió weboldalnak – engedélyezte a tulajdonosa, hogy bárhonnan elérhető legyen a UK Web Archive weboldalon keresztül ([anon.] 2021a).¹⁵

A helyzet nagyon különbözik ettől az Egyesült Államokban, ahol az Internet Archívum rendszeresen gyűjt és tesz nyilvánosan elérhetővé weboldalakat. A méltányos felhasználásra vonatkozó jogi szabályzás az USA-ban lényegesen liberálisabb, mint a nem nyomtatott formában keletkezett könyvtári letétre vonatkozó szabályozások az Egyesült Királyságban. Míg a brit jogi keretrendszer erősen korlátozó jellegű a hozzáférés tekintetében, ugyanakkor egyértelmű felhatalmazást is ad a letéti könyvtáraknak, hogy olyan anyagokat gyűjtsenek, amelyek egyébként elvesznének. Egyik interjúalanyunk ezt mondta: „A tény, hogy törvényi megbízatásunk és kötelességünk ezeknek a gyűjtése ... jó dolog, mert a British Library és más hasonló könyvtárak hajlamosak hosszú időtávon gondolkodni és azt hiszem, jó esély van rá, hogy létezünk még 50 év múlva is, 100 év múlva is” ([anon] 2021a). Mások kritikusabban fogják fel a jelenlegi állapotot, amely arra kényszeríti a felhasználót, hogy könyvtári számítógépekről férjen hozzá az Egyesült Királyság web archívumaihoz. William Kilbride (a Digitális Megőrzési Koalíció ügyvezető igazgatója) megjegyezte: „Azok is nagyon kevesen vannak, akik egyáltalán tudják, hogy ez itt van, vagy hogyan tudják kijárni, hogy kutathassák” (Kilbride 2021). Kilbride felfogása szerint nem létezhet megőrzés a hozzáférés biztosítása nélkül, mivel ahhoz alapvetően nélkülözhetetlen, hogy helyesen megértsük a gyűjtemény használó közösség szükségleteit és elvárásait.

A digitizált gyűjtemények esetében az azt végző üzleti vállalkozásokkal kötött szerződések gyakran lehetetlenné teszik, hogy a kulturális intézmények széles kör-

¹⁵ Lásd még <https://www.bl.uk/collection-guides/uk-web-archive> (utolsó letöltés: 2021. november 20.).

ben megosszák a birtokukban levő eredetiktől készült digitális másolatokat.¹⁶ Jellemző, hogy a cégek az általuk készített digitális másolatok elérését fizetőssé teszik. A könyvtárak és levéltárak ingyenes másolatokat kapnak, amelyekhez helyben hozzáférést biztosíthatnak, de nem tehetik ki azokat a weboldalaikra, sem más internetes felületre. *„Lényegében az történik, hogy átruházzuk a saját gyűjteményeinket valaki másra, hogy aztán ne tehesük fel szabadon az internetre”* – mondta Stuart Lewis. A Skót Nemzeti Könyvtár egy másik módszerre tervez áttérni: *„Tulajdonképpen azt próbáljuk velük közölni: Mi végezzük a digitalizációt, és Önök fizetnek nekünk a digitalizáció elvégzéséért, ugyanis gyakorta kiszervezik azt egy harmadik fél számára, és sosem vagyunk igazán elégedettek az általuk végzett munka minőségével. Ezért lényegében igyekszünk megtartani a magunk számára ezt a feladatkört”* (Lewis és mások 2021).

A pandémia különösen rávilágított erre a problémára a digitizált gyűjteményekhez való hozzáféréssel kapcsolatban. Mint egyik interjúalanyunk rámutatott: digitizált kulturális örökségünk nagy részéhez nem volt szabad hozzáférés, még hozzá elsősorban épp digitalizációs megállapodásaink következtében. Habár a könyvtáraknak és a levéltáraknak a jogdíjak formájában bevételi forrásuk származik ezekből az üzleti szerződésekből, *„nem érzékelik annak az anyagnak a tényleges gazdasági értékét”*, amit digitalizációs projektek számára biztosítanak ([anon.] 2021a). A felhasználók korlátozva vannak a digitizált anyagokkal végezhető kutatás módjában is. A metaadatok nem szabad hozzáférésűek, ez pedig leszűkíti a kutatók lehetőségeit az elmúlt nagyjából két évtized folyamán készült digitizált anyagok érdemi minőségének megállapítására.

Amikor a pandémia idején a kulturális intézmények bezárásra kerültek, a kutatóknak (és, az akadémiai kutatók esetében, intézeteiknek is) nem volt más választásuk, mint fizetni a fizetőfalakon keresztül kínált digitális másolatokért. Paul Seaward, a Parlamenttörténeti Bizottság igazgatója rámutatott: egyes, a British Libraryban és a Brit Nemzeti Levéltárban őrzött kulcsfontosságú gyűjteményeket a ProQuest digitizált, *„és ezek csak nagyon drágán ... üzleti célú online felületen keresztül érhetőek el, szóval ez probléma”* (Seaward 2021).

A hozzáféréssel kapcsolatos problémák lehetséges megoldásai

A digitális gyűjteményekhez való hozzáférés problematikájára nem lesz könnyű megoldást találni. Elég csak a nem nyomtatott könyvtári letételre vonatkozó szabályozást példaként felhozni. Számos interjúalany rámutatott, hogy ez a jogszabályi keret nem kielégítő egy olyan korban, amikor az open access vált a fő hajtóerővé. Nem sok értelme van korlátozni a hozzáférést olyan webarchívumokhoz, amelyek

¹⁶ A digitalizációt végző üzleti vállalkozásokkal (különös tekintettel a digitális sajtóarchívumokra) kapcsolatos további információkért lásd Hauswedell és mások (2020), Milne (2002), Smith (2006), Terras (2011) és Gooding (2014).

értékes kutatási eredmények forrásaként szolgálhatnak, amiket aztán a kutatók amúgy is nyílt hozzáférésű folyóiratokban kötelesek publikálni. Még ha a jelen jogi szabályozás szigora enyhülne is, sok kulturális intézmény akkor is inkább a kockázatkerülés mellett maradna. Ez sok olyan kutatót frusztrál majd, akiktől megtagadták, hogy fontos dokumentumokhoz férjenek hozzá. Azon kulturális intézmények, amelyek elszántan őrzik évszázados hírnevüket, különösen nagy kockázatként fogják fel a problémás anyagok kikerülését. *„Olyan szervezet akarunk lenni, amelyben meg lehet bízni. Úgy gondoljuk, már annak számítunk – magas fokú bizalmat élvezünk és meg szeretnénk azt tartani”* – nyilatkozta egy interjúalany ([anon.] 2021a).

Valamennyi digitális gyűjteményt nyílt hozzáférésűvé tenni az interneten mindig is utópia marad, ezért néhány intézmény gyakorlatiasabb megközelítéssel élve, regisztrált felhasználók által igénybevehető virtuális olvasószobákat hozott létre. A Yale Egyetem Könyvtára jelenleg egy online környezet kiépítésén dolgozik, ahol a kutatók a saját számítógépükön futtatott webböngésző segítségével nézhetnek meg korlátozott hozzáférésű tartalmakat. Lehetőségük lesz a saját eszközeiket használni, de az anyagokat nem tudják majd letölteni (Cochrane 2021). A Brit Nemzeti Levéltárnál Mark Bell szintén érdeklődik a különböző hozzáférési szinteket biztosító biztonságos virtuális környezetek iránt. Ehhez számára egy, az Alan Turing Intézettel közösen szervezett webarchívumokra szakosodott adatvizsgáló csoporttal szerzett tapasztalatai szolgáttatják az alapot. Mivel Bell és munkatársai nem szenzitív anyagokkal dolgoztak, az általuk használt virtuális környezet a legalacsonyabb szintű biztonsági besorolással rendelkezett. Ez lehetővé tette számukra, hogy új adathalmazokat vigyenek fel, másoljanak és beillesszenek, és így tovább. Ezek a funkciók fokozatosan kiestek a magasabb biztonsági szinteken. A legmagasabb fokozaton már nem lehetett képernyőmentést készíteni, sem adatot felvinni, sem kivenni. A környezet erősen le volt korlátozva, de még mindig biztosította a felhasználók számára, hogy dolgozhassanak az adatokkal. Bell szerint ez a modell, amely erősen korlátozva a végezhető műveleteket, de hozzáférést biztosít egy számítógéphez, „járható út” a teljesen hozzáférhetetlen adatok problémájának megoldása felé (Bell 2021).

Egyre több intézmény fedezi fel magának a mesterséges intelligenciát és a gépi tanulást, hogy a gyűjteményeit megismerhetőbbé és elérhetőbbé tegye a kutatók számára. A metaadatok automatikus generálása olyan feladat, amelyet át tudnak venni az MI rendszerek. Az Ír Népzenei Archívum ilyenformán dallamok megnevezésére próbálja az MI-t /ML-t használni. Egy, az 1960-as években készült nyitott tekercses magnószalagról másfél óra zenei anyag digitalizálható, ami 50-60 dallamot tartalmaz. Egy többszáz magnótekercset tartalmazó gyűjtemény esetében az MI a dallamokból adathalmazok készítését tenné lehetővé, amelyekhez aztán a kutatóknak hozzáférést lehetne biztosítani (Harkin és O'Connor 2021).

A webarchívumok a gyűjteményeknek egy másik, nagyon minimális metaadatot tartalmazó formáját adják. Ez tartalmazhatja az oldal címét, de semmi mást. A MI /ML képes a weboldalakat tág kategóriákba sorolni, úgymint politika, vagy kultúra. Ez viszont segíti a kutatókat, akik így az őket érdeklő témákra tudnak koncentrálni

([anon.] 2021a). A mesterséges intelligencia ráadásul alkalmazható ellentmondásos metaadatok azonosítására a történeti gyűjteményekben, köztük olyan festmények esetében, amelyekről előbb fénykép készült és később azt digitalizálták. Antoine Isaac (kutatási és fejlesztési igazgató, Europeana) rámutatott, hogy a cél nem a kellemetlen történelmi események elrejtése: *„ha van egy festményünk, ami rabszolgákat ábrázol, nem leszünk képesek eltitkolni a tényt, hogy létezett rabszolgaság”* (Isaac 2021). A megosztó fogalmakkal kapcsolatos növekvő tudatosság azonban a gyűjteménysmertető írásának új módjaihoz vezethet – egy olyan korban, amikor egyes múzeumok nekiláttak a kiállított műtárgyaik címének módosításához, például, hogy az a rabszolgaságba vetett személy egyéniségét emelje ki.

Az MI/ML egy másik felhasználási módja a fájltypusok meghatározása. Santhilata Venkata (digitális megőrzési specialista, Brit Nemzeti Levéltár) megjegyezte, hogy a munkahelyén gyakran kapnak sérült adatállományú szöveges fájlokból álló dokumentumokat. A mesterséges intelligencia képes automatikusan megvizsgálni a fájl tartalmát és megállapítani a fájl típusát, ami ugyancsak hasznos a digitális megőrzés és hozzáférés tekintetében (Venkata 2021).

A metaadatok javítása és a fájltypus-megállapítás természetesen nagyon fontos, de az MI/ML talán legfontosabb levéltári alkalmazási lehetősége a szenzitív anyagok azonosításának képessége. A szenzitivitási vizsgálat már jelenleg is működő funkciója az ePADD-nak, a Stanford Egyetem Különgyűjteménye és Egyetemi Levéltára által fejlesztett ingyenes nyílt forráskódú szoftvernek, ami támogatja a történeti értékű e-mail archívumok felmérését, feldolgozását, megőrzését, felderítését és továbbítását. Azonban nincs mindenki meggyőződve arról, hogy az ePADD Natural Language Processing funkciója elegendő lenne a problémás és problémamentes anyagok szétválogatására. Callum McKean, aki Wendy Cope brit költő archívumát gondozta, ezt mondta: *„Belefutsz olyan dolgokba, amiket az ePADD problémás-ként jelöl, mint például a kábítószerhez sorolt bevásárlólistája, mivel gombát vásárolt és ... a szótár szerint a gomba szó kábítószernek minősül, szóval elég sok a téves riasztás”* (McKean 2021). Ellentétképpen az ePADD szokott problémamentes minősítést is kiadni tévesen, mivel Cope igencsak személyes információkat közöl más írókkal kapcsolatban kódolt formában, amin a gép képtelen átlátni.

A könyvtári és a levéltári mesterséges intelligencia, illetve gépi tanulás kapcsán lényeges, hogy a felhasználók hallassák a hangjukat és befolyást gyakoroljanak a gyűjteményekhez való hozzáférés, valamint használatuk módjára. Mint láttuk, a könyvtáros és levéltáros szakemberek az MI/ML-t használhatják metaadatok kinyerésére, vagy a katalogizálási és a karakterizálási műveletek segítésére. A szenzitív és nem szenzitív dokumentumok megkülönböztetése szintén lényeges alkalmazása ennek az új technológiának. A mesterséges intelligenciát és a gépi tanulást azonban a kutatók is használhatják, hogy hatalmas mennyiségben tudjanak dokumentumokat (például webarchívumokat) kielemezni. Ezek a technológiai vívmányok megkívánják az adatokhoz való hozzáférést. Hozzáférés nélkül nem valósulhatnak meg a tudás új formái.

Míg az MI-ben és az ML-ben megvan a képesség, hogy segítséget nyújtson olyan feladatokban, mint a szenzitivitas-vizsgálat és a metaadat-címkézés, a technikai vívmányok önmagukban oldják meg a hozzáférés problémáját. A szerzői jogi és adatvédelmi korlátok képesek megbénítani a digitális szellemi tulajdonhoz való hozzáférést szolgáló rendszereket. Lehetséges, hogy ezek a törvények egyszer odáig fejlődnek majd, hogy elősegítsék a nem különösebben szenzitív, vagy bizalmas dokumentumokhoz való nyílt hozzáférést. Nagy-Britannia nemzeti adatstratégiája hangsúlyozza, hogy az adatnak a *„megfelelő módon hozzáférhetőnek, mobilisnak és újra felhasználhatónak kell lennie”*.¹⁷

Ez a stratégia megállapítja, mi az Egyesült Királyság számára a legjobb módszer az adat hatalmának felszabadítására. A brit kormánynak a mesterséges intelligenciát és az adattudományt a jobb adathozzáférés érdekében kulcsprioritásként kezelő álláspontja határozza meg a brit MI Tanács MI Ütemtervének¹⁸ és az UKRI (UK Research and Innovation – a brit tudományos kutatás támogatását szolgáló nemzeti finanszírozási ügynökség) MI Ütemtervének¹⁹ (mindkettőt 2021 elején adták ki) szövegét is. Különösen az UKRI Ütemterve hangsúlyozza ki az „adatokhoz való gyenge hozzáférés” problémáját és a tudományágakon (elsősorban a bölcsészet- és a természettudományok között) átívelő kutatások bővítésének szükségességét.

A „digitális sötét kor” bekövetkezte miatti növekvő aggodalmak az Egyesült Királyságban és Írországbban a Digital Preservation Coalition (Digitális Megőrzési Szövetség – DPC) létrehozását eredményezték két évtizeddel ezelőtt. Azóta ez több mint 100 tagintézményből álló globális szervezetté nőtt ki magát. A figyelmet a megőrzés felől a hozzáférés irányába mozdítva, az általunk javasolt globális felhasználói közösség, levéltárosokkal, könyvtárosokkal és más szakemberekkel együttműködve közösen gyakorlati megoldásokat dolgozhatnak ki a „sötét” archívumok problémájára. Ez a közösség felhívhatná a figyelmet a hozzáférést a jogi szabályozások formájában nehezítő számottevő korlátokra – például a szerzői jogi törvények szigorának enyhítése és a kutatókra vonatkozó jogi mentességek bővítésének érdekében folytatott lobbitevékenységgel. A közösség emellett kampányolhatnak digitalizálásra fordítható további forrásokért és szerzői jog alóli mentesülésért is. Ahogy a Brit Nemzeti Levéltár munkatársa, Mark Bell állítja: *„kifejezetten fontos lesz, hogy közösségként foglalkozzunk mindezen kihívásokkal... Akár az elképzelésekről, vagy magáról a technológiáról, akár a platformokról vagy csupán módszerek vagy adatok megosztásáról van szó, úgy gondolom, széleskörű megosztásra van szükség”* (Bell 2021).

¹⁷ <https://www.gov.uk/government/publications/uk-national-data-strategy> (utolsó letöltés: 2021. november 18.).

¹⁸ <https://www.gov.uk/government/publications/ai-roadmap> (utolsó letöltés: 2021. november 18.).

¹⁹ <https://www.ukri.org/about-us/what-we-do/strategies-and-reviews/ai-review-transforming-our-world-with-ai> (utolsó letöltés: 2021. november 18.).

Hivatkozások:

- [Anon.] (2020): A szerző által 2020. november 20-án készített interjú.
- [Anon.] (2021a): A szerző által 2021. május 27-én készített két interjú.
- [Anon.] (2021b): A szerző által 2021. május 28-án készített interjú.
- Baldock S. (2020): Wendy Cope's email archive at the British Library, presentation at the conference archives, access and AI: working with born-digital and digitised archival collections. [https:// www.poetrysurvival. com/ program me-aracai-conference/](https://www.poetrysurvival.com/programme-aracai-conference/) (utolsó letöltés: 2021. november 17.).
- Bearman D. (1994): Managing electronic mail. *Archives and Manuscripts* 22: 28–50. <https://publications.archivists.org.au/index.php/asa/article/view/8385/8379> (utolsó letöltés: 2021. július 12.).
- Bell M. (2021): A szerző által 2021. május 27-én készített interjú.
- Cochrane E. (2021): A szerző által 2021. május 26-án készített interjú.
- Cook T. (1994): Electronic records, paper minds: the revolution in information management and archives in the post-custodial and post-modernist era. *Archives and Manuscripts* 22: 300–28. <https://publications.archivists.org.au/index.php/asa/article/view/8433/8427> (utolsó letöltés: 2021. július 12.).
- Cordell R. (2020): Machine learning + libraries. Library of Congress, Washington, D.C. [https://labs.loc.gov/static/labs/work/reports/Cordell-LOC-ML-report. pdf?loclr=blogsig](https://labs.loc.gov/static/labs/work/reports/Cordell-LOC-ML-report.pdf?loclr=blogsig) (utolsó letöltés: 2021. július 14.).
- Elder J., Hay D.: (2021): A szerző által 2021. május 28-án készített interjú.
- Gondek A. (2021): A szerző által 2021. május 20-án készített interjú.
- Gooding PM (2014): Search all about it : a mixed methods study into the impact of large-scale newspaper digitisation. University College London (University of London), Ph.D.
- Greene M., Meissner D. (2005): More product, less process: revamping traditional archival processing. *American Archivist* 68:208–263. <https://doi.org/10.17723/aarc.68.2.c741823776k65863>
- Harkin T., O'Connor L. (2021): A szerző által 2021. május 20-án készített interjú.
- Hart T.R., de Vries D., Mooney C. (2019): Australian law implications on digital preservation. In: Presentation at the IPRES conference.
- Hauswedell T., Nyhan J., Beals M.H., Terras M., Bell E. (2020): Of global reach yet of situated contexts: an examination of the implicit and explicit selection criteria that shape digital archives of historical newspapers. *Archival Science* 20:139–165. <https://doi.org/10.1007/s10502-020-09332-1>
- Hosker R. (2021): A szerző által 2021. május 19-én készített interjú.
- Isaac A. (2021): A szerző által 2021. május 28-án készített interjú.
- Jaillant L. (2019): After the digital revolution: working with emails and born-digital records in literary and publishers' archives. *Archives and Manuscripts* 47:285–304. <https://doi.org/10.1080/01576895.2019.1640555>

- Johnston J.A., Wallace D.A., Punzalan R.L. (2019): Messages sent, and received? Changing perspectives and policies on US federal email as record and the limits of archival accountability. *Archival Science* 19:309–329. <https://doi.org/10.1007/s10502-019-09318-8>
- Keating D., Finegan J. (2021): A szerző által 2021. május 28-án készített interjú.
- Kilbride W. (2021): A szerző által 2021. május 19-én készített interjú.
- Kirschenbaum M., Ovenden R., Redwine G. (2010) Digital forensics and born-digital content in cultural heritage collections. *CLIR*. <https://www.clir.org/pubs/reports/pub149/> (utolsó letöltés: 2021. július 12.).
- LeClere E. (2018): Breaking rules for good? How archivists manage privacy in large-scale digitisation projects. *Archives and Manuscripts* 46:289–308. <https://doi.org/10.1080/01576895.2018.1547653>
- Lewis S., Hamilton G., Rigden S. (2021): A szerző által 2021. május 19-én készített interjú.
- Martínez-Cardama S., Pacios A.R. (2022): National archives' priorities: an international overview. *Arch. Sci.* 22:1–42. <https://doi.org/10.1007/s10502-021-09367-y>
- McInnes S. (2021): A szerző által 2021. május 26-án készített interjú.
- McKean C. (2021): A szerző által 2021. május 28-án készített interjú.
- McKie K. (2021): A szerző által 2021. május 28-án készített interjú.
- Meissner D., Greene M. (2010): More application while less appreciation: the adopters and antagonists of MPLP. *J. Arch. Organ.* 8:174–226. <https://doi.org/10.1080/15332748.2010.554069>
- Milne R. (2002): The research support libraries programme, the distributed national collection, and the importance of cross-sectoral collaboration. In: McKitterick D (ed.) *Do we want to keep our newspapers?* pp. 81–85.
- Moravec M (2017) Feminist research practices and digital archives. *Australian Feminist Studies* 32:186–201. <https://doi.org/10.1080/08164649.2017.1357006>
- Peltzman S., Dietz B., Butler D., Walker P., Farrell J., Arroyo-Ramirez E., Macquarie C., Bolding K., Helms A.M., Venlet J. (2020): Levels of born-digital access. Digital Library Federation (DLF) part of the Council on Library and Information Resources (CLIR), Alexandria, VA. <https://osf.io/r5f78/> (utolsó letöltés: 2021. július 12.).
- Prom C. (2019): *Preserving Email*, 2nd Edition. Digital Preservation Coalition. <https://doi.org/10.7207/twr19-01>
- Ross S., Gow A. (1999): *Digital archaeology: rescuing neglected and damaged data resources: a JISC/NPO study with the Electronic Libraries (eLib) Programme on the preservation of electronic materials*. Library Information Technology Centre, London.

- Schmidt J., Ardam J. (2014): On Excess: Susan Sontag's Born-Digital Archive. Los Angeles Review of Books. <https://lareviewofbooks.org/article/excess-susan-sontags-born-digital-archive/> (utolsó letöltés: 2021. július 14.).
- Seaward P (2021): A szerző által 2021. május 28-án készített interjú.
- Seles A (2021): A szerző által 2021. május 28-án készített interjú.
- Smith N. (2006) Digitising documents for public access. In: MacDonald L. (ed.) Digital heritage: applying digital imaging to cultural heritage. Butterworth-Heinemann, Oxford, pp. 3–32.
- Terras M. (2011) The rise of digitization: an overview. In: Rikowski R. (ed.) Digitisation perspectives. Sense Publishers, Rotterdam, pp. 3–20.
- Thornhill T. (2021): A szerző által 2021. május 27-én készített interjú.
- Venkata S. (2021): A szerző által 2021. május 21-én készített interjú.

Lise Jaillant vezető tanár (egyetemi docens) a Loughborough Egyetem Digitális Bölcsészeti Tanszékén. Fő kutatási területe a publikációtörténet és a digitális bölcsészet. Az elmúlt öt évben tapasztalatot szerzett a born-digital archívumok és azok megőrzéssel/hozzáféréssel kapcsolatos problémáinak területén. 2020 óta három, a levéltárak és mesterséges intelligencia témájában futó, külső finanszírozású projekt vezető kutatója: (1) „EyCon (Vizuális MI és a korai háborús témájú fotográfia)”, (2) „AEOLIAN: Mesterséges Intelligencia a Kulturális Szervezetek részére”, (3) „AURA (Az Egyesült Királyság és Írország levéltárai és az MI): összehozni a digitális bölcsészetet az informatikusokkal és a többi szakmával a kulturális javak elérhetővé tétele érdekében”. E nemzetközi projektek célja az, hogy a kutatók digitizált és born-digital archívumokhoz könnyebben hozzáférhessenek és hogy olyan innovatív kutatási módszereket vezessenek be az archív adatok elemzéséhez, mint az AI.

Fordította: Túrke Gábor

EREDETIBEN MEGŐRZÉS VAGY DIGITALIZÁLÁS?*

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.6>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 145–151.

Ez még nem digitalizált – vagy ki lehet ezt dobni? Bizony így kellene a levéltáros hölgyeknek és uraknak kérdeznük, ha a Szász Tartományi Számvevőszék álláspontja érvényesülne. A számvevőszék már a 2003-as éves jelentésében követelte a tartományban jogszabályban rögzített, eredetiben történő megőrzési kötelezettség eltörlését: „Az állományok jelentősen csökkentendők. [...] A hatályos levéltári törvény¹ kivétel nélkül az iratanyag eredetiben történő megőrzését rendeli el. Aminek az a következménye, hogy jelentősek az állományvédelmi költségek. A szász levéltári törvény^b (SächsArchivG) ehelyett olyan kötelezettségeket kell alkotni, amelyek a maradó értékű információknak – ha csak nincs szó különleges okokból, egyedi esetben eredetiben történő megőrzésről – az egyéb módon történő tárolhatóságát lehetővé teszik, amiket levéltári értelemben eredetinek kell majd tekinteni, miközben a korábbi, eredetiben őrzött iratok kiselejtezendők és megsemmisítendőek lennének. Ilyen jellegű szabályozók már más tartományok levéltári törvényeiben tetten érhetők (Bajorország, Saarland, Schleswig-Holstein). A levéltári igazgatástól eltérő módon az SRH [Szász Tartományi Számvevőszék] abból indul ki, hogy ilyen módon a maradandó értékű iratanyag mennyisége nagyon jelentős mértékben csökkenthető. Általában más tároló típusok lennének használandók, és az iratanyag eredetiben történő megőrzését annak minden kihatásával a raktári kapacitásra, az állományvédelemre és a restaurálásra kivételnek kell tekinteni.”

Szászországban a számvevőszéki indítvány mostanáig még nem vezetett sikerre. Húsz évvel később is azt írja elő a szászországi levéltári törvény [SächsArchivG] 8. § (3) bekezdése – ugyanúgy, mint a brémai levéltári törvény [BremArchivG] 4. § (1) bekezdése –, hogy a maradandó értékű irat a keletkezési formájában őrzendő meg, miközben más tartományok levéltári törvényei vagy nem tartalmazznak kifejezetten előírást a formátumra, amiben a maradandó értékű iratanyag megőrzén-

* Az írás eredeti címe és megjelenési helye: Originalerhalt oder Digitalisierung? ARCHIV. theorie & praxis. Hrsg. Landesarchiv Nordrhein-Westfalen. Duisburg, Heft 01, 2024. 19–23. A füzet súlyponti témája ennek a konkrét tanulmánynak a címével megegyezően Originalerhalt oder Digitalisierung? – vagyis azt taglalják a tanulmányok, hogy a levéltárakban a digitalizálás milyen szereppel bír, hol vannak az esetleges határai, a kötet egyik tanulmánya a magyarra fordított mű. A szerző Prof. Dr. Reinold Schmücker, a Münsteri Egyetem filozófiai tanszékének az alkalmazottja, a „Hozzáférés a kulturális javakhoz a digitális átalakulás korában” kutatási csoport tagja. A fordítást a jogtulajdonos engedélyével közöljük.

¹ Szászországi levéltári törvénye.

dő,² vagy – mint a szövetségi levéltári törvény – kifejezetten megengedik a hozzáférés megkönnyítése érdekében a maradandó értékű iratanyag digitalizálását, anélkül, hogy kifejezetten engedélyeznék a digitalizált állomány megsemmisítését,³ vagy a digitális formában történő megőrzést engedélyezik⁴ (sőt szórványosan azt mint kötelező formátumot elrendelik),⁵ és az eredeti iratok megsemmisítését az átadásra kötelezett szervek hozzájárulásával⁶ vagy a nélkül⁷ kifejezetten megengedik.

Mindezek a levéltárakra vonatkozó jogszabályi előírások egyformán szakszerűek-e? Ennek az elfogadását már a jelentős sokrétűség sem engedi meg. Ahol különböző, sőt ellentétes rendelkezések vannak, valószínűleg nem feltételezhető, hogy az összes kérdéses rendelkezés szakszerű lenne. Hogy mit kellene – ideális esetben – a mai társadalom digitális átalakulásának feltételei között a levéltáraknak jogszabályi úton megengedni vagy ajánlani? Tartsák meg elvből a levéltárak a digitalizált iratok eredetijét és e cél érdekében adott esetben restauráltassák is őket? Egy filozofikus megjegyzés a pálya széléről nem adhat végleges választ. Mindenesetre a vitához hozzájárulhat az eredeti tárgyak státuszára és jelentőségére vonatkozóan néhány olyan gondolat, amely a műtárgyfilozófiai kutatásban viszonylag széles körű konszenzust élvez. Három szempontra szorítkozom:

- egy mesterséges alkotásnak (*artefakt*) az eredetivel széles körben elterjedt azonosítása, ami nem szolgálhat érvként az eredeti megtartása mellett,
- a veszély, amelyet a történeti dokumentumok jelentésének szemantizációs szűkítése okozhat,
- egy eredeti példánynak mint mércének a gyakorlati jelentősége annak eldöntésére, hogy egy tárgy egy meghatározott műtárgy példánya-e vagy sem.

Egy dokumentum eredeti példánya is csak egy példány – avagy: hogyan nem támasztható alá, hogy levéltári iratok másolatait eredetiben is meg kellene tartani

A mindennapokban nem ritkán hajlunk arra, hogy egy műalkotás példányát tekintjük magának a műalkotásnak. A képzőművészet néhány műve – mint például a festmények vagy a szobrok – tekintetében még a szakértők között is alig van kéttség afelől, hogy egy mű eredeti példánya és maga a mű egymástól nem különböz-

² Baden-Württemberg, Berlin, Hamburg, Alsó-Szászország vagy Nordrhein-Westfalen levéltári törvénye.

³ Brandenburg, Szász-Anhalt és Thüringia levéltári törvénye.

⁴ Bajorország, Mecklenburg-Vorpommern, Saar-vidék vagy Schleswig-Holstein levéltári törvénye.

⁵ Rheinland-Pfalz levéltári törvénye – 9. § (1) bek. 2. és 3. pont – csak a különös kulturális vagy okirati bizonyító értékkel nem bíró iratokra nézve írja elő a másolati formában megőrzési kötelezettséget.

⁶ Bajorország, Rheinland-Pfalz, Saar-vidék vagy Schleswig-Holstein levéltári törvénye.

⁷ Mecklenburg-Vorpommern levéltári törvénye.

tethető meg. Altdorfer *Alexanderschlacht* című műve számukra az a fizikai dolog, ami Münchenben az Alte Pinakothekban ki van függesztve. Ha ezzel szemben azzal érvelünk, hogy egy regény eredeti kézírata vagy egy szimfónia eredeti kottája, amelyet a zeneszerző saját kezűleg írt, aligha azonosítható magával a regénnyel vagy szimfóniával, akkor ők örömmel ragaszkodnak ahhoz az állásponthoz, hogy egyes művészeteknek éppen az a sajátosságuk, hogy a művekből nem csak egy egyedi, az eredeti példány létezhet. A Harvard filozófusa, Nelson Goodman, aki már doktoranduszként művészeti galériát vezetett, ezt a nézetet az autográf és az allográf művészet⁸ elvi szinten nagyon erősen megkülönböztetésével filozófiai magasságba emelte. Ezért nem fogadható el az, hogy egy műalkotást csak az eredeti változatában tekintjük az adott műalkotásnak. Azt azért mégsem állítjuk, hogy egy több kiadásban közzétett szimfónia már nem létezik, mert annak az eredeti partitúrája elégett; azt is természetesnek vesszük, hogy olvastuk az adott regényt – vagy éppen egy levéltárban őrzött iratot –, habár nem eredetiben, hanem az iratnak egy nyomtatott vagy internetről letölthető digitalizált példányát.

A digitalizálás megtanít minket arra, hogy az autografikus művészetek egyes műveiből is létezhet az eredetin kívül több példány. Mivel a digitalizálás lehetőséget nyújt a képzőművészet komplex műveiből olyan másolatokat készíteni, amelyek az eredeti művel korábban nem ismert azonosságot mutatnak. Bár a szakemberek képesek megkülönböztetni az ilyen másodlagos példányokat egy műalkotás eredetijétől, az eredeti is, mint a többi példány, példánya ugyanannak a műalkotásnak. A műalkotásfilozófiában ma ezért messzemenően konszenzus van abban, hogy a műalkotások azok eredeti példányaival nem azonosak. Egy levéltári irat egyre inkább – ahogy minden más műalkotás –, ahogy a filozófia nevezi, egy „entitástípus”, amelyből az eredeti egy bizonyos szempontból kitüntetett példány („token”), és amelyből nem csak az eredeti példány, hanem több példány is létezhet.

Ezzel a megállapítással, ami a további megfontolások nagyon is fontos alapjául szolgál, e helyen természetesen felesleges munkát végzek: Minden levéltár, amely eredeti iratokat digitalizál – vagy róluk (fotó)másolatot készít – és az adott irathoz a digitalizátum vagy a fotómásolatok által biztosítja a hozzáférést, indirekt módon osztja ezt a nézetet. A levéltári eredeti iratok megőrzésének vitájára vonatkozóan van ennek egy fontos konzekvenciája: hogy a Szász Számvevőszék elképzelésével, amely a levéltárat a jövőben papírállományokban szegény intézményként képzei el, és keresi a módját, hogyan selejtezze ki és semmisítse meg az eredeti anyagú iratokat – ha csak nincs szó különleges okokból, egyedi esetben eredetiben történő megőrzésről –, ellenkezzünk, alaposabb indokokra van szükségünk, mint hogy egy

⁸ Az autográf művészetben a konkrét példány anyagi létrejöttének folyamata szerves részét képezi a mű jelentőségének, és ennek megfelelően különbség tehető másolat, hamisítvány, reprodukció és eredeti között, lásd szobrászat, festészet, építészet. Az allográf műalkotások – például az irodalmi művek, zeneművek kottái – esetében a műalkotás és a műalkotás másolatai között nem tehető értelmes különbség, ha a jelek sora változatlan, a műalkotás minden teljes szövegű példánya egyenértékű egymással.

dokumentum és az eredeti példánya anyagának nem perdöntő azonosítását elvégezzük.

A történeti dokumentumok jelentésének szemantizációs szűkítése ellen – avagy: miért veszélyezteti a minőségi történeti kutatást a digitalizált levéltári iratok eredeti példányairól történő lemondás

Az eredetiben történő megőrzés melletti erős érv akkor kerül előtérbe, ha emlékeztetjük magunkat, hogy a levéltárak – legalábbis amelyeknek az őrzési gyakorlatait levéltári törvények szabályozzák – eredetileg semmiképpen, de prioritásukat tekintve sem jogszolgáltatási célokat szolgálnak. Ezeket a közlevéltárakat a legintenzívebben a történész hölgyek és urak használják, habár ezt alátámasztó statisztikákat nem találtam. Az eredetiben történő megőrzés szükségének kérdése szempontjából ez azonban fontos, mert a történeti megértés nem pusztán az információ felfogására irányul. Még egy, a levéltári iratoknak a jogszolgáltatási célokat szolgáló értelmezése sem elégedhetne meg minden esetben azzal, hogy egy speciális információt – amelyre egy vitás esetben éppen szükség van – egy szó szerinti szövegből pusztán csak kiemeljen; a levéltári iratok iránt mutatott jogi érdeklődés azért általában ezzel ki is merül.

A történeti megértés ezzel szemben általában nem a szavak értelmének – adott esetben szak- vagy közigazgatásban használatos jelentésének – felfogásával valósul meg. A levéltári iratok csak akkor képesek a történettudományi értelmezések alapjává válni, ha a szavakból eredő jelentések – vagy mindenkor nem nyelvi sajátosságok – egy létrejötti, befogadási környezetre vonatkoztathatók, amely azokat egy tágabb értelemben teszi értelmezhetővé, mint azt egy, pusztán szó szerinti megfeleltetés tenné. Egy nagyon leegyszerűsített példa, amely egyúttal azt képes megmutatni, hogy adott körülmények között egy, pusztán a szavak jelentésére korlátozott értelmezés nem elégíti ki a jogszolgáltatási célokat sem, szolgáljon magyarázatul. Valaki tudományos kutatóként azt olvassa egy dokumentumban, hogy A. csak azzal a feltétellel fog örökölni, ha a B. testvére „pad-ajánlatát” magára vonatkozóan elfogadja. A szándék még akkor sem érthető, értékelhető valójában megfelelően, ha a dokumentumban minden szó jelentése felfogható, ha nem tudja azt a kutató, hogy a „pad-ajánlat” a vonatkozó dokumentum a speciális történeti környezetben egy évszázados pad tulajdonának az átruházására vonatkozik, amitől B. ugyan megszabadulna, de azt – mint családi örökséget – az örökhagyó meg akarja őriztetni. Ahogy ez esetben talán egy másik levéltári irat – egy levél, amelyben B. közli ajánlatát A.-val – történeti megértést biztosít, lehetséges, hogy ez a megértés egy másik esetben csak akkor sikerülhet, ha az eredeti anyag szemrevételezhető, például, ha egy papír – amire valamit írtak – alapos vizsgálata teszi csak lehetővé egy évszázadosnak hitt okirat későbbi időkben mestéri módon elkészített hamisítványként leleplezését.

Az ilyen és ehhez hasonló példák túlságosan hangsúlyozhatják az „abduktív (következtetések levonására alkalmas) nyomolvasások” és a szinte bűnügyi kutatá-

sok jelentőségét a történeti megértésre vonatkozóan. Megítélésem szerint azonban azt a megállapítást támasztják alá, hogy a digitalizált levéltári iratok eredeti példányairól történő lemondás a történeti dokumentumok egy jelentéstanira szűkített értelmezését támogatná és a történeti kutatás minőségét veszélyeztetné.

Az eredeti példányok mércefunkciója – vagyis: miért nem csak a fontos, hanem lehetőleg minden, esetlegesen vitára okot adó digitalizált levéltári iratot lenne szükséges eredetiben is megőrizni

Habár semelyik műalkotás sem teljesen azonos az eredeti példányával, minden egyes műalkotás eredeti példányának különös jelentősége van. Günther Patzig egy szép metaforájával úgy is mondhatjuk, hogy magát a műalkotást egy meghatározott fizikai dologról „formázzuk meg”. Ez érvényes a levéltári iratra is. Sok példány létezhet belőlük: az eredeti, egy-egy vagy több (fotó)másolat, egyéb másolatok, digitalizált példány. Hogyan állapítjuk meg, egy adott dolog – nevezzük el $E_{a?}$ -nek – például egy másolat vagy digitalizátum – az „A” megnevezésű levéltári dokumentumot „fedi le” (vagy esetleg nem egy másik műalkotás-e)? „Megkérdezzük”, ha ez a metaforikus beszédforma megengedett, az „A” eredetijét, nevezzük E_{a1} -nek. Pontosabban mondva: egyfelől megvizsgáljuk, hogy a kérdéses $E_{a?}$ dolog vagy maga az E_{a1} eredetije-e, vagy keletkezésének történetét tekintve az E_{a1} eredetijével rokonságot mutat-e. Amennyiben egyik sem igaz, akkor nem az „A” egyik másolatáról van szó: a „B” levéltári irat egyik digitalizált példánya – amennyiben az nem az „A” levéltári iratnak az eredeti példánya – nem lehet az „A” levéltári irat példánya.

Az E_{a1} -gyel keletkezéstörténetileg fennállott rokonság azonban ahhoz nem elegendő, hogy $E_{a?}$ az „A” egyik példánya legyen. Világossá válik a dolog, ha elfogadjuk, hogy „A” egy olyan okirat, amivel egy feladatot ruháznak át: az E_{a1} egyik, a feladatát ruházás visszavonását tartalmazó megjegyzéssel ellátott másolata keletkezéstörténetét tekintve E_{a1} -gyel rokonságot mutat, de nem az „A” egyik példánya. Az $E_{a?}$ -nek teljesítenie kell egy másik feltételt, hogy „A” példánya lehessen: az eredetivel teljesen azonos sajátosságokat kell mutasson, vagyis úgy kell létrejönnie, hogy azt az E_{a1} -gyel teljesen azonos értékűnek tekinthessük. Mivelhogy egy műtárgy eredeti példánya általánosan elfogadott módon úgy kell elkészülnie, ahogyan a vonatkozó műalkotás egy példányának kell elkészülnie. Az eredeti azért a valódi mérce, mert annak alapján ítéltethető meg, hogy egy adott objektum olyan sajátosságokkal készült-e el – mint amilyenekkel egy meghatározott műalkotás példányának el kell készülnie –, vagy nem. Ha az eredeti elveszik, visszanyúlunk ahhoz a valószínűleg hasonló körülmények között létrejött másodlagos példányhoz, amennyiben tudni akarjuk, hogy egy tárgy, amelyről kérdéses, a vonatkozó műalkotás egyik példánya-e, az ehhez szükséges sajátosságokat fel tudja-e mutatni. Egy másodlagos példány át tudja venni az eredeti mércefunkcióját, ha az összetört, elveszett vagy megsérült. Szükséges esetben azt a másodlagos példányt, amely az

eredetit a legjobban megközelíti, annak pótlására kiválasztjuk. Ha az eredetit ismételtén sértetlenül fellelnénk, ismételtén hozzárendelnék a mérce szerepét.

Megítélésem szerint ezek a kissé elvinek hangzó szempontok azon kérdés megválaszolásánál esnek döntő súllyal latba, hogy a digitalizált levéltári iratok eredetijét is meg kellene-e őrizni? Mivel a digitalizálás nem csak a történeti szempontból példátlanul tökéletes és példátlanul könnyen – akár háromdimenziós formában – készíthető másolatoknak egyengette az útját, hanem megteremtette a lehetőségét az éppúgy példátlanul tökéletes és könnyen előállítható digitális másolathamisítványoknak is. Nemcsak a fényképmásolatok készítésének olyan mélységű manipulációja vált lehetővé, amely még néhány éve szinte elképzelhetetlen volt („deep-fakes”),⁹ hanem a műalkotások hamisításának a tökéletessége olyan fokúvá vált, ami mind nehezebbé teszi a hamisítványok felismerését. Emellett a hamisítványok könnyebben és jelentős ráfordítási költségek nélkül tömegében forgalomba hozhatók, mint korábban bármikor.

A manipulációs veszély növekedett egyes országok, sőt az egész világ lakosságának nagy részére nézve a tények tekintetében tett hamis állítások tömeges elterjedésével, és az egyeseknek nem tetsző tényhű állításokban történő kételkedés ma már láthatóan világszerte és nemzeti szinten is a hatalomkiterjesztés és a hatalom-megtartás mind gyakrabban és felettébb sikeresen alkalmazott stratégiája lett. A történelmi iratok eredeti példányait őrző, megbízható intézményeknek ennek fényében a hiteles iránytű szerepe jut, hogy lehető legjobban legyenek képesek hitelesíteni, visszaadni a képben vagy szövegesen kifejezett dolgok igazságtartalmát, ha azt harmadik fél szándékosan megkérdőjelezi.

Ezért ezeket megsemmisíteni számomra ma kevésbé tűnik bölcs dolognak, mint valaha. Még ha bizalmunk is lehetne a digitális hosszú távú megőrzésre kifejlesztett technológiák és szoftverek tartós megbízhatóságában, biztonságában és rendelkezésre állásában, a digitalizált formában őrzött másodlagos példányoknak legelőször ki kell érdemelniük a társadalom széles körű elismerését, hogy a tények igazolására alkalmas bizonyítóeszközök – amelynek ma a papír eredetijük örvend –, azért, hogy egyszer majd átvehessék a hiteles iránytű szerepét. Míg ez megvalósul, kevés indok szól amellet, hogy csak a különösen jelentős digitalizált levéltári iratokat tartsuk meg eredetiben is. Éppen ellenkezőleg, mindinkább fontos lehet azokat a digitalizált levéltári iratokat eredetiben is közrebocsátani, amelyek az elvileg tényként kezelt állítások igazságáról folytatott vitában a hamis tényállításokkal szemben tanúskodni tudnak. A széles körű hatásuk azonban csak akkor érvényesül, ha az interneten könnyen és ingyenesen hozzáférhetők. Ha ugyanis valami eredetiben is megvan és ennél fogva az igazságot megtámadhatatlanul bizonyítja, a közösségi média és tömegmédiá fórumai előtt csak akkor mutatható be mint bizonyíték, ha az lehetséges bizonyító eszközként elegendően ismert és elismert. Eredetiben történő megőrzés nélkül a lehetséges bizonyító eszköznek a hiteles

⁹ Mesterséges eszközzel előállított valódinak látszó hamisítványok.

iránytű szerepe hiányozna, hiszen ez adja bizonyító erejének az erősségét. Digitalizálás nélkül azonban hiányozna a könnyű hozzáférhetősége, amelyből származik az az általános ismertség, amelynek köszönhetően egyáltalán szóba jöhet bizonyító eszközként. Az „eredetiben történő megőrzés vagy digitalizálás?” kérdését ezért rosszul van feltéve. Mindkettőre szükség van.

Fordította: Szabó Attila András

EGY LEVÉLTÁRI SEGÉDLET ÚJ ÚTJAI A MÁSZ 1944–2017 online lexikon létrejötte és jövőbeli lehetőségei

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.7>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 153–160.

2025-ben az egyén tájékozódása az információs digitalizált világban egyre inkább a mesterséges intelligencia (MI) által vezérelt csevegőprogramok irányába tolódott, amelyet az online keresőprogramok használata előzött meg. A végeláthatatlan információk közötti szűrés nem lehetetlen, azonban a kritikus gondolkodás és a kényelem közötti döntés az utóbbi javára billen, amit a rendszeren belül az ott reklámozó vállalatok is elősegítenek. A találatok között érdemi különbséget emellett legfeljebb a kattintásszám tud módosítani. Ezáltal felértékelődik a hiteles adatforrás ebben az információtengerben.

A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) pedig a küldetésnyilatkozata alapján releváns és nélkülözhetetlen memóriaintézményként kívánja az információs társadalmat szolgálni mint az ország demokratikus intézményrendszerének része és a nemzeti kulturális örökség őrzője.¹ Ehhez szorosan kapcsolódik a 2021 és 2025 közötti időszakra deklarált stratégia, amelyben a digitális ökoszisztémához való kapcsolódást és a társadalmi hasznosulást egyaránt célként fogalmazta meg az intézmény.² Ennek egyik szellete lehet a 2025 januárjában publikálásra került masz.mnl.gov.hu (továbbiakban MÁSZ adatbázis), amely a magyar állam bizonyos szerveinek történetét foglalja össze. Bár hosszú út vezetett idáig, mégis csak az elején járunk a lehetőségeinknek, amit csakis a 21. századi módszerek alkalmazásával érhetünk el. Ebben a cikkben fel kívánjuk vázolni a szervtörténet kutatásának és publikálásának fontosságát, bemutatjuk a projekt eredményeit, a szerzett tapasztalatokat összegezve pedig körvonalazzuk a távlati céljainkat is, amely az adatbázis használatának lehetőségeire is kitér.

Szerv- és intézménytörténet

A történelem során a pusztá erőszak mellett az írásbeliség vált a hatalom legitimációjának döntő eszközévé, mert kiszabadította az információt az emberi emlékezet korlátjai alól, és lehetővé tette a hatalmi rend tartós fennmaradását. Egyfelől tette

¹ A Magyar Nemzeti Levéltár küldetésnyilatkozata. Lásd <https://web.archive.org/web/20250507075639/https://mnl.gov.hu/kuldetesnyilatkozat> (utolsó letöltés: 2025. május 7.).

² Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba: A Magyar Nemzeti Levéltár stratégiája. A modern magyar állam és kultúra szolgálatában, 2021–2025. *Levéltári Közlemények*, 90. (2019) 5–21.

ezt a hatalom birtoklásának kulturális vonzatában, innen származtak a szent iratok, majd ez vált egyre profánabbá úgy, hogy végül fokozatosan háttérbe szorult a kulturális legitimáció.³ Másfelől pedig közelíthetünk a hatalomtechnika oldaláról az írás szerepéhez, beleértve ennek elméleti és gyakorlati szegmenseit. Előbbiekbe sorolva azt a tudást, amelyet a kor embere „papírra tudott vetni”, utóbbi esetekben pedig a jog betűjét. A történelmi kutatás ezért is vált intézményközpontúvá, hiszen nem egyének és laza kötődésű csoportok befolyásolták a folyamatokat, hanem ezek intézményesült formái. A politikai, gazdasági és társadalmi interakciók megszervezése ezért intézmények formájában működhetett. A történetírás ezekben az intézményekben vélte fölfedezni azt a módszert, amely a 19. század végén a tudományos igényességet nyújtotta számára, szemben az esztétikai irányzatokkal. Nem mellesleg e keretek között tudta társadalomtörténeti irányú kérdéseit a nemzet egészével kapcsolatban föltenni.⁴ A történelemtudományra és a kezdetektől hozzá szorosan kapcsolódó levéltáratanra egyaránt jellemző volt eleinte ezért a politika-központúság, amely a közlevéltáraknál rendeltetésükből kifolyólag érthető módon máig jelen van.⁵

Az intézménytörténet a levéltár falain belül elsődlegesen a fondképző szerv történetének szempontjából érdekes, levéltárszakmai szempontból annak egyik alappillére. Az iratanyag szakszerű őrzésének érdekében ugyanis az iratot keletkeztető szerv történetét (feladatkörét, szervezeti struktúráját stb.) ismernie kell a levéltárosnak. Ezért is tágabb értelemben vett intézménytörténetként aposztrofálja Ember Győző a szervtörténetet.⁶ Ez az intézményközpontúság értelemszerűen a proveniencia elvéből ered. Az MNL a jogszabályi kötelezettségéből kifolyólag ezért is szorosan kapcsolódik a közfeladatot ellátó szervekhez.⁷ A levéltári szakfeladatok ellátása közben kiemelten fontos tehát az állami szervezetek és jogelőd szerveik történetének ismerete, amely a feladatellátásukban, valamint szervezeti hierarchiájukban bekövetkezett módosításokra és átalakításokra összpontosít.

³ Például a lengyel nemesi társadalom szarmata eredete mutatja ezt a távolodást a hatalmat birtokló kulturális legitimálásától, ahol még megmaradt az igény a biblikus származáshoz, de már nem oly közvetlen, miként oly sok középkori uralkodói család eredetmondája volt. Témánk szempontjából nem mélyedünk bele a mítoszok történelemformáló jelentőségébe, azonban történelemfilozófiai érvelésünk szempontjából megemlítenéd.

⁴ Ernst Breisach: *Historiográfia*. Ford.: Baics Gergely. Budapest, 2004, 313–320.

⁵ A történetírás és a levéltár magyarországi kapcsolatáról lásd Ráczy György: *Történetírás és levéltár. Századok*, 151. (2017) 1:49–58.

⁶ Ember Győző: *A levéltártudomány. Századok*, 118. (1984) 1:136–137.

⁷ A Levéltári törvény definíciója alapján a közfeladatot ellátó szerv a feladatellátás idejétől és helyétől függetlenül az állami vagy önkormányzati feladatot ellátó szerv vagy személy, továbbá a közhatalmat gyakorló, illetve a nemzeti vagyonnal gazdálkodó vagy azzal rendelkező szerv vagy személy, valamint a nemzeti vagyonról szóló 2011. évi CXCVI. törvény 2. melléklet I. pontjában meghatározott, illetve többségi állami vagy önkormányzati tulajdonban lévő gazdasági társaság.

Az információs tér kibővülése és a társadalmi folyamatok közötti összefüggéseket már több évtizede kutatják. Idesorolhatjuk akár Jürgen Habermas klasszikusát is, amely az olvasási szokások és a demokratizálódás közötti kapcsolatot hangsúlyozza. Érdekes ezért a jelenlegi viszonyok közötti szociológiai vizsgálatokra is gondolnunk, akár a demokráciák és az információrobbanás kapcsolatának történeti szempontjából.⁸ Az intézmények és a társadalom közötti interakcióból Timothy Snyder egyesült államokbeli történész a XX. század történelmi tapasztalataiból vonta le azt a következtetést, hogy a demokratikus berendezkedéshez szükséges az intézmények társadalmi védelme.⁹ A levéltárak feladata lehet tehát a hiteles információk őrzése, illetve az intézmények védelmében azok közlése, mint a hiteles információk gyűjteménye.¹⁰

Szervnyilvántartás Magyarországon, mint jogszabályi kötelezettség

A közlevéltárak feladatellátásának szakmai követelményeit jelenleg a 27/2015. (V. 27.) EMMI rendelet határozza meg. Ebben szerepel, hogy a maradandó értékű iratot keletkeztető szervekről szervnyilvántartást kell vezetnie a levéltárnak, amely tartalmazza a szerv működésére vonatkozó legfontosabb információkat. Számkra érdekes, hogy ezekben a szervdossziékban többek közt megtalálhatók: a szerv létrehozásának időpontja, a szerv jogelődjének megnevezése, illetve működésének időtartama, valamint a szerv működésére és szervezésére vonatkozó dokumentumok.¹¹ E törvényi kötelezettséget már a 10/2002. (IV. 13.) NKÖM rendelet is tartalmazta. Ezt megelőzően pedig a művelődésügyi miniszter 130/1971. (M. K. 10.) MM sz. utasítás mellékletében meghatározott *A Levéltárak Ügyműködési Szabályzatában* rendelkeztek a levéltárak feladatairól, amely szintúgy előírta a szervek nyilvántartásának kötelezettségét. Az iratképzők úgynevezett törzslapjain vezették

⁸ Asa Briggs – Peter Burke: *A média társadalomtörténete. Gutenbergről az internetig*. Ford.: Göbölös Magdolna, Gelléri Gábor, Konok Péter, Takács Róbert. Budapest, 2004. Ennek a könyvnek a megjelenése óta a post-truth fogalommal is szokás leírni a médiafogyasztás és a társadalmi mozgalmak közötti kapcsolatokról szóló kortárs társadalomtudományi művek tárgyát.

⁹ Timothy Snyder: *A zsarnokságról. Húsz lecke a huszadik századból*. Ford.: L'Homme Ilona. Budapest, 2017, 27–31.

¹⁰ Han, kortárs filozófus, a társadalmi kommunikáció digitalizálódását az információk szöködjével egyenesen a demokráciára leselkedő veszélyként írja le, ami destruktív erőket szabadít fel. Így pedig a demokrácia infokráciává fajul. Byung-Chul Han: *Infokrácia. A digitalizáció és a demokrácia válsága*. Ford.: Csordás Gábor. Budapest, 2024, 22–38.

¹¹ 27/2015. (V. 27.) EMMI rendelet 6.§ (6)-(7) bekezdései tartalmazzák a szervnyilvántartás követelményeit, ugyanennek a paragrafusnak a (8)-(9) bekezdései pedig a szervdossziék tartalmának követelményeit. A Magyar Nemzeti Levéltárnál ezt a feladatot az országos illetékességű szerveknél a Szakmai Koordinációs Igazgatóság alá tartozó Köziratvédelmi hatósági és Iratkezelés-felügyeleti Osztály, a gazdasági szerveknél a Gazdasági Levéltári Osztály, a Budapesten kívüli központtal, illetve vármegyei illetékességű szerveknél pedig az MNL vármegyei tagintézményei látják el. Ezek egy egységes szakrendszerbe (Scope Archiv) kerülnek rögzítésre.

a működésével kapcsolatos legfőbb információkat. Ennek részeként azonban még a szerv működésére vonatkozó szabályzatok szervdossziében (utasítás mellékletének szövegében külső fondosszié) való őrzését nem írták elő.¹² Az ezt megelőző jogszabályok nem tértek ki konkrétan ilyen jellegű részletességig a levéltári feladat ellátására.¹³ A szakmai igényesség azonban megkövetelte, hogy az iratképző szervek történetéről a levéltárosok valamilyen segédlettel rendelkezzenek, ezek azonban nem a szervnyilvántartásnak voltak a részei. Bár a nyilvántartási rendszer kiépítéséről szóló vitában az 1950-es évek elején Horváth Ferenc amellet érvelt, hogy a nyilvántartólap szervtörténeti adatokat is tartalmazzon. Ezt Ember hasznos kezdeményezésnek tartotta, de maximalista igénye miatt nem kivitelezhetőnek.¹⁴ Bő 25 évvel később azonban Ember a szervnyilvántartás és a szervdosszié definíciójába már a szervtörténeti ismertetését is jegyezte.¹⁵

A szerv működésének és szervezeti felépítésének adataival és ezáltal annak történetével is a levéltárosnak rendelkeznie kell. A magyarországi szervtörténeti nyilvántartás rövid történeti ismertetése mellett érdemes kitérnünk a Holland Levéltárosok Egyesülete által 1898-ban kiadott levéltári rendezés és leírás kézikönyve levéltárszakmai tanácsai sorának 61. pontjára. Ez ugyanis jegyezte a szervtörténetírás jelentőségét a levéltári anyag megismerésének szempontjából.¹⁶

MÁSZ kötetek

Az Új Magyar Központi Levéltár és a jogutód Magyar Országos Levéltár által kiadott lexikonokat az Országos Széchényi Könyvtár 2017-ben digitalizálta, amely biztosította az MNL részére a MÁSZ adatbázis alapját.¹⁷ A kötetek alapkoncepciója a Mezernics Iván és Torday Lajos szerzőpáros által készített lexikon volt, amely az 1867 és 1937 között működött magyar közigazgatás szerveit gyűjtötte össze. A kötetek szerkesztőinek koncepciója elejétől kezdve két részre koncentrálódott,

¹² 130/1971. (M. K. 10.) MM sz. utasítás mellékletének 39. – 41. § részletezi. Összefoglalja: *Levéltári kézikönyv*. Szerk. Körmendy Lajos. Budapest, 2009, 450–453.

¹³ 1950. évi 29. törvényerejű rendelet.

¹⁴ Ember Győző: *A levéltári segédletek*. Budapest, 1958, 40–42.

¹⁵ Ember Győző: *Levéltári terminológiai lexikon*. Budapest, 1982, 200.

¹⁶ A könyv magyarországi hatásáról az első magyarországi kiadásában Horváth J. András bevezető tanulmányában értekezik, miszerint a könyv szakmai ismereteire reflektált a magyarországi szakma. Samuel Muller – Johann Adrian Feith – Robert Fruin: *A levéltári rendszerezés és iratleírás kézikönyve*. Ford.: Trostovszky Gabriella. A bevezető tanulmányt, magyarázó szakmai jegyzeteket és a mutatót készítette: Horváth J. András. h. n., é. n.

¹⁷ *A Magyar Állam Szervei. 1944–1950. I–II.* Főszerk.: Boreczky Beatrix. Budapest, 1985., *A Magyar Állam Szervei, 1950–1970. Központi Szervek.* Főszerk.: Boreczky Beatrix. Budapest, 1993. A munka sorába tartozik, de az adatbázisépítésnél nem volt központi szerepe: *A tanácsigazgatás szervei, 1950–1970.* Főszerk.: Müller Veronika. Budapest, 1988.

ugyanis 1945-öt követően olyan gyakori változások történtek szervek megszűnése, átalakítása és megszüntetése terén, hogy területi gátja volt annak, hogy az összes szerv egy kiadványba kerüljön. Ezért az 1944 és 1950 között működött szervek két kötetben, az 1950 és 1970 között működő szervek pedig egy újabb kötetben láttak napvilágot. A cél a levéltáros szakma részére egy olyan jellegű lexikon létrehozása volt, amely munkájuk során segítette őket, függetlenül attól, hogy nem egy teljeskörű szervtörténeti lexikon készült el. A kiadványok ambíciózusságát az is mutatja, hogy több előkészület is folyt az 1970 utáni szervek lexikonszerű történeti összefoglalására, azonban ezek kiadására nem került sor.

Adatbázisépítés

2025 januárjában az MNL 1 237 darab szerv szócikkét publikálta a MÁSZ adatbázisban.¹⁸ Az adatbázis háttérprogramja (továbbiakban: Névtér)¹⁹ levéltárszakmai szempontból gyűjti össze azokat az adatokat, amelyeket a szervnyilvántartás is tartalmaz. Minden egyes szervezet pontosan meghatároz egy azonosítószám (ID), amely alá több név is tartozhat, de csakis akkor, ha az egyazon szervet jelenti. A gyakorlatban törekedtünk arra, hogy leképezzük a jogszabályi rendelkezéseket, tehát ha kizárólag csak névváltoztatás történt, akkor az elsődleges névváltozat mellett feltüntettük az egyéb névváltozatokat is. Ha azonban a jogszabályi hivatkozás arról rendelkezett, akkor új szervként került a Névtér adatbázisba.²⁰ A Névtérbe bekerültek azok a szakmai elvárások, amelyek a szervdossziékban fellelhető adatokat tartalmazzák. A szerv neve és névváltozata(i) mellett ezért szerepel a földrajzi hely, létrehozás és megszüntetés időpontja, működésének időköre, felettes szerv, jogelőd és jogutód szervek, jogszabályi hivatkozások (alapításra, működésre és megszüntetésre) és a szervezeti leírás. Szervtörténet külön tételként nem szerepelt a felsorakoztatott tételek között, azonban ahol ezt relevánsnak ítéltük meg, ott a feladatkör leírásán belül ismertettük az erre vonatkozó információkat is. Bár területi korlátok úgy nem szorítottak bennünket, mint egy nyomtatásba kerülő lexikonnál, azonban egyes szervek esetén a lehetőségeinken ez messze túlmutatott

¹⁸ 2024-ben mindezen szócikkeket a következő levéltáros kollégák írták, vagy kiegészítették: Bajzik Zolt és Egervölgyi Éva (MNL Vas Vármegye Levéltára), Czank Edina és Selmeczi-Kovácsné Dancsecz Mónika (MNL Győr-Moson-Sopron Vármegye Győri Levéltára), Kurucz Ádám (Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegye Levéltára), Grecmajer Tibor, Ordasi Ágnes és Pál Zoltán (MNL Országos Levéltára), illetve Kara-Szabó Zoltán és Kazareczki Noémi (MNL Szakmai Koordinációs Igazgatóság).

¹⁹ Az MNL névtér-adatbázisáról bővebben lásd Bánki Zolt István: A névterek mint a hiteles tudás forrásai. A Nemzeti Levéltár névtér projektjének bemutatása. *Levéltári Közlemények*, 93. (2022) 175–186.

²⁰ A publikált szócikkeken túl a Névtér még tartalmaz 3 384 darab azonosítószámmal ellátott szervet, amelyek szócikkének egy részére már csak szerkesztés van, egy másik részének pedig névváltoztatási igényel, ami csak egy módosítást igényel.

volna (például bizonyos minisztériumok több évtizedes működésének rövid történeti összefoglalása is külön tanulmányt igényelne). A Névtéren belül is véges terjedelem volt adott.²¹

Az adatbázis a korábban kiadott kötetekre épült, azonban azokat többnyire, amennyiben a forrásadottságok lehetővé tették, további ismeretanyagokkal bővítettük. Amelyek azonban nem kerültek szerkesztésre, egyelőre nem kerültek fel a nyilvános felületre. Mivel a kiindulópontunk a lexikonok voltak, törekedtünk az adott szervre vonatkozó minden lényeges információt közölni. A kötetekkel kapcsolatban azt a kritikát fogalmazták meg, hogy nem konzekvens koncepció alapján választották ki a szerveket, ugyanis a meghatározott merítés túl általános volt, amellet pedig ellentmondásosan mellőzött bizonyos szervezeteket.²² Ezen a túl általános szemponton azonban mi sem kívántuk változtatni, ugyanis valóban a teljességre törekszünk, és ennek érdekében folyamatosan bővíteni szándékozunk az adatbázisunkat. Az egyéb előforduló hiányosságait a köteteknek pedig törekedtünk kiszűrni. Az esetleges hivatkozásokkal szemben egy meghatározott hivatkozási módot állapítottunk meg, ami igazodott a felület nyújtotta lehetőségeinkhez.

A szócikkek hitelességét alapvetően a MNL-nek kell nyújtania, mint az az intézmény, amely biztosította a Névtérbe kerülő információkat.²³ Azonban ezen túl szükségesnek tartottuk, hogy forrásmegjelöléssel is hitelesítsük a munkák tartalmát. Bár alapvetően az elsődleges forrásokra hagyatkoztunk, olykor csak a szakirodalomból tudtunk dolgozni. Ahol a lehetőség adott volt, ott a levéltári forrást használtuk, köztük a fond törzslapját, a nyilvántartásba vett szervezeti és működési szabályzatokat, az alapító okiratokat, vagy pedig a konkrét jogszabályokat. Ahol pedig módunkban állt, ott a jogszabályi hivatkozásoknál ezeket a dokumentumokat az adatbázison belül is elérhetővé tettük.

A forrásadottságok azonban több esetben sem voltak kielégítőek, ezért bizonyos szervekre vonatkozóan a forrásainkat a korabeli sajtóból és egyéb történeti munkákból gyűjtöttük össze a megfelelő forráskritikai mérlegelések mellett. Az internetes hivatkozásoknál szempontként szolgált, hogy az online tartalom fennmaradása kétséges, ezért a konkrét oldalt a wayback machine alkalmazásával archiváltuk, így a felhasznált formában elérhető az. A szócikkek írásánál segítséget nyújtott a közlönyök és egyéb más források magas arányú digitalizáltsága (Adatbázisok Online, Arcanum, Hungaricana). Emellett pedig sok esetben történt szakmai segítségnyújtás a levéltáros kollégák részéről, akik a szervük referenseként továbbítottak egy-egy szabályzatot a szócikkírók részére, vagy biztosították annak megtekin-

²¹ Az informatikai háttér támogatásáért köszönet illeti Bánki Zsoltot és Záros Zsoltot (Informatikai és Innovációs Igazgatóság, Digitális Szolgáltatásfejlesztési Osztály).

²² Szekeres József – Tóth Róbert: A hiánypótló közigazgatási lexikon hiányosságairól. *Levéltári Szemle*, 45. (1995) 1:86–91.

²³ Bánki i. m. 185.

tését, akár az intézményünk határain is túlmutatva.²⁴ Lehetőleg pedig széles szakmai támogatottságra szeretnénk építeni.

Ugyanis a 21. századi adatbázisépítés módjának lehetőségeit a katedrális és a bazár analógiájával is leírhatjuk.²⁵ Eszerint a zárt, hierarchikus, központosított modellel (katedrális) szemben áll a sok résztvevő spontán együttműködése (bazár). A most publikálásra került MÁSZ adatbázis egy többlépcsős katedrális modellre épült, ennek minden előnyével és hátrányával. Az, hogy 2025-ben publikálásra került egy messze még nem teljes adatbázis, így is rengeteg kutatást és tervezést igényelt. Azonban a távlati célokhoz igazítva az ehhez vezető út is újraértelmezhető. Mivelhogy túl kívánunk lépni azon, hogy „csak” egy levéltári segédletként definiáljuk a MÁSZ adatbázist, akkor a tudásmegosztás eszközével élve más független szerzőket is érdemes bevonzanunk, akik hozzátehetnének a szócikkek tartalmához. Ilyen szempontból érdemes a Wikipédia felületére tekintenünk, amely szabadon szerkeszthető online enciklopédiaként mára hivatkozási alappá tudott válni bizonyos szócikkeivel. Bár ezek többnyire azokon a nyelveken jelennek meg, amelyeknek számosabb ismerője van. A közösségi alapú tudástermelés azonban a kutatók és jövőbeli kutatók számára is vonzó lehet, amennyiben ők is felhasználói az adatbázisnak. Egy vitalap létrehozása opcionális lehetőségként felmerülhet, azonban elsőre a szerkesztői feladatok ellátását gyakorló személy(ek) foglalkoznának a lektorálással. Ezzel elérhetnénk, hogy a folyamatos növekedéssel a távlati céljaink irányába mozduljunk el.

Távlati célok

A MÁSZ adatbázis alapvető céljaként tehát azt határozhatjuk meg, hogy lehetőleg a teljesség igényével a modern magyar állam közfeladatát valaha is végző szerv szócikként szerepeljen benne. Ehhez egy permanens bővítési stratégiát szükséges kialakítani, annak infrastrukturális feltételeinek megteremtésével. Csak így érhető el az a távlati cél, hogy a jogszabályi követelményekkel összhangban vezetett szervdossziékkal összekapcsolva működhessen az adatbázis. Ennek következtében a működő közfeladatot ellátó szervek legfontosabb működésre vonatkozó információi egy helyen elérhetővé válhatnak. Bár ezek oly közérdekű adatokból tevődnek össze, amelyek nyilvánosságra hozatala eleve kötelező a szervekre nézve, és alapvetően el is érhetőek ezek az adott szervek saját honlapjain. Mégis kontextusba, tehát a korábbi feladat és szervezeti struktúra mellé helyezve, illetve a jog- és/vagy tevékenységelődők ismeretében olyan plusz információt adunk, ami komplexebb képet ad. Érthetőbbé teszi a szerv működését, és a bekövetkezett változásokra

²⁴ A MÁV Archívum közreműködését is köszönjük.

²⁵ A szoftverfejlesztés nyílt forráskódú lehetőségeit mutatta be ez alapján Eric S. Raymond: A katedrális és a bazár. 2000. <https://magyar-irodalom.elte.hu/robert/szovegek/bazar/#f01> (utolsó letöltés: 2025. május 7.).

magyarázat lehet a hatalom reflexiója a társadalmi igényre. Ezzel is szolgálva az információs társadalom hiteles tájékozódásának lehetőségét.

A szervdossziék összekapcsolása a MÁSZ adatbázissal elsősorban mégis a klaszikus levéltárosi szakfeladatok ellátásához szolgál segítségül, miként azt Ember definiálta.

A saját szakmai segédleten túl tehát egyéb tudományos és ismeretterjesztő munkákhoz való felhasználásához is alkalmas online lexikon létrehozása is a cél, amely segítséget nyújthat a történelemtudomány, a jogtudomány, a közgazdaságtudomány vagy a politológia és más társadalomtudomány-ágak művelőinek a munkájához.

A társadalmi hasznosulás a demokratikus intézményrendszer részeként a közvetlen tájékozódáson túl megvalósulhat az oktatás és az újságírás területén. Az olyan jellegű adatbázis, amely 1945-től tartalmazza a közfeladatokat ellátó szervek feladatköreit és szervezeti felépítéseit, alapvetően tudja javítani a tájékoztatás minőségét. Az újságírás területén ez értelemszerűen a hatalom ellenőrzésében való segédletet jelenti oly módon, hogy a közfeladatok pontos meghatározása szerint ellenőrizhető a szerveken keresztül az állam működtetése. Az oktatásban az állampolgári jogok öntudatosításához való segédletként lehetne alkalmazni, miszerint ismerd meg hazádat, csak nem éppen természeti és kulturális örökségek területén, hanem a sokkal pragmatikusabb oldaláról. Ha a következő évek során ütemezve képesek leszünk fejleszteni az adatbázist, akkor lehetőség nyílik arra, hogy a levéltárosi feladatellátás a társadalmi nyilvánosság javát szolgálja ezzel az adatbázissal.

A szerzők köszönetüket fejezik ki a MÁSZ adatbázis szócikkeinek megírásában közreműködő kollégáknak, valamint azoknak a szervezeti vezetőknek, akik támogatásukkal lehetővé tették a projekt megvalósítását.

„NE QUID RERUM DICTAE POENITENTIARIAE LAPSU TEMPORIS PEREAT”

A Sacra Poenitentiaria Apostolica levéltárának rövid bemutatása

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.8>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 161–173.

1. A Sacra Poenitentiaria Apostolica ...

A Penitenciária (*Sacra Poenitentiaria Apostolica*) a Római Kúria egyik intézménye, dikasztériuma, amely minden lelki, azaz belső fórumot illető (*foro interno*), és bűnbocsánattal kapcsolatos ügyben illetékes. A belső fórum (akár szentségi, akár nem szentségi) feloldozást ad a büntetések alól, felmentéseket ad, kegyet gyakorol; megvizsgálja és elintézi a hozzá benyújtott lelkiismereti ügyeket, valamint gondoskodik a római bazilikákban és más helyeken működő kisebb penitenciáriusok, a pápai gyóntatók (*penitenzieri minori*) képzéséről és kinevezéséről. A búcsúk tekintetében a Penitenciáriát bízták meg a jubileumok, évfordulók és ünnepélyes megemlékezések alkalmával történő búcsúk megadásával.¹

A hivatal eredete a 12. század végére nyúlik vissza, amikor a római püspök hatalma teljességének (*plenitudo potestatis*) doktrinális megerősítése, az „oldás és kötés jogának” (*facultas ligandi et absolvendi*) egyre szélesebb körű elismerése és azoknak az eseteknek a meghatározása történt, amelyeknél a pápához kellett fordulni feloldozásért. Mindezek megnövelték az Apostoli Székhez irányuló bűnbá-

¹ Az Apostoli Penitenciária hatásköreit jelenleg Ferenc pápa *Praedicate Evangelium* (2022. március 19.) apostoli konstitúciójának 190–193. cikkelyei szabályozzák. Az 1983. évi Egyházi Törvénykönyv 130. cikkelye kimondja: „A kormányzati hatalmat mint olyat a külső fórumon gyakorolják, néha azonban csak a belső fórumon, mégpedig oly módon, hogy azokat a hatásokat, melyeket gyakorlása a külső fórumon jellegénél fogva eredményez, ezen a külső fórumon csak annyiban ismerik el, amennyiben ez a meghatározott esetekre a jogban elő van írva.” Az egyház kormányzati hatalmát elsősorban a külső fórumon, azaz az egyház nyilvános életében, a megfigyelhető, ellenőrizhető cselekedetek területén gyakorolják, hogy biztosítsák a jogi cselekmények szükséges bizonyosságát. Magyar fordítását lásd: Az Egyházi Törvénykönyv. A Codex Iuris Canonici hivatalos latin szövege magyar fordítással és magyarázattal. Szerkesztette, fordította és a magyarázatot írta Erdő Péter. Budapest, 1985, 173. (130. kánon). (Brendan Daly: Power of Governance in the Internal Forum and the External Forum, *The Canonist*, 6, 2014, 44–64). Bizonyos, a törvényben meghatározott körülmények között azonban a kormányzati hatalom kizárólag a belső fórumon gyakorolható. A belső fórum leírható egy személy életének magánszférájaként, ahol a cselekedetek nem nyilvánosak (Juan Ignacio Arrieta: The Internal Forum: Notion and Juridical Regime, *Studia Canonica*, 41, 2007, 27–35).

nati zárandoklatok, és az Európa minden részéről érkező feloldozás és felmentés iránti kérelmek számát. Ebben az összefüggésben a pápák elkezdtek bizonyos ügyek kezelésének jogkörét egy bíborosra ruházni, akit a források *poenitentiarius papae*, *poenitentiarius generalis*, végül pedig a 13. század végétől *maior poenitentiarius*² címmel említették meg.

A kúriai hivatal létrejötte akkor következett be, amikor más, alárendelt funkciókat betöltő személyeket rendelték a *poenitentiarius maior*nak nevezett bíboros alá, és amikor ő kiterjesztette hatalmát a *poenitentiarii minores*re, akik ősidők óta a római bazilikákban a gyóntatási feladatokat látták el. A 13. és 14. századi formulák létezése, amelyeket kérelem- és levélmintaként használtak,³ nemcsak azt feltételezi, hogy már akkoriban is létezett a főpenitenciárius bíboros személye köré szervezett stabil hivatal, hanem azt is bizonyítja, hogy magukat a dokumentumokat is rögzítették,⁴ következésképpen a hivatal tevékenységének emlékét megőrző levéltár is létezett.

Ahogy a szakirodalom hangsúlyozza: „a Penitenciária már a kezdetektől fogva sokkal szélesebb hatáskörrel rendelkezett néhány fenntartott esetben, és ezeket a hatásköröket mindig bővítették különleges engedélyek, valamint a szóban adott határozatok”⁵, és ezek a hatáskörök kiterjedtek mind a belső, mind a külső fórumra. A Penitenciáriához forduló kérelmezőket az a vágy vagy szükség vezérelte, hogy megszerezzék a pápai kegyelem különböző formái közül valamelyiket, mert szembementek az egyházi törvénnyel, vagy el akarták kerülni annak megszegését a végrehajtani kívánt cselekedeteikkel. A klerikusok esetében ezt tovább súlyosbította az a körülmény, hogy a kánonjogi normák megsértése a klerikusi állapot elvesztésével járt, amelyet csak pápai beavatkozás révén lehetett helyreállítani, amely megszüntette a szabálytalanságból vagy a túlkapasokból eredő alkalmatlanságot (*inhabilitas*). Ez lehetővé tette számukra, hogy elkerüljék a javadalmaiktól való megfosztás kockázatát. Hogy képet kapjunk a késő középkorban kezelt esetek nagy számáról:

² Johan Ickx: „Ipsa vero officii maioris Poenitentiarii institutio non reperitur”? La nascita di un tribunale della coscienza. In: *La Penitenzieria Apostolica e il Sacramento della Penitenza*. A cura di Manlio Sodi – Johan Ickx. Città del Vaticano, 2009, 19–50.

³ Arnaud Fossier: *Le bureau des âmes. Écritures et pratiques administratives de la Pénitencerie apostolique (XIIIe – XIVe siècle)*. Róma, 2018. DOI: <https://doi.org/10.4000/books.efr.38420>

⁴ Paolo Ostinelli szerint „nagyon valószínű, hogy a Penitenciária a XIV. század második felétől kezdve készített nyilvántartásokat a kérvényekről belső használatra” („con ogni probabilità la penitenzieria produsse registri di suppliche destinati all’uso interno almeno dalla seconda metà del XIV secolo”), *Le suppliche alla Sacra Penitenzieria Apostolica provenienti dalla diocesi di Como (1438–1484)*. Milánó, 2003, 43, bár a legrégebbi, még megőrzött nyilvántartás 1410–1411-re nyúlik vissza.

⁵ „la Penitenzieria ebbe sin dall’inizio facoltà assai più vaste dei pochi casi riservati, e tali facoltà vennero sempre più ampliate da concessioni de speciali et expresse e da quelle vivae vocis oraculo” Ickx: i. m. 46. A Penitenciária fejlődéséről és hatásköréről a 14., 15. és 16. században Emil Göller klaszszikus tanulmánya még mindig nagyon hasznos: *Die päpstliche Pönitentiarien von ihrem Ursprung bis zu ihrer Umgestaltung unter Pius V.* 2 kötet. Róma, 1907–1911.

becslések szerint a 15. század második felében a hivatal körülbelül 200 embert foglalkoztatott, a főpenitenciáriustól az utolsó írnokig.⁶

Ezt a széles jogkört drasztikusan korlátozta V. Pius pápa 1569-ben végrehajtott reformja, amely a Penitenciária joghatóságát szinte kizárólag a belső fórum ügyeinek kezelésére korlátozta. Ugyanakkor a pápa beavatkozott a dikasztérium működésének szabályozásába és személyzetének csökkentésébe is.⁷

Az újkorban a Penitenciária intézményi fejlődését egyrészt az az ingadozás jellemezte, amely a főpenitenciárius hatáskörét a belső fórumra igyekezett korlátozni, másrészt pedig, hogy ezt a külső fórumra is kiterjesszék, minek következtében joghatósága bizonyos esetekben átfedésbe került más kúriai dikasztériumok jogkörével. XIV. Gergely, VIII. Orbán, XII. Ince és XIV. Benedek pápák időről időre gondoskodtak a Penitenciária hatáskörének szabályozásáról és újradefiniálásáról.⁸

A Penitenciária jogkörének jelentős bővülése különösen a 19. század folyamán következett be, amikor az *Ancien régime* összeomlását követően a katolikus egyház erős ellentétekkel és mélyreható átalakulásokkal teli időszakot élt át. Valójában a legnagyobb válságok idején, például Európában a napóleoni uralom éveiben és után, vagy az olasz egységhez vezető mozgalmak, a pápai világi hatalom megszűnésének idején a római pápák nagyon fontos szerepet bízta a Penitenciáriára: azt a feladatot kapta, hogy orvosolja a kánoni szabályok időről időre felmerülő megsértését, és bizonyos esetekben azzal is megbízták, hogy irányítsa a püspökök és a helyi papság tevékenységét is.⁹

A 20. század hajnalán, a X. Pius *Sapienti consilio* (1908) kezdetű konstitúciójával végrehajtott általános római kúriai reform részeként az Apostoli Penitenciária hatáskörét véglegesen „csak olyan ügyekre korlátozták, amelyek a belső fórumra

⁶ Lásd Ludwig Schmugge: *Le suppliche nell'archivio della Penitenzieria Apostolica e le fonti «in partibus»*. In: *La Penitenzieria Apostolica e il suo Archivio*. Atti della Giornata di studio, Roma, Palazzo della Cancelleria, 18 Novembre 2011. A cura di Alessandro Saraco. Città del Vaticano, 2012, 33–46.

⁷ Az 1569-es penitenciári reformról lásd Agostino Borromeo: *Il Concilio di Trento e la riforma postridentina della Penitenzieria Apostolica (1562–1572)*, in *La Penitenzieria Apostolica e il Sacramento della Penitenza...*, 111–134.

⁸ Ugo Taraborrelli: *Ad erigendam gentium omnium spiritualem indigentiam*. La Penitenzieria Apostolica in età moderna. In: *Penitenza e Penitenzieria al tempo del giansenismo (secoli XVII–XVIII)*. *Culture – Teologie – Prassi*. Città del Vaticano, 2019, 195–237.

⁹ A Penitenciária 19. század első évtizedeiben kifejtett tevékenységéről lásd Filippo Tamburini: *La Penitenzieria Apostolica negli anni della occupazione napoleonica in Roma (1808–1814)*. *Archivio della Società Romana di Storia Patria*, 95–96, 1972–1973, 173–225. és Ugo Taraborrelli: *La Penitenzieria Apostolica al tempo di Leone XII: un dicastero per la „restaurazione” delle anime*. In: *Governo della Chiesa, governo dello Stato. Il tempo di Leone XII*. A cura di Roberto Regoli – Ilaria Fiumi Sermattei – Maria Rosa Di Simone. Ancona, 2019, 154–176. A hivatal szerepéről az *Olasz Királyság megalakulását megelőző és követő eseményekben* lásd a *Penitenza e Penitenzieria tra rivoluzioni e restaurazioni (1789–1903)* című kötetben összegyűjtött tanulmányokat. A cura di Carlo Fantappiè – Ugo Taraborrelli. Città del Vaticano, 2022.

tartoznak, még akkor is, ha az nem szentségi. Így [...] ez a bírói szerv a belső fórum számára megbocsátásokról, feloldozásokról, felmentésekről, kiengesztelésekről, megbocsátásokról dönt; továbbá kivizsgálja a lelkiismereti kérdéseket, és elbírálja azokat.”¹⁰

2. ... és levéltára

Az ősi hagyomány szerint, amelyet legutóbb 2005-ben a Szentszék levéltáiról szóló rendelkezés (*Legge sugli archivi della Santa Sede*) is megerősített, az Apostoli Penitenciária nem adja át történelmi dokumentumait a Vatikáni Apostoli Levéltárnak, hanem saját levéltárat tart fenn.¹¹

Ahogy már említettük, nincs ok kételkedni abban, hogy az intézmény keretein belül már a kezdetektől létezett egy levéltár, amely biztosította a hivatal tevékenysége feladatai során keletkezett iratok megőrzését. A Penitenciáriára vonatkozó iratok megőrzéséről nagyon kevés forrás maradt fenn, a levéltár története így feletébb töredékes.

Néhány kezdeti információ kihámozható XII. Benedek *In agro dominico* kezdetű bullájából (1338. április 8.), amely a hivatal működését szabályozó első szövegünk.¹² A *correctores* feladatairól szóló fejezetben XII. Benedek meghatározta, hogy ezek a tisztviselők, miután személyesen megvizsgálták, és gondosan kijavították a leveleket, azokat személyesen kell átadniuk a pecsételőnek (*sigillator*), vagy el kell helyezni „egy, a nevezett főpenitenciárius házában, külön erre a célra kijelölt ládában, melyet két hasonló kulccsal kell zárni és nyitni, melyek közül az egyiket a *sigillator*, a másikat pedig az egyik kijelölt *corrector* őrzi” addig, amíg a leveleket le nem pecsételik, és vissza nem juttatják az ügyfeleknek. A pecsételt leveleket pedig, ha nem küldték el azonnal, a *sigillator* gondoskodására „egy, az őrizetükre kijelölt ládában kellett elhelyezni, amely a főpenitenciárius házában marad megőrzésre”. Ez a második láda is két kulccsal volt lezárva, az egyiket a *distributor litterarum*, a másikat pedig a bíboros által kijelölt megbízható személy őrizte.¹³

¹⁰ „ad ea dumtaxat quae forum internum, etiam non sacramentale, respiciunt. Itaque [...] hoc tribunal pro foro interno gratias largitur, absolutiones, dispensationes, commutationes, sanationes, condonationes; excutit praeterea quaestiones conscientiae, easque dirimit” Carlo Fantappiè: Un dicastero per il foro interno: la riforma della Curia Romana di san Pio X. In: *La Penitenzieria Apostolica e il Sacramento della Penitenza...*, 171–193.

¹¹ A *Legge sugli archivi della Santa Sede* 14. cikkelye, amelyet II. János Pál motu proprio *La cura vigilantissima* címmel hirdetett ki 2005. március 21-én (*Acta Apostolicae Sedis*, 97, 353–376), elismeri, hogy bizonyos intézmények – „az Államtitkárság, a Hittani Kongregáció, a Népek Evangelizációs Kongregációja, az Apostoli Penitenciária, a Vatikáni Apostoli Könyvtár, a Szent Péter-bazilika és a Vatikánvárosi Állam Kormányzósága” – függetlenül őrzik meg saját levéltáraikat, anélkül, hogy kötelesek lennének levéltárérett irataikat a Vatikáni Apostoli Levéltárba átadni, ahogyan azt más kúriai dikasztériumoktól megkövetelik.

¹² Heinrich Denifle: Die älteste Taxrolle der apostolischen Pönitentie. *Archiv für Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters*, 4, 1888, 201–238.

XII. Benedek statútumai tehát két láda létezését bizonyítják, amelyek egyike a lepecsételendő levelek, a másik pedig a már lepecsételt, kézbesítésre vagy elküldésre váró levelek tárolására szolgált. Feltételezhető, hogy ezekben a ládákban – vagy hasonló tárolóeszközökben – őrizték a napi munkavégzés során felhasznált vagy előállított többi dokumentumot is, mint például a szöveg minta-gyűjteményt, nyilvántartásokat, pápai konstitúciók szövegeit, adólistákat és a főpenitenciárius hatáskörére vonatkozó szövegek gyűjteményét. Ezekből a különféle levéltári anyagokból azonban semmi sem maradt fenn a dikasztérium levéltárában.¹⁴

A 14. században kialakult gyakorlatnak megfelelően az újkorban is folytatódott az a szokás, hogy a *sigillatorra* bízták a levéltár és kulcsainak őrzését. V. Pius 1569. május 18-án, a Penitenciária hatáskörének és szervezetének általános reformja keretében, a *sigillatorra* bízta a hivatal kiváltságaira és hatáskörére vonatkozó összes dokumentum gondos megőrzését. Össze kellett állítania és naprakésszé kellett tennie továbbá az összes dokumentáció nyilvántartását, amelyet időről időre át kellett adnia utódjának.¹⁵

A Penitenciária *sigillator*ának feladata volt továbbá az úgynevezett alsó hivatal által készített kegynyilvánító levelek (*officium litterarum minoris gratiae*) nyilvántartásának és őrzésének felügyelete is. Ennek az Apostoli Kancellárián belül 1569. május 19-én újonnan létrehozott testületnek az volt a célja, hogy fogadja a Penitenciárián korábban alkalmazott ügyvédek és írnokokat (*procuratores et scriptores*), akik a létszámleépítés miatt hirtelen elvesztették állásukat. Számukra fenntartották azon kegyelmek biztosítását mindkét fórumon (*in utroque foro*), amelyet IV. Pius *In sublimi* kezdetű konstitúciója (1562. május 4.)¹⁶ után a főpe-

¹³ „in una archa in domo dicti maioris penitentiarii ad hoc specialiter deputanda, que duabus consimilibus clavibus seretur et etiam reseretur, quarum una sigillatoris et altera unius ex dictis correctoribus custodie committantur ... in archa ad eorum custodiam deputanda, que quidem archa in domo maioris penitentiarii conservetur” Vö. uo., 210–211.

¹⁴ Aki a Penitenciária első két évszázadában (13–14. század) keletkezett iratait szeretné vizsgálni, annak nyomait más vatikáni intézményekben (Vatikáni Levéltár és Vatikáni Könyvtár) és külföldön kell keresnie. Például a Penitenciária legrégebbi levélformula gyűjteménye (amely 1220–1270 között keletkezett és Tommaso da Capua bíborshoz köthető) ma az Egyesült Államokban található (Philadelphia, University of Pennsylvania, Kislak Center for Special Collections Rare Books and Manuscripts, 64). A középkori források főbb példáira vonatkozóan lásd Arnaud Fossier és Emil Göller említett tanulmányait.

¹⁵ „ne quid rerum dictae Poenitentiariae lapsu temporis pereat neglectumve iaceat, sigillator ipse omnia exemplaria, litteras, scripturas et instrumenta quorumcumque privilegiorum, facultatum, concessionum, prohibitionum, reformationum et ceterorum omnium dictum officium Poenitentiariae in universum et privatim concernentium fideliter ac cum periculo suo asservet” V. Pius: *In omnibus rebus* Apostoli konstitúció (1569. május 18.). *Bullarum diplomatum et privilegiorum sanctorum romanorum pontificum Taurinensis editio* [a továbbiakban: *Bullarium Romanum*], VII, Augustae Taurinorum, 1862, 746–750: 749, §18.

¹⁶ V. Pius: *In earum rerum* Apostoli konstitúció (1569. május 19.). *Bullarium Romanum*, VII, 572–574.

nitenciárius hatáskörében maradtak. Tevékenységének jellegére való tekintettel ezt a hivatalt „*Paenitentiaria publica*” néven is ismerték, megkülönböztetve ezzel az igazi Apostoli Penitenciáriától (vagy „*Poenitentiaria secreta*”), amelynek joghatósága főként a belső fórumon felmerülő titkos ügyekre terjedt ki.¹⁷

A *sigillator* a rábízott – mind a titkos, mind a közügyekre vonatkozó – levéltári anyagok őrzésével kapcsolatos nehéz feladatok elvégzéséhez általában egy második személy, az úgynevezett *pro-sigillator* segítségét vette igénybe, akire ezeket a feladatokat bízta, amelyekért azonban továbbra is ő volt a felelős.¹⁸

V. Pius 1569. évi rendelkezéseinek fényében biztosan nem véletlen, hogy néhány évvel később elkészült a levéltár első, részleges jegyzéke, amely nyilvánvalóan azokból a dokumentumokból állt, amelyeket a Penitenciária kiváltságainak és jogkörének alapjaként tartottak a legfontosabbnak. Ez az a lista, amelyet 1576. október 14-én Ambrogio Cini adott át Stanisław Hozjusz bíborosnak, akit ideiglenesen (*ad interim, usque ad aliam ordinationem*) neveztek ki a Penitenciária leveleinek lepecsételésére Bernardo Carniglia *sigillator* halála után.¹⁹ A lista nagyrészt a hivatal hatáskörével és szervezésével kapcsolatos pápai dokumentumokból áll, V. Márton pápaságától (1417–1431) V. Pius 1569. évi apostoli konstitúciójáig; de nem hiányoznak a lelkiismereti fórumon benyújtott kérelmek iratai vagy a formulagyűjteményekre történő való hivatkozások sem.

A *sigillator* és a *pro-sigillator* levéltári felelősségét tovább erősítette a XIV. Benedek által 1744-ben kiadott rendelkezés. Lambertini pápa – aki 1722-től 1728-ig a hivatal „kanonistájaként” közvetlen ismeretekkel rendelkezett az iroda gyakorlatáról – nemcsak megismételte elődjének e tekintetben már lefektetett intézkedéseit, hanem részletesebben is foglalkozott velük.²⁰

A Penitenciária levéltárát a pápák és a főpenitenciáriusok nagy tiszteletben tartották. XIV. Benedek 1744-ben azt írta: a levéltár jó állapota és megőrzése fontos közérdek.²¹ A főpenitenciárius bíboros feladatkörébe tartozott, hogy hivatalba lépése után meglátogassa a levéltárat, ellenőrizze annak állapotát, és meghozza a szükséges intézkedéseket.²²

¹⁷ Lásd Città del Vaticano, Archivio della Penitenzieria Apostolica [a továbbiakban: APA], Miscellanea Bizzarri, 2, ff. 750v–753r.

¹⁸ A *sigillator* a kisebb kegyelmi ügyek hivatalától érkező levelek (főként házassági felmentések) bevételeinek ellenőrzőjeként is működött, amely bevételekből fedezték a tisztviselők fizetését és a Penitenciária költségeit. A *sigillator* személyéről és feladatairól lásd az APA, Miscellanea Bizzarri, 5, ff. 405–442 iratait.

¹⁹ „Die 14 Octobris 1576 Ambrosius substitutus quondam domini Carniglae [!] consignavit Illustrissimo Maiori Paenitentiarario infrascriptas Bullas, Libros et Scripturas...” APA, Acta Cardinalium, 1, 31v–32v.

²⁰ XIV. Benedek: *In apostolicae Apostoli konstitúció* (1744. április 13.). *Sanctissimi domini nostri Benedicti papae XIV bullarium*, I, Venetiis, 1778, 147–152.

²¹ „Quia rei publice vehementer interest huiusmodi Archiviorum [ti. Poenitentiariae] bonus status et conservatio” Uo.

Ami az iratok fizikai tárolási helyét illeti, feltehetően a használatban lévő irattárat a bíboros vagy helyettese rezidenciáján, vagy a hivatalnokok lakásán őrizték, ami nyilvánvalóan elősegítette az anyag szétszóródását. Ezzel szemben a levéltár régebbi részének elhelyezésére a 16. század második felétől kezdve bizonyíthatóan a vatikáni falakon belül került sor. 1583 előtt a levéltár a Belvedere néhány szobájában volt, de ekkor áthelyezték abba a két helyiségbe, ahol akkoriban az Apostoli Kamara üléseit tartották.²³ Ezt követően is rendelkezünk további információkkal a levéltárról és annak áthelyezéséről, de részletek nélkül – csak annyit tudunk, hogy mindig „a Vatikáni Palotában” volt.²⁴ XIV. Benedek fent említett 1744. évi apostoli konstitúciójában megjegyezte, hogy a Penitenciária iratainak az Apostoli Palotán belüli tárolását elődei rendelték el.²⁵

1810-ben a Penitenciária dokumentációja a többi szentszéki levéltárral azonos sorsra jutott, és Napóleon parancsára Párizsba szállították.²⁶ Majd, amikor a napóleoni kaland véget ért, és megkezdődött a restauráció, megszervezték az iratok Rómába való visszaszállítását. Ebben az összefüggésben Ercole Consalvi bíboros kérte, hogy a lehető legrövidebb időn belül küldjék el az államtitkárnak a Szent Penitenciária levéltárába tartozó azon iratokat, amelyeket nem szükséges felgyűjtani, és azokat is, amelyeket el lehet tüzelni. Michele Di Pietro, a Penitenciária bíborosa viszont határozottan kijelentette:

„A Penitenciária levéltárának fontosságát nem kell bizonyítani [...]. Ebből következik, hogy egy ilyen archívumot, amelyet már Párizsba szállítottak, teljes egészében vissza kell szerezni, hogy a korábbi helyére kerüljön. A kötetek és iratok sokasága között lehet, hogy van néhány haszontalan dolog [...]. A kötetes anyag azonban nem tekinthető ilyennek, így a megtakarítás csupán elhanyagolható lenne, és ha szétválogatásra kerülne sor, kettős kellemetlenséggel szembesülnénk: a gyakorlathiány miatt érdekes iratokat sorolnának haszontalannak, illetve a szétválogatás során hozzáférés lenne a legbizalmasabb ügyekhez, amelyeket a Penitenciária titkosan kezel és őriz. Ezeket a szempontokat figyelembe véve kérjük,

²² Például az 1726-ban, 1754-ben és 1756-ban tett látogatásokról az APA, *Acta Cardinalium*, III, 29–30; IV, 35; IV, 52 tanúskodik.

²³ „Anno 1583 Illustrissimus Dominus Maior Poenitentiarius obtinuit a Sanctissimo Domino Nostro aliquot cubicula in Palaticeo [!] Apostolico Vaticano ubi prius Camerae Apostolicae congregatio haberi solita fuit, in qua iussit transportari libros multos Regestorum antiquorum ex prioribus cubiculis quae fuerunt in Belvedere” (APA, *Acta Cardinalium*, I, 52r).

²⁴ A levéltár helyéről szóló későbbi bizonyítékokat lásd Filippo Tamburini: Un registro di bolle di Sisto IV nell'Archivio della Penitenzieria Apostolica. In: *Palaeographica Diplomatica et Archivistica. Studi in onore di Giulio Battelli*. A cura della Scuola Speciale per Archivisti e Bibliotecari dell'Università di Roma, II, Roma, 1979, 380, fn. 12.

²⁵ XIV. Benedek i. m. 151, §37.

²⁶ Remigius Ritzler: Die Verschleppung der päpstlichen Archive nach Paris unter Napoleon I. und deren Rückführung nach Rom in den Jahren 1815 bis 1817. *Römische Historische Mitteilungen*, 6–7, 1962–1964, 144–190.

utasítsa a megbízott személyt, hogy hagyja érintetlenül a Penitenciária levéltárát, és azt küldje vissza Rómába.” (Di Pietro bíboros Consalvi bíborosnak, Róma, 1816. július 16.)²⁷

3. Az archívum megnyitása

1988-ban II. János Pál pápa kívánságára a Penitenciária régi iratainak az 1410–1567 közötti időszakra vonatkozó része először vált hozzáférhetővé a történeti kutatás számára. Ezeket már 1982 óta a Vatikáni Titkos Levéltárban őrizték, és megállapították róluk, hogy kizárólag külső fórumhoz tartozó anyagokat tartalmaznak. 2005-ben ezekhez csatlakozott egy eredeti kérvényekből álló gyűjtemény is, amely főként a 16. századból származik, de tartalmaz példányokat a 15. és a 17. századból is.²⁸

XVI. Benedek pápa pedig 2009. január 16-án, amikor fogadta a főpenitenciárius bíborost és a Penitenciária ügyvivőjét, engedélyezte a levéltár 1914-ig történő megnyitását. Az 1567 előtti kérvények regisztrumain kívül a Penitenciária így további dokumentumsorozatokat tehetett kutatás céljára elérhetővé, amelyek a külső fórumon tárgyalt ügyekre vonatkoznak (a lelkiismereti ügyek kivételével), valamint az intézmény hivaltörténetével, hatáskörével és személyzetével kapcsolatosak.

A 2011. november 18-án tartott „tanulmányi napon” ünnepélyesen megnyitotta a Penitenciária levéltárát a tudósok előtt a Palazzo della Cancelleria, a díkasztérium épületében, az új, erre a célra kialakított helyiségekben. Mindeközben a Vatikáni Titkos Levéltárból visszaszereztek az ott letétbe helyezett iratokat.²⁹ A 2016. november 26-án tartott második „tanulmányi napon” a levéltár megnyitása óta eltelt első öt évet értékelték, és megpróbáltak néhány kutatási perspektívát felvázolni a jövőre nézve.³⁰

Az iratok kutatásra történő előkészítése a 2011. évi ünnepélyes nyitástól kezdődően, az eddig zártként kezelt iratok kutatásra történő lehetőségének eldöntése a levéltár munkatársaira érzékeny és összetett munkát rótt és ró jelenleg is, számos gyakorlati problémával és nehézséggel.

²⁷ “*alla Segreteria di Stato nel più breve termine possibile l’indicazione di quelle Carte appartenenti all’Archivio della Sagra Penitenzieria, che non è necessario ricuperare, e che possono farsi dare alle fiamme*” (Card. Consalvi Card. Di Pietro-nak, Róma, 1816. július 6.); APA, *Segreteria e Archivio*, 10.

²⁸ Ez a jelenlegi levéltári egységekre vonatkozik: APA, *Suppliche*, 1bis-8bis.

²⁹ *La Penitenzieria Apostolica e il suo Archivio...* i. m.

³⁰ *L’Archivio della Penitenzieria Apostolica. Stato attuale e prospettive future*. Atti della Giornata di studio, Roma, Palazzo della Cancelleria, 22 Novembre 2016. A cura di Krzysztof Nykiel – Ugo Taraborrelli. Città del Vaticano, 2017.

Mindenekelőtt állományvédelmi szempontból az első aggodalom természetesen az iratok helyes őrzésével kapcsolatban merül fel. Az állapotuktól függően szükség van különböző mértékű beavatkozásokra, amelyek az egyszerű tisztítástól a dokumentumok anyagának külső műhelyekben történő restaurálásáig terjedhetnek.

Ezen kívül a legnagyobb nehézségek az iratanyag rendezése során jelentkeznek. Olyan környezetben, ahol a levéltári segédletek csak nagyon korlátozott mértékben maradtak fenn, nem mindig világos, hogy egyes levéltári egységeket melyik régi sorozathoz kell rendelni.

Végül a legnehezebb munka természetesen az, hogy elkülönítsük a kutatható anyagoktól a lelkiismereti ügyekhez kapcsolódó, nem kutatható iratokat. Ezt a szétválasztást nagy gondossággal és figyelemmel végzik, tiszteletben tartva a titoktartás sérthetlenségének és a levéltári kutatás biztosításának kettős követelményét.

4. A kutatható sorozatok bemutatása

Jelenleg az Apostoli Penitenciária Levéltára a Palazzo della Cancelleria épületében található, és körülbelül 1200 folyóméternyi irategyüttesből áll, összesen több mint 5300 levéltári egységből a 15. századtól napjainkig.

Mielőtt rátérnénk az iratsorozatok bemutatására, érdemes ismételten hangsúlyozni és részletezni az Apostoli Penitenciária történetének és hatáskörének néhány sajátos jellemzőjét, amelyekre már utaltunk, és amelyek elkerülhetetlenül tükröződnek a hivatal által keletkeztetett iratokban. Ezek meghatározzák a kutatás rendelkezésére álló források körét.

1. A Penitenciária hatásköre több évszázados története során folyamatosan változott, amit az a jogkör határozott meg, amelyet az adott pillanatban a pápa a főpenitenciárius bíborosnak átadott (vagy visszavont).

2. Az esetektől és a történelmi korszakoktól függően a főpenitenciárius joghatósága kizárólag a belső fórumra korlátozódhatott, vagy kiterjedhetett a külső fórumra is. Általános és kikerülhetetlen szabály, hogy a belső fórumon tárgyalt ügyekkel kapcsolatos összes irat (keletkezési időtől függetlenül) mindenféle kutatás számára hozzáférhetetlen kell, hogy maradjon.

Csak ennek a két feltételnek a figyelembevételével érthető meg, hogyan és miért lehet bizonyos iratokat megtekinteni, míg másokat nem, vagy miért az az évköre egyes iratsorozatoknak, másoknak meg miért más az évköre.

A tudományos kutatás céljára jelenleg hozzáférhető dokumentumok a következők:³¹

³¹ Ez a lista frissíti az Ugo Taraborrelli által közöltet: *L'Archivio della Penitenzieria Apostolica*. In: *Memoria Fidei. Archivi ecclesiastici e Nuova Evangelizzazione*. Atti del Convegno, Roma, 23–25 ottobre 2013. A cura di Alejandro Cifres, Roma, 2016, 69–83. A magyar történelemhez kapcsolódó forrásokról részletesebben a 2022. október 4-én Rómában megrendezett „*Archivi e biblioteche come ponti. Fonti per la cooperazione archivistica tra la Santa Sede e l'Ungheria*” című konferencián elhangzott előadásomban beszámolok, a konferencia anyagát Tóth Krisztina publikálja.

Acta Cardinalium – Négy kéziratot kötet, amelyek az V. Pius által végrehajtott bírósági reform (1569) és az 1897 közötti időszakot ölelik fel. Ezek tartalmazzák az Apostoli Penitenciáriával kapcsolatos legfontosabb pápai rendelkezéseket (a főpenitenciárius kinevezése, jogosultságok megadása stb.), a főpenitenciáriusoknak a dikasztérium szervezésével kapcsolatos rendeleteit (prelátusok, tisztviselők és kisebb penitenciáriusok kinevezése), valamint további információkat, adatokat és különféle jegyzeteket a bíróság életéről.

Archivio del Teologo – A gyűjtemény az Apostoli Penitenciária teológusai által a 17. századtól kezdve készített dokumentumokat tartalmazza. 23 dobozból áll, amelyeket betűkkel jelöltek „A”-tól „Y”-ig, és amelyekben nagyon változatos írássok találhatók. Ezek tükrözik a főpenitenciárius bíboros „teológiai szakértőinek” tanácsadói tevékenységét: az egyes esetek tanulmányozása és megoldása során készített jegyzőkönyvek, előkészítő anyagok, munkadokumentumok, jegyzetek stb. A 10K-22Y (17. század – 1920) dobozok jelenleg kutathatók – a lelkiismereti ügyek és a belső fórum kérdéseire kapcsolódó dokumentumok kivételével.³²

Conti mensuali – Ez nyolc regisztrumkötet, amely az 1726–1819 közötti időszakot fedi le (de hiányos), és hónapról hónapra mutatja az Apostoli Penitenciária bevételeinek – a kisebb kegyelmi bullák kibocsátásából származó bevételek – és kiadásainak – személyzeti juttatások és folyó irodai költségek – egyenlegét.

Facultates – A sorozat 32 egységből áll a 16. és a 19. századból, amelyek az évszázadok során a pápák által az apostoli penitenciáriának adott jogosultságokat dokumentálják. Ezek pápai bullák kéziratmásolatait és nyomtatott példányaikat, valamint azok kivonatait és kommentárjait, szóbeli engedményekre vonatkozó jegyzeteket („vivae vocis oracula”), felhatalmazások listáit stb. tartalmazzák.

Fondo Pio XII – A XII. Piusz pápaságára (1939–1958) vonatkozó iratanyag 2020. március 1-je óta elérhető a kutatók számára, és három különálló sorozatot tartalmaz: 1. „Curia Romana” (a Penitenciária és más kúriai dikasztériumok közötti levelezés); 2. „Facoltà” (rendkívüli engedélyek püspököknek és gyóntatóknak a hívek bűneinek feloldozása érdekében, különleges körülmények között, amelyeket először a második világháború, majd a kelet-európai kommunista rezsim hatalomra kerülése indokolt); 3. „Voti” (a Segnatura della Penitenzieria tanácskozásain megvitatott, elvont kánonjogi és erkölcsi kérdések). Négy további doboz a Penitenciáriának az 1950-es szentév előkészítése és lebonyolítása során végzett tevékenységét bizonyítja.³³

³² Ugo Taraborrelli: I Teologi della Penitenzieria Apostolica e il loro archivio. In: *Penitenza e Penitenzieria tra rivoluzioni e restaurazioni (1789–1903)...*, 215–239.

³³ Részletesen lásd Ugo Taraborrelli: „Il piedistallo su cui si innalzò l’edificio organizzativo giubilare”. Il contributo della Penitenzieria Apostolica alla preparazione dell’Anno Santo 1950, relazione tenuta in occasione del Convegno Internazionale „Pio XII e l’Anno Santo 1950”, Roma, 13–14 novembre 2024, publikációját 2026-ra tervezik.

Giustificazioni di pagamenti – A sorozat 35 egységet tartalmaz, amelyek az 1741–1883 közötti időszakhoz kapcsolódnak, és magukban foglalják a kiadások és kifizetések igazoló dokumentációját: követelés- és tartozásszámlák, személyzeti juttatások, bevételi és kiadási mérlegek, befizetések stb.

Libri taxarum – 26 regisztrumkötet 1535-ből és 1704–1822-ből, amelyek a házassági ügyekhez kapcsolódó engedmények kiküldésével kapcsolatos illetékek jegyzékét tartalmazzák. Az egyes feljegyzések a kiküldés napja szerint vannak rendezve, és tartalmazzák a kérvényező nevét, a megszerzett engedmény típusát, valamint a vonatkozó illetéket.

Matrimoniali – A sorozat a szegény emberek házassági felmentéseiről szóló dokumentációt tartalmazza (főként a harmad- és negyedfokú rokonsági akadályokról), amelyeket 1701 és 1884 között nyújtottak be az Apostoli Penitenciáriának. Összesen 1881 kötegből áll, amelyekben a kérelmek a származási egyházmege szerint ábécésorrendben vannak rendezve.³⁴ Ezekhez a kötegekhez 70 kötet regisztrumkötet tartozik, amelyek az 1785–1864 közötti időszakra korlátozódnak.

Memorie – Ez egy kicsi, de értékes, öt, kézzel írt jegyzetfüzetből álló *gyűjtemény*, amelyet 1808-tól a Penitenciária *ideiglenes* káplánjának kezdeményezésére állítottak össze. Ezekben rögzítették a hivatal életét érintő legfontosabb eseményeket. Összességében az elbeszélte események az 1808–1844 közötti időszakot ölelik fel.³⁵

Miscellanea Bizzarri – A sorozat kilenc kötetből áll, amelyek nagyon különböző témájú dokumentumokat tartalmaznak, és amelyeket 1779-ben Francesco Maria Bizzarri *pro-sigillator* gyűjtött össze. A 2., 5., 7. és 8. kötetek állnak rendelkezésre a kutatáshoz. Az egyes dokumentumok részletesebb leírását lásd a olvasóteremben rendelkezésre álló leltárban.

Miscellanea de Sacra Poenitentiaria – Feltehetően a 18. században összeállított vegyes kötet, amely különböző témákról tartalmaz dokumentumokat: a főpenitenciáriusi jogkör kiterjedése és gyakorlása; űrlapok; a hivatal gyakorlata; prelátusok és tisztviselők kinevezése; kisebb penitenciáriusok; kisebb kegyelmek hivatala (*officium litterarum minoris gratiae*). Az iratanyag részletes leltára elérhető a levéltárban.

Miscellanea Mangioni – Kézírtos kötet, amelynek első részében négy mű található Valentino Mangioni SJ (1573–1660) tollából, aki 1643-tól haláláig a penitenciária teológusa volt, valamint egy mű Carlo Alberto Tesauro SJ (1585–1654), a Vatikáni Bazilika kisebb penitenciáriusa tollából, a hivatal bürokratikus gyakorlatáról. A kötet második része a kisebb bűnbánati hivatalok intézményéről, jogi profiljáról, történetéről és mindennapi életéről szóló dokumentumok másolatait tar-

³⁴ Giordano Caberletti: Il fondo dei matrimoniali e la sua rilevanza per la ricerca storica. In: *La Penitenzieria Apostolica e il suo Archivio...*, 105–120.

³⁵ Andrea Cicerchia: La Penitenzieria Apostolica nell'Ottocento. Un profilo istituzionale e nuove linee di ricerca. In: *Penitenza e Penitenzieria tra rivoluzioni e restaurazioni (1789–1903)...*, 125–144; 127.

talmazza, különös tekintettel a Lateráni Szent János Kollégiumra (Collegio di San Giovanni in Laterano).

Miscellanea Santori – Giulio Antonio Santori bíboros (1592–1602 között főpenitenciárius) idején a Penitenciária tevékenységére vonatkozó írásokból összeállított kötet, de másolatban 1431-ig visszanyúló dokumentumokat is tartalmaz. Összességében a szövegek a tisztségviselők és kisebb penitenciáriusok kinevezésére, illetéklistákra, engedélyek kiadására és kétségek elosztatására vonatkoznak.

Penitenzieri Minori – A sorozatból jelenleg öt kötetet lehet megtekinteni (16–19. század). A főpenitenciárius fennhatósága alá tartozó álló kisebb, a római lateráni és a Santa Maria Maggiore bazilikákban, továbbá Loreto, Assisi, Padova és Firenze bazilikáiban működő penitenciáriusok, azaz gyóntatók tevékenységét dokumentálja.

Praxis – A sorozat 13 kötetből áll (kilenc kézirat és négy nyomtatott), amelyek a 17. és 18. századból származnak, és különböző szerzők műveit tartalmazzák. Ezek a Penitenciária eljárási kézikönyveinek tekinthetők, amelyek egy része a hivatal személyzetének belső használatára, más része pedig a gyóntatók és a kérelmezők kényelmére készült.

Questioni Dataria-Penitenzieria – Ez a doboz a 19. században a két kúriai intézmény között felmerült joghatósági vitákkal kapcsolatos dokumentumokat tartalmazza. Az Apostolica Dataria és az Apostolica Penitenciária gyakran került konfliktusba egymással, mivel hatáskörük átfedte egymást a házassági felmentések ügyében.

Registra Matrimonialium et Diversorum – Ez az a levéltári fond, amely minden bizonnyal eddig a legnagyobb érdeklődést váltotta ki a történetírásban. A sorozat összesen 760 papíralapú regisztrumkötetet tartalmaz,³⁶ amelyek közül az első 163 az Apostoli Penitenciária által 1410 és 1569 között a külső fórum számára jóváhagyott kérvények tartalmát tartalmazza, míg a többi kötet, az V. Pius reformját követően, az általa az Apostoli Kancellárián belül létrehozott *Officium litterarum minoris gratiae* tevékenységére vonatkozik. A tárgyalta témák sokféleségét tekintve a Penitenciária kérvényregisztrumai (1410–1569) tükrözik a hivatal által a pápai megbízatás alapján gyakorolt széles jogkört, amely akkoriban az apostoli kegyelem fő csatornájává tette: házassági akadályok alóli felmentések; az egyházi rendbe való belépés vagy annak gyakorlása körüli szabálytalanságok alóli felmentések; feloldozás az egyes, különösen súlyosnak ítélt bűncselekmények miatt (szimónia, szentségtörés, gyilkosság, abortusz, bigámia, eretnecség, okmányhamisítás, kereskedelem a törökökkel stb.); gyóntatóválasztási engedély; fogadalmak vagy eskük megváltoztatása vagy alóluk való felmentés; zarándoklati engedélyek *in partibus*

³⁶ Ez 745 regisztrumkötetet jelent (*Registra Matrimonialium et Diversorum* 1–746), a 90., 298. és 427. kötet hiányzik, míg a 2. kötet után a 2bis, a 82. szám után pedig a 82bis következik, amelyekhez további 15 *Additiones* kötet (Add. 1–15) tartozik.

infidelium; szerzetesrendek tagjai számára engedély a kolostor ideiglenes elhagyására vagy másik rendbe való átlépésre; *litterae declaratoriae*; stb.³⁷

Registri dei mandati – A sorozat 18 regisztrumból áll, amelyek az 1736–1865 közötti évekre vonatkoznak, és a római Monte di Pietà-nál a főpenitenciárius bíboros által kiadott fizetési megbízásokról tartalmazzak feljegyzéseket. Az egyes bejegyzések megemlítik a kifizetés kedvezményezettjét, a kifizetés okát és a kifizetett összeg nagyságát.

Rincontro del Monte – Öt regisztrum, amely az 1736–1814 közötti időszakra vonatkozik (az 1747–1762 közötti időszak hiányzik), és amely a római Monte di Pietà-ban található Apostoli Penitenciária számlájára befizetett hitelekéről és kifizetésekről ad számot: ez egyfajta „számlakivonat” az akkori időszakból.

Suppliche – A sorozat a következőket tartalmazza: 1) egy kis gyűjtemény eredeti kérvényekből, amelyeket a 15–17. században továbbítottak a penitenciáriának (1bis–8bis mappák),³⁸ és 2) egy jelentős eredeti kérelemgyűjteményt (1065 csomag, 413 dobozban tárolva), amelyeket a 19. században az Apostoli Kancellária „*officium litterarum minoris gratiae*” részére címeztek, és amelyek házassági felmentésekkel kapcsolatosak.

Trattato del Card. Giustiniani – Az Apostoli Penitenciária levéltára őrzi Orazio Giustiniani bíboros (1580–1649) *De Sacra Poenitentiaria et Maiori Poenitentiario tractatus posthumus* című művének egy példányát, aki a Néri Szent Fülöp Oratórium Kongregáció tagja, és a 17. század első fele római kulturális életének vezető alakja, valamint 1647. december 4-től haláláig (1649. július 25.) főpenitenciárius volt. A traktátus Fioravante Martinelli munkájának eredménye, aki a Giustiniani bíboros által írt eredeti füzet tartalmát rendszerezte és rendbe tette; ez a füzet a bíboros haláláig vázlatos állapotban maradt.

A fordítást ellenőrizte, véglegesítette: Rácz György

³⁷ A Penitenciária regisztrumkötetivel foglalkozó szakirodalom az elmúlt évtizedekben jelentősen bővült, amelyre vonatkozóan lásd Kirsi Salonen: *La documentazione della Penitenzieria Apostolica nella storiografia*. In: *L'Archivio della Penitenzieria Apostolica. Stato attuale e prospettive future...*, 29–37.

³⁸ Cristina Mantegna: *The original sixteenth-century supplications in the Archives of the Apostolic Penitentiary*. In: *L'Archivio della Penitenzieria Apostolica. Stato attuale e prospettive future...*, 119–138.

MŰHELY

Iványi-Grünwald Béla festőművész, 1938

Forrás: Fortepan/Bojár Sándor

HÁROM LONDONI VONATKOZÁSÚ EVANGÉLIKUS POLGÁRI VÉGRENDELET POZSONYBÓL

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.9>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 177–214.

Amikor 1987-ben Gyulán a társadalomtörténeti kérdések iránt fogékony magyar történészek másodszor is konferenciára gyűltek össze, hogy az ilyen tárgyú kutatások forrásbázisát áttekintsék, az előadók gyakran említették meg a hagyatéki iratokat és köztük a végrendeleteket.¹ Az akkori konferenciakötet, a további, nagy számú, a téma szempontjából releváns forrásközlés és tanulmány, illetve Mátyai Mónika historiográfiai áttekintése összességében azt jelzik, hogy a testamentumok gazdag és változatos lehetőséget kínálnak a 18–19. századi városi társadalmak vizsgálatához.² Különösen meggyőzően példázza ezt két olyan, elsősorban városi testamentumok elemzésére épült disszertáció, amelyek az e konferenciasorozat bázisából kisarjadt Hajnal István Körrel összefonódott tudományos képzőhelyen, az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékéhez kötődő doktori program keretei között keletkeztek.³ Az alábbiakban a fenti irányzathoz kapcsolódva teszek közzé három magyarországi, polgári végrendeletet, de az újdonság igényével eddig ilyen forrásbázison nem vagy kevéssé vizsgált elemzési szempontokat (az elvándorlást, a kapcsolattörténeti forrásértéket) is bevonok a vizsgálataimba, illetve német nyelvű források közlésével szélesítem a publikált testamentumok körét.

¹ *Kutatás – módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26–28.* Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, 1989. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.). Gajáry István és Tóth Zoltán kifejezetten a hagyatéki iratokról tartott előadást, Bácskai Vera pedig a 19. század közepét megelőző másfél évszázad városi társadalomtörténelem forrásbázisának keretei közt foglalkozott nagy hangsúllyal e forráscsoporttal.

² Széles horizontú áttekintés a végrendeletek kvantitatív és kvalitatív szempontú elemzésével kapcsolatos történeti irányzatokról: Mátyai Mónika: *Historiográfiai viták a testamentumról. Korall*, 2004. 15–16:248–270.

³ Mátyai Mónika: *Halál, akarat, törvény. Testamentumok és hagyatéki perek a 18–19. századi Debrecenben*. Kézírt PhD disszertáció, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 2002; Horváth József: *Győr lakóinak mindennapi élete a 17. században*. Győr, 2017, amelynek alapja a szerző 2009-ben megvédett PhD disszertációja. Utóbbi részletes áttekintést nyújt a városi testamentumokra irányuló forrásközlések és elemző kutatások aktuális állapotáról. Távlatos tudományos körből, de szintén ennek az időszaknak és a végrendeletekben rejlő potenciál iránti meg-növekedett érdeklődésnek a lenyomata: Szende Katalin: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Budapest, 2004, amelynek eredeti változata szintén doktori disszertációként keletkezett.

Aligha kétséges, hogy a preindusztriális városi társadalomtörténeti kutatás egyik legnépszerűbb, egyben legígéretesebb és legváltozatosabb területe a migráció, ám e komplex kérdéskörön belül a forrásadottságok sajátosságai miatt Magyarországon (is) döntően a városba való bevándorlás került reflektorfénybe.⁴ A polgárjog elnyerésének eredményét többnyire következetes adminisztrációval rögzítő polgárkönyvek (*libri neocivium*) ugyanis az időben előrehaladva egyre nagyobb pontossággal tartalmazzák az esküt tett polgár származáshelyét (*locus originis*), és ezáltal lehetővé teszik, hogy ezeket szisztematikusan vizsgáljuk. Noha többféle fogalmi és módszertani kérdés is felvetődik ennek az adatsornak a megbízhatósága kapcsán,⁵ a táblázatos formába rendezett szerkezetnek és az elérhető teljességnek köszönhetően a polgárságkutatáson belül a kvantitatív feldolgozásnak mégis egyfajta standard-je alakult ki. Ide tartozik egyfelől a probléma megfogalmazása, amely során Bácskai Vera az újonnan érkezők előtti bezárkózási hajlam mértéke szerint tipológiát alkotott és így vizsgált néhány dunántúli várost, másfelől ide értendők a módszerek és az eredmények elemzési kategóriái és (például táblázatos) közlési módjai.⁶ Házi Jenő három évszázad soproni polgáraitól közölt monumen-

⁴ A vándormozgalom elemzési kereteiről: Faragó Tamás: *Bevezetés a történeti demográfiába*. 1. köt. Budapest, 2011, 215–256, a városi vonatkozásokról különösen: 219–220. <https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4698/1/648023.pdf> (utolsó letöltés: 2025. október 23.).

⁵ Egyes esetekben a megadott település bizonyíthatóan nem a születés vagy a keresztelés helye, hanem (véltetően) az a település, ahol az újonnan felvett polgár utoljára lakott. Erre példa a napóleoni háborúk korában aktív, különlegesen sikeres pesti terménykereskedő, Andreas Macher (1750–1814) esete, aki a pesti polgárkönyv szerint győri születésű. Ám végrendeletéből tudjuk, hogy a szintén pesti polgár Matthias Macher (1760–1798) az ő fivére, akinél viszont a polgárkönyv hegyeshalmi eredetet rögzít (HU-BFL-IV.-1202.-v. 1792 és 1794.; HU-BFL-IV.-1202.-cc.-944 AM). Andreas Macherről: Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest, 1989, 57–58.) A születéshely kérdését meggyőzően dönti el a hegyeshalmi (római katolikus) keresztelési anyakönyv, amelyben azonos szülőpártól való Andreas és Matthias Macher fivéreket találunk, ráadásul egy harmadik fivért is, aki pedig azonosítható Paul Macherral (1753–1785), akit a győri polgárkönyvben látunk viszont hegyeshalmi születésűként. HU-GyVL-IV-1056.-dd (1777); HU-MNL-OL-X 3262 [Hegyeshalom, római katolikus egyházi anyakönyv]. A pesti polgárkönyv adata tehát „téves”: Andreas Macher esetében nem a születés helyét rögzíti. – Egy másik típusú bizonytalanság, hogy a birodalmi német területekről (például Nürnbergből) Pozsonyba vándorolt polgárok származáshelye kapcsán olykor nem egyértelmű, vajon a bevándorló valóban a polgárkönyvbe beírt város szülőttje volt, vagy csak annak környékéről, az azt körülvevő rurális térségből indult. Pedig jelentős az értelmezési különbség: más a helyzet az urbanizációs folyamat szempontjából a falu világából a városba vándorlás esetében, mint amikor valaki városi (kulturális) háttérrel települ egy másik városba. (A tanulmányban hivatkozott egyházi anyakönyvi forrásokat a mormon egyház által mikrofilmezett, majd digitalizált változatban, a *Family Search* honlapon elérhető másolat formájában használtam.)

⁶ Bácskai Vera: Bevándorlás és befogadás a dunántúli városokban a 19. század első felében. A bevándorlók esélyei a polgárjog elnyerésére. *Korall*, 2003. 11–12:103–110.; Fallenbüchl Zoltán: Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében (1687–1770). *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 15. 1963, 239–287.; Czoch Gábor: A polgárság és a polgárjog változásai Kassán a 19. század első felében. In: Uő: „A városok szíverei.” *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Pozsony, 2009, 108–118.; Tóth Árpád: A megőrzött presztízs. Pozsony

tális adattárában is az egyik kiemelkedő jelentőségű, rendszeres elemzésre alkalmas társadalmi jelenség a bevándorlás, majd a helybeni leszármazás dinamikája.⁷

A polgárkönyvek elemzése alapján a város felé irányuló migrációról felvázolt képet ugyanakkor némiképp egyoldalúvá teszi, hogy a vizsgálati eredmények azt sugallják, mintha a város egyfajta végállomás lenne: az oda megérkezők és ott megtelepülők ettől kezdve életük végéig helyben is maradnak. Pedig a tovább- vagy elvándorlás létező jelenség, és nem is áll ellentétben a városba vándorláshoz társítható attitűdökkel és stratégiával, mint például a kiemelkedés ambíciójával vagy a kísérletező kedvvel együttjáró kockázatvállalással. Ennek ráadásul különféle nyomai is látszanak. A 18. századi pesti belvárosi háztulajdonosok – tehát a helyi népességen belül vélhetően egy aránylag stabilnak, megállapodottnak tekinthető csoport – esetében kiderült például, hogy jelentős arányban továbbvándoroltak onnan.⁸ Ám ennél feltehetően jóval szélesebb körű jelenség volt, hogy nem az egzisztenciaalapítás után, hanem még azt megelőzően, éppen annak céljából vándoroltak el fiatal férfiak urbánusnak minősíthető szülőhelyükről.

Ennek mértékét részben a teljes (magyarországi) városhálózatra kiterjesztett, a polgárfelvételt és -nyilvántartást áttekintő vizsgálat révén lehet megítélni – ennek különféle korlátai mellett is.⁹ Az egyházi anyakönyvekben is találhatunk a polgárcsaládok elvándorló tagjairól elszórta releváns adatokat a következő nemzedékben a korábbi lakhelyre visszatelepülő leszármazottak kapcsán, vagy olyan esetben, amikor a szélesebb család tagjainak ünnepélyes életeseeményét rögzítik források, így például amikor házassági tanúként kap szerepet egy-egy elvándorolt fivér.¹⁰

rendi polgársága a XIX. század első felében. In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk. Bódy Zsombor – Mátyás Mónika – Tóth Árpád. Budapest, 2000, 162–165, 173–174.; Tóth Árpád: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony, 2009, 63–71. Újabban: Berecz Anita: *Földesúri jobbágyok – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben*. Budapest, 2023, 49–50.; Lovas Eldina: *Eszék társadalma az 1814-ik évi népességösszeírásban*. Kézírtos PhD disszertáció, Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2021, 228–230.

⁷ Házi Jenő: *Soproni polgárcsaládok, 1535–1848*. 1–2. köt. Budapest, 1982. A szerzőt magát is foglalkoztatta a soproni polgárok származása, egyszerű statisztikai kimutatást is készített erről. Uo. 2. köt. 993–997.

⁸ Bácskai Vera: A pesti Belváros háztulajdonosainak mobilitása (1733–1820). In: Uő: *Városok és polgárok Magyarországon*. 1. köt. Budapest, 2007 [1966], 381–383., 396–398. A tanulmány alapján nem tudtam meghatározni a továbbvándorlók pontos hányadát.

⁹ Ez volt az egyik célkitűzés a K-83731 számú, *A magyarországi szabad királyi városok polgársága a 18. század közepétől a 19. század közepéig (Prozopográfiai adatbázis létrehozása)* című, Tóth Árpád vezetésével, Czoch Gábor és H. Németh István részvételével zajló OTKA-kutatás mögött.

¹⁰ Két Pozsonyból vett példa: a szászországi Naumburgból a magyar koronázóvárosba települt Andreas Berlin (1752?–1820) polgári lakatosmester fiatalabb fiáról, Stephanról (1785–1830) onnan tudjuk, hogy Bécsben folytatta polgári jogállást szerezve a családi mesterséget, hogy 1812-ben ő volt bátyjának, az ifjabbik Andreas Berlin (1782–1848) lakatosnak az egyik házassági tanúja Pozsonyban. 1839-ben pedig Christoph Habermayer (1768–1841) bécsújhelyi kereskedő látogatott vissza Pozsonyba, hogy bátyjával, Matthiasszal együtt tanúskodjanak mindkettejük unoka-

Ám a hasznosítható források között a végrendeleteket is érdemes és szükséges számításba venni az elvándorlás vizsgálatánál.

Az ilyen – bár a migrációkutatás szempontjából szórványos – források révén képet alkothatunk a polgári családok ambícióiról, tértudatáról, és arról, hogyan viszonyultak a szociokulturális határokhoz. Az itt közölt végrendeletek a polgárság egészen belül a német evangélikus felekezeti kultúrához tartozók életvilágához vezetnek közelebb, amely közösség felső rétegéről valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a preindusztriális Magyar Királyság legmerészebb, legambiciózusabb – és legmobilisabb – lakói közé tartoztak.¹¹ Példaként említsük meg két olyan 18. századi pozsonyi polgárfiú sikeres életútját, akiknek karrierje azt jelzi, hogy az ebből a közelebből indult férfiak érvényesülni tudtak szülőhelyüktől meghökkentően nagy földrajzi távolságban és rangos társadalmi körben is, mint a cári, illetve a svéd királyi udvar közege. Egyikük a lengyel-orosz térségből (Szentpétervárról, Varsóból, Lembergől) később visszavándorolt és végül Pesten megállapodott rézmetsző Johann Gottfried Prixner (1747–1819), másikuk a Stockholmban letelepedett orgonakészítő Georg Christoph Rackwitz (1760–1844).¹² A londoni kivándorlási esetek azonban ezekhez képest is különösek, részint a még nagyobb földrajzi távolság, részint a születő (gyarmati) világbirodalom és (kézműves háttérük okán) a kapitalista gyáripár megteremtette újszerű körülményekkel összefüggő széles piaci lehetőségek, egyben a konkurencia miatt.¹³

Az alábbiakban elsőként röviden bemutatom a három érintett személy családi hátterét és környezetét annak érdekében, hogy kiderüljön, milyen társadalmi közegből vezetett az út a londoni letelepedésig, majd a „folytatást” – a visszaván-

öccsének, Stephan Karl Habermayer bécsi kereskedőnek a Pozsonyban tartott lakodalmán. A Habermayerek rokonsági viszonyaira lásd Tóth Árpád: A Habermayer nemzetség társadalmi stratégiái. Kísérlet a prozopográfiai módszer alkalmazására a késő rendi társadalom vizsgálatában. In: *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére*. Szerk. Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád. Budapest, 2022, 81–109.

¹¹ Ehhez átfogóan Tóth Árpád: Az evangélikus polgárság súlya és szerepe a Magyar Királyság kulturális, társadalmi és gazdasági életében, 1750–1850. In: *Reformatio nostra – Protestáns szellemi műhelyek*. Szerk. Gyulai Éva – Tasi Réka. Miskolc, 2017, 96–123.

¹² Prixner családjában tradíció volt és maradt is a migráció: apja az 1730-as években Bamberg környékéről érkezett Pozsonyba, bátyja az eperjesi kollégiumban tanult, egyik öccse Kassára, egy unokaöccse pedig Győrbe vándorolt el – míg két bátyja a koronázóvárosban maradt, két további öccse pedig ismeretlen helyre távozott Pozsonyból. Tóth Árpád: Johann Gottfried Prixner rézmetsző német evangélikus polgári háttér. *Térképészeti Közlemények*, I. (2016) 74–76. Rackwitzhoz, akinek a nagyapja az 1720-as években Sziléziából vándorolt Pozsonyba, lásd Tóth Árpád: Az alkalmazkodás irányai a késő rendi társadalomban: a német evangélikus polgárság mobilitási készsége és gyakorlatai. *Korall*, 2021. 86:196. DOI: <https://doi.org/10.52656/korall.2021.04.008>

¹³ A kézműves legények európai léptékű vándorlásához lásd Kincses Katalin Mária: Magyarországi kézművesek migrációja a kora újkorban. In: Pósn László – Veszprémy László – Isaszegi János (szerk.): *Migráció a kora középkortól napjainkig*. Budapest, 2018, 280–299.

dorlás és a további kinti érvényesülés közötti választással összefüggő ismereteket – vizsgálom. Ezután a testamentumok elemzéséhez nyújtok támpontokat.

A Londonba kivándoroltak családi háttere

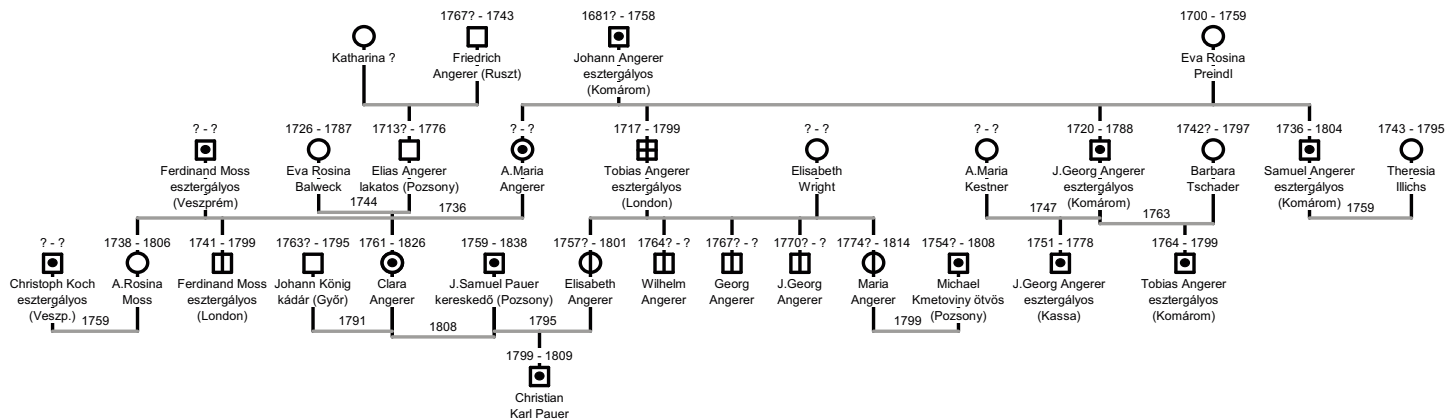
1. Tobias Angerer

Az első végrendelkező az esztergályos szakmát kitanulva Londonba települt Tobias Angerer, aki egy olyan sajátos migrációs stratégiát követő társadalmi háttérből indult, amely a 18. század középső harmadában alighanem tipikus lehetett a ritka iparágból élő kézművesek körében a gyér városhálózattal és alacsony urbanizációs szinten álló Magyar Királyságban.¹⁴ A családnevek egyezése és az evangélikus felekezethez tartozás mellett a polgárkönyvekben és házassági anyakönyvekben talált származáshelyi adatok alapján tudjuk, hogy a Győrben, Sopronban és Pozsonyban élő Angererek is a Fertő-tó melletti kisvárosból, (a csak 1681-ben törvényileg szabad királyi várossá emelt) Rusztról vándoroltak felnőttkoruk lakhelyére. A komáromi Angerer ág őseről, Johannról is a halotti anyakönyvi bejegyzés alapján tudható, hogy Ruszton született, de későbbi esküvői tanúi szerepvállalások és házassági kapcsolatok azt is megerősítik, hogy indokolt az előbbiekkal közös leszármazást feltételezni.

Tobias Angerer és felnőttkort elért két öccse, Georg és Samuel a családnak a komáromi ágából származtak. Mindhárman esztergályosnak tanultak, így apjuk mesterségét vitték tovább, sőt nővérük, Anna Maria is egy, ugyanehhez a szakmához tartozó férfihöz, Ferdinand Mosshoz ment feleségül.¹⁵ (Lásd az 1. ábrát) A foglalkozási immobilitás viszont migrációs kedvvel párosult. Nemcsak Tobias londoni letelepedése példázza ezt: míg két fivére Komáromban maradt és ért el polgári viszonylatban tisztességet (Georg haláláig három évtizeden át az evangélikus gyülekezet gondnoki posztját töltötte be), addig Georg azonos nevű fia Kassára, Felső-Magyarország gazdasági központjába migrálva alapított egyszisztenciát a tradicionális családi mesterséggel. Eközben Tobias nevű féléstvére otthon, Komáromban önállósult. Mindkét esetben az elsőszülött fiú kényszerült elvándorolni, szülőhe-

¹⁴ Az itt csak vázlatosan ábrázolt Angerer nemzetségről bővebben Tóth Árpád: Mobilis polgármesterségek a késő rendi társadalomban: a német evangélikus polgárság példáján. *Publicationis Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, 2022 (Tomus XXVI) Fasc. 3., 342–345.

¹⁵ A türelmi rendeletet követő egyházszervezés előtt a protestánsok anyakönyvezését a római katolikus plébános végezte Komáromban. A matrikulában az első itt keresztelt Angerer maga Tobias (1717), a családból az első menyasszony (Anna Maria) 1736-ban, az első vőlegény (Johann Georg) pedig 1747-ben házasodott. Feltételezhető, hogy Tobias szülei már a családalapításuk után vándoroltak be Komáromba és Anna Maria is még az előző, jelenleg ismeretlen lakhelyükön született. A testvérek apjának esztergályos foglalkozását első alkalommal 1735-ben jegyezték be. Štátny archív v Nitre, Matriky, rk. farsky úrad, Komárno, No. 140–142, 153–154.

1. ábra – Az Angerer család leszármazási táblája

lyükön az ifjabbak maradtak, ami nem ritka jelenség a kor polgárcsaládjában.¹⁶ Logikus ugyanis azt feltételezni, hogy a kis- vagy legfeljebb középvárosi léptékű helyeken arra törekedtek, hogy a műhelyt és a hozzá kapcsolódó társadalmi státuszt családon belül adják tovább. A testvérek egy részének azonban szülőhelyén nem jutott egzisztenciális lehetőség, amire az elvándorlás nyújtott ésszerű megoldást, és ha az apa hosszú életű volt, fiai közül az idősebb(ek)nek volt kisebb esélyük a családi műhelyt megörökölni.¹⁷

Mindez persze arra nem ad magyarázatot, hogy miért és hogyan került Londonba Tobias Angerer. Arról, hogy 1799-ben bekövetkezett halálakor¹⁸ regisztrált „brit alattvalói” jogállása (*gewester königlich grossbritannischer Kunst-Drechsler*) korábbi londoni életszakaszához kapcsolódik, valójában egy, a végrendeleten kívüli forrásban találunk utalást. Johann Matthias Korabinsky, a pozsonyi honismereti iskola tradícióját továbbvivő értelmiségi jegyzi meg 1786-ban megjelent településstatistikai munkájának Komáromról írt címszavában, hogy e városban született „a híres mű-esztergályos Tobias Angerer, aki 36 évig Londonban tartózkodott és abban a szerencsében volt része, hogy a jelenleg uralkodó királyt művészetére [*Kunst*] tanítsa és becsületessége révén folyamatosan élvezte annak bizalmát”.¹⁹ Ez a mondat néhány évvel később a Magyarországon átutazó Robert Townson útirajzában angol fordításban köszön vissza.²⁰

¹⁶ Az említett Anna Maria pedig Veszprémbe költözött férjéhez, és ott születtek gyermekeik, köztük a Tobias Angerer végrendeletében említett unokaöcs, az ifjabb Ferdinand Moss (sz. 1741). HU-MNL-OL-X 5729 [Veszprém, római katolikus egyházi anyakönyv]. A premodern kézművestársadalom családtörténeti szempontú – és különösen a mozaikcsaládokban a státusz-átörökítés gyakorlataira fókuszáló – vizsgálata új kutatási területnek számít Magyarországon, így a gyakorisági arányok is nehezen ítélték meg. Néhány példa olyan 1800 körüli pozsonyi családokról, amelyekben a fiúgyermek elvándorolnak, és az apai műhely további üzemeltetésében nem jut nekik szerep: Tóth Árpád: Mostohasors? Mozaikcsaládokban felnőtt gyermekek érvényesülési lehetőségei a pozsonyi evangélikus közösségben, 1730–1850. In: *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*. Szerk. Erdélyi Gabriella. Budapest, 2020, 93–137.

¹⁷ A mellékelt leszármazási táblák a teljesség igényével tüntetik fel a végrendeletben és a tanulmányban említett valamennyi rokont, ám nem tartalmazzák az összes gyermeket, még a felnőttkort elérteket sem. A testátorokat kereszttel, a többi, a végrendeletekben említett személyt függőleges vonallal, a jelen tanulmányban előforduló további személyeket pedig ponttal emeltem ki. A dátum jellegű adatokat általában csak a leszármazási táblán tüntetem fel, a szövegben nem. A kéttagú keresztnevék első tagjainak rövidítései közül a J. a Johann, a Ge. a Georg, az A. az Andreas, illetve Anna, az M. a Maria helyett áll. A családfák a *GenoPro 2020* szoftverrel készültek.

¹⁸ A tanulmány további részében a Pozsonyban regisztrált demográfiai eseményekre csak az évszámmal utalok. Lásd HU-MNL-OL-X 7770 [Pozsony, a német evangélikus egyházi anyakönyv].

¹⁹ Johann Matthias Korabinsky: *Geographisch-Historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn*. Pressburg, 1786, 317. „[...] des berühmten Kunstdrechslers Tobias Angerer, welcher sich in London 36 Jahre aufhielt und das Glück hatte den itzt regierenden König in seiner Kunst zu unterweisen, und sich durch seine Rechtschaffenheit stets in seinem Zutrauen zu erhalten.”

²⁰ Robert Townson: *Travels in Hungary, with a Short Account on Vienna in the Year of 1793*. London, 1797, 58. „Mr. Korabinsky says [...] Tobias Angerer, a turner resided thirty-six years in

Az angol orvos tehát kommentár nélkül vette át Korabinsky információját, az utókor viszont gyanakodhat, hogy nem merő legenda-e ez a történet. A részleteket csak elmélyült kutatással lehetne tisztázni, az mindenesetre világos, hogy Nagy-Britannia szóban forgó királya, a leendő III. György (1738–1820) 1751-től országa trónörököse volt, alapos képzésben részesült. Ebben a magától értetődő vívásban, lovaglásban és táncolásban kívül például a rajz és a csembalójáték (*harpsichord*) is szerepet kapott, sőt szakember tartott neki órákat és mutatott be kísérleteket az elektromossággal kapcsolatban. Életrajzírója feldolgozta a hét levéltári dobozt kitevő, a gyermekkori fogalmazásait és a taníttatása során keletkezett egyéb dolgozatait tartalmazó iratanyagot is, és úgy vélte, a brit uralkodók között elsőként III. György tanult természettudományokat (közte fizikát, kémiát és geometriát is), a csillagászat pedig egész élete során foglalkoztatta.²¹ Arról viszont nem ejt szót a szakirodalom, hogy a kézműves mesterségek bármelyikével megismerkedett volna, így, ha esetleg szerepeltek is a nevelési tervben, valószínűleg csak az előbbieknél kisebb súllyal. Ugyanakkor a korabeli angol, iparművészeti igényű bútortipar megbecsülte az esztergályos szaktudást. Például csigavonal formájú bútorelemek, így széklábak, gyertyatartók, baluszterek (díszítő korlátok oszlopsora), kör alaprajzú dobozok készültek ilyen technikával, elsősorban fából, de ezenkívül elefántcsontból és állatszARBól is.²² Egy olyan mesterember, aki képes volt a királyi udvarhoz tartozók kifinomult esztétikai igényeit kielégíteni, valóban kaphatott ilyen megbízást. Különösen azért tarthatjuk ezt valószínűnek, mert a trónörökös, aki ugyan a Hannover-dinasztia uralkodói közül elsőként angol anyanyelvű volt, azonban családi okból és a taníttatása nyomán is beszélt németül, márpedig ez nyilván megkönnyítette a kommunikációt Angererrel. Angerer Korabinsky által említett 36 éves angliai tartózkodása feltehetően 1777-ben ért véget – ennek az évnek a végén iratkozott be a pozsonyi evangélikus gimnáziumba a végrendeletben is említett legidősebb fia²³ –, így indokolt azt feltételezni, hogy igen fiatalon, még vándorló

London, and had the good fortune to instruct the present reigning Sovereign in his art; and by his probity keep himself constantly in his favour.”

²¹ John Brooke: *King George III*. London, 1972, 42–44.; Christopher Hibbert: *George III. A Personal History*. London, New York, 1998, 18–21. Az angol szakirodalom egy részének megszerzéséért Tóth Sára Eszternek mondok köszönetet.

²² *Materials and Techniques in the Decorative Arts. An Illustrated Dictionary*. Ed. Lucy Trench. London, 2000, 504–505 ('turning' szócikk), 531–542 ('wood' szócikk).

²³ SK-UKSAV-LkBa-SA-2. Lyceálna knižnica v Bratislave [Slovakia – Ústredná knižnica SAV], *Matricula Scholae Posoniensis* [...] 1747–1835. A londoni születésű Wilhelm (*Vilhelmus*) Angerer említései: *Donatistae*, 1777, p. 1312, n. 67 (mint advena, tehát iskolán kívülről érkezett, ráadásul jóval a tanév megkezdése után, december 4-én), majd *Grammatistae*, 1778, p. 1003, n.14. Fivérei, Georg és Johann Georg 1779-ben tűnnek fel a diákok közt, előbbi a *Donatista*, utóbbi a *Declinista* osztályban (p. 1008, 1018, 1024). Az evangélikus gimnázium osztályainak elnevezéséhez lásd Markusovszky Sámuel: *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház multjával*. Pozsony, 1896, 234–237., az iskoláztatás jellegzetes stratégiáihoz lásd Tóth Árpád: A felsőbb szintű oktatás mint felekezeti műveltség: nemes- és polgárcsaládok

kézműves legényként a húszas éveinek első felében került Londonba. Eszerint a trónörökös képzésének idején már évek óta az angol fővárosban élt. Mivel nincs ok abból kiindulni, hogy a Magyar Királyság elhagyása előtt tudott volna angolul, érvényesülésének fontos összetevője lehetett az udvarban németnyelv-ismerete. A korabeli bútorművesség fontos szereplőit bemutató modern életrajzi lexikonok azonban nem említik Angerer nevét (ahogy a végrendelet alapján a Londonban utódjának tekinthető ifjabb Mossét sem).²⁴

Angerer tehát visszatelepült a Magyar Királyságba (Pozsonyban temették el), és nincs támpont annak megítéléséhez, hogy közvetlen leszármazottjai éltek-e a londoni születésük és gyermekkoruk körülményeiből származó kapcsolati tőkéjük előnyeivel, vagy netán a későbbiekben maguk is Angliában, esetleg az angol gyarmatbirodalom valamely pontján telepedtek-e le. Mindhárom fiú a helyi polgárcsaládok többségének gyakorlatát követte: Pozsonyban az evangélikus gyülekezet gimnáziumát látogatták, ahova 12–13 éves koruk körül még beiratkoztak ugyan az ún. nyelvészeti (*grammatista*) osztályba, utána viszont helyben nem folytatták a tanulmányaikat. Elgondolkodtató, hogy Johann Georg 1784-ben úgy lépett ki az iskolából, hogy „szláv szóra” – vagyis valamelyik szlovákok lakta magyarországi gyülekezetbe – küldték szülei.²⁵ Ez azt sejteti, hogy a család nem az Angliába való visszatérést tekintette távlati célnak. Ugyanakkor a végrendelet 6. pontja öntudatosan fejezi ki, hogy mivel Angerer vagyonát nem a „császári és királyi tartományokban, hanem azon kívül” szerezte, ezért minden örököse jogosult örökrészét külföldre magával vinni. Apjuk halála után az Angerer fivéreknél nincs további nyomuk Pozsonyban.

A lánytestvéreik viszont helyben mentek férjhez. Az idősebbik egy régi és tekintélyes helyi családban született és a – 18–19. század fordulóján fellendülő forgalmú termékre, a dohányra szakosodott – kereskedő, Johann Samuel Pauer felesége lett, ám az esküvő után hat évvel elhunyt. Egyetlen gyermekük, Christian Karl Pauer fiatalon, kereskedősegédi státusza idején halt meg, ő tehát apja foglalkozásának folytatására készült. A megözvegyült Pauer több esztendő után egy másik ágba született idősebb Angerer lányt, a szülőképes korán túl lévő Clara Angerert vette feleségül. Tobias ifjabb lánya a végrendelet megfogalmazása idején még hajadon volt, ám öt nappal apja halála előtt férjhez ment egy addigra megözvegyült, szentercebányai születésű pozsonyi ötvösmesterhez, Michael Kmetovinyhez. A közel egy évtizedig tartó házasságban nem született gyermek, így a Komáromból –

fiai a pozsonyi evangélikus líceumban. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Szerk. Horváth Zita – Rada János. Miskolc, 2017, 83–94.

²⁴ Ambrose Heal: *The London furniture makers, from the Restauration to the Victorian Era, 1660–1840*. London, 1988; Christopher Gilbert: *Pictorial dictionary of marked London furniture, 1700–1840*. London, 1996.

²⁵ SK-UKSAV-LkBa-SA-2. Gram., 1780, p. 1008. A bejegyzés szerint 1783 májusában hagyta el az iskolát (*ad Slavos missus*).

London érintésével – Pozsonyba települt Tobias Angerernek leányágon sem maradtak utódai a koronázóvárosban, fiai révén pedig a család története egy vagy több, jelenleg ismeretlen helyen folytatódott. Így feltételezhetjük, ha Angerer a Magyar Királyságba visszatérve esetleg folytatta is mesterségét, műhelyét valószínűleg nem valamelyik egyenesági leszármazottjának adta tovább.

Angerer londoni pályafutásának van azonban egy további magyarországi vonatkozása. A veszprémi evangélikus lelképásztor 1799 augusztusában – tehát alig fél esztendővel Tobias temetése után – azt jegyezte be gyülekezete halotti anyakönyvébe, hogy „Ferdinand Moos”, aki „Londonban 39. évig volt Érd[emes] Udvari Esztergályos, nyugalomra kívánczván, ide testvéreihez hazajött, de fél eszt[endő] elforgása után, egy csendes halállal elvégezte világi bujdosását”.²⁶ Az említett személy kétségkívül azonos Angerer unokaöccsével, egyben londoni „utódjával” – akiről fentebb már esett szó –, így ebből az adatból kiindulva azt feltételezhetjük, hogy az Angerer-műhely és a család udvari címe és megbízatása (legalább) 1799-ig, vagyis Tobias hazavándorlása után még két évtizedig fennállt. E bejegyzésből az is kikövetkeztethető, hogy az 1741-ben született ifjabb Ferdinand Moss 1760 körül vándorolhatott ki Londonba, tehát hozzávetőleg abban az életkorban, amelyben egykor anyai nagybátyja is. Ám annak műhelyét csak évekkel ottani megtelepedése után vehette át; addig vélhetően segédként (legényként) szolgált nála.

A veszprémi Moss-műhely sorsa két további szempontból gazdagítja az összképet. Az Angerer-sógornak, vagyis az idősebbik Ferdinand Moss halálának időpontja nem ismert ugyan, azt viszont tudjuk, hogy legidősebb lánya 1759-ben, (anyjához hasonlóan) 21 éves kora körül férjhez ment egy nem helyi születésű esztergályoshoz, Christoph Kochhoz.²⁷ Mivel az idősebb Moss ekkor már nem volt életben, logikus feltételezni, hogy veje ezzel a veszprémi családi műhelyt is megörökölte. Figyelemreméltó továbbá Koch származáshelye, aki a bejegyzés szerint hannoveri születésű volt, tehát abból a német tartományból vándorolt el, ahonnan az angol királyi dinasztia is eredt. Az egybeesés talán nem véletlen – nem kizárt, hogy a hannoveri kapcsolat révén értesült a veszprémi karrierlehetőségről, esetleg az angol királyi udvarban megfordulva és ott Angererrel megismerkedve, ám ennek esélyét még szükséges lesz forrásokkal ellenőrizni és igazolni.

Visszatérve a londoni Ferdinand Mosshoz, amikor tehát visszaköltözött szülőhelyére, Veszprémbe, ott valóban számos rokonát láthatta viszont. Három lánytestvérét: Anna Rosinát (1738–1806), aki akkorra már megözvegyült és újabb házasságra lépett Georg Polzer (1758?–1808) esztergályosmesterrel, Judithát

²⁶ HU-MNL-OL-X 5729 [Veszprém, római katolikus anyakönyv].

²⁷ A Koch–Moss házasságra: HU-MNL-OL-X 3900 [Öskü, evangélikus anyakönyv].

(1747–1803) és Susannát (1753–1805).²⁸ Jacob Taubler (1740–1803) veszprémi esztergályos is közeli rokona – talán unokafivére – lehetett anyja, Rosina Moss révén. Mindez pedig hihetővé teszi, hogy a hazaköltözése mögötti motivációként a londoni élet utáni nyugalmat és a rokonság nyújtotta biztonságérzetet érdemes látnunk.

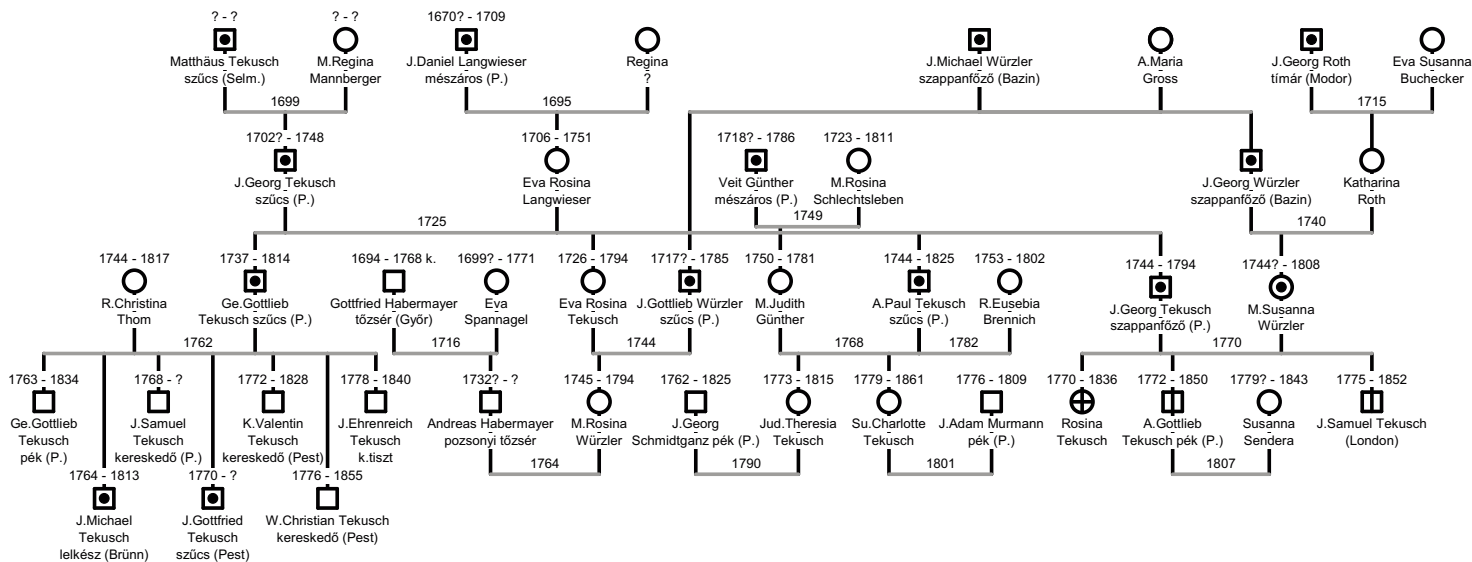
2. Rosina Tekusch

Az alább közölt másik két testamentumban nem maga a végrendelkező kötődött Londonhoz, hanem valamelyik kedvezményezettként megjelölt rokona. További párhuzamot teremt a két végrendelet között, hogy e családok hagyományos gazdasági tevékenysége egybeesett: az állatbőr hasznosítása.

A lábon hajtott élőállat – elsősorban a szarvasmarha, de a juh és főként a korszak későbbi szakaszában a sertés is – a preindusztriális városi élet alapvető és sokféle célra felhasznált alapanyag-forrásának számított. A Rosina Tekusch végrendeletéhez készített leszármazási tábla (2. ábra) ízelítőt nyújt abból, hogy a táplálkozásra szolgáló húst kimérő mészárosok, a csontból szappant (és más, a háztartásban használt szereket) gyártó szappanfőzők, a bőrt kikészítő tímárok és az abból különféle ruhákat varró szűcsök érdekközössége a családi együttműködés alapját képező házassági stratégiában is megnyilvánult. Rosina Tekuschnak nemcsak három nemzedékre visszatekintve minden férfi felmenője élt ebből a gazdasági rendszerből, de az ábrán nem szereplő, további férfi unokatestvérek és a nőrokonok férjei közül is meghatározóan sokan. A selmecbányai születésű, de Pozsonyban műhelyt nyitó Georg Tekusch legidősebb fia, valamint a két fiatalabb ikerfivér közül az egyik az apa szűcs mesterségét tanulta ki, a másik iker viszont a szappanfőző szakmát, és az utóbbi házasságával egy olyan környékbeli családdal (a Würzlerekkel) került rokoni viszonyba, amelyben szintén e két mesterséget variálták a fivérek között. Az ifjabb Georg Tekusch, Rosina apja tehát úgy nősült, hogy saját sógorának, Johann Gottlieb Würzler pozsonyi szűcs szülővárosában maradt fivérének lányát vette feleségül, s ekképpen a házasság a már korábban kialakult, feltehetően gazdasági értelemben is működő kapcsolat megerősítéseként értelmezhető.²⁹

²⁸ A veszprémi evangélikusokat a városi római katolikus plébánián anyakönyvezték, amíg a türelmi rendelet után gyülekezetet alapíthattak. Az esküvőket az 1760–1770-es években gyakran az ösküi evangélikus egyházban bonyolították le. Így a lánytestvérek kereszteleési adatai a veszprémi katolikus, a halálozásiak a veszprémi evangélikus, az esketések pedig az ösküi evangélikus anyakönyvben találhatók meg – köztük mindhárom Moss-lányé is. Anna Rosina és Georg Polzer házassága: 1779, Judithaé 1767 (Herbai István szűcsmesterrel), Susannáé 1773 (Joseph Neubauer kalaposmesterrel). Rosina Moss férje az idősebb Jacob Taubler (1711?–1778) volt, gyermekeiket 1740 és 1750 között anyakönyvezték a veszprémi katolikusoknál.

²⁹ A Tekusch és a Würzler családról részletesebben Tóth: *Polgári stratégiák...* 175–176., 184–186., illetve angolul: Árpád Tóth: *Social strategies of the Lutheran burghers of Pressburg, 1750–1850.*

2. ábra – A Tekusch család leszármazási táblája

A leszármazási tábla mint vizualizációs technika nemcsak arra alkalmatlan, hogy az összes rokon személyt feltüntessük rajta, de azt sem tudja kimutatni, hogy a szóban forgó férfiak a maguk körében kifejezetten rangosnak számítottak. Ez a Pozsonnyal szomszédos kisvárosok, Bazin és Modor esetében egyenesen a városi tanácsnoki posztot jelentette, magában a koronázóvárosban pedig tagságot az élet-hossziglani tisztségeként működő úgynevezett választott polgárságban (külső tanácsban).³⁰ Mindehhez érdemes hozzátenni, hogy e rokoni kör tagjai a forrásokban megragadható patronátusi rendszer – a keresztszülői és a házassági tanúi szerepre való felkérés – hálójában is koruk legtekintélyesebb polgárai közé tartoztak.

Az is megfigyelhető azonban a leszármazási táblát szemlélve, hogy Rosina és Samuel Tekusch nemzedékében megváltozott a társadalmi státuszok képlete, vagyis a családban tradicionális szűcsmesterség kiesett a választott foglalkozások közül – és helyét „céhes foglalkozásként” a pékek iparága vette át. A családfán egyedül a londoni Samuel és a nála öt évvel idősebb unokafivér, Johann Gottfried vitte tovább a szűcs szakmát, de egyikük sem Pozsonyban vagy annak környékén űzte mesterségét. Gottfried Pesten telepedett le, amely csak az 1790-es évektől kezdte befogadni a protestánsokat.³¹ További kutatás tisztázhatja, hogy ebben a változásban szorosan vett gazdaságtörténeti folyamatok (például a Pozsonyhoz közeli Bécs rohamos iparosodása) játszottak-e meghatározó szerepet.

Az viszont a pozsonyi adatok alapján is nyilvánvaló, hogy a forrásokban többnyire szűcsmesterségnek nevezett megélhetési mód valójában ennél sokrétűbb volt. Már a Pozsonyba vándorló Johann Georg Tekusch a szőrmével, prémel valószínűleg kereskedést is folytatott. A polgáreskü letételekor és nősülése idején (mindkettő: 1725), továbbá gyermekeinek keresztelese alkalmával *Rauchhändler* (szőrmekereskedő) foglalkozásuként írják le, halálakor azonban *Kirschner und Rauchhändler* formában. Fiai esetében viszont ezek az arányok fordítottak: Georg Gottlieb és Andreas Paul is általában polgári szűcs (*bürgerlicher Kürschner*), olykor

³⁰ J. Georg Würzler Bazinban, J. Georg Roth Modorban volt városi tanácsnok. Említések: Štátny archív v Bratislave, Matriky, Modra, ev. a.c., vol. 1415. (ház.: 1740, 1744, 1770, 1779). Pozsonyban bekerült a választott polgárságba: J. Georg Tekusch (1744), J. Gottlieb Würzler (1759), Veit Günther (1769), Ge. Gottlieb Tekusch (1782). HU-MNL-OL-X 4712 [Mikrofilmtár, külföldön őrzött magyar vonatkozású iratok, Pozsonyi Városi Levéltár (AMB), Pozsony város tanácsa, Igazgatási könyvek].

³¹ A képet tovább árnyalja, hogy Gottfried ugyan 1796-ban Pesten szerzett polgárjogot, ám 1811-ben és 1813-ban már a bécsi evangélikus gyülekezet anyakönyvében fordul elő, mint egy-egy újszülött csecsemő apja, és ekkor „császári-királyi kiváltságolt nagykereskedőként” írják le foglalkozását. Eszerint feltehetően azokban az években folyamatosan a császárvárosban lakott. Arról, hogy a magyarországi evangélikus polgárcsaládok hálózata hogyan települt meg Pesten a türelmi rendelet után, lásd Tóth Árpád: A türelmi rendelet és az evangélikus polgárság: migráció, expanzió, hálózat. *Egyháztörténeti Szemle*, 2023, 4:61–88. DOI: <https://doi.org/10.54231/etszemle.2023.3.4>

viszont a *Rauchhändler* (vagy *Rauchwaarenhändler*) foglalkozásnevet használja a lelkész vagy a városi tisztviselő.³²

Mindezek jelen összefüggésben azért érdekesek, mert kulcsot adnak a londoni Samuel Tekusch életútjának értelmezéséhez. Világosan látszik, hogy a Tekusch felmenők körében hagyománya volt a városból városba vándorlásnak: az idősebbik Johann Georg apja, Matthäus Tekusch egy körmöcbányai szíjgyártó mester családjában született, mindhárom házasságát Selmezbányán kötötte (1699, 1711, 1713), ám az első feleségétől származó Johann Georg megkereszteltetésének nincs nyoma a selmeci anyakönyvben, így gyanítható, hogy csak gyermeke születése után települt be ebbe a városba.³³ Johann Georg maga pedig (a halálakor regisztrált életkorból kikövetkeztethetően) 23 évesen költözött át a Magyar Királyi Helytartótanács megalakulása nyomán országos közigazgatási központként megerősödött Pozsonyba. A vándorlási hajlam a későbbiekben sem mérséklődött: a következő nemzedékhez tartozó fivérek a felnőtt kort megélt fiai közül csak hárman maradtak helyben; az elvándorlók közül legtöbben Pest(-Buda) felé vették az irányt, de Michael például a göttingeni és jénai egyetemi évek után, magyarországi tanári pozíciókat feladva végül a morva fővárosban, a türelmi rendelet után alakult brünni evangélikus gyülekezetnek lett a lelkésze.³⁴

Rosina Tekusch végrendeletében fivére, Samuel mint kedvezményezett szerepel. Az ő életútjának pozsonyi szakaszát 1787-ig tudjuk követni, amikor a gimnázium nyelvészeti osztályából „magyar szóra” indult.³⁵ Mai ismereteink szerint legközelebb fél évszázaddal később találkozunk vele, amikor a londoni postai címtárak éves sorozata arról tanúskodik, hogy a City területén tartott fenn üzletet legalább 1837-től.³⁶ A címtársorozat 1838-ig csak a családnév alapján, a következő évtől név és foglalkozás (*trade*) szerint is, 1841-től pedig a fentiekén kívül hely

³² A Tekusch–Würzler családon kívül még további hét pozsonyi evangélikus szűcs esetében fordul elő ez a felváltva előforduló, kettős státuszleírás. Köztük van Johann Gottfried Kunze (1742–1813), Pozsony utolsó olyan evangélikus városi tanácsnoka, aki polgári megélhetési mód felől indulva, magasabb latin iskolázás nélkül jutott be a város belső tanácsába, valamint saját veje és unokája, Johann Wilhelm Henselmann (1766–1843) és Sigmund Gottfried Henselmann (sz. 1792) – a kassai születésű Henselmann Imre orvos, művészettörténész és közéleti szereplő nagybátyja, illetőleg unokatestvére. Tóth: *Polgári stratégiák...* 169–171.

³³ Štátny archív v Banskej Bystrici, Matriky, Kremnica, ev. a.v., vol. 745; uo., Matriky, Banská Štiavnica, ev. a.v., vol. 137, 141.

³⁴ Tar Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789*. Budapest, 2004, 117., 239.; Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1909, 13. köt., 1378.

³⁵ SK-UKSAV-LkBa-SA-2. Lyceálna knižnica v Bratislave [Slovakia – Ústredná knižnica SAV], Matricula Scholae Posoniensis [...] 1747–1835. Gram. 1786, p. 1027., n.34.

³⁶ Az interneten található levéltári mutató adata szerint a Magyarországról származó Samuel Tekusch 1826-ban sikertelenül kísérelte meg honosítani magát Angliában: The National Archives, Kew, Home Office, Denization and Naturalisation Papers and Correspondence. Denization Papers. Home Office, 1826, 1/9/29 és 1/14/30. (https://discovery.nationalarchives.gov.uk/results/r/?_q=Tekusch&_sd=&_ed=&_hb=)

(utcanév) alapján is betűrend szerint rendezte a hatalmas adatmennyiséget – a kor-szak legnépesebb európai városának kereskedői vagy iparos foglalkozású (önálló) népességét. Ebből az adatsorból az derül ki, hogy Samuel Tekusch (olykor „angolosan”, Takush változatban betűzve) társas cége („& Co.”) a Newgate Street 42 alatt működött, ahova más iparúzó nem volt bejelentve. Tekusch profilja szerint *fur manufacturer* (szőrmegyártó) és *furrier, wholesaler* (kb. szűcs nagykereskedő) tevékenységet folytatott.³⁷ Eszerint a család hagyományos megélhetési módját vitte tovább ő is, de a gyarmatbirodalmat szervező, a kapitalizmus gazdasági rendjét kiépítő Anglia központjában. Üzletének helye a régi londoni City szívében található, a Szent Pál székesegyháztól alig egy-két utcányi távolságra. Azt is figyelembe véve, hogy a címtár szerint 1841-ben az egész városban csak 26 cég foglalkozott szőrmegyagykereskedéssel, Tekusch londoni cégalapítását joggal értékelhetjük merésznek és (legalábbis egy időre) sikeresnek.

A londoni vállalkozás további sorsáról annyi mondható el, hogy 1845-ban az az évi címtár szerint új telephelyre, a Southampton Street 17-re (Fitzroy Square) költözött, 1846-ban pedig immár két Samuel Tekusch végzett ilyen üzleti tevékenységet. A feltehetően a családi cégből kivált ifjabb Samuel új helyen (New Bond Street 83) jelent meg. Ezzel egyidejűleg a korábbi nagykereskedés megszűnt, és mindkét utódot a szőrmekereskedés piacán szereplőkhöz képest tömeges (150-nél is több iparúzót tartalmazó) szűcs (*furrier*) kategóriába sorolva regisztrálták.³⁸ 1849-ben azonban feltűnt a címtárban a szintén a Southampton utcai házban lakó „Miss Margareth Tekusch” (mint *artist*) is. Margareth Tekusch festő volt, jellemzően másolatokat és portrékat készített, és képei 1845-től 1888-ig szerepeltek a Királyi Képzőművészeti Akadémia kiállításain.³⁹ Ez a tény egyrészt művészi tehetségének bizonyos fokú elismertségét valószínűsíti, másrészt figyelemre méltó, hogy a polgári Angliában immár a család egy női tagja is önálló karriert építhetett. Annak nincs nyoma, hogy a Tekusch családnak ez az ága a későbbiekben újra megjelent volna Magyarországon.

³⁷ A sorozat, melynek címe (csekély mértékben változó formában) *The Post-Office London Directory*, 1837-ben már a 38. kiadásánál tartott. A korábbi kiadásokhoz nem sikerült hozzájutnom, amelyekből kiderülhetne, hogy Tekusch mióta élt Londonban. Az 1841. évi kiadás oldalszámai: 182., 570. és 715. A pozsonyi testamentumban említett lakhely nem hagy kétséget afelől, hogy a végrendeleti kedvezményezett és a címtárakban említett londoni prémkereskedő ugyanaz a személy.

³⁸ *The Post Office...* 1845: 483., 993., 1197.; 1846: 391., 489., 1007., 1215.; 1849: 508., 1048., 1265.

³⁹ Algernon Graves: *The Royal Academy of Arts. A Complete Dictionary of Contributors and their work from its foundation in 1769 to 1904*. Vol. 4. London, 1905, 343–344.; *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zu Gegenwart*. Szerk. Hans Vollmer. Bd. 32. Leipzig, 1938, 509.

3. Christian Hentsch és felesége

Ugyanebből a címtársorozatból kapunk képet a harmadik végrendeleten keresztül megismerhető Hentsch⁴⁰ család londoni ágának gazdasági profiljáról is. Christian Hentsch pozsonyi kereskedő (feleségével, Susanna Katharina Übigauval közösen tett) végakarátának keletkezése mögött Rosina Tekuschéhoz hasonló a demográfiai háttér: az örökhagyó pár gyermektelen maradt, viszont több oldalági rokon is számításba jöhetett örökösként. Közülük egy Londonban élő személy – Andreas Hentsch, Christian fivére – lett az általános örökös a végrendekezés nyomán. Ebben az esetben azonban a messzire szakadt testvér végül valóban megörökölte a pozsonyi vagyont, haza is települt, miközben a család angliai ágának egy része valószínűleg Londonban maradt és ott működtette tovább bőripari cégét.

Christian Hentsch 1788 szeptemberében szerzett Pozsonyban polgárjogot, majd még ugyanazon hónapban feleségül vette Michael Hummel kereskedőnek, A magyar koronához címzett nürnbergi árus cég tulajdonosának özvegyét, és ezzel annak üzletét is megszerezte.⁴¹ Ezeket az eseményeket az egyházi anyakönyvek örökítik meg, amelyekből kiderül, hogy Hentsch szepesszombati (Spišská Sobotá, 1945 óta Poprád része Szlovákiában) születésűként vándorolt Pozsonyba, szülőhelyén pedig apja polgári jogállású szűcsmester volt. A cipszer térség a reformáció óta a magyarországi evangélikus polgári kultúra kontinuum terepe volt, habár az I. Lipóthoz fűződő erőszakos ellenreformációs törekvések és a türelmi rendelet közötti évszázadban Szepesszombatban is a katolikus plébános regisztrálta az evangélikus családok gyermekeinek keresztelését a türelmi rendelet koráig. Ezekből az anyakönyvekből kiderül, hogy a Hentschek jelenléte legalább a 18. század elejéig visszavezethető az egykori kisvárosban, és az is, hogy a család férfi tagjai legkorábbi adatok szerint mészáros és szűcs mesterséget űztek.⁴²

⁴⁰ A tanulmányban egységesen a Hentsch névalakot használom (a londoni címtár gyakorlatát követve), ám a pozsonyi és szepesszombati levéltári források a Hoensch, Haensch, Hensch, Hönsch verziókat a legnagyobb változatossággal variálják. Hasonlóan szétartó a feleség családnevének írásmódja, amely az itt használt Übigau formán kívül Ibikau, Ibigau, Uibigau, Ubigau alakban is előfordul a pozsonyi és győri anyakönyvekben.

⁴¹ Eugen Forbát: *Die Geschichte des Handels und des Pressburger Handelsstandes im XVIII. Jahrhundert*. Bratislava, 1930, 368., 372.

⁴² Spišský archív v Levoči, Matriky, Spišská Sobotá, Farský úrad, vol. 722–724. Az 1718-ban nősült Michael Hentsch (akárcsak apja) például mészáros volt, és valószínűleg egyezik azzal a Michael nevű személlyel, aki 1741-ben özvegyként újraházasodva a város helyettes bírói tisztségét töltötte be. Feltételezhető, hogy a 18. század folyamán számos ágra szakadt Hentsch nemzetségből származott a pozsonyi kereskedő Christian apja, Johann, akinek neve mellett a házassági anyakönyvben elsőként fordul elő a szűcs (*pellio*) foglalkozásnév. A széles értelemben vett család stratégiájának része volt a fiúgyermek magas szintű taníttatása. Rokonuk lehetett az a Johann Hentsch, aki 1771-ben az eperjesi kollégium akadémiai osztályába iratkozott be (Durovics Alex – Kónya Péter: *Az eperjesi kollégium felsőfokú hallgatói, 1667–1850*. Budapest, 2015, 178. (No. 637), továbbá a Pozsonyban 1781-től ugyanezen a szinten tanult, Dobsinán született Samuel Hentsch

Christian Hentsch tehát olyan profilú kereskedés birtokába jutott házasságával a koronázóvárosban, amely nem kapcsolódott a családjában hagyományosnak számító mesterségekhez. Cégének történetéről keveset tudunk, ám sikeressége hosszabb távon érzékelhető. 1798 végén jelentős összegért, 8000 forintért házat vásárolt a Mihály utcában (ma: Michalská) az 1784-ben Budára elköltöztetett Magyar Királyi Kamara épülete és a Mihály-kapu között, az előbbtől két ház távolságra – tehát igen előkelő helyen.⁴³ A ház városon belüli elhelyezkedése éppen az ezt követő években még inkább felértékelődött, 1802-től kezdve ugyanis a rendi országgyűlés a korábbi kamarai épületben tartotta üléseit,⁴⁴ és így a diétai időszakokban az ország politikai elitje fordult meg Hentsch boltjának kirakata előtt. Az 1812/13. évi adóösszeírás idején 170. számozású házról sokat elárul, hogy a döntően a városon belüli fekvés szerint megállapított 21 adóosztály közül a harmadikba sorolták. A boltját ott üzemeltető Hentsch kereskedésére kirótt 70 forintos összeg pedig őt magát a kereskedők felső ötödének körébe helyezte.⁴⁵ Az 1828. évi országos összeírás csupán 35 házat minősített az akkori elv szerint elsőosztályúnak. Ezek közül alapterület alapján Hentsch háza volt a 14. legnagyobb, és az ennél is nagyobbak többsége fő- vagy köznemes urak birtokában volt.⁴⁶ Hentsch nem csak ingatlanbirtoklása tekintetében számított előkelőnek – a polgári közönség körében élvezett tekintélyét fejezi ki, hogy 1803-ban beválasztották a választott polgárság tagjai közé.⁴⁷

Hentsch üzleti tevékenységének fontos részletei nem ismertek, így az sem, hogy valóban a nürnbergi árukkal való kereskedésre szorítkozott-e. A nürnbergi árus profil a város kereskedelmi életében ritkának számított; mint jellemzően kisméretű, jórészt kényelmi célú és luxus fémtárgyakat kínáló üzletek (ekkoriban még) a

(Durovics Alex – Keresztes Veronika: *A pozsonyi evangélikus líceum felsőfokú hallgatói, 1714–1851*. Budapest, 2018, 179. (No. 2203).

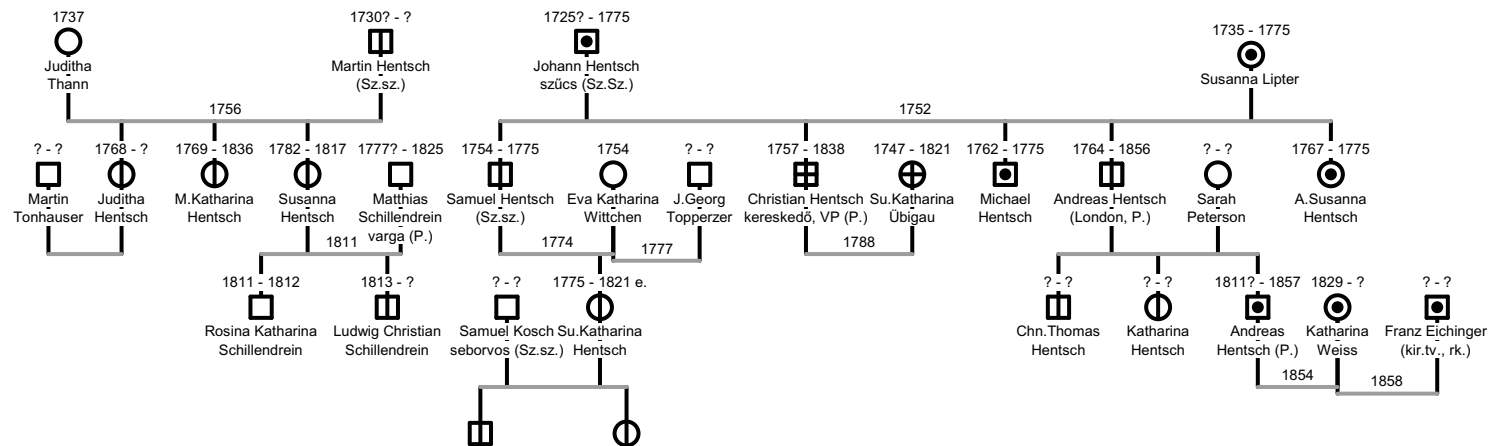
⁴³ AMB A/XXIV/1. 4m46, 167. o. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Majetkové prevody a index, 1797–98].

⁴⁴ Dobszay Tamás: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Budapest, 2019, 340–341.

⁴⁵ AMB A/XXIV/1. 3.d.185, 44. fol. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Portionsbuch 1812–13]. Érdemes megjegyezni, hogy néhány házzal távolabb, a kamarai épületet a főtérrel összekötő, rövid Nyerges utca (ma: Sedlárska) sarkán állt egy másik nürnbergi árus, a szintén evangélikus Johann Georg Birnstingel háza és üzlete is, aki egyébként Hentsch sógora volt. Birnstingel 1775-ben ugyanis Susanna Katharina Übigau féltestvérét feleségül véve telepedett le a városban. Birnstingel és házat még Hentschnél is magasabbra értékelték az adóterhek terén az 1812/13-as adóévben. Ebben közrejátszhatott, hogy nürnbergi árukat tehetősebb város-lakók vásároltak, tehát magasabb jövedelemre tett szert.

⁴⁶ HU-MNL-OL-N 26 Hungaria, Civitates, 56-c. Posonium (Ternio II) (628. sor, 167. ház).

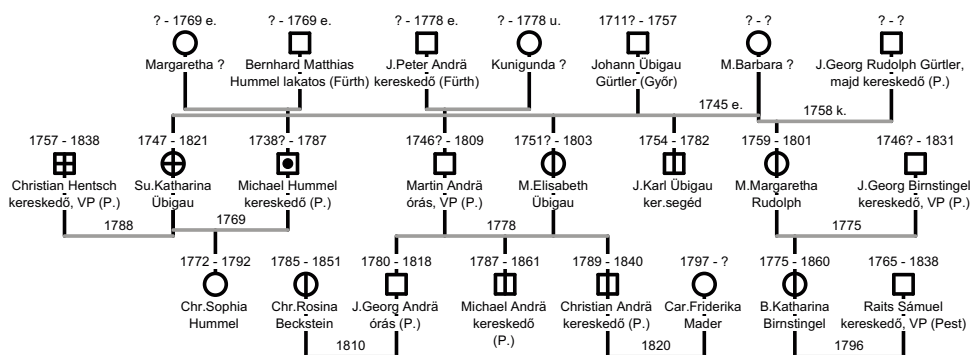
⁴⁷ AMB A/XXIV/1. AMB 2a 58, 1803. jún. 12. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Protocollum magistratualiense, 1803].

Műhely

3. ábra – Christian Hentsch és a Hentsch család leszármazási táblája

tehető vásárlók igényeit szolgálhatták ki.⁴⁸ Azt sem tudjuk, hogy a haláláról szóló bejegyzésben használt – és az evangélikus közösségben ritkán előfordul – nagykereskedő (*Grosshändler*) kifejezés mit takart és milyen viszonyban állt a bolti, kiskereskedő tevékenységével; illetve hogy az előbbi részeként kihasználta-e a napóleoni háborúk korának terménykereskedelmi konjunktúráját, és érzékenyen tudott-e reagálni a piaci hullámzásokra. Cégvezetésének módjára mindenesetre fényt vet, hogy a Pozsonyba minden bizonnyal gyökértelenül érkezett Christian több rokonát is magával hozta: ésszerű feltételezni, hogy az 1806-ban a koronázóvárosban 36 éves korában elhunyt, szepesszombati születésű Ferdinand Hentsch az ő *Handlungs-Companion* cégében dolgozott családtagként, mint ahogy azt is, hogy az ugyanonnan származó, 1836-ban (talán kerekítetten) 70 évesen meghalt Catharina Hönsch szakácsnő (*Köchin*) azonos lehet a végrendelet 10. pontjában említett kedvezményezett háztartási alkalmazottjával.

4. ábra – Christian Hentsch feleségének leszármazási táblája⁴⁹

Mivel Christian Hentsch és Susanna Katharina Übigau esküvőjének idején az asszony már 41 éves volt, és előző, 18 évig tartó házasságában is csupán egyetlen gyermeket szült, kevésbé meglepő, hogy a párnak nem született közös gyermeke. A szélesebb családot is bevonhatták az üzlettel összefüggő döntések során. Az igen részletes testamentumban apai és anyai oldalról is számos rokon tűnik fel kisebb-nagyobb összeg kedvezményezettjeként. A végrendelet nem ad arra magyarázatot,

⁴⁸ Vö. Andrea Serles: Nürnberger Händler und Nürnberger Waren. Reichsstädtische Wirtschaftsinteressen und der Donauhandel in der frühen Neuzeit. *Jahrbuch für Regionalgeschichte*, 35, 2017, 108–109.

⁴⁹ Technikai okból választottam ketté a férj és a feleség rokonságát ábrázoló családfát. Katharina Übigau első férje és sógora (Martin Andrä) egyaránt a Nürnberg közelében található kisváros, Fürth szülöttei, Pozsonyba kerülésük vélhetően összefüggött. Katharina Übigau apja, majd mostohaapja, Johann Georg Rudolph a nehezen meghatározható profilú, alapvetően sárgaréz alapanyagból különféle használati és dísz tárgyakat készítő *Gürtler* (*aurichalcarius*, olykor *nodifex/nodularius germanicus*) mesterség képviselője; ezért a családfán az eredeti német kifejezést tüntettem fel. A „VP” a választott polgár rangot rövidíti.

miért éppen Christian Hentsch hét évvel fiatalabb öccsét, Andreast (vagy annak leszármazottjait) tették meg a végrendelkezők közös általános örökösüknek. A Hentschné unokaöccseiként közeli rokon Andrá fivérekről például kiderül (az 5. pontban), hogy azelőtt Hentsch üzletében segédkeztek, és az is, hogy Hentsch nekik adta el a kereskedését; mégsem övelük számolt általános örökösként a Hentsch házaspár.

Andreas kiválasztása mellett szólhat azonban egy különleges körülmény. Habár a rendelkezésre álló források érzelmek rekonstruálására nem alkalmasak, mégis okkal feltételezhetjük, hogy egy gyermekkorukban megesett családi tragédia szoros közösséget kovácsolhatott a két fivér között. 1775-ben, amikor Christian 18, Andreas pedig 11 éves volt, Szepesszombatban tűz támadt, amelyben a teljes családjuk odaveszett. Az esetet a lelkész drámai szavakkal ecseteli a halotti anyakönyvben. Beszámol arról, hogy 2-3 óra alatt néhány kisebb épület kivételével az egész kisváros hamuvá és füstté vált, és hogy a tűz éppen a Lipter-házban, vagyis feltehetően a fivérek anyai nagyapjának vagy nagybátyjának a házában ütött ki. Ugyaninnen lehet tudni, hogy a 14 elhunyt személy között volt a két fivér apja és anyja, továbbá mindhárom testvérük, így az előző évben nősült bátyjuk, Samuel is.⁵⁰ Ez utóbbi azért emelendő ki, mert az ő (posthumus) gyermeke a végakaratban említett Susanna Katharina, aki a közös apai örökség ráeső részének birtokába jutott (4. pont), és további 2000 forintban is részesült a végrendelkezőktől (12. pont). Nincs arra vonatkozó információ, hogy a család két túlélő gyermeke, Christian és Andreas hol tartózkodott a tragédia időpontjában. Arról sem tudunk, hogy milyen szolidaritási mechanizmusok segítették a talpraállásukat (a szélesebb család vagy akár az egyház részéről), és az sem ismeretes, mennyire fonódott össze a fivérek élete a következő években. A végrendelet mint szöveg szintjén annyi viszont megfigyelhető, hogy bár a tűzvész kevés túlélője láthatóan különleges elbírálásban részesült a vagyon sorsáról való döntések során, a testamentumban semmi nem utal az eseményre, és így annak drámai súlyára sem. Azon is érdemes eltűnődni, hogy a rendkívüli és tragikus kezdet mennyiben és mi módon járulhatott hozzá ahhoz, hogy a két fivér ennyire sikeres pályát tudott befutni jövevényként megtelepedése színhelyén – Christian nagykereskedőként a Magyar Királyság egyik legnagyobb és legerősebb polgári hagyományú városában, Andreas pedig a korabeli Európa legnépesebb városában.

A mai ismereteink mellett megválaszolhatatlannak látszó kérdések sorát gyarapítja, hogy a végrendelet hitelesítése idején 57, kihirdetésekor pedig 74 éves Andreas Hentsch miért döntött úgy, hogy maga mögött hagyja Londont. Nemcsak abból a célból tért ugyanis vissza a Magyar Királyságba, hogy átvegye (és esetleg gyorsan értékesítse) az örökségét, hanem utána is itt maradt. Ezt a stratégiai döntést valószínűsíti, hogy már 1823 őszén – tehát a végrendelkezés után két évvel – az (akkor már líceumnak nevezett) evangélikus iskola *donatista* osztályában feltűnt egy Andreas

⁵⁰ Spišský archív v Levoči, Matriky, Spišská Sobotá, Farský úrad, vol. 724. 314–315. (1775. május 2.).

Hentsch nevű fiú, akit az első években londoni születésűnek (*locus natalis*), később pozsonyinak regisztráltak, „otthon”, tehát a családjával lakott (*domesticus*), Andreas nevű apját pedig aranyművesnek (*aurifaber*) írták le. Ennek nyomán valószínű, hogy a nyilván örökösként kezelt Andreas már ekkor áttelepült Pozsonyba; ha ugyanis az ekkor 10 éves diák a szülei nélkül érkezett volna, és Christian Hentschnél lakott volna, akkor a líceumi anyakönyv alighanem az ilyen helyzetben szokásos *apud avunculum* (nagybátyjánál) kifejezést használta volna.

Logikus azt feltételezni, hogy az idősebb Andreas és családja Christian halála és az örökség átvétele után is Pozsonyban maradt. 1841-ben ugyanis az ifjabb Andreas tulajdonjogát jegyezték be az ingatlannyilvántartásban, miután apja átadta neki a Mihály utcai házat (továbbá egy haszonföldet is, amely a város területéhez tartozott).⁵¹ Az 1844/45. évi adóösszeírás idején is ez a helyzet érvényes, ekkor az ifjabb Andreas adózott a háztulajdon után, és ugyanebben a házban működött továbbra is a Hummel-örökösök (*Hummels Erben*) magas összeggel (57 forinttal) adóztatott kereskedése.⁵² Andreas eredeti polgári foglalkozásának vagy polgárjogszerzésének nincs nyoma a városi iratok között. Így feltételezhető, hogy mint „magánzó” vezette a kereskedést; társadalmi helyzetét halálakor is *Privatier* formában azonosították, vagyis olyan, tőkejövedelméből élő „üzletemberként”, aki nem illeszthető be a városi adózási és nyilvántartási nomenklátúra fogalmai közé. Az apát és (az 1854-ben) helyben nősült fiát is Pozsonyban temették el. A család történetével kapcsolatban ésszerű felvetni a kérdést, hogy meddig tartott üzleti és társadalmi sikerük. Ezzel kapcsolatban az egyetlen támpont, hogy az ifjabb Andreas házassága rangon alulinak tűnik, mivel a közeli Zurány faluból Pozsonyba bevándorolt egyik vargamester lányát vette feleségül.⁵³

A Hentsch-eset azonban nem csupán a fiatalkori családi tragédia közös érintettsége és a fivér visszavándorlása teszik különlegessé. A már említett londoni címtárak ugyanis folyamatosan több Hentsch nevű személyről közölnek adatokat, akik Christian Hentsch hagyományos családi mesterségével azonos módon szűcs (*furrier*) foglalkozásból éltek, ráadásul keresztnéveik is nagyrészt egybeesnek azokkal, amelyeket a 18. századi szepesszombati Hentschek választottak fiaiknak. A London Covent Garden negyedében élő Johann Gottfried Hentsch (legalább 1840–1849 között) és a műhelyét Islingtonban fenntartó Charles Hentsch (legalább 1840-től 1844-ig), az utóbbi házat és nyilván üzemét is tovább vivő Miss (!) Mary Hentsch és az Islingtonnal határos Hoxton kerületben tevékeny Caspar

⁵¹ AMB A/XXIV/1. 4.m. PK21, N. 197–198. AMB A/XXIV/1. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Index pro majetkovým prevodom, 1841–42].

⁵² AMB A/XXIV/1. 3.d. 188, 167. ház, 1259, ill. 869 adózó. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Portionsbuch 1844–45].

⁵³ Az ifjabb Andreas házassága harmadik évében, gyermektelenül elhunyt, özvegyét a katolikus Franz Xaver Eichinger vette feleségül, akiről csak annyit tudni, hogy császári–királyi tisztviselő volt Pozsonyban.

Hentsch (1845 óta, legalább 1849-ig)⁵⁴ nevű londoni szűcsök között sem egymással, sem az említett Andreasszal nincs jelenleg rokoni kapcsolatot bizonyító adat. Az egybeesések – az angol nyelvterületen németes helyesírással írt családnév, a bőripari profil, továbbá Samuel Tekusch és Andreas Hentsch (mint szűcs felmenők családjában született és Észak-Magyarországról Londonba telepedett bevándorlók) ismertetett esetei – azonban összességében növelik annak valószínűségét, hogy az ilyen nevű szepesszombati család első vagy másodgenerációs leszármazottjai telepedtek meg csoportosan az angol fővárosban.⁵⁵

Fontos arra is kitérni, hogy nem magától értetődő, hogy az elsősorban szarvasmarha hajtásával és levágásával foglalkozó mészárosokat közös gazdasági érdek kapcsolta össze a szűcsökkel. A zömmel néprajzi szempontú szakirodalom a szűcsöket olyan kézműves szakma képviselőiként írja le, amely „egész mesterség”, amennyiben „a nyersanyag kikészítésétől a kiszabásig, megvarrásig minden egy műhelyben, egy mester keze alatt történik”, és a varrással létrehozott végtermék tipikus formája a suba. A „magyar népi szűcsmesterség jellegzetesen juh- és bárányközpontú” – tehát nem a szarvasmarha bőrét dolgozza fel –, ezzel szemben a „nemes prémet felhasználó” német szűcsök „főleg béleléssel” foglalkoznak.⁵⁶

Egy régebbi, inkább a technikai leírásra és az ezzel kapcsolatos magyar és német szakszókincs összegyűjtésére koncentráló munka ezzel szemben árnyaltabban mutatja be a szűcsök munkáját. „A szűcs (Kürschner) a legkülönbözőbb belföldi s külföldi állatok” gyapjas- vagy szőrös bőrét úgy dolgozza fel, hogy „a bőrön a *gyapjú* (Wolle) vagy *szőr* (Haar) rajta maradjon”, így hozva létre „a ma *szőrmének*, *szőrneműnek*, *szűcsárunak* (Pelzwerk, Fellwerk, Rauchwerk, Grauwerk)” néven nevezett terméket, amelyből aztán „ruházati cikk” vagy egyéb használati tárgy készül. A leírásból az is kiderül, hogy a szűcs által követett eljárásor legnagyobb része és ezzel a szakértelme is jóval nagyobb arányban kapcsolódik a nyersbőr szőrmévé való

⁵⁴ Például *The Post-Office London Directory*. 1840: 126. és 419.; 1844: 291., 473., 732. és 1137.; 1846: 309., 504., 780. és 1215.; 1848: 333., 548., 605. és 1336.

⁵⁵ A címtárak szerint az 1840-es években a szűcsökon kívül további, velük feltehetően rokon Hentschek is éltek Londonban, így a Charles islingtoni házába bejelentett George nevű könyvelő (*accountant*, 1844 óta), F. Charles, aki orvosi műszerek készítéséből élt (*surgeons' instrument maker*, 1843) és egy William nevű sebész (*surgeon*, 1846 óta). Ismeretes továbbá egy Frederick Hentsch nevű aranyműves, aki az „Old Street-i John Frederick Hentsch szűcs [*furrier*]” fia volt, 1817-ben önállósult és a londoni aranyművesek regisztrációs kötetében bejegyezték az ún. „fémjelét”. Arthur G. Grimwade: *London Goldsmiths, 1697–1837. Their Marks and Lives*. London, 1990, 59., 544. Ez az adat a brit fővárosba vándorolt nemzetség egy másik ágán bizonyít kapcsolódást a szűcs és az ötvösmesterség között a családon belül. A magyarországi gyökerű londoni szűcsök kapcsán pedig a Magyar Tudós Társaság legkorábbi, a polgári világból származó anyagi támogatói között szereplő „Mayer János, londoni szűcsmester (szepesi fi)” érdemel figyelmet, aki az akadémiai mecenatúrában belül jelentős összeget, 50 forintot ajánlott fel. *Magyar Törvénytár*. Szerk. Márkus Dezső. 8. köt. 1840. évi XLII. törvénycikk.

⁵⁶ Kresz Mária: A szűcsmesterek munkája. In: *Magyar néprajz*. III. köt. Kézművesség. Főszerk. Domokos Ottó. Budapest, 318–319., 322., 325.

kikészítésének a szakaszához, mint utána abból a ruha létrehozásához. A szerző, Frecskay János nem sorolja ugyan fel, hogy a szűcsök bőrkikészítő szaktudása hányféle állat bőrének „megérlelésére” terjedt ki, az általa említett példák mindenesetre széles skálát sejtetnek a medvétől és farkastól a macskaféléken keresztül a juhig.⁵⁷ Azt is érdemes figyelembe venni, hogy egy 19. század eleji, az európai ipari tevékenységet áttekintő munka szerint a maga korában Anglia számított a bőrfeldolgozás központjának. Ahogy a könyv szerzője fogalmaz: „a’ legnevezetesebb tserző házak Angliában találhatnánk, a’ holott a’ gyapjú manufaktúrák után a’ bőr manufaktúrák tartatnak legfontosabbaknak. [...] Az ezen Országban készítettett bőrük még mind ez ideig is legjobbak. A’ legnevezetesebb bőr készítő házak Londonban, Bristolban ’s a t’. vannak.” Az európai bőrkereskedelmen belül pedig „a’ borjúbőrök feles számmal leginkább Magyar – Anglia – és Dánia Országokból szoktak kihordatni”.⁵⁸

A korabeli hazai bőripar technika- és szervezettörténetére irányuló kutatások eredményei⁵⁹ alapján kimondható, hogy a bőr feldolgozása és a vele való kereskedelem összefonódott, amennyiben a bőrt kikészítő mester közvetlenül a mészáros-tól vásárolta a konzervátlan nyersbőrt és a készbőrt adta tovább. Igaz, ez a tevékenységforma a tímármesterekhez kapcsolódott és további kutatás tisztázhatja, hogy olyan térségekben – így a szepességi kisvárosokban –, ahol az anyakönyvek tanúsága szerint nagy számban éltek mészárosok, szűcsök, továbbá a bőrt alapanyagként használó mesterségek képviselői (vargák, nyergesek, szíjgyártók), de a tímár (*cerdo*) foglalkozásnak alig van nyoma (még Lőcsén is ritkán), betölthették-e ezt a gazdasági szerepkört a szűcsök.⁶⁰ A szepesszombati Hentschek különféle ágai közötti, valamint a velük közeli rokon 4-5 családdal (Thann, Sonntag, Marcy, Graff) kialakított többretegű, házasságkötések, keresztkomaság formájában rögzített kapcsolatok mindenesetre széles, a nukleáris család határain túlmutató együttműködést sugallnak. Mindez pedig legalább részleges magyarázatot kínál arra, hogy a szepes-

⁵⁷ Frecskay János: *Mesterségek szótára*. Budapest, 1912 [reprint: 2001], 376–386. Ugyanez a kép rajzolódik ki a kora újkori szűcsmesterek árlimitációit tartalmazó forráskiadványból, amelyben például hód, vidra, vadmacska, görény, nyest és nyuszt prémjéből készített ruhák is szerepelnek. Lásd *Szűcsök és kesztyűsök árszabásai (1597–1821)*. Szerk. Flórián Mária. Budapest, 1997 (Az Mester Emberek Míveinek árazása 3.).

⁵⁸ Möller János: *Az Európai Manufaktúrák’ és Fabrikák’ Mesterség miveik*. Pest, 1818 [reprint: Budapest, 1984], 395–396.

⁵⁹ Tóth Béla: Tímármanufaktúrák és működésük Magyarországon a 18–19. században. In: *Manufaktúrák és kora tőkés ipari kisvállalkozások. Sátoraljaújhely, 1991. október 3–4*. Szerk. Németh Györgyi. Miskolc, 1993, 209–224. (különösen: 213., 217–221.); Németh Györgyi: Vállalkozások a bőrgyártásban a 19. század első felében. Uo. 227–235.

⁶⁰ A céhtörténeti kutatások tapasztalata szerint a 18. században éppen a bőrkikészítéssel kapcsolatos jogosultságok körül alakult ki a legtöbb konfliktus az egyes mesterségek (tímár, kordoványosok, német vargák, csizmadiaák, szűcsök) között. Tuza Csilla: *Állami céhszabályozás Magyarországon III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt*. Budapest, 2018, 58–59.

ségi viszonyoktól nyilvánvalóan teljesen eltérő londoni gazdasági környezetben miért fordul elő ugyanazon években két-három Hentsch – tehát azonos, ritka és nem angol helyesírással betűzött családnévű személy – a szűcsök között.

A végrendeletek tanulságai

Az alább közölt testamentumok műfaji sajátosságai okán önmagukban két értékes szempontból vetnek fényt az efféle migrációra: jogbiztosító iratban adnak bizonyítást a rokoni relációról, illőleg azt is tanúsítják, hogy az elvándorlás után – olykor évtizedekkel később – sem szakadt meg a kapcsolat a kivándorlás helyszínén maradt és a Londonba szakadt családtagok között. Nem kapunk viszont támpontot egy sor, a vándorlás lényegét tekintve döntő jelentőségű, tartalmi kérdés megválaszolásához. Vajon előzetesen eltökélt letelepedési célpont volt-e London, vagy ha nem, akkor az informálódás, a mérlegelések és a döntések milyen sorozata vezetett ehhez a végeredményhez? Milyen készségeket tudtak felhasználni a sikeres Londonba vándorlók, mennyit számított ebből a szempontból az angol nyelvtudás (megléte vagy hiánya), illetve a német és protestáns kulturális háttér, amely Európa szerte „kozmpopolita” teret képezett az ilyen gyökerekkel indult, vállalkozó kedvű emberek számára?⁶¹ Hogyan alakult a viszony a megtelepedés után az „óhazával”, az első sikeresen beilleszkedőket a később érkező „földijeik” hídfőállásként tudták-e használni például szakmai (céhes, legénykénti vagy kereskedői gyakornoki) tapasztalatszerzésre? Az ilyen kérdések megválaszolására a jövőben esélyt nyújthat az angliai forrásanyag, jelen tanulmány azonban ezen a téren csak a kérdések felvetésére vállalkozhat.

A végrendeletek szövege tartalmaz viszont olyan további utalásokat, amelyek segítenek értelmezni a londoni kapcsolat természetét. A hosszas távollét után a Magyar Királyságba visszavándorolt Tobias Angerer német nyelven írta (diktálta) végakarátát, ám – a műfajban szokatlan, egyéni megjegyzésként – saját nyelvhasználatára reflektál, amikor elmagyarázza, hogy gyermekeit keresztnéveik angol változatával nevezi meg. Ez azt sejteti, hogy a távol töltött idő hatására nemcsak keveredett benne a két kulturális identitás, hanem az olyan, intim jellegű érzelmi viszonyban, mint a gyermekeihez fűződő kapcsolata, továbbra is az angol volt számára az alapvető – a gyermekek valószínűleg angol földön születtek és ott is töltötték gyermek éveiket. A megjegyzést ugyanakkor árnyalja, hogy a végrendeletben következtelenül használja a neveket: Mary lányát először Marianna változatban említi, az egyik fia pedig egyszer (németesen) Georg, máshol viszont (angolosan) George néven kerül elő. (Nem zárható ki persze, hogy a változó írásmód így az

⁶¹ A német nyelvterület határaitól messze eső térségben kialakult hasonló közösségre lehet példa Nápoly. Lásd Daniela Luigia Caglioti: Trust, business groups and social capital: building a Protestant entrepreneurial network in nineteenth-century Naples. *Journal of Modern Italian Studies*, 13, 2008, 2.

írnok nyelvi bizonytalanságát is tükrözheti, a végrendelet ugyanis másolatban, a városi tanácsnál vezetett kötetben maradt ránk.) Angerer végrendeletében további „angolos” utalás, hogy a tárgyi hagyatékában előforduló ingóságok esetében többször is azok angol mivoltát említi. Nem egyértelmű ennek jelentése: az 1797-ben papírra vetett végrendeletben az addigra már két évtizede Pozsonyban lakó Angerer utalhat e tárgyak (egy asztali óra, *englische Stockuhr* és egy zsebóra, *englische Sackuhr*) jellegzetesen angol stílusára is, de az is elképzelhető, hogy személyes tárgyként hozta magával egykor. Angerer mesterségét figyelembe véve az is lehetséges, hogy az asztali óra legalább részben saját munkájának gyümölcse volt.

A másik két végrendeletnél az elgondolkodtató, hogy mennyire hiányosak a végrendelkezők ismeretei a Londonban élő rokonról. A hajadonként 66 évesen testtálcó Rosina Tekusch második helyen jelölte meg ifjabbik bátyját, Samuelt mint lehetséges általános örökös, de „elérhetőségként” London városát nem, csak a „Neogatte Streed in England” helyet adta meg. Lehetetlen megítélni, hogy a testamentumba jegyzett cím pontosságának mi volt a valóságos jelentősége. Rosina Tekusch életéről csak annyit tudunk, hogy 24 éves volt, amikor apja, majd 38 éves, amikor anyja elhunyt, és feltételezhető, hogy ettől kezdve árvaságában a Pozsonyban élő legközelebbi rokonának – ifjabb öccsének, a nős, de gyermektelen Andreas Gottlieb Tekusch pékmesternek – a háztartásában élhetett, akit aztán végrendelete első számú kedvezményezettjének is megtett. Végakarátát csak órákkal halála előtt (ugyanazon a napon) vetették papírra, ami azt valószínűsíti, hogy egy hirtelen jött betegség (a halotti anyakönyvi bejegyzés szerint agyvérzés, *Brand*) tette sürgetővé a testálást. Ebben a helyzetben Andreas Gottlieb Tekusch öröklése valójában egyértelműnek tűnhetett, így a londoni cím pontosságának nem volt komoly tétje.

Christian Hentsch végrendelete esetében más furcsaságot jelenthet a pontatlan információ. A Hentsch házaspár kifejezetten hosszú, aprólékosan megfogalmazott szövegében feltűnő, hogy bizonytalanok a Londonban élő, a rokonság foka alapján igen közelinek számító családtagok nevében. Az örökhagyók a rokonoknak, a városi intézményeknek és az alkalmazottaknak hagyott összegek felsorolása után, a 20. pontban rendelkeznek az általános örökös személyéről, akit a testamentum – mint korábban említettük – a „jelenleg Londonban tartózkodó” (*der sich dermalen in London befindet*) Andreas nevű fivérében, vagy annak gyermekeiben jelöl meg. Itt az a különös, hogy Andreas három gyermeke „Christian Thomas, und N. N. und Catharina” megfogalmazásban szerepel a végrendeletben. Egyfelől tehát az örökhagyók jól érzékelhetően tájékozatlanok a középső testvér nevével kapcsolatban (miközben a lánytestvér is számításba jön az örökösödésnél), másfelől viszont a legidősebb testvér keresztnévének megválasztása illeszkedik a német evangélikus polgárság azon gyakorlatához, hogy az első fiú a kereszta nevének kapja meg. Ez alapján valószínűsíthető, hogy a pozsonyi Christian Hentsch nemcsak nagybátyja,

hanem keresztapja is volt a londoni Christian Thomasnak.⁶² A helyzet ellentmondásosságát csak fokozza, hogy a családi vagyon továbbadásának kedvezményezettje végül Andreas Hentsch azonos nevű fia lett, aki feltehetően azonos a végakaratban N. N. körülírással megjelölt rokonnal.⁶³

A végrendeletek forrásértéke kapcsán értelemszerűen a vagyon nagysága és szerkezete az egyik lehetséges vizsgálati irány. A közölt három testamentum ezen a téren igencsak eltérő. Rosina Tekusch esetében a vagyontárgyak felsorolása is elmaradt, ami ésszerű következménye annak, hogy nem került sor osztozkodásra. Ez logikus következtetés, ha valóban fivérénél lakott és mint családja közegében élő hajadon korlátozott önállósággal rendelkezett, ám a további rokonoknak szánt kisebb tárgyi ajándékok így is elképzelhetők lettek volna. Angerernél a leginkább figyelemre méltó az ingatlanok hiánya, mivel Pozsonyban, amelynek bő két évtizeden át lakója volt, elterjedt gyakorlatnak számított, hogy szőlős és gyümölcsös keret, és esetleg további haszonföldeket birtokolnak olyan polgárok is, akiknek nincs saját házuk, illetve akik kézműves vagy kereskedő foglalkozásának számítanak. Ehhez képest Angerer – saját maga szerint is – legjelentősebb tételt kitevő vagyontárgyai a pénzkövetelések (*Obligationen*) voltak. 7300 forint után a végrendelezés időpontjában már hat éve fizettek kamatot, további 3000 forintot pedig ennél frissebben helyeztek ki. A testamentumból sajnos nem derül ki, hogy ezek bármi módon kapcsolódnak-e az angliai életéhez – az esetleg ott felhalmozott vagyont tükrözik-e, illetve külföldiek-e az adósok. Az összeg magasnak tűnik a hagyatéki leltárak alapján ugyanerre az időszakra (az 1791–1800 közti évtizedre) kiszámolt győri – és különösen a soproni – átlagértékekhez képest, a követelések összértéke pedig kimagasló.⁶⁴

A Hentsch-vagyon esetében elsőként azt érdemes kiemelni, hogy a hosszú és részletes végrendelet nyújtotta kép távolról sem mutatja be a vagyon egészét. Egyfelől a pénzben kifejezett értékű rendelkezések összege 52 300 forint váltóforintra – átszámítva konvenciók pénzbe 20 920 pengőforintra – rúg, ami önmagában is tekintélyes vagyonnak számít, ami még némi (a 8. pontban említett) ékszerrel is kiegészül. Ugyanakkor ez aligha fedi le az egész vagyont, hiszen az általános örökösnek (*Universal Erbe*) szánt hagyatéki rész nincs tételesen felsorolva, és az

⁶² További kutatás rekonstruálhatja a londoni Hentsch család demográfiai adatait és komasági viszonyait.

⁶³ Christian pozsonyi ingatlanjait végül 1841-ben – tehát három évvel a testamentum kihirdetését követően – írták át, első lépésben Andreas mint fivér a saját nevére íratta, majd még ugyanazon alkalommal saját, Andreas nevű fiára ruházta tovább. AMB A/XXIV/1. 4mPK21, No. 197 [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Majetkové prevody a index, 1841–1843].

⁶⁴ A korabeli városi polgárság vagyonszerkezetére vonatkozó eddigi legrészletesebb kutatás Bácskai Vera nevéhez fűződik, aki győri és soproni hagyatéki leltárakon végzett statisztikai módszerű elemzést. Bácskai Vera: A polgári vagyon nagysága és szerkezete a 19. század első felében. In: *Uő: Városok és polgárok Magyarországon*. II. Budapest, 2007 [1993], 525–527., 531–533.

idetartozó Mihály utcai ház és a major mellett ennek további ingó és (Pozsony városán kívüli) ingatlan összetevői is lehetnek.

A végrendeletek abból a szempontból is tanulságosak, hogy az örökhagyók milyen elvek szerint rendelkeztek vagyonukról.⁶⁵ A testátorok mindhárom esetben általános döntést hoztak a vagyon sorsáról, majd ehhez képest korrigáló, kisebb rendelkezéseket tettek. Angerer az öt gyermeke között azonos arányú örökösödésről döntött, és ezt finomította három szemponttal. A testálás idején még hajadon Mary lánya előnyt élvezett az ifjú házaspár, még gyermektelen Elisabeth nevű nővérevel szemben, amennyiben neki jutott az apjuk után maradt tárgyi hagyaték (bútorok, textíliák), valamint ő kapta a családi vagyon kezelésének jogát (a kamatok szedését és élvezetét, a házbér és a cseléd kifizetését), mely utóbbi megfelelt az addig is vitt szerepkörének (*Wirthschafterin*). A döntések egy másik körében Tobias Angerer az arany asztali- és az ezüst zsebórát (illetőleg ezek értékét) osztotta el a három fia között, harmadrészt egyes hagyatékokról intézkedett.

Angerer gondoskodási magatartása középúton helyezhető el a másik két testátorhoz képest. Rosina Tekusch csak egyes hagyatéki rendelkezéseket hozott, a Hentsch házaspár viszont számos, különféle kategóriába osztályozható intézkedéseket tett. A végrendelet 19 pontja rendelkezett anyagi természetű juttatásról, és ezek egy része esetében indoklást is fogalmaztak. Ezeknek nemcsak a nagysága, hanem a sorrendje is kirajzol bizonyos hierarchiát a végrendelezési gondoskodás szerkezetéről.

A gyermektelen, korosodó házaspár elsőként az általuk szüleiktől örökölt vagyon további sorsáról ír, amely pontok valójában nem is saját döntéseiknek, hanem az általános örökösnek szóló teendőknél a rögzítése, hiszen az örökölt vagyon oldalágak számára történő továbbörökítés jogi evidencia. Ezután a tehetős és felelős polgári házaspár a családi üzemmel (a kereskedelemmel) kapcsolatos még folyamatban lévő kérdések rendezését határozza meg. Az üzletet a végrendelezés előtt háromnegyed évvel (a 3. pont szerint 1820. július elején) átruházták az Andrä fivérekre, de ez a jelek szerint úgy zárult, hogy a vevők a vételár egy részével továbbra is tartoztak. Ennek az adósságnak egy részét engedték el az Andräéknek szánt, 40 000 váltóforint értékű végrendeleti hagyományozással. A 6–7. pontok a feleség, a 10–12. pontok a férj rokonainak szánt, egyenként 100 és 500 váltóforint közötti értékű tételek következnek, de ebben a sorban kap helyet – talán nem tudatos mérlegelés nyomán – az ekkor 18 éves keresztfiúnak (9. pont) és a családi barátoknak tűnő nőknek (a 8. pontban az ifjú Weber-nővérek, a 17. pontban pedig a már megözvegyült, idős Limberger asszony) szánt figyelmes hagyomány. A végrendeleti döntéssorozat végén sorakoznak a egyes hagyományok és a háztartásukban szolgálatot vállaló cselédeknek nyújtott támogatás.

⁶⁵ A végrendeleti hagyományok kvantitatív módszerekkel történő feldolgozásáról, ennek kritikájáról és az ezzel szemben az egyes testamentumok belső szerveződésének logikáját rekonstruálni igyekvő irányzatokról lásd Mátay: i. m.

A kegyes hagyományok belső szerkezete további tanulságok levonására alkalmas. A korabeli pozsonyi végrendeleti kötetek szűrőpróbaszerű átnézése alapján úgy tűnik, hogy a testamentumok ilyen jellegű rendelkezéseit erősen szabályozták íratlan szabályok mind a támogatandó intézmények, mind az összegek egymáshoz képesti arányának tekintetében. Az Angerer- és Tekusch-végrendelet alapvetően e keretek között maradt: a városban ezekben az évtizedekben ekkoriban működött három szociális jellegű intézmény (a polgárház, a szegényintézet és a Lazareth) finanszírozásához járultak hozzá. Mellettük valamennyi végrendelkező számára általában „elvárt” támogatási célpont volt továbbá a városi tanács és a városi plébánia (a Szent Márton egyházközség). Itt arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy a város protestáns lakossága is többnyire igazodott ahhoz a normához, hogy a katolikus plébániát is támogatnia illik. Angerer a városi tanácsnak szánt 5 forintnál jóval alacsonyabb összeget, 1 forint 30 krajcárt hagyott a plébániának (ezzel a kórház és a Lazareth szintjére helyezte), vele ellentétben Rosina Tekusch a magisztrátussal azonos, a magasabb szintre állította be ezt a támogatást. Utóbbi egyúttal az evangélikus egyházra, illetőleg a gyülekezet által fenntartott saját kórházra is szánt pénzt. Ezek összege (mindkettő 12 forint 30 krajcár) önmagában meghaladta az általa a három városi szociális intézménynek és a belvárosi plébániának szentelt tételek összegét. Ez az adatsor értelmezhető úgy, hogy Angerer, aki csak idős korára vált Pozsony lakójává, kevésbé érezte magára nézve kötelezőnek a helyi tradíciókat, talán az egyházközséghez sem volt sok érzelmi köze, és egyedül – a magát a végrendelkezési eljárást is bonyolító – városi magisztrátussal szemben kívánt gesztust tenni. Ezzel szemben a helyi hagyományok között nevelkedett Tekusch-lány nagyobb mértékű támogatást gondolt jónak az egyháza számára.

A három közül kétségtől Hentsch végrendelete tanúskodik a legegységesebb mérlegelésről. Feltűnő a római katolikus egyházközség számára szánt 10 forint, ami alacsony érték a különféle evangélikus intézmények számára felajánlott, összesen 2500 váltóforintra rúgó végösszeghez képest. Ez utóbbi tétel amelle, hogy bőkezű – ami a város és a gyülekezet egyik legvagyonosabb és legtekintélyesebb polgára részéről akár elvártak is tekinthető –, egyúttal differenciált és fejlesztő szempontot is tartalmaz. Amelle, hogy magának az egyházközségnek 1000 forintot juttat és a gyülekezet kórházát 200, a három tiszteletest pedig 100-100 forinttal támogatja, egyúttal a mindössze néhány évvel korábban létesített felső lányiskola⁶⁶ céljára is felajánl összeget, mégpedig a konvent (tehát a gyülekezet vezető testület) gondjaira bízott 500 forintos tétel éves kamatát rendeli erre a célra. Ezek a jótékony felajánlások valamiért nem találhatók meg a pozsonyi evangélikus egyházzal a millennium idején készült történeti feldolgozás „kegyes jótévközlő” szóló alfejezetében. Az ott dokumentált többi, a polgári kort megelőző időszakban tett adomány és alapítványtétel azonban jól mutatja, hogy a polgári gondolkodás-

⁶⁶ Markusovszky Sámuel: Az iskola. In: Schmidt K. J. és mások: *A pozsonyi ág. hitv. evang. egyházközség története*. II. rész. Pozsony, 1906, 434–436.

mód szerves része volt a közösségi célok anyagi támogatása, és hogy a gyermekekenül elhunyt személyek jellegzetes cselekvési formája volt, hogy részt vegyenek a gyülekezet és az általa működtetett intézmények finanszírozásában.⁶⁷ A Hentsch-testamentum egy további sajátos vonása a szepesszombati kapcsolat. A végrendelet ugyanis nem csupán ott élő vagy hangsúlyozottan onnan származó személyeket támogat (három pontjában is), hanem magának az ottani gyülekezetnek és iskolának is szán jótékony hagyományt 500 forint értékben. A végrendelet talán legérzelmesebb megfogalmazását tartalmazza ráadásul a 16. pont, amikor Christian Hentsch Szepesszombatot „szeretett szülővárosának” (*geliebte Vaterstadt*) nevezi.

Következtetések

A közölt három végrendelet és az értelmezésüket elősegítő kutatás eddigi eredményei talán elegendő bizonyítékot szolgáltatnak ahhoz, hogy megerősítve lássuk a következő megállapítást: a magyarországi német evangélikus polgári közösségben született és annak normái és intézményei között szocializálódott fiatal emberek nemcsak európai léptékű kitekintéssel rendelkeztek, hanem saját karrierjüket tekintve a siker esélyével próbálkoztak európai nagyvárosokban, köztük még a kontinens legnépesebb és a modernitás irányába dinamikusan haladó nagyvárosában, Londonban is. A bemutatott három esetben az is közös, hogy nem egyszerűen kivándorlásnak vagyunk tanúi, hiszen a végrendelkezés aktusa azt jelzi, hogy az itthon (Pozsonyban) maradt rokonság és az évtizedekkel korábban kitelepültek között továbbra is megmaradt a kapcsolat. Sőt két esetben még azt is megfigyelhetjük, hogy a migrált férfi idős korában visszavándorolt a Magyar Királyságba és hátralévő életét itt élte le, és még az Angliában született gyermekek élete is itt folytatódott egy ideig (Angererék esetében ez csak a pozsonyi gimnáziumban töltött iskolaévekre igazolható). A bemutatott családtörténetek tükrében egyúttal az is felsejlik, hogy nem elszigetelt, egyéni vándorlásokról lehetett szó, hanem a londoni megtelepedés és az ottani karrierépítés mögött polgárcsaládok együttműködése állt, ennek részleteit azonban további kutatásnak kell majd tisztáznia.

⁶⁷ Markusovszky: Az iskola... 409–423.

FÜGGELÉK

1. Tobias Angerer végrendelete⁶⁸

Des ehrengachten Herrn Tobias Angerer letztwillige Disposition.

Condirt den 7^{en} 9^{ber} 1797.

Publicatum in Senatu die 8^a Feb[ruarii] 1799.

Im Nahmen der allerheiligsten und ungetrenlichen Dreyeinigkeit, Gott des Vatters, des Sohnes und des heiligen Geistes Amen.

Nachdem ich die Gewißheit des Todes die Vergänglichkeit des Irdischen erwogen, und wohl zu Gemüthe geführt, zugleich aber auch weiß, daß derselbe gewiß, die Stunde aber ungewuß seyn, so habe ich mich, bey schon erreichten hohen Alter, und abnehmenden Leibeskräften, nichts destoweniger, bey noch gesunder Vernunft, und guten Muthe, um allen nach meinem Ableben, zwischen meinen leiblichen fünf Kindern, sich ereignen kömmenden Streitigkeiten und Irrungen vorzubeugen entschlossen, über mein sämtliches nach meinen Absterben rückbleibendes, und meiner freyen Anordnung unterworfenen Vermögen nachfolgende Veranstaltung zu treffen, und gegenwärtiges hierüber errichtetes Testament, durch die hiezu erbettenen tit. Herrn Zeugen erforderlichenmaßen unterfertigen lassen.

Erstens. Empfehle ich Gott dem Herrn meine Seele, dem Leib aber der Erde, aus welcher derselbe gekommen ist, und soll dieser nach evangelischen Gebrauch beerdigt werden. Betreffend mein zeitliches, aus Gottes Milde und Barmherzigkeit eigendes erworbene Vermögen, da ich vermög Landes Gesetzen damit frey zu Disponiren berechtigt bin – so verordne ich das hievon folgende Vermächtniß abgeführt werden sollen als:

Einem löb. Magistrat allhier	fl. 5.
Zur allhiesigen Stadt Pfarr Kirche S. Martin	1. 30.
Zum allhiesigen Bürger Spital	1. 30.
Zum allhiesigen Stadt Lazareth	1. 30.
Zum Armen Institut allhier	2.

Zweytens. Mein Vermögen, welches überhaupt aus f. 10300. Sage Zehen Tausend Drey-Hundert Gulden in baaren Gelde bestehet, und gegen Inte[ress]e anlieget, wo die in Händen habende Obligationen ausweisen, als nemlich

Ein Obligation Datiret d. 11 ⁿ . Oktober [1]791	f. 4000
Eine d ^o . doppelte d. 20 ⁿ 9be [1]795 und von 13 ⁿ . Jener [1]796.	3000
D ^o . d ^o . d. 24 ⁿ July 1791	2000
D ^o . d ^o . d. 9 ⁿ May 1791	1000
Do. do. d. 9 ⁿ May 1791	300

⁶⁸ AMB A/XXIV/1. 4n11, 582–587. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Testamenty a index, 1784–1805].

Dieses soll nach Abzug obiger Legaten, auch die Begräbniß Unkosten p.p., wie auch ob ich sollte mit mein Vetter Ferdinand Moss (der Zeit seßhaft in London) in Rechnung stehen, und schuldig seyn, also ich sage, wenn alles bezahlt ist, das übrige unter meine fünf Kinder, welche (ich in Englischer Sprache bey ihren Taufnahme benenne), allso meine älteste Tochter Elisabeth, verehl. Bauerin, und meine jüngere Marianna⁶⁹, die Söhne, der älteste William, der zweite Johann Georg, der jüngste Georg, unter diese soll folgendermaßen in gleiche Theile vertheilet werden, jedoch so, daß meine jüngere Tochter Mary, in Rücksicht ihrer Leibesgebrächlichkeit, und weillen Sie nicht so leicht versorget werden kann um f. 400, ich sage um Vier Hundert Gulden mehr als die übrigen 4. Geschwister erhalte, und als dem, so verstehe ich es daß sie das übrige in gleiche Theile miteinander theillen welche Theilung erst 6. Monath nach meinen Tod geschehen soll. Da aber meine jüngere Tochter meine Würthschafterin ist, so ist es mein Willen, daß sie das Inte[ress]e Geld der oben gemelten Obligationen vor 6. Monath von meinen Tode an gerechnet zu genießen habe, damit Sie im Stande gesetzt wird, weiter vor sich zu sorgen, und auch den Haus Zinß und die Magd daran bezahlen. Drittens. Alle vorfündige Meubeln wie solche liegen und stehen, was solche immer für Nahmen haben mögen, als nemlich meine Englische Stockuhr, 6. silberne Eß Löffel, zwey Salz Fäßer, eine Pfeffer Büchsen, eine Mittl. Kandl, alle von Silber, und Englische Arbeit, alls dann zwey alte Schublad Kasten, Spiegel[n,] Tische[,] Seßeln, Bettgewand[,] Bettstätte, das wenige Wäsche so sich befinden wird, mit meinen Kleidungsstücken, samt den Kuchel Geräthschaften p.p., vermache ich meiner jüngern Tochter Mary ganz allein, um sowohl ihre kindliche Liebe, und Treue, welche sie mir unverdroßen bezeigt, zu belohnen, als auch weil meine älteste Tochter Elisabeth verehl. Bauerin, das ihrige bereits erhalten hat, und also unter keinen Vorwand, er mag sein immer wie er will, nichts gegen meine Verordnung oder Vermächtnüß zu unternehmen, sondern sich begnügen mit dem was sie schon mehr oder weniger erhalten hat.

Viertens: Ist es mein ernster Willen, daß meine Tochter Mary, nach meinem Tode frey stehen soll, und Macht habe, das ihrige, von mir ererbte Vermögen an eines, oder an mehrere von ihrer 4 Geschwister, so wie sie vor gut befindet in ihrem letzten Willen oder Testament zu ihrem Erben – wird ernennen wollen, diese Versorge mache ich; daß sie nicht gezwungen sein soll, solche Geschwister, welche sie nur beleidigen ihren Testament zu gedenken, sondern ein Recht habe solche auszuschließen.

⁶⁹ A megözvegyült Marianna Angerer maga is készített végrendeletet 1814-ben, amelynek fő érdekessége témánk szempontjából, hogy a kevés megnevezett tárgy között szerepelt egy Angliából származó darab (asztaldísz vagy női fejdísz – „ein kleines Aufsatzel welches aus England erhielt”). Vö. AMB A/XXIV/1. 4n12, 635–636. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Testamenty a index, 1806–1817].

Fünftens: vermache ich meine Englische goldene Stockuhr, an meine zwey älteste Söhne, Nahmens William und Johann Georg, da aber dieser Zeit, als ich dieses schreibe, keiner von beyden im Lande ist, so soll die Uhr bis einer oder beyde kommen in Verwahrung bey meiner jüngsten Tochter bleiben, als dan[n], wan[n] einer oder beyde kommen sich mit einander abfinden, oder die Uhr geschätzt werden, und nach der Schätzung der solche haben soll mit Geld den andern die Hälfte bezahlen – meine silbernen auch Englische Sackuhr vermache ich meinen jüngsten Sohn, George, auch in der Fremde, die Uhr bleibet auch in Verwahrung bis zu seiner Zurückkunft alwo die goldene ist, bey meiner jüngsten Tochter.

Sechstens. Wenn eines oder mehreren von meinen 5 Kindern, welches immer, und zu welcher Zeit es seyn mag, sein Erbtheil erheben wollte, so soll derselbige, aufgekündet, und dem verlangenden Theille ohne allen Anstand verabfolget und behändigt werden, auch auf diesen Fall wenn ein oder das andere seinen Erbtheil in ein fremdes Land ausführen wollte weil auch ich Testant dieses mein Vermögen nicht in den k.k. Staaten, sondern außer derselben erworben habe.

Siebentens. Ernen[n]e ich zum Executor dieser meiner letzten Willensmeynung dem H[err] Johann Gottlieb v[on] Schiller und ersuche ihm die Vollziehung derselben unverdroßen auch sich zu nehmen, sollte aber wider alles Vermuthen, H[err] Johann Gottlieb v[on] Schiller vorhero mit Tode abgehen, so ersuche ich mit Bitten einem löb. Magistrat, dieses Testament nicht allein gegen alle Einwendungen zu schützen, sondern auch in Vollziehung bringen lassen.

Zu diesem Ende habe ich diese meine letzte Willensmeynung wohl bedächtig, und bey gesunder Vernunft nicht nur allein eigenhändig geschrieben, und unterfertigt, sondern auch die dazu erforderliche Herrn Zeugen gebührend gebeten, daß Sie diesen meinen letzten Willen mit ihrer eigenen Handschrift und gewöhnlichen Pettschaft fertigen möchten.

Geschehen den 7ⁿ 9^{br} [1]797. L.S. Tobias Angerer.

Coram me Stephano Nagy m.p. L[ibe]rae Regiaeque Ci[vi]t[at]is Poseniensis Senatore qua requisito et exmisso Teste. L.S.

Coram me quoque Stephano Schütz m.p. Ejusdem L[ibe]rae Regiaeque Ci[vi]t[at]is Poseniensis Senatore qua requisito et exmisso Teste. L.S.

2. Rosina Tekusch végrendelete⁷⁰

Letzwillige Fassion der ehrengachten Jungfrau Rosina Tekusch.

Condirt den 1ten July [1]836.

Publicat[ae] in Senatu 8ª Julii [1]836.

Anno [1]836 den 1ten July hat die ehrengachte Jungfrau Rosina Tekusch obwohl krank also daran erliegend, jedoch bey vollkom[m]en, gesunden Geistes

⁷⁰ AMB A/XXIV/1. 4n16, 185–186. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Testamenty a index, 1835–1838].

Kräften in unseren gleichzeitigen Gegenwart nachstehende letztwillige Fassione errichtet, und zu Pagina zu bringen gebeten.

Erstens. Empfiehlt Fatentin ihre Seele der unendlichen Barmherzigkeit Gottes, den Leib aber der kühlen Erde, wohin in christevangelischen Gebrauche gemäß zur Ruhe gestattet werden soll.

Zweitens. Vermacht Fatentin

der Stadtpfarrkirche zu St. Martin in W.W. ⁷¹	5 fl.
dem Stadtmagistrat	5 fl.
dem Bürgerspital	2
dem städtischen Lazareth	2
dem Armen Institute	2
dem evangelischen Krankenhause in Conv. Münze 5 f., oder in W.W.	12 fl 30
und der evangelischen Kirche ebenfalls in Conv. Münze 5 f., oder in W.W.	12 fl 30
zusammen also in W.W.	41.

sage, Ein und Vierzig Gulden W.W.

Drittens. Zum Universal Erben ihres sämmtlichen übrigen Vermögens ernennet die Fatentin ihren Bruder Andreas Tekusch gewesten hiesig bürg[erlichen] Bäckermeister. Nach dessen Tode aber soll der zweite Bruder Samuel Tekusch Rauchwaarenhändler, dermahlen zu Neogatte Streed in England wohnhaft oder dessen eheliche Leibes Erben, als Universal Erbe dieses Vermögens eintreten.

Urkund dessen haben, wir gegenwartige letztwillige Fassion der Fatentin noch einmal klar und deutlich vorgelesen und recapitulirt, und nach dem Fatentin dieselbe abermals mündlich bestätigt, und für ihren letzten Willen erklärt hatte, mit unsere gewöhnlichen Insiegl'n und Namensfertigungen bestätigt und falesinirt.

So geschehen[,] Preßburg am Tag und Jahr wie oben.

Georg v[on] Gyurikovits mp., Magistratsrath der k. f. Preßburg als erbetenen und exmittirten Zeuge.

Paul Sunyal mp., Magistratsrath der k. f. Pressburg als ersuchten und exmittirten Zeuge.

3. Christian Hentsch és felesége, Katharina Ibigau közös végrendelete⁷²

Letzwillige testamentarische Disposition der beyden Eheleute H[errn] Christian Hönsch und Frauen Catharina Hönsch gebornen Ibigau, condirt den 24. März 1821.

⁷¹ Wiener Währung: bécsi értékű forint, az 1816. évi devalvációval bevezetett és az ezüst forinthez képest 40 százalékos értékben rögzített papírpénz.

⁷² AMB A/XXIV/1. 4n16, 485–492. [Archív Mesta Bratislavy, Magistrat Mesta Bratislavy, Testamenty a index, 1835–1838].

Referat[ae] et publicat[ae] in Sede Judiciariae L[iberae] R[egiae] Civitatis Poseniensis die 3^a. Decembris 1838.⁷³

Im Namen der heiligen Dreyeinigkeit! Gottes des Vaters, des Sohnes, und des heiligen Geistes!

Da unser Leben in der Hand des Herrn stehet, und wir nicht wissen, wenn sein göttlicher Wille uns von dieser Erde abrufen wird, so wollen wir nach Christenpflicht, bey guter Gesundheit und vollkom[m]ener Vernunft, wie auch freien Willen hiemit über den uns von Gott geschenkten Seegen bestimmen und festsetzen, wie es damit nach unsern Tode solle gehalten werden.

Erstens. Empfehlen wir unsere unsterblichen Seelen der Barmherzigkeit unsers himmlischen Vaters, unsere Leiber aber der kühlen Erde, wohin sie nach christlichen Gebrauch ordentlich sollen bestattet werden.

Zweitens. Wenn von uns beiden, wie es wahrscheinlich der Fall seyn wird, eines früher sterben sollte, so bleibt dem überlebenden Theile Gatten oder Gattin sämtlich beweg und unbewegliches stehend und liegendes Vermögen, es mag bestehen in was es immer wolle, ein unbezweifeltes Eigenthum, und wir sind aus inniger Liebe gegen einander überzeugt, daß der Überlebende Theil die Legate nach seiner Einsicht und Erforderniß berichtigen werde.

Drittens. Fällt das von der Catharina Hönschin ihrem leiblichen Vater und Mutter ererbte Vermögen mit Fünfhundert Gulden, nebst dem von ihren verstorbenen Bruder Carl Übigau zurückgeerbten Vierhundert Gulden, zusammen also 900 fl. – an die leiblichen Kinder ihrer verstorbenen Schwester Elisabeth Andraein, gebohrene Übigau, Michael et Christian Andrae rechtmäßig zurück, diese 900 fl. haben wir ihren auch schon 1820. 1ten July bey Uebergabe unserer Handlung ausfolgen lassen.

Viertens. Ebenfalls fällt das von des Christian Höensch seinen leiblichen Vater und Mutter ererbte Vermögen mit Zwey Tausend Vierhundert Gulden seinen 2 leiblichen Brüdern, als des verstorbenen Samuel Höensch in Georgenberg hinterlassenen, ebenfalls schon verstorbenen Susanna Catharina verehlicht gewesen Samuel Koschin ihren leiblichen Kindern die Halbscheid mit Zwölfhundert Gulden und Andreas Höensch jetzt in London sich befindend die andere Halbscheid auch mit 1200. Gulden rechtmäßig zurück.⁷⁴

Fünftens. Vermachen wir unsern beyden Vettern, Söhnen unserer verstorbenen Schwester und Schwägerin Elisabetha Andraein Michael und Christian, zu einem freundschaftlichen Andenken an uns, und zur Belohnung ihrer in unserer

⁷³ A feleség 1821. szeptember 14-én, tehát mintegy fél évvel a végrendelet elkészítése után hunyt el, a férj 1838. december 3-án. A testamentumot tehát már aznap kihirdették.

⁷⁴ Samuel Kosch a szepesi 16 város tiszti seborvosa (*Kreis-Chirurgus der XVI. Städte*), e tisztségének említései: 1794 és 1800 között. Spišský archív v Levoči, Matriky, Spišská Sobotá, ev. a.c., vol. 726. Feltehetően ő is helybeli családból származott, ismert ugyanis egy Martin Kosch, akinek 1732-ben született Szepesszombaton gyermeke; uo., Matriky, Spišská Sobotá, rk. farsky úrad, vol. 723.

Handlung uns geleisteten treuen Dienste Vierzig Tausend Gulden Wiener Währung. Da sie uns nun für die ihnen übergebene Handlung eine größern Summa schuldig sind; so sollen nach unsern beiderseitigen Tode diese 40 Tausend Gulden ihr Eigenthum bleiben, den noch bleibenden Überrest aber haben sie an den in der Folge zu bestimmenden Universal Erben in sich zu verständigenden Terminen auszubezahlen, auch bis zur gänzlichen Tilgung des Capitals das Interesse an denselben zu berichtigen. Sollte einer von ihnen ohne leiblichen Erben absterben, so kann dieser über Zehn Tausend Gulden frey disponiren, die übrigen Zehn Tausend aber sollen seinem Bruder oder dessen hinterlassenen leiblichen Kindern zufallen. In Fall aber beide ohne leiblichen Erben dahin scheiden sollten, so werden diese übrig bleibenden Zwanzig Tausend Gulden dem Universal Erben oder seinen leiblichen Kindern.

Sechstens. Der Frau Johann Georg Andraein Schwägerin⁷⁵ unserer abgenannten 2 Vettern Michael und Christian Andrae vermachen wir Dreyhundert Gulden.

Siebtens. Denen sämtlichen 9 Kindern unserer verstorbenen Halbschwester und Schwägerin Margaretha Birnstingelin gebohrne Rudolph vermachen wir Tausendachthundert Gulden zu einem kleinem Andenken, welche nach unsern beidenseitigen Tode an sie ausbezahlt werden sollen.⁷⁶

Achtens. Der jüngsten Tochter des H[err] Simon Peter Weber Catharina jetzt verhehligten Ludwig v[on] Schiller vermachen wir als einen Beweis der von Kindheit an gegen sie gehabt Liebe Zweihundert Gulden und der ältern Tochter Carolina einen goldenen Ring mit 1 Rubin und 2 Diamantel.⁷⁷

⁷⁵ A legidősebb Andrä fiú egy ansbachi területéről érkezett szabónak, J. Leonhardt Becksteinnek a lányát vette feleségül 1810-ben, amely házasság alighanem rangon alulinak számított a kereskedődinasztiában. Az esküvőn Christian Hentsch volt a vőlegény tanúja. A nyolc évig tartó, a férj halálával végződő házasságban nem született gyermek, a megözvegyült Christina Rosina Beckstein később, de már a végrendelet megfogalmazása után (1823-ban) egy Thomas Wilhelm Ulrich nevű, Dániából bevándorolt órásmesterhez ment hozzá.

⁷⁶ Birnstingel fiai és vejei, illetve a széles értelemben vett rokonságuk körül alakult ki a századfordulón gyors ütemben kiépülő pesti evangélikus kereskedő kolónia magja. Ehhez lásd Tóth: A türelmi rendelet... 67–69.

⁷⁷ A testamentum utolsó előtti pontjában a végrendelkezők Simon Peter Weber nyomdász (a *Pressburger Zeitung* című újság kiadóját) és városi tanácsnokot gyakorlatilag a végrendelet végrehajtójának szerepére kéri fel. Két lánya közül a fiatalabb, Katharina (sz. 1798) ment férjhez előbb, az 1818-ban tartott menyegzőn Hentsch volt a vőlegény, Karl Ludwig Schiller (sz. 1793) kereskedő az egyik tanúja. Idősebbik lánya, Rosina Carolina (sz. 1786) 1825-ben egy pozsonyi szűcs, Samuel Slaby fiával, a bazini patikus Johann Gottfried Slabyval kötött házasságot.

Neuntens. Unsern Taufpathen Christian Friedrich Sohn seiner Wohlehrwürden H[errn] Samuel Wöllfel⁷⁸ in Modern, odern wenn dieser gestorben seyn sollte, seiner leiblichen Mutter zu einen kleinen Andenken Hundert Gulden.

Zehntens. Der Catharina Tochter der verstorbenen Martin Höensch in Georgenberg, die sich schon einige Jahre treu in unsern Wirtschaftdienst befindet Fünfhundert Gulden und ihrer Schwester Juditha verehligten Tonhauser Hundert Gulden, denn auf obigen beyden verstorbenen Schwester Susanna verehligt gewesen Schillentrein ihrem Sohne Christian Zweyhundert Gulden zusammen also Achthundert Gulden.

Eilftens. Dem H[errn] Martin Höensch in Schemnitz unsern Vetter oder seinen Kindern Dreyhundert Gulden; es ist ihm demnach seine Charta Biancha von gleiches Summe die er aus schuldig ist zurückzustellen.

Zwölftens. Denen Kindern der verstorbenen Samuel Koschin leiblichen Tochter unsers verstorbenen Bruders Samuel Höensch in Georgenberg Zwey Tausend Gulden.

Dreyzehntens. Vermachen wir denen 3 H[errn] Predigern, als: S. Wohlehrwürden H[err] Biermann, Trem[m]el und Jarius⁷⁹, jedem Hundert Gulden zusammen also Dreyhundert Gulden.

Vierzehntens. Zur Unterhaltung der hiesigen evangelischen Kirche und Gottesdienstes vermachen wir Tausend Gulden.

Fünftehtens. Zur Unterhaltung des evangelischen Krankenhauses vermachen wir Zweyhundert Gulden.

Sechzentens. Vermachen wir zur evangelischen Kirche und Schule in Georgenberg der geliebten Vaterstadt des Christian Höensch Fünfhundert Gulden.

Siebzehntens. Der Frau Caecilia Linbergerin⁸⁰ oder ihrem Sohn vermachen wir für ihre aufrichtige gegen uns gesagte Freundschaft besonders in der schweren

⁷⁸ A községi polgárcsaládban született Samuel Wölfel 1800-ban Pozsonyban nősült meg, felesége a gyülekezet egyik akkorra már elhunyt lelkészének, Dobay György Sámuelnek a lánya volt. Wölfel az esküvő idején egy karintiai gyülekezet lelkésze volt, később a pozsonyi liceumban vállalt tanári állást, a végrendelet idején viszont már a modori gyülekezet lelkipásztori tisztségét töltötte be. Az 1803-ban született Christian Friedrich Wölfel szülei egyetlen, a pozsonyi időszakban világra jött gyermeke. Megjegyzendő, hogy (csak Pozsonyban) Hentschék 12 további keresztelőn is vállaltak keresztszülőiséget, ám a végrendekezés idején a többi keresztyerek közül öten már nem éltek, a többiekéről (így az András-unokákról) pedig mint rokonokról a testamentum más pontjain gondoskodtak.

⁷⁹ A pozsonyi német gyülekezetnek három lelkésze volt, ekkoriban Christian Tremmel (1804-től), Karl Samuel Biermann (1815-től) és Wilhelm Joseph Jarius (1817-től). Életrajzukat lásd Schrödl József: *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyház története*. Pozsony, 1906, II. rész. 16–17., 41–42., 85–86.

⁸⁰ Cäcilia Seitleben (1758?–1843) 1787-ben ment férjhez Pozsonyban a soproni eredetű kereskedő-dinasztia pozsonyi ágában született Johann Gottlieb Limberger (1758–1818) polgári kereskedőhöz. Cäcilia közel egy évtizeddel volt Katharina Übigaunál fiatalabb, és a végrendekezés idején már harmadik éve özvegyként élt. Fia, Gottlieb életútja 1803-ig ismert, aki ekkor a pozsonyi liceum nyelvészeti osztályába iratkozott be.

Krankheit der Catharina Höensch ihr erzeugte langwierige treue Pflege zu einem kleinen Andenken Dreyhundert Gulden.

Achtzehntens. Vermachen wir dem hiesigen löbl. Stadt Magistrat Fünfundzwanzig Gulden, zur Domkirche Zehn Gulden, für das hiesige Armen Institut Fünfzig Gulden, für das Lazareth Hundert Gulden und für das Spital Hundert Fünfzehn Gulden, zusammen f. 300.

Neunzehntens. Denen Dienstbothen welche bey unserm Tode bey uns seyn, und uns die letzte Treue anthun werden, vermachen wir jedem fl. 25. zusammen vier Dienstbothen Hundert Gulden.

Zwanzigstens. Zum Universal Erben von unsern sämtlich liegend und fahrenden, in was immer bestehenden Vermögen setzen wir wie unsern geliebten leiblichen Brudern Andreas Höensch der sich dermalen in London befindet, oder seine leiblichen Kinder Christian Thomas, und N.N. und Catharina.

Dieser wird auch alle hierin enthaltenen Legate in einer Zeitfrist von einen Jahre nach unserm beiderseitigen Tode zu berichtigen haben. So hat er auch

Einundzwanzigstens. Zur höhern Mädchen Schule für unsere Obligation von Fünfhundert Gulden das Interesse mit fl. 30 an das hiesige evangelische Kirchen Convent jährlich abzuführen, und seiner Zeit das Capital selbst an dasselbe zu berichtigen und auszuzahlen.

Zweyundzwanzigstens. In Fall unser Bruder Andreas Höensch nach unsern Tode bey Eröffnung des Testaments nicht gegenwärtig sein sollte; so ersuchen wir H[err] Simon Peter Weber, oder in Fall dieser nicht mehr lebte, den H[err] Johann Gottlieb v[on] Schiller junior bis zu seiner oder seiner Kinder Ankunft, auf unser sämtliches Vermögen gute Aufsicht zu führen, und darauf zu sehen, daß unsere Legate gehörig aus bezahlt werden, und unsere uns überlebenden Vetter u[nd] Freunde mit dem ihnen zugetheilten sich freundschaftlich ausgleichen mögen. Für den damaligen Vollzieher unsers Willens aber vermachen wir auch noch Dreyhundert Gulden zu einem kleinen Andenken.

Dreyundzwanzigstens Die Aufnahme unsers Vermögensstandes ist in jetziger Wiener Währung nach dem Cours zu 250 f. in Conv. Münz berechnet; es sind demnach sämtliche Legate auch in dieser Valuta zu bezahlen.

Dieß ist nun in der Furcht Gottes unsere letzte Willensmeinung und Testamentarische Anordnung, in so ferne wir nicht, wenn uns Gott unsere Tage noch fristet, in einem nachfolgenden Codicill eins oder das andere abzuändern für nöthig finden sollten, welches Recht wir uns allerdings vorbehalten. Möge nun Gott seinen besten Segen auf das legen, was wir hier vermacht haben, und mögen sie alle dies kleine Andenken mit der herzlichen Liebe annehmen, mit der wir es ihnen zugedacht haben. Hiemit bestätigen wir demnach noch unsern letzten Willen mit unserer eigenhändigen Unterfertigung und Siegel.

So geschehen in Preßburg am 24ten März 1821. Christian Höensch m.p. (L.S.)
Catharina Höensch m.p. (L.S.)

Quod praesens mutuum testamentum praeinserti testatores coram nobis in simul consitutis propriis manibus supscripserint, et sigillis suis muniverint ac in hoc testamento suam ultimam voluntatem contineri viva vocis ministerio declaverint ac per nos selennisari [sic!] petierint. In fidem subscripti attestamur.

Posonii 24° Martii [1]821.

Stephanus Nagy m.p. Lib[erae] Reg[iaequae] Ci[vi]t[at]is Posoniensis Senator qua requisitus et exmissus Testis (L.S.)

Simon Petrus Weber m.p. Liberae Regiaequae Civitatis Posoniensis Senator quae aequae specialiter requisitus et exmissus Testis (L.S.)

AZ 1847. ÉVI VÁRMEGYEI ANYAUTASÍTÁSOK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE¹

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.10>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 215–257.

Bevezetés

Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy a Magyar Királyság 49 vármegyéjének (a kapcsolt részek és Erdély nélkül) 1847. évi anyautasítását összehasonlítsam és elemezzem. Forrásként a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a kancelláriai iratok² között található követutasításokat, valamint Takáts Sándor irathagyatékát,³ illetve a korabeli sajtót⁴ használtam fel. Mindenekelőtt azonban szólni kell néhány szót magukról az utasításokról.

A követutasítások⁵ alapjaiban határozták meg a rendi országgyűlések működését. Miután a király szétküldte a törvényhatóságoknak az országgyűlési meghívólevelet, azok kisebb bizottságokban kidolgozták az anyautasítást. A vármegyék törekedtek minden fontosnak vélt kérdésben utasítást adni a követeknek, mivel a küldöttek nem dönthettek önállóan. Ha azok mégis eltértek az utasításoktól, akár vissza is hívhatták őket, és mást küldhettek helyettük. A követeknek általában esküt kellett tenniük, hogy az utasításokat pontosan betartják, és a megye akaratát hűen képviselik. Ahogy haladtak az országgyűlési tárgyalások, újabb ügyek is felmerülhettek, ekkor a követeknek pótutasítást kellett kérniük, és megvárniuk annak megérkezését. Általában heti-kétheti rendszerességgel kellett jelenteniük a küldőiknek, ha fontos ügy felmerült, akkor sűrűbben is. A pótutasításokat rendszerint ugyanaz a bizottság dolgozta ki, amely az anyautasítást megfogalmazta, de külön

¹ A kutatás az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-23-4-SZTE-88 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² HU-MNL-OL-A 96 (12. d.) [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Kancelláriai Levéltár. *Acta diaetalia* II. (1790–1848)] A különböző vármegyei követutasításoknál a kezdőszámot adtam meg.

³ HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.) [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Regnicolaris levéltár, Takáts Sándor hagyatéka].

⁴ *Budapesti Híradó; Jelenkor; Nemzeti Ujság; Pesti Hírlap.*

⁵ Sági Vilmos: Az országgyűlési követek helyzetének főbb kérdései a reformkori átalakuláskor. *Jogtudományi Közlöny*, 1963. 4:213–220.

bizottságokat is felállíthattak. Palugyay Imre 1844-ben negatívan nyilatkozott a követutasításokról, mivel a megyék bármikor módosíthatták azokat: „*ez ingadozóság egyike nemzetünk gyarlóságának, melyen csak kifejtett nemzetiség s czélszerű választó törvény segíthetnek*”.⁶ Lassan általánosan elfogadottá vált a reformmozgalmon belül, hogy a majdani reformok során a követutasításokat el kell törölni, ezt vallották a Konzervatív Párt támogatói is.

A követutasításokkal kapcsolatban jelenleg kevés átfogó forráskiadással rendelkezünk, mindössze Borsod, Somogy, Zala és részben Somogy, Zemplén vármegye, valamint Debrecen szabad királyi város utasításairól készült feldolgozás.⁷ A forráskiadások mellett néhány vármegyével kapcsolatban születtek tanulmányok, újságcikkek, amelyek csak részleteket, összefoglalókat nyújtanak az utasításokról. Egyes kiadványok önállóan mutatják be a vármegye országgyűlési szerepét és a követutasításokat, míg más utasítások csak összefoglalóan jelentek meg egy-egy megyetörténeti monográfiában. Ezek felsorolása azonban szétfeszítené a tanulmány kereteit. Varga János elkezdte az 1847. évi vármegyei követutasítások összehasonlítását, amit a jegyzetei is jól mutatnak, de azután a feldolgozás nem született meg.⁸

A következőkben néhány fontosabb ügyet elemezve hasonlítom össze a vármegye 1847. évi anyautasításait.

Megemlékezés József nádorról és István főherceg nádorrá választása

József nádor Habsburg főherceg több mint ötvenévnnyi hivatali idő (1795–1847) után, 1847. január 13-án elhunyt, így megüresedett a nádori tisztség. A Helytartótanács már 1847. január 16-án az ország helytartójává nevezte ki József nádor fiát, István főherceget.⁹ A megyéket mélyen megérintette a nádor halála, mivel sokat köszönhettek neki az ország fejlődése szempontjából. A megyék kivétel nélkül felvették az utasítások közé, hogy József nádor érdemeiről külön törvénycikkben emlékezzenek meg. Egyes megyék azt is felvetették, hogy intézeteket, emlékoszlopot állítsanak a nádor tiszteletére. Baranya, Heves, Komárom, Krassó, Sáros,

⁶ ifj. Palugyay Imre: *Megye-rendszer hajdan és most. Törvény-történet-oklevelek- s egyéb rokon kút-fők után.* Pest, 1844, I. 147–148.

⁷ Kerekes György: *Zemplén megye követi utasításai 1825-től 1848-ig, különösen a közgazdasági ügyekben.* Sátoralja-újhely, 1898.; Melhárd Gyula: *Somogyvármegye a rendi országgyűléseken I. 1661–1812,* Veszprém, 1906; Záhony Béla: *Borsod megye országgyűlési utasításai a reformkorban.* Miskolc, 1929; Bodnár Imre: *Zemplén vármegye követi utasításai a reformkorban (1825–1848).* (Bölcsészeti doktori értekezés). Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem, Debrecen, 1940; Gazdag István: *Debreceni várospolitikai 1825–1848. Országgyűlési utasítások, tudósítások.* Debrecen, 1989; Seresné Szegőfi Anna: *Borsod vármegye képvisellete a reformországgyűléseken. Követutasítások és követi végjelentések.* Miskolc, 1987; Molnár András: „Tekintetes karok és rendek!” *Zala megye országgyűlési követutasításai és követjelentései 1825–1848.* Zalaegerszeg, 2003.

⁸ HU-MNL-OL-P 2254 (22. d.) [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Varga János iratai].

⁹ Gergely András: *Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye.* Budapest, 1989, 31.

Torontál és Ugocsa utasításba adta, hogy Pesten József nádor néven állítsanak fel ipartanodát egy ösztönművészeti intézettel egybekötve. Csanád és Szatmár megye ehhez kapcsolódóan azt foglalta utasításba, hogy ezt az intézetet alakítsák műegyetemmé.¹⁰ Bihar, Hont, Torna, Ung, Zala és Zemplén megye szintén felvetette, hogy egy országos közhasznú intézetet nevezzenek el a nádorról.¹¹ Liptó megye egy emlékoszlopot kívánt a nádor emlékére állítani.¹²

A vármegyék egyetértettek abban is, hogy József nádor fiát, István főherceget válasszák nádorra. Abaúj, Arad, Árva, Baranya, Bereg, Bihar, Csanád, Csongrád, Máramaros, Nógrád, Szabolcs, Szerém, Temes, Turóc és Verőce kimondta,¹³ hogy az uralkodó jelöltjeinek nevét tartalmazó boríték felbontása nélkül válassza meg az országgyűlés István főherceget nádorra. A nádorválasztás kapcsán a megyék figyelembe kívánták venni a koronázás előtti 1608:3., az 1622:3., az 1791:5., és az 1796:1. törvényt.

Az adminisztrátori rendszert érintő sérelmek

Az 1843/44. évi országgyűlés berekesztése után a kormányzat az adminisztrátori rendszer¹⁴ kiterjesztésébe fogott, ezzel akarta erősíteni a befolyását a vármegyékben. Czinege Szilvia rámutat arra, hogy a szakirodalomban az adminisztrátori rendszer kifejezés terjedt el, de a korban inkább „neue Maßregel”-ként, azaz „új rendszabályok”-ként, néhány esetben „administratorische Maßregel”-ként hivatkoztak arra. Az ellenzék az ausztriai tartományi fizetett állami tisztviselők analógiájára építve leginkább „Kreishauptmann-System”-nek nevezte.¹⁵ (Ezt a megállapítást azonban pontosítani kell, hiszen például Szabolcs vármegye 1847. évi utasítása tartalmazza az adminisztrátori rendszer megnevezést.¹⁶) A vármegyék nagy része

¹⁰ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 912., 948., 1001., 1034., 1095., 1109., 1154., 1188., 1230. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820., 1821., 1830., 1832., 1842. sz., 17. fasc. 1868., 1964. sz., 18. fasc. 1985. sz.).

¹¹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 863., 873., 930., 986., 994., 1161., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1824., 1828., 1841. sz.); Molnár: *Tekintetes karok...* 2003, 233.

¹² HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 1982. sz.).

¹³ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 765., 794., 930., 948., 978., 996., 1034., 1129., 1167., 1175., 1217. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820., 1821., 1824., 1826., 1833., 1838., 1844. sz., 17. fasc. 1868., 1869. sz.); *Budapesti Híradó*, 1847. október 29. 687. sz. 294–295.; *Jelenkor*, 1847. október 31. 87. sz. 520–521.; *Nemzeti Ujság*, 1847. november 11. 589. sz. 714.

¹⁴ Barta István (s. a. r.): *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847–48.* XI. kötet. Budapest, 1951, 12–13., 18–21., 35–36., 39–53.; Csizmadia Andor: *Az adminisztrátori rendszer Magyarországon és a Fejér megyei adminisztrátorság.* In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 8. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1977, 233–274.

¹⁵ Czinege Szilvia: *Gróf Apponyi György közéleti pályája a reformkorban – egy hivatalnok-politikus portré.* (PhD értekezés). Debreceni Egyetem, Debrecen, 2013, 85.

¹⁶ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 978. sz.).

ekkor reformpárti volt, a bécsi udvar ezért hozzálátott a főispánok leváltásához, illetve helyettesítéséhez. Az adminisztrátorok legfontosabb feladata az volt, hogy a vármegyékben tartózkodjanak, felügyelniük kellett az adóbehajtást és a megyei pénztárat, illetve a megyei közgyűlési üléseket vezetni. Emellett fontos feladatuk volt az is, hogy az 1847-ben összeülő országgyűlésre a kormánzatnak megfelelő követeket válasszanak és utasításokat dolgozzanak ki. Czinege felhívja a figyelmet arra, hogy az adminisztrátori rendszer nem érintett a vármegyéket érintő strukturális kérdéseket, a fő feladat az volt, hogy lojális és hatékony személyeket nevezzenek ki, akiknek megfelelő fizetést adnak.¹⁷

A tervezet kidolgozásával gróf Apponyi György alkancellárt (később kancellárt) bízták meg, néhány hónap alatt 21 új adminisztrátort és jó néhány új főispánt nevezett ki az uralkodó. A kormányzat ezen tervezete sikerrel járt, mivel sok helyen többségbe kerültek a kormányzatot támogató erők az ellenzéki politikusokkal szemben. Törvénytelen eszközöktől sem riadtak vissza a közigazgatásban és a tisztújítások alkalmával, gyakran alkalmazták a lefizetés módszerét. Olyan eset is előfordult, amikor a szavazók névjegyzékét manipulálták.¹⁸ A hazai és a német történetírás is kifejti, hogy az adminisztrátori rendszer kiterjesztésével a konzervatív erők ugyan megerősödtek, de az nem vezetett áttörő sikerhez. A kormányzat célja az volt, hogy az adminisztrátorok engedelmes eszközként lépjenek fel, és a megyéket is engedelmisségre kötelezzék. Az ausztriai örökös tartományok felülről szervezett politikai szerkezetéhez kívánták közelíteni a megyerendszert.¹⁹

Az adminisztrátori rendszer ellen 23 vármegye foglalt állást az 1847. évi anyautasításokban, hét megye nem látott sérelmet abban, 19 megye nem adott egyértelmű utasítást.²⁰ Nyitra és Pest megfogalmazta, hogy az előző országgyűlésen nem orvosolták a sérelmeket, sőt azóta újak keletkeztek, idegenszerű kormányrendszert

¹⁷ Czinege: i. m. 86.

¹⁸ Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig*. Budapest, 1886, III. 57–61.; Ballagi Géza: *A nemzeti államalkotás kora 1815–1847*. Budapest, 1897, 623–638.; Miskolczy Gyula: *A kamarilla a reformkorszakban*. Budapest, [1938], 118–121.; Csorba László – Velkey Ferenc: *Reform és forradalom (1790–1849)*. Debrecen, 1998, 166.; Czinege: i. m. 78–96.

¹⁹ Heinrich Ritter von Srbik: *Metternich, der Staatsmann und der Mensch*. München, 1925, II. 199–211; Andics Erzsébet: *Metternich és Magyarország*. Budapest, 1975, 217–222.; Dénes Iván Zoltán: *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*. Budapest, 2008, 121–124.; Wolfram Siemann: *Metternich. Strategist and visionary*. (Translated by Daniel Steuer), London, 2019.; Franz Leander Fillafer: *Aufklärung habsburgisch: Staatsbildung, Wissenskultur und Geschichtspolitik in Zentral-europa 1750–1850*. Göttingen, 2020, 315–333.

²⁰ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.) [Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegyei Levéltár Győri Levéltára, Győr vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Országgyűlési iratok]; *Jelenkor*, 1847. október 31. 87. sz. 520–521.; *Nemzeti Ujság*, 1847. november 11. 589. sz. 714. Abaúj, Arad, Bács, Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Gömör, Heves, Komárom, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Torna, Ung, Vas, Zala, Zemplén és Zólyom vármegye követelte az adminisztrátori rendszer iránti sérelmek orvoslását.

vezettek be több megyében, amivel megsértették az alkotmányt. Szabolcs megye szintén kifejtette, hogy a követek kérjék számon a kormányzaton az utóbbi országgyűlés óta eltelt kormányzati intézkedéseket, az adminisztrátori rendszer elleni panaszokat külön említsék meg. Zala is sérelmezte, hogy ezt a hivatalt a törvények nem ismerik el, az ellen már az 1825/27. évi országgyűlésen is felszólaltak.²¹

Árva, Baranya, Pozsega, Sáros, Szepes, Szerém vármegye nem látott sérelmet az adminisztrátori rendszerben. Baranya úgy vélekedett, hogy a főispáni helyettesek kinevezése nem törvényellenes, hanem az 1723:56. törvény feléléstése csupán. Pozsega állt ki a leghatározottabban az adminisztrátori rendszer mellett, kifejtette, hogy az uralkodó már régtől fogva nevez ki adminisztrátorokat. Pozsega élén is több adminisztrátor volt már anélkül, hogy a megyei rendek ezt sérelmezték volna. Azért neveztetett ki az uralkodó most nagyobb számban adminisztrátorokat, mert a főispánok más hivatalt is viselnek, így nem tudják ellátni megfelelően a megye irányítását, de nem lehet megfosztani őket főispáni hivataluktól. Pozsega kijelentette, hogy az adminisztrátorok kinevezéséből és az új rendszerből eredő sérelmi feliratokat ellenezni fogják. Azt is hozzátették, hogy a főispánoknak és az adminisztrátoroknak joguk van a megyei törvényszéken elnökölni. Szepes kötelezte volna a főispánokat és a helyetteseket, hogy a megyéjükben tartózkodjanak, a közgyűléseken és a törvényszékeken elnöki feladatokat lássanak el. Kiemelték, hogy az uralkodó csak az 1723:56. törvénynek kíván érvényt szerezni, a főispánokat és a helyetteseket a feladatuk teljesítésére akarja szorítani.²²

Az adminisztrátori rendszer kapcsán nagy visszhangot keltett a megyékben a gróf Erdődy családnak a Varasd megyei örökös főispáni hivatalból történt felmentése. Az 1845. április 4-én kelt királyi levélben V. Ferdinánd felmentette Erdődy Jánost hivatali összeférhetetlenségre hivatkozva, mivel helytartósági tanácsos is volt. Erdődy lemondott erről a hivataláról, ennek ellenére az uralkodó nem helyezte vissza főispáni hivatalába. Helyette Lentulay Imre főispáni helytartót nevezte ki, akit 1845. július 1-én iktattak be.²³ 19 megye utasításba adta, hogy az országgyűlésen orvosolják az Erdődy család sérelmét, öt megye nem pártolta, 25 megye nem fogalmazott meg javaslatot.²⁴ Érdekességgént kiemelendő, hogy Csanád, Csongrád, Ugocsa és Ung vármegye nem foglalt egyértelműen állást az adminiszt-

²¹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 765., 835., 978., 986., 994., 1217., 1270. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1824., 1833., 1849. sz., 18. fasc. 1984. sz.); Molnár: *Tekintetes karok...* 233, 228.; Seresné: i. m. 352.

²² HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 948., 1167., 1230. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1821., 1835., 1838. sz., 18. fasc. 1985., 2007. sz.).

²³ HU-MNL-CSCSVL-ML-IV.3.b. (234. d., 2788/1847.) [Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár Makói Levéltár, Csanád vármegye nemesi közgyűlésének iratai].

²⁴ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc): Arad, Bács, Békés, Csanád, Csongrád, Heves, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsega, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Ugocsa, Ung, Vas, Zala és Zemplén vármegye követelte az Erdődy család sérelmének az orvoslását. Árva, Baranya, Krassó, Sáros, Szerém vármegye nem látott sérelmet ebben az ügyben.

rátori rendszer ellen, de az Erdődy család sérelmének az orvoslását támogatták.²⁵ Más örökös főispán esetében nem merült fel hasonló sérelem.

Közteherviselés

A közteherviselés ügye már az előző országgyűlésen is éles vitákat váltott ki. A nemesség megadóztatásának terve akkor nem volt sikeres, mivel csak 16–19 megye vette be azt az utasításai közé.²⁶

Az utolsó rendi országgyűlésre készülődve a vármegyékben ismét az egyik legfontosabb kérdés a közteherviselés ügye volt. Három fő kérdés köré csoportosult az adózás körüli vita: a hadiadó, a háziadó terheinek közös viselése és az országos pénztár felállítása. A háziadó elvállalását 29 megye támogatta, 18 ellenezte. Torontál és Turóc nem adott utasítást. A hadiadó elvállalását csak 15 megye támogatta, 33 megye nem pártolta, Torontál nem adott utasítást. Az országos pénztár felállítását 41 megye támogatta, csak Abaúj, Fejér, Győr, Liptó, Máramaros, Torna, Turóc ellenezte, Torontál pedig nem adott utasítást.²⁷ Az Ellenzéki Pártnak a prog-

²⁵ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 794., 873., 1034., 1154. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820., 1826. sz.).

²⁶ Horváth: i. m. II. 380–381.; Hőke Lajos: Az 1843–44-iki országgyűlés. *Hazánk. Történelmi Közlöny*, 1886. 5. k., 5:321–336.; Ballagi: i. m. 587.; Szekfű Gyula – Hóman Bálint: *Magyar történet*. Budapest, 1936, V. 328.; Varga János: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843). In: *Somogy megye múltjából* – Levéltári évkönyv 11–12. Kaposvár, 1980–1981, I. 215.; Fenyő István: *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Budapest, 1997, 229.; Kosáry Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. 2. kiadás. Budapest, 2002, 300.; Molnár András: *Viam meam persequor – Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökséig*. Budapest, 2007, 179.; Beöthy Ákos: *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei*. Máriabesenyő, 2011, 120. Hőke Lajos szerint 16 vármegye, Molnár András és Varga János szerint 17 vármegye támogatta a háziadó nemesség általi vállalását. Ballagi Géza 18 vármegyét említ, míg Beöthy Ákos, Fenyő István, Horváth Mihály, Kosáry Domokos és Szekfű Gyula 19 vármegye támogató álláspontjáról tud, ám egyikük sem nevezi meg ezeket a megyéket.

²⁷ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.) [Magyar Nemzeti Levéltár Békés Vármegyei Levéltár, Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai]; HU-MNL-FVL-IV.3.b. [Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Vármegyei Levéltár, Fejér vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Országgyűlési iratok (Diaetalia) (1825–1848)]; HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.); HU-MNL-GyMSMSL-IV.1.f. [Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára, Sopron vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Országgyűlési iratok (Diaetalia) (1708–1848)]; Seresné: i. m. 341–343.; *Buda-pesti Híradó*, 1847. december 2. 706. sz. 380.; *Nemzeti Ujság*, 1847. december 9. 605. sz. 792. A háziadó vállalása mellett szavazott 29 vármegye: Arad, Baranya, Bars, Békés, Bihar, Borsod, Csanád, Fejér, Gömör, Heves, Komárom, Máramaros, Moson, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsega, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Temes, Trencsén, Ung, Vas, Verőce, Veszprém, Zala, Zemplén, Zólyom vármegye, a Buccari, a Fiumei Kerület, a káptalani követek, a Hajdú Kerület, a Jászkun Kerület és a Túrmezei Kerület. A háziadó vállalása ellen szavazott 19 vármegye: Abaúj, Árva, Bács, Bereg, Csongrád, Esztergom, Győr, Hont, Krassó, Liptó, Sáros, Sopron, Szatmár, Szepes, Szerém, Tolna, Torna, Ugocsa vármegye és Horvátország. Turóc és Torontál vármegye nem szavazott.

ramjában szerepelt a közteherviselés ügye. Ugyan a Konzervatív Párt is megfogalmazta a közteherviselés elvét, de csak nagyon homályosan, az ország közszükségleteinek a fedezése címén.²⁸

Azok a megyék, amelyek elvállalták a hadiadó és háziadó fizetését is (például Bars, Békés, Bihar, Borsod, Komárom, Nógrád, Pozsony és Somogy), azt hangoztatták, igazságtalan, hogy az adózó nép egyedül viseli a terheket. Aki a haza javait élvezi és az alkotmány pajzsa alatt jogokat gyakorol, az aránylagosan vegyen részt a közterhek fizetésében is. A társadalmi érdekeket úgy lehet egybeolvasztani, ha a terheket egyenlően osztják el.²⁹ Az adózás elutasítása kapcsán Baranya és Sopron úgy vélekedett, hogy a nemességnek továbbra is kötelező felkelni a haza védelme érdekében, így ők a vérükkel „adóznak”. Bereg, Liptó és Turóc hivatkozott a nemesi jogok fenntartására, különösen az 1741:8. törvény és a Hármaskönyv I. rész 9. címének³⁰ épségben tartására, amely a nemesi kiváltságokat erősítette meg.³¹

A megyék az országos pénztár felállításából kívánták finanszírozni az ország fejlesztéseit és közszükségleteit, mint például a közlekedést és kereskedést, vasutak, kőutak építését, csatornák készítését, folyók szabályozását, a flumei kikötő építését, a népnevelés-oktatás fejlesztését, amelyre két-három-négymillió forint közötti összeget ajánlottak meg. Kimondták azt is, hogy az országos pénztár működése szigorú számadási kötelezettség mellett folyjon. Az egyenes adón kívül indirekt adókat is be kívántak vezetni az országos pénztár javára, ezzel kapcsolatban Arad, Győr, Komárom, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Szepes, Trencsén, Ugocsa és Zemplén fogalmazott meg javaslatokat. Indirekt adóként kívánták beszedni a só felemelt árát; mérsékelt lajstromozási díjat minden akár nemesi, akár nem nemesi birtokváltozás után; bejegyzési díjat minden szerződés és kölcsön esetén; fizessenek díjat címek, rendek megtiszteltetések, szabadalmak, javadalmak, királyi adományok osztásánál; a betöltetlen egyházi javakat (széküresség) fordítsák az ország javára; a királyi harmincadon felül igen mérsékelt díjat vessenek ki a határszéli

A hadiadó vállalása mellett szavazott 15 vármegye: Arad, Bars, Békés, Bihar, Borsod, Csanád, Heves, Máramaros, Nyitra, Pest, Pozsony, Szabolcs, Ung, Zemplén, Zólyom vármegye, Buccari, Fiume, a Hajdú Kerület, a Jászkun Kerület és a Túrmezei Kerület. A hadiadó vállalása ellen szavazott 35 vármegye: Abaúj, Árva, Bács, Baranya, Bereg, Csongrád, Esztergom, Fejér, Gömör, Győr, Hont, Komárom, Krassó, Liptó, Moson, Nógrád, Pozsega, Sáros, Somogy, Sopron, Szatmár, Szepes, Szerém, Temes, Tolna, Torna, Torontál, Trencsén, Turóc, Ugocsa, Vas, Verőce, Veszprém, Zala vármegye és Horvátország.

²⁸ Bajza József (szerk.): *Ellenőr. Politicai zsebkönyv*. A' Pesti Ellenzéki Kör megbízásából. Németország, 1847, 577–587.; Andics Erzsébet (szerk.): *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*. Budapest, 1981, I. 206–216.

²⁹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 765., 888., 912., 930. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1837. sz., 17. fasc. 1870. sz.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.); Seresné: i. m. 341–342.

³⁰ Verbőczy István: *Hármaskönyv*. Pest, 1844, 55–57.

³¹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 948., 996. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1821., 1844. sz., 18. fasc. 1982., 1987. sz.); HU-MNL-GyMSMSL-IV.1.f.

vámoknál; fogyasztási adót vezessenek be; az abszентistákra (külföldön élő hazafiakra) adót vessenek ki; a hadiadó minden forintja után egy garásával kivetendő tolalék filléreket szedjenek be.³²

Kereskedelmi, gazdasági ügyek

A kereskedelmi, gazdasági ügyek kapcsán a vámok szabályozása, a közlekedés fejlesztése, céhek eltörlése és szabályozása, bányatörvény megalkotása, egységes mértékrendszer bevezetése, tűz és egyéb károk elleni intézet felállítása, valamint rétöntözési terv iránt fogalmaztak meg javaslatokat a megyék.

Az 1843/44. évi országgyűlésen az alsótábla úgy látta, hogy sok nemesi birtokos elszegényedésének a belső vámhatár volt az oka. Az elfogadott felirat bizonyította, hogy a fennálló vámrendszer káros az ország gazdasági életére, ezért felvetette védvám kialakítását a hazai ipar támogatására. Kielégítő királyi válasz nem érkezett a javaslatokra.³³ Miután a védvám ügye elbukott az országgyűlésen, 1844. október 6-án megalapították a Védegyletet.³⁴

A Konzervatív Párt egyik vezetője, gróf Dessewffy Emil az 1847-ben részletesen kifejtette a gondolatát a magyar vám és kereskedelmi ügyekben. Úgy vélekedett, hogy a kereskedelemnek a Magyar Királyság és Ausztria között vámmentesnek kell lennie. Emellett biztosítani kell a szabad kereskedelmet más országokkal is mérsékelt vámok mellett. Dessewffy hozzátette, hogy a védvámokkal csak Magyarországnak okoznak károkat.³⁵ A Konzervatív Párt a programjában felvetette, hogy rendezzék az ország vám- és kereskedelmi kérdéseit, illetve dolgozzanak ki egy bányatörvénykönyvet. Ezzel szemben az Ellenzéki Párt a programjában nem fogalmazott meg konkrét javaslatot gazdasági és kereskedelmi kérdésekben.³⁶

Az 1847. évi anyautasítások közül Arad, Árva, Bács, Borsod, Gömör, Heves, Somogy, Szepes, Torna, Turóc, Ugocsa, Ung és Zala a vámok szabályozása kapcsán kifejtette, hogy a kereskedelem előremozdítása tekintetéből a vámrendszert Magyarország és az örökös tartományok között a viszonyosság elve alapján dolgozzák ki az országgyűlésen. Bács hozzátette, hogy az 1791:10. törvényt az ország kormányzati függetlenségéről tartsák épségben. Torontál is támogatta, hogy a harmincad mértékét az országgyűlésen kell megállapítani. Ugocsa azt tette hozzá, hogy

³² HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 888., 912., 986., 994., 1154., 1270. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1830., 1837. sz., 17. fasc. 1869. sz., 18. fasc. 1984., 2007., 2023. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.).

³³ *Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-ik esztendei pünkösöd hava 14-ik napjára rendeltett magyarországi közgyűlésnek írásai.* Pozsony–Pest, 1843–1844, IV. 11–16.

³⁴ Kosáry: i. m. 322–341.

³⁵ Dessewffy Emil: *A magyar vám és kereskedési ügy és annak végeligazítási módja.* Pest, 1847, 3–97.

³⁶ Bajza: i. m. 577–587.; Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia...* I. 206–216.

ahol az örökös tartományok határai nem jönnek közbe, ott a nyersanyagokat szabadon ki lehessen vinni külföldre. Az örökös tartományokon keresztüli kivitelre nézve szüntessék meg az eddigi tiltó vámokat, és csak mérsékelt jövedelmi vámot vessenek ki. Bereg és Borsod kiemelte, hogy a külfölddel való kereskedelem során Magyarország érdekeit is vegyék figyelembe, emellett a fejlődő hazai gyáripárt vámokkal védeni kell. Bihar, Borsod és Komárom szerint az ország elmaradottságának egyik legfőbb akadálya az, hogy az ausztriai örökös tartományok érdekei Magyarország érdekei előtt állnak. Sérelmezték, hogy a törvényhozás befolyása nélkül születtek ezek a vámszabályok. A legfőbb cél az lenne, hogy a Magyar Királyságból szabadon lehessen a külföldi országokba kivinni a termékeket. A vámszabályzatban a törvényhozás nélkül ne tehessenek változtatást.

Torna nézete szerint a külföldre történő kivitelre nézve csupán jövedelmi vámot állapítsanak meg. A behozatali vámot pedig annyira szállítsák le, hogy a külföldi készítmények ne legyenek Magyarországról kirekesztve, a hazai termékek pedig külföldi vevőkre is találjanak. Gömör azt tette hozzá, hogy a nyersanyagok a behozatalra és a kivitelre nézve is vámmentesek legyenek. Sopron, Temes és Szerém úgy vélekedett, hogy a kereskedelem fő akadálya a Magyarország és az örökös tartományok közötti vám, amit meg kell szüntetni és szabad kereskedést kell megvalósítani. Máramaros is kifejtette, hogy a határvámokat szüntessék meg, és a vámviszonyokat kölcsönös kereskedelmi érdekek alapján rendezzék. Bars és Szabolcs támogatta, hogy az előző országgyűlésen kidolgozott kereskedelmi választmány munkáját pártolják.³⁷

Nyitra, Pest és Pozsony részletesen kifejti, hogy a vámok miatt a külföldi országokkal való kereskedelem lehetetlen, a világ ipara kiszorul Magyarországról, és csak az ausztriai iparnak van alárendelve az ország, emiatt a hazai ipar sem tud fejlődni. Akár az itt termesztett, akár máshonnan hozott termények, gyártmányok akadálytalanul kivihetők vagy behozhatók legyenek. A behozatalra és kivitelre legfeljebb igen csekély, a kereskedést nem nehezítő, tisztán jövedelmi vámot vessen ki az országgyűlés, s abban változás csak az országgyűlés jóváhagyásával történhessen. Biztosítsák a nemzetet: nem fog megtörténni, hogy az ausztriai gyárak különböző kedvezményekben részesülnek, és kevesebb terhet viselnek. A Magyarország és Ausztria közti kereskedést illetőleg felállítandó viszonyosság elvével kapcsolatban pedig az alábbi javaslatokat fogalmazták meg: Az élelmiszerekre nézve szabad kereskedelem legyen, és csak a forgalom mennyiségét tartsák számon, arra vessenek ki kölcsönös, igen csekély mértékű vámot. A gyártásra szolgáló nyersanyagok be-

³⁷ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 873., 912., 930., 978., 996., 1001., 1069., 1109., 1129., 1154., 1167., 1175., 1217., 1247., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1823., 1824., 1830., 1833., 1837., 1838., 1841., 1842., 1844. sz., 17. fasc. 1869., 1870., 1949., 1964. sz., 18. fasc. 1987., 2007. sz.); HU-MNL-GyMSMSL-IV.1.f.; Seresné: i. m. 337–338.; Molnár: *Tekintetes karok...* 198–199.

és kivitele kölcsönösen szabad legyen. A Magyarországon gyártott iparcikkeket Ausztriába szabadon ki lehessen vinni.³⁸

A vámügyekben megfigyelhető, hogy a vármegyék többsége az 1844-ben kidolgozott felirati javaslatot pártolta az utasításokban. Fontosnak tartották, hogy a harmincadot és a vámtételeket az országgyűlésen állapítsák meg, emellett biztosítsák a külfölddel történő kereskedést. Pest vármegye például az 1843. és 1847. évi anyautasításában is pártolta a védvámot.³⁹

A hazai ipar elmaradottságának egyik fő okát a céhek fennállásában látták egyes megyék. A céhek eltörlését Arad, Komárom, Krassó, Liptó, Nyitra, Pest, Pozsony, Ugocsa, Ung és Zala adta utasításba. Nyitra, Pest, Pozsony és Ung kifejtette, hogy a céhek az eredeti rendeltetésüktől, vagyis a mesterségek tökéletesítésétől eltértek. Létezésük az ipar fejlődését gátolja.⁴⁰ Baranya csak olyan céheket kívánt eltörlölni, amelyek mindennapi használati cikkeket állítanak elő. Az olyan céheket, amelyek termékeihez nagy szaktudás és hosszú képzési idő kell, nem kívánta eltörlölni, csak módosítani: ha valaki egy bizonyos mesterséget választott, már ez által is kerüljön be abba a céhtársulatba. Aki a tanulmányai végén a remekművet elkészítette, a mesterségét szabadon űzhesse (cégért függeszthessen ki, legényt tarthasson). A céh fenntartása érdekében minimális összeget fizessenek a tagok. A céhek az illető törvényhatóságok felügyelete alatt álljanak. Bács hasonló álláspontot képviselt: Az olyan céheket tűrjék meg, amelyek a mesterségek tökéletesítésére, az egyének oktatására és nevelésre töreksenek.⁴¹ Csongrád, Esztergom, Máramaros, Tolna, Torna nem kívánta eltörlölni a céheket, de szükségesnek tartotta azokat módosítani és a visszaéléseket megszüntetni. Csongrád kifejtette, hogy a céhek állása rendezetlen, ingatag, ami önkényre ad lehetőséget, és a kézműipar felvirágoztatást akadályozza. Máramaros szerint a mesterségek űzésétől senkit se lehessen elzárni. A céhek mint társulatok fennmaradhatnak.

Torna hangsúlyozta, a céhek visszaéléseit (az egyedáruság eszközeivé váltak) meg kell szüntetni, akként szabályozzák őket, hogy az ipar szabad kifejlődésének az eszközei legyenek. Borsod is hasonló álláspontot képviselt, úgy vélekedett, hogy a céhek a „a nemzeti ipar fejlődését gátló egyedárusági társulatokká allyasúlván”, azokat vagy törölnék el vagy az előző országgyűlésen kidolgozott javaslat alapján szabályozzák őket, hogy azok a haza ipar fejlődését segítsék.⁴² Szepes és Tolna egyértelműen kiállt a céhek fenntartása mellett. Szepes úgy vélekedett, hogy a ver-

³⁸ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 888., 1270. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 1984. sz.).

³⁹ *Pesti Hírlap*, 1843. április 6., 236. sz. 226.

⁴⁰ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 873., 888., 912., 1095., 1154., 1270. sz., HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1830., 1832. sz., 17. fasc. 1869. sz., 18. fasc. 1982., 1984. sz.); Molnár: *Tekintetes karok...* 200.

⁴¹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 948., 1247. sz.; HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1821., 1823. sz.).

⁴² HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 777., 794., 1217., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1826., 1827., 1833., 1841. sz.); Seresné: i. m. 348.

sengés emeli az ipart és tökéletesíti a kézművességet, ezt a célt a céhrendszer mellett is el lehet érni, de törvény által mondják ki a céhmesterek számának korlátozását. Arra viszont ne kényszerítsenek senkit, hogy a terméket céhmestertől szerezze be, ne létezzen monopólium. Tolna is kifejtette, hogy a céheken kívül lévők szabadon dolgozhassanak, de céhből eredő javakban ne részesülhessenek.⁴³

Az ipar, kereskedelem és gazdaság fejlődésének elősegítése kapcsán Borsod, Csanád, Csongrád, Győr, Liptó, Pozsony, Szabolcs, Szepes, Tolna, Torna, Torontál és Ugocsa utasításba adta, hogy szükséges a mértékrendszert egységesíteni.⁴⁴

A megyék a közlekedés fejlesztésére is nagy figyelmet fordítottak. Az első és talán legfontosabb a fumei vasút terve volt, amit szinte egyöntetűen támogattak.⁴⁵ További fontos javaslatokat fogalmaztak meg az utak, csatornák építése, a fumei kikötő fejlesztése, a folyók szabályozása kapcsán. Emellett az előző országgyűlésen kidolgozott bányatörvény-javaslat volt az, amit a törvényhatóságok pártoltak. Számos megye az utasításai közé vette azt is, hogy hozzanak létre egy országos tűz- és egyéb károk elleni intézetet, amivel kapcsolatban Ung megye küldött körlevelet.⁴⁶ Korizmics László mérnök (a Magyar Gazdasági Egyesület tagja, később tisztviselője) pedig egy rétöntözési tervet készített, amivel a mezőgazdaságot lehetne fejleszteni.⁴⁷ Ebben az ügyben Bars küldött körlevelet, amit számos megye támogatott.⁴⁸

Az ősiség és a hitbizományok eltörlése, hitelintézet felállítása, telekkönyvezés bevezetése

Az ősiség eltörlésének a kérdése már az előző országgyűléseken is felmerült, mivel a rendek tisztában voltak azzal, hogy az ősiség fennállása akadályozza az ország fejlődését és a hitelhez jutást. Eredmény azonban nem született a korábbi diétai

⁴³ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 826. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1840. sz., 18. fasc. 2007. sz.).

⁴⁴ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 826., 888., 978., 1001., 1034., 1154., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820., 1826., 1840., 1841., 1842. sz., 17. fasc. 1868. sz., 18. fasc. 1982., 2007. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.); Seresné: i. m. 349.

⁴⁵ Kosáry: i. m. 256–257.

⁴⁶ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.): Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Bereg, Csanád, Esztergom, Fejér, Győr, Heves, Komárom, Krassó, Máramaros, Moson, Nyitra, Pest, Pozsega, Pozsony, Sáros, Somogy, Szabolcs, Szepes, Szerém, Tolna, Torna, Torontál, Ugocsa, Ung, Verőce, Zala és Zemplén vármegye támogatta, hogy hozzanak létre egy országos tűz- és egyéb károk elleni intézetet.

⁴⁷ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.): Árva, Baranya, Bars, Békés, Bihar, Csongrád, Győr, Krassó, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Sáros, Szabolcs, Temes, Veszprém és Zemplén vármegye támogatta, hogy készítsenek egy rétöntözési tervet.

⁴⁸ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 765., 777., 794., 888., 912., 930., 978., 986., 994., 1034., 1047., 1095., 1129., 1167., 1175., 1217., 1267. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820., 1823., 1824., 1826., 1830., 1832., 1833., 1835., 1837., 1838., 1848., 1868., 1869. sz., 18. fasc. 1984., 2007. sz.); HU-MNL-FVL-IV.3.b. (1. d.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.).

tanácskozáson. A Konzervatív Párt nem foglalt állást az ősiség eltörlésének az ügyében, mindössze azt mondták ki, hogy rendezzék a nemesi birtokviszonyokat, a földbirtokosok pedig hitelhez juthassanak. Ezzel szemben az Ellenzéki Párt követelte az ősiség eltörlését a programjában.⁴⁹

Az 1847. évi anyautasításokban az ősiség eltörlése mellett 36 megye állt ki, 10 megye fenn kívánta tartani némi módosítással, három megye pedig nem adott egyértelmű utasítást.⁵⁰ Az ősiséggel kapcsolatban álló hitbizományok eltörlését viszont csak 15 megye pártolta, hét megye módosításokkal fenn akarta tartani, hét megye pedig nem kívánta eltörölni azokat.⁵¹ 36 megye szükségesnek találta egy országos hitelintézet, nemzeti bank felállítását. Ehhez kapcsolódóan 30 megye utasításba adta azt is, hogy vezessék be a telekkönyvezést, így nyomon követve az adósságokat, ezzel biztosítva a hitelezőket.⁵²

Az ősiséget illetően Baranya és Somogy kifejtette, hogy az ősiség a tulajdont örök ingadozásban tartja, a föld értékét leszállítja. A tulajdonosokat a birtokuk bizonytalansága fosztja meg a hitelhez jutástól. Temes azzal egészítette ki ezt, hogy a tagosítás, az örökváltás, a kisajátítás törvényes szabályozásával, a birtokbírhatás és hivatalviselés jogának nem nemesekre való kiterjesztésével (1844) együtt az ősiség már nem maradhat fenn. Győr azt hangsúlyozta, hogy az ősiséget a nemzetiség veszé-

⁴⁹ Bajza: i. m. 577–587.; Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia...* I. 206–216.

⁵⁰ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.); HU-MNL-FVL-IV.3.b.; HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.); HU-MNL-GyMSMSL-IV.1.f.; Seresné: i. m. 339–340.; Molnár: *Tekintetes karok...* 196–197.; Tilcsik György: *Batthyány megyéje a reformkorban és a forradalomban*. Budapest, 2023, 88–89.: Az ősiség eltörlését Arad, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Csanád, Esztergom, Fejér, Gömör, Győr, Heves, Hont, Komárom, Krassó, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsega, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Temes, Torontál, Trencsén, Ugocsa, Ung, Vas, Verőce, Zala, Zemplén és Zólyom vármegye követelte.

⁵¹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.); Seresné: i. m. 339–340.; Molnár: *Tekintetes karok...* 197.: Arad, Árva, Bars, Bereg, Bihar, Heves, Krassó, Nyitra, Pest, Pozsony, Torontál, Trencsén, Ung, Vas és Zala vármegye mondta ki a hitbizományok eltörlésének szükségességét. Komárom, Liptó, Sopron, Torna, Ugocsa, Veszprém és Zemplén vármegye módosításokkal fenn akarta tartani a hitbizományokat. Békés, Borsod, Esztergom, Gömör, Heves, Hont, Komárom, Krassó, Liptó, Máramaros, Moson, Nyitra, Pest, Pozsega, Pozsony, Sáros, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Szepes vármegye nem kívánta eltörölni a hitbizományokat.

⁵² HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.); HU-MNL-FVL-IV.3.b. (1. d.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.); HU-MNL-GyMSMSL-IV.1.f.; Seresné: i. m. 339–340.; Molnár: *Tekintetes karok...* 196–197.; Tilcsik: i. m. 88–89.: Az országos hitelintézet felállítását, nemzeti bank megalapítását Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Bereg, Bihar, Borsod, Csanád, Esztergom, Gömör, Heves, Hont, Komárom, Krassó, Liptó, Máramaros, Moson, Nyitra, Pest, Pozsega, Pozsony, Sáros, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Szerém, Temes, Tolna, Torna, Torontál, Ugocsa, Ung, Zala és Zemplén vármegye támogatta.

A telekkönyvezés bevezetését Arad, Árva, Bars, Bereg, Borsod, Csanád, Győr, Heves, Komárom, Liptó, Moson, Nyitra, Pest, Pozsega, Pozsony, Sáros, Sopron, Szatmár, Szepes, Szerém, Temes, Tolna, Torna, Torontál, Ugocsa, Ung, Vas, Veszprém, Zala és Zemplén vármegye támogatta.

lyeztetése nélkül töröljék el, azonban ennek lényegét nem részletezték. Arad, Árva, Bars, Bereg, Bihar, Nyitra, Pest, Pozsony, Torontál, Trencsén, Ung és Vas kifejezte, hogy a hitbizományok akadályozzák a hitelhez jutást, ezért töröljék el azokat is.⁵³

Bács, Liptó, Sáros, Tolna és Torna ezzel szemben az ősiséget módosításokkal fenn akarta tartani. Bács úgy vélekedett, hogy olyan törvényt alkossanak, amely a birtokviszonyokat módosítja, de az alkotmányos rendszeren alapuló születési és birtokos nemességnak a megóvására törekedjenek, s az új szabályozás a magánszemélyek hitelét ne károsítsa. Sáros is kifejtette, hogy az ősiséget módosítsák a nemzetiség veszélyeztetése nélkül. Tolna szerint az ősiséget úgy kell módosítani, hogy a birtok tökéletesítését biztosítsák, és a nemzet érdekeit kölcsönösen tartsák szemmel. Ezzel Veszprém is egyetértett, sőt hozzátette, hogy az ősiség általános eltörlésével a családok nyugalmát zavarnák meg.⁵⁴ A majorátusok kapcsán Esztergom kimondta, hogy a nemzetiség fenntartása érdekében a régi majorátusokat az 1723:50. törvény értelmében hagyják meg. Új majorátusokat viszont csak összpontosított birtokokban hozzanak létre, a földbirtok mennyiségét törvény által határozzák meg.⁵⁵ Sopron és Szepes szerint sok család az ősiségnek köszönheti a fennmaradását. A hitelnek, iparnak minden akadályát meg kell szüntetni, azonban nem tartják tanácsosnak az ősiség teljes eltörlését, hanem a jelenkor kívánalmaihoz alakítsák azt. Szepes a hitbizományok kapcsán azt is megfogalmazta, hogy azok nem károsítják az ipart és az anyagi felvirágzást. A hitbizományi intézményt fenn kell tartani (figyelembe véve az 1687:9. és 1723:50. törvényt), fontos az az arisztokrácia és a nemzetiség fejlődése szempontjából.⁵⁶

A hitelintézet felállítása kapcsán Arad kikötötte, hogy ennek jövedelmeiről felelős számadást készítsenek. Bereg és Krassó a következőket javasolta: A kormány által kezelendő hitelintézet az igazgatón és egy országos választmányon keresztül legyen felelős az országgyűlésnek. Különbőség nélkül mindenkinek (akár községeknek is) folyósíthasson kölcsönt. Annak alapja egyedül magánszemélyek által bírt javak lehetnek. Csanád támogatta, hogy a magyarországi lakosok a birtokaikra kölcsönt vehessenek fel, bizonyos évek letelte alatt a tőkét és a kamatokat is pontosan fizessék. Az uzsoráskodásnak pedig vessenek véget. Nyitra, Pest, Pozsony és Ugocsa kifejtette, hogy az ország anyagi jólétéhez szükséges a hitelintézet felállítása. A hiteladás elveit, feltételeit az országgyűlésen dolgozzák ki. Az intézet működését az országgló hatalom felügyelje, azonban a felügyelésen kívül más jogköre ne legyen. Pozsega kijelentette, hogy a hitelintézetből a jobbágyok is kaphassanak kölcsönt az úrbéri terhek megvál-

⁵³ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 873., 888., 930., 948., 1001., 1129., 1167., 1175., 1270. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1821., 1824., 1837., 1842. sz., 17. fasc. 1869., 1870. sz., 18. fasc. 1984., 2023. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.); Tilcsik: i. m. 88–89.

⁵⁴ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 826., 1047., 1230., 1247., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1823., 1840., 1841., 1848. sz., 18. fasc. 1982., 1985. sz.).

⁵⁵ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 777. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1827. sz.).

⁵⁶ HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 1987., 2007. sz.); HU-MNL-GyMSMSL-IV.1.f.

tása céljából. Szatmár szerint szigorú becslés alapján felmutatandó ingatlanokra kölcsönt lehessen felvenni, ez képezze a bankjegyek garanciáját. A kölcsönöket jelentsék be, és a hivatali könyvbe is vezessék be. Ezen intézet igazgatósága az országgyűlésnek feleljen, a kezelés módját törvény által határozzák meg.⁵⁷

Az örökváltság ügye

Az önkéntes örökváltságot az 1840:7. törvénybe foglalták bele, azonban az 1843/44. évi országgyűlésen nem született újabb eredmény. A Konzervatív Párt a programjában csak azt vetette fel, hogy az úrbéri viszonyok kiegyenlítésén, azaz az önkéntes örökváltság megvalósításán könnyítsenek. Ezzel szemben az Ellenzéki Párt a kötelező örökváltságot követelte állami kárpótlással.⁵⁸

A megyék megosztottak voltak, mivel 30 vármegye támogatta a kötelező örökváltság törvénybe iktatását, 17 vármegye megelégedett az önkéntes örökváltsággal, két megye pedig nem adott egyértelmű utasítást. Végül az országgyűlési tanácskozások során Tolna, Torontál és Turóc is megszavazta a kötelező örökváltságot.⁵⁹

Azok a megyék, amelyek a kötelező örökváltságot támogatták, azt fejtegették, hogy az önkéntes örökváltság eddig nem hozott eredményeket. Az úrbéri szolgáltatások az iparra, mezőgazdaságra egyre károsabban hatnak. A megváltást az úrbéres földek egy részének az átengedésével vagy készpénz fizetésével valósítsák meg. Somogy és Torna csak azt támogatta, hogy az örökváltságot pénzben fizessék ki, ne a föld egy részének átadásával, mert így a jobbágy nem tudna élelmet termelni. Ung azzal érvelt, ha az önkéntes örökváltságot tartják fenn továbbra is, előfordulhat, hogy a gazdagabbak megváltják magukat, a szegények pedig nem.⁶⁰ Mindössze Nyitra, Pest és Pozsony vármegye vetette fel, hogy állami kárpótlással valósítsák meg az örökváltságot.⁶¹ Szabolcs, Torna, Ugocsa, Ung és Vas csak azt foglalta bele az utasításba, hogy az örökváltságot az állam közbenjárásával valósítsák meg.⁶²

⁵⁷ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 888., 1034., 1095., 1154., 1175., 1188., 1270. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820., 1832., 1835. sz., 17. fasc. 1868., 1869. sz., 18. fasc. 1984. sz.).

⁵⁸ Bajza: i. m. 577–587.; Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia...* I. 206–216.

⁵⁹ *Pesti Hirlap*, 1847. december 12., 1000. sz. 393–394.: A kötelező örökváltságot támogatta: Arad, Bars, Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Csanád, Esztergom, Fejér, Gömör, Heves, Komárom, Krassó, Liptó, Máramaros, Moson, Nyitra, Nógrád, Pest, Pozsega, Pozsony, Somogy, Sopron, Szabolcs, Szatmár, Torna, Torontál, Turóc, Trencsén, Ugocsa, Ung, Vas, Verőce, Veszprém, Zala, Zemplén és Zólyom.

⁶⁰ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 765., 873., 930., 1034., 1069., 1095., 1109., 1188., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc., 1820., 1824., 1832., 1837., 1841. sz., 17. fasc. 1868., 1869., 1949., 1964. sz., 18. fasc. 2023. sz.); Seresné: i. m. 340–341.; Molnár: *Tekintetes karok...* 198.

⁶¹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 888., 1270. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 1984. sz.).

⁶² HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 873., 978., 1154. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1841. sz.); Tilcsik: i. m. 88–89.

Az önkéntes örökváltságot támogatva Csongrád, Pozsega, Tolna, Torontál kifejtette, hogy az általános örökváltság egyhamar nem valósítható meg, nem is a földesúr hajlandósága, hanem a szükséges könnyítő módok és előkészületek hiánya miatt. Addig is az 1840:7. törvényt úgy kell bővíteni, hogy akár egyes jobbágyok, akár egész községek megválthassák magukat, az illető földesúr pedig ne állíthasson akadályt. Csongrád és Tolna még azt tette hozzá, hogy az akadály az ősiségben, a tagosítási perek lassúságában fekszik, illetve abban, hogy a jobbágyok nem tudnak hitelhez jutni, amivel megválthatnák magukat.⁶³ Pozsega és Temes azt hangoztatta, hogy az örökváltságot kényszerítő erő nélkül és a tulajdonjog sérelme nélkül valósítsák meg. Temes hozzátette, hogy egy hitelbankot hozzanak létre, amely elősegíti a megváltást.⁶⁴

Az országgyűlés rendezése

Az országgyűlés rendezésének programja három fő kérdés köré csoportosult: az országgyűlés évenkénti összehívása, az országgyűlési tanácskozások és a hallgatóság szabályozása; egy országgyűlési újság létrehozása. Az évenkénti országgyűlés ügyéről és az országgyűlési újság létrehozásáról már az előző országgyűléseken is tárgyaltak, azonban nem érték el sikereket az ellenzéki rendek. Az országgyűlési hallgatóság rendszabályozása egyre sürgetőbb volt, mivel korábban gyakran előfordult, hogy az ifjúság a karzatról gyakran bekiabált a nekik nem tetsző követek felszólalásaiba, ezzel akadályozva az országgyűlés munkáját, ezt leginkább a konzervatív követek sürgették. Érdekességgént kiemelendő, hogy sem a Konzervatív Párt, sem az Ellenzéki Párt nem vette bele a programjába az évenkénti országgyűlés tervét. Azonban a Konzervatív Párt követelte, hogy a véleménysszabadságot biztosítsák a köztanácskozásokon.⁶⁵

Az 1847. évi utasítások közül 21 vármegye támogatta, hogy évente hívja össze az uralkodó az országgyűlést, mégpedig Pesten. Moson vármegye úgy vélekedett, hogy az országgyűlés rendezésekor tárgyalják ezt a kérdést, és csak utána döntsének, hogy évente hívják-e össze a diétát. 25 vármegye nem adott konkrét utasítást az évenkénti országgyűlés ügyében. Mindössze Pozsega és Szerém vármegye nem pártolta, hogy évente legyen országgyűlés.⁶⁶

⁶³ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 794., 826., 1001. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1826., 1840., 1842. sz.).

⁶⁴ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1129. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1835. sz.).

⁶⁵ Bajza: i. m. 577–587.; Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia...* I. 206–216.

⁶⁶ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.); Molnár: *Tekintetes karok...* 200.: Arad, Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Csanád, Gömör, Győr, Heves, Komárom, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Trencsén, Ugocsa, Ung, Verőce, Zala és Zemplén vármegye támogatta az évenkénti országgyűlés ügyét.

Az évenkénti országgyűlést pártolók közül Békés, Komárom és Somogy azt fejtette, hogy a jelen körülmények között és a sok teendő miatt szükség van arra, hogy évente tartsanak országgyűlést, a követeket pedig több évre válasszák. Már nem felel meg a kor kívánalmainak az, hogy csak háromévente tartsanak országgyűlést.⁶⁷ Csanád, Trencsén, Zala és Zemplén ezt azzal egészítette ki, hogy a téli hónapokban kerüljön sor a diéta megtartására.⁶⁸ Bereg, Borsod, Gömör, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Ung, Zala és Zemplén azt hangsúlyozta, hogy évente tartsanak országgyűlést, de a követeket három évre válasszák. Sőt Pozsony és Trencsén azt is felvetette, hogy a követeket akár hat évre válasszák.⁶⁹ Borsod fontosnak tartotta, hogy az utasítási és visszahívási jogot tartsák fenn.⁷⁰ Egyik vármegye sem vetette fel azok közül, akik támogatták az évenkénti országgyűlés ügyét, hogy Pozsonyban ülésezzen továbbra is a diéta. Árva csak annyit adott utasításba, hogy Pesten tartsák az országgyűlést, de konkrétan nem írták le, hogy évente legyen-e. Pozsega és Szerém azonban elutasította az évenkénti országgyűlés ügyét, azt hangoztatták, hogy az országgyűlés összehívásáról létezik már törvény. Szerém hozzátette, hogy az uralkodó a törvény erejénél fogva szükség esetén három évnél hamarabb is összehívhatja a diétát.⁷¹ Torna, Torontál, Trencsén és Veszprém csak annyit adott utasításba, hogy Pesten tartsák az országgyűlést.⁷²

26 vármegye az utasítása közé vette, hogy az országgyűlési hallgatóság rendszabályozása és a diéta rendezése sürgető feladat.⁷³ Árva, Esztergom, Pozsega és Veszprém kijelentette, hogy az országgyűlési ifúság káros hatást gyakorol a tanácskozások menetére, a követek szabad véleménynyilvánítását nem szabad korlátozni. Pozsega hivatkozott arra, hogy ezzel az 1723:7. törvényt sértik meg, ami az országgyűlés szabályozásáról határozott. Csanád, Hont és Szepes hangsúlyozta,

⁶⁷ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 912. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1830., 1837. sz.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.).

⁶⁸ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 986., 994., 1034. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820. sz., 17. fasc. 1868. sz., 18. fasc. 2023. sz.); Molnár: *Tekintetes karok...* 200.

⁶⁹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 873., 888., 986., 994., 1069., 1175., 1270. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (17. fasc. 1949. sz., 18. fasc. 1984., 2023. sz.); Molnár: *Tekintetes karok...* 200.

⁷⁰ Seresnő: i. m. 344.

⁷¹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1167. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1835., 1838. sz.).

⁷² HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 863., 1001., 1047., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1841., 1842., 1848. sz., 18. fasc. 2023. sz.).

⁷³ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.): Árva, Bács, Baranya, Bereg, Csanád, Csongrád, Esztergom, Fejér, Gömör, Győr, Krassó, Liptó, Máramaros, Moson, Pozsega, Sáros, Szatmár, Szepes, Szerém, Temes, Tolna, Torna, Torontál, Trencsén, Turóc, Veszprém vármegye támogatta az országgyűlési hallgatóság és a tanácskozási rend szabályozását.

hogyan olyan házszabályt alkossanak, amely szerint a hallgatóság csak hallgathasson, ellenkező esetben el lehessen távolítani őket az ülésteremből.⁷⁴

A követek igazolásának a joga a nádor és a személynök feladata volt, azonban már az előző országgyűlésen elfogadtak a kerületi ülésen egy olyan kezdeményezést (a tolnai ellenzéki követ, Bezerédj István javaslatára), hogy a követek igazolásának joga az alsótáblához kerüljön, de törvény nem született erről.⁷⁵ Az 1847. évi anyautasítások között számos megye ismét pártolta ezt az ügyet, de láthatólag a vármegyék megosztottak voltak. Arad, Gömör, Szatmár, Ugocsa és Vas támogatta, hogy az alsótábla vizsgálja meg a megbízólevelek hitelességét, a választások érvényességét, és készítse el a követek lajstromát. Gömör hozzátette, arról pedig, hogy a felsőtáblán ki jelenhet meg, a felsőtábla döntsön.⁷⁶ Fejér is egyetértett azzal, hogy a követek igazolását a rendi táblára kell bízni, azonban hangsúlyozta, amíg a részleteket nem dolgozzák ki, az eddigi gyakorlatot hagyják fenn.⁷⁷ Csanád, Liptó, Máramaros, Moson, Pozsega, Somogy, Szepes és Verőce utasításba adta, hogy a követek a megbízólevelüket az országos rendek részéről kinevezett választmányoknak csak azért mutassák be, hogy a követek névjegyzékét elkészíthessék, a királyi személynök ezen joga nem sérülhet. A követválasztások törvényességének a vizsgálata nem lehet az alsótábla feladata. Bars is kifejtette, hogy a követek a megbízólevelüket ne csak a személynöknek, hanem az országgyűlésnek is mutassák be.⁷⁸

Bereg, Sáros, Temes, Turóc és Zemplén viszont leszögezte, hogy a követek igazolását az országgyűlés elnöke, a személynök végezze, csak neki mutassák be a megbízólevelet. Bereg hozzátette, hogy a törvényhatóságok szabad választási jogát sértetlenül tartsák fenn, amíg új szabályokat nem alkotnak.⁷⁹ Nógrád szerint a megyei alkotmányos rendszer károkat szenvedne, ha a törvényhozó testület végezné a követek igazolását, és ez túlterjedne a megbízólevelek megtekintésén. Baranya kifejtette, hogy ne bocsátkozzanak ennek az ügynek a tárgyalásába, sőt nyilatkozzanak ez ellen, mivel ez sérti a törvényhatóságok municipális jogait. Bács sem támogatta a megye autonómiájával össze nem egyeztethető alsótáblai követi igazo-

⁷⁴ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 777., 794., 826., 996., 1001., 1017., 1034., 1095., 1129., 1188., 1247. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820., 1823., 1826., 1827., 1828., 1832., 1834., 1838., 1840., 1842., 1844. sz., 17. fasc. 1868., 1869., 18. fasc. 1982., 2007. sz.); HU-MNL-FVL.IV.3.b. (1. d.).

⁷⁵ Kovács Ferenc: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. Budapest, 1894, I. 120–129.

⁷⁶ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1069., 1154., 1188. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (17. fasc. 1949. sz.); Tilcsik: i. m. 88–89.

⁷⁷ HU-MNL-FVL.IV.3.b. (1. d.).

⁷⁸ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1017., 1034., 1217. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820., 1833., 1834., 1835., 1837. sz., 17. fasc. 1868., 1870. sz., 18. fasc. 1982., 2007. sz.); *Budapesti Híradó*, 1847. október 29. 687. sz. 294–295.

⁷⁹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 986, 994., 996., 1129., 1175., 1230. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1844. sz., 18. fasc. 1985. sz.).

lást.⁸⁰ Ebben a kérdésben nem az ellenzéki-konzervatív megoszlás volt a meghatározó. Minden vármegye a maga belátása szerint határozta meg, hogy a követek igazolását milyen módon végezzék el. Azonban általánosságban kijelenthető, hogy az ellenzéki vármegyék inkább az alsó táblára bízták volna a követek megbízóleveleinek a hitelesítését, a konzervatív vármegyék az addigi gyakorlatot kívánták fenntartani.

Az országgyűlés rendezése kapcsán Borsod és Veszprém is felvetette, hogy az alsó tábla elnökét maguk a követek válasszák. Borsod szerint a királyi személynek az alsó táblán idegen elem, sem kormány-, sem nemzeti érdeket nem képvisel.⁸¹ Tolna külön utasítást adott arra is, hogy kit lehet követté választani: A szükséges életkor 30 év legyen, a megyékben és a szabad királyi városokban a választójoggal rendelkezés alsó korhatárát pedig 20 évben kívánták rögzíteni.⁸² Gömör pedig azt adta utasításba, hogy a két tábla között három-három üzenetváltás legyen a maximum, utána a felső tábla köteles legyen felterjeszteni a feliratot az uralkodónak.⁸³

Krassó, Sáros, Somogy, Szepes megfogalmazta azon javaslatát, hogy a concertációt (a törvények szövegeinek véglegesítését) töröljék el, mivel mindig csak az országgyűlés vége felé határozzák meg a törvények pontos szövegét, ezért gyakoriak a hibák. Amikor felírást intéznek az uralkodóhoz, egyúttal törvényjavaslatot is mellékeljenek, az uralkodó pedig tegyen észrevételeket ezekre a törvényjavaslatokra, ezzel gyorsítva a munkát.⁸⁴ Trencsén azt vetette fel, hogy a törvények ne csak akkor lépjenek életbe, amikor az országgyűlést befejezik, hanem már akkor, amikor az adott évben azokat elfogadják. Trencsén és Veszprém azt is sérelmezte, hogy az előző országgyűlésen alkotott törvények két hónap elteltével érkeztek csak meg a törvényhatóságokhoz. Javasolták, ezentúl az újonnan alkotott törvények az uralkodói jóváhagyás után harminc nappal érvénybe lépjenek. Az országgyűlés végével a követek várják meg a törvények kinyomtatását, azokat hitelesítsék, és csak ez után oszljon szét a diéta.⁸⁵

A korábbi országgyűléseken számos javaslatot fogalmaztak meg egy országgyűlési újság létrehozásáról, azonban a főrendek és az uralkodó ellenzése miatt azok nem valósultak meg.⁸⁶ Az 1847. évi utasítások közül 32 vármegye támogatta, hogy

⁸⁰ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 765., 948. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1821., 1823. sz.).

⁸¹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1047. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1848. sz.); Seresné: i. m. 344.

⁸² HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 826. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1840. sz.).

⁸³ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1069. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (17. fasc. 1949. sz.).

⁸⁴ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1095., 1230. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1832., 1837. sz., 18. fasc. 1985., 2007. sz.).

⁸⁵ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1047. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1848. sz., 18. fasc. 2023. sz.).

⁸⁶ Horváth: i. m. II. 392–393.; Bényei Miklós: *Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról*. Debrecen, 1994.

hozzanak létre egy országgyűlési hírlapot. Egyedül Pozsega nem támogatta országgyűlési újság létrehozását.⁸⁷

14 megye utasításba adta azt is, hogy a királyi előadások tárgyalásával kezdjék az országgyűlési tanácskozásokat,⁸⁸ ezzel szemben 40 megye kimondta, hogy az országos és előleges sérelmeket mindenképpen orvosolják.⁸⁹ Az egyik előleges sérelem a Magyar Királyság, a Partium és Erdély (a Partium esetében már törvényben kimondott) egyesítésének elmulasztása volt, mindössze Abaúj és Turóc nem foglalta bele az utasításai közé az elszakított területek visszacsatolását.⁹⁰

Az igazságszolgáltatás ügye

Az előző diétán a büntetőtörvénykönyv megalkotása és a börtönügy szabályozása is fontos feladat volt, amelynek terveit az 1839/40. évi országgyűlésen felállított bizottság dolgozta ki.⁹¹ Az 1843/44. évi országgyűlési tanácskozások során az alsótábla többsége a Deák által javasolt esküdtszék felállítását elfogadta, sőt pártolták a halálbüntetés eltörlését is. A felsőtábla azonban nem támogatta ezeket a javaslatokat. A börtönrendszer kapcsán ugyan létrejött a megegyezés a két tábla között, de azt az uralkodó nem szentesítette.⁹² A Konzervatív Párt a programjában felvetette, hogy korszerű büntetőtörvénykönyvet és börtönrendszert dolgozzanak ki. Emellett a polgári törvénykezési rend javítását is szorgalmazták. Az Ellenzéki Párt konkrétan nem fogalmazott meg javaslatot a büntetőtörvénykönyv kapcsán, de a törvény előtti egyenlőség programját hangsúlyozta.⁹³

⁸⁷ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.); HU-MNL-FVL-IV.3.b. (1. d.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.); Seresné: i. m. 336–337.; Molnár: *Tekintetes karok...* 191.: Arad, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Csongrád, Fejér, Gömör, Győr, Heves, Hont, Komárom, Krassó, Máramaros, Moson, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Tolna, Torna, Ugocsa, Ung, Verőce, Veszprém és Zala vármegye támogatta az országgyűlési újság létrehozását.

⁸⁸ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.): Árva, Bács, Baranya, Csanád, Csongrád, Esztergom, Hont, Krassó, Moson, Pozsega, Szepes, Szerém, Tolna és Torontál vármegye követelte, hogy a királyi előadások megvitatásával kezdjék az országgyűlési tanácskozásokat.

⁸⁹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); *Jelenkor*, 1847. október 31. 87. sz. 520–521.; *Nemzeti Ujság*, 1847. november 11. 589. sz. 714.: Csak Abaúj, Bereg, Somogy, Szerém, Temes, Tolna, Turóc, Vas és Verőce vármegye nem fogalmazott meg javaslatot az előleges sérelmek orvoslása kapcsán.

⁹⁰ *Jelenkor*, 1847. október 31. 87. sz. 520–521.; *Nemzeti Ujság*, 1847. november 11. 589. sz. 714.; HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 996. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1844. sz.).

⁹¹ Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest–Pécs, 2009, 329–332.; Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest, 2007, 318–324.

⁹² Horváth: i. m. II. 426–428.; Ballagi: i. m. 581–585.; Molnár: *Viam meam persequor...* 169–172.

⁹³ Bajza: i. m. 577–587.; Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia...* I. 206–216.

Az 1847. évi országgyűlési anyautasítások között számos javaslatot fogalmaztak meg a megyék a büntetőtörvénykönyvvvel kapcsolatban, 44 megye támogatta a kidolgozott törvényjavaslat törvénybe iktatását.⁹⁴ A törvény előtti egyenlőséget Békés, Gömör, Heves, Nyitra, Pest, Pozsony, Szatmár és Ung vette be az utasításai közé.⁹⁵ Az állandó törvényszékek létrehozása kapcsán 22 megye fogalmazott meg javaslatot. Az esküdtszékek felállítását 18 megye támogatta,⁹⁶ azonban Szepes és Szerém kategorikusan elutasította azt.⁹⁷ A hibás bírói eljárások megsemmisítésére Bars, Bereg, Csanád, Nyitra, Pest, Pozsony és Szatmár egy semmisítő székét kívánt felállítani.⁹⁸ 13 megye azt is megfogalmazta, hogy a közigazgatási ügyeket válasszák el az igazságszolgáltatási ügyektől.⁹⁹

Az állandó törvényszékek felállítása kapcsán Árva kifejtette, hogy ezután az úriszéki perek is ide kerüljenek át. Az igazságszolgáltatás legyen gyorsabb, sietessék az eddigi késedelmes perek lezárását. Bars és Tolna úgy vélekedett, hogy az úriszéket, az alispáni, szolgabírói bíraskodást és az ezekkel kapcsolatos uradalmak vérbíróságát szüntessék meg. Ezek helyébe minden megyében állandó törvényszéket állítsanak fel. A bírói személyzet szabadon, kijelölés nélkül kerüljön megválasztásra. A bíró csak perrel legyen elmozdítható hivatalából, ezt Csanád és Zemplén is támogatta.¹⁰⁰ Liptó szerint az állandó törvényszék elnöke az egyik alispán legyen, annak akadályoztatása esetén a legidősebb táblabíró. Liptó is hangsúlyozta, hogy az úrbéri pereket szintén az állandó törvényszékekre tegyék át.¹⁰¹

⁹⁴ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.); HU-MNL-FVL.IV.3.b. (1. d.); *Jelenkor*, 1847. október 31. 87. sz. 520–521.; *Nemzeti Ujság*, 1847. november 11. 589. sz. 714.; Tilcsik: i. m. 88–89.; Abaúj, Bars, Békés, Fejér, Vas vármegye nem fogalmazott meg javaslatot a büntetőtörvénykönyv kapcsán.

⁹⁵ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 873., 888., 1069., 1109., 1188., 1270. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (17. fasc. 1949., 1964. sz., 18. fasc. 1984. sz.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.).

⁹⁶ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.): Az esküdtszéket Arad, Bereg, Bihar, Borsod, Győr, Heves, Komárom, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Szatmár, Torna, Trencsén, Ung, Verőce, Zala és Zemplén megye támogatta. (Veszprém támogatta volna az esküdtszéket, de idő előttinek tartotta a bevezetését.) Az állandó törvényszékek felállítását Arad, Árva, Bács, Bars, Borsod, Csanád, Gömör, Győr, Hont, Komárom, Krassó, Liptó, Somogy, Szepes, Temes, Tolna, Torna, Trencsén, Turóc, Ung, Zemplén és Zólyom pártolta.

⁹⁷ HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1838. sz., 18. fasc. 2007. sz.).

⁹⁸ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 888., 1034., 1175., 1188., 1270. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820. sz., 17. fasc. 1868., 1870. sz., 18. fasc. 1984. sz.).

⁹⁹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.): Arad, Bács, Bereg, Csanád, Csongrád, Gömör, Krassó, Liptó, Temes, Trencsén, Turóc, Ung és Zemplén támogatta, hogy a közigazgatási ügyeket válasszák el az igazságszolgáltatási ügyektől.

¹⁰⁰ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 826., 1034., 1167. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820., 1840. sz., 17. fasc. 1868., 1870. sz.).

¹⁰¹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 986., 994. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 1982. sz.).

Az esküdtszéki rendszer bevezetése kapcsán Bereg úgy vélekedett, hogy majd akkor valósítsák meg, ha a népnevelés kellő szinten áll, mivel a polgári szabadságot ez biztosítja a legjobban a művelt nemzeteknél. Borsod kifejtette, hogy a személyi szabadságot a bírói önkény meggátolásával lehet biztosítani, ezért támogatják az esküdtszék rendszerét. A győri választmány nem kívánta támogatni esküdtszékek felállítását, mivel az a hazai rendszerrel ellenkezik. A győri közgyűlés azonban úgy módosította ezt a javaslatot, hogy az esküdtszéket a politikai és sajtóvétségekre nézve elfogadják, a többi büntetettre nézve pedig nyilvános, állandó bíróságokat állítsanak fel. Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy és Szatmár támogatta, hogy a hon minden polgárára kiterjedő egyenlő bünvádi eljárást alakítsanak ki. A vádper (accusatorius) rendszerét vezessék be, az eljárás legyen szóbeli és nyilvános. Ha az esküdtszék most nem lenne megvalósítható, akkor a bünvádi eljárást a nyilvánosság és egyéb garanciák által ellenőrizték. Ung kifejtette, hogy a törvény előtti egyenlőséget csak az esküdtszékeken keresztül lehet megvalósítani. Komárom és Torna próbált kompromisszumos javaslatot kialakítani. Esküdtszékek felállítása lenne szükséges, ha ezt a célt nem lehet elérni, akkor a követek elállhatnak attól, és az állandó törvényszékek felállításában is megegyezhetnek, ha a nyilvánosságot fenntartják.¹⁰²

Ezzel szemben Szepes úgy vélekedett, hogy az esküdtszék bevezetése körüli viták és a halálbüntetés eltörlése miatt nem született döntés a büntetőtörvénykönyvről az előző országgyűlésen. Emiatt a mostani diétán is ellenezzék ezeket a javaslatokat. Szerém is hozzátette, hogy az esküdtszék felállításához nem járulnak hozzá, mivel az nem felel meg a nép műveltségi fokának.¹⁰³

Arad, Bars, Csanád, Liptó, Máramaros, Szerém és Torna külön utasításba adta a bírók felelősségének az érvényesítését. Csanád kifejtette, hogy a bírói felelősség hiánya miatt a perlekedő felek hibáján kívül is sokszor nem tartják be a törvénykezésre kiszabott időt, a meghozott ítéleteket hosszú ideig nem hajtják végre. A bíraskodás egyedüli biztosítója a bírói felelősség. Olyan törvényt alkossanak, amely a törvényben kitűzött határnapokat szigorúan betartatja, a meghatározott idő alatt pedig a bírói ítéleteket végrehajtják. Az ezt elmulasztó bíró felelősségét mondják ki, az okozott károkat, költségeket a bíró térítse meg.¹⁰⁴

¹⁰² HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 873., 888., 912., 1188., 1270., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1830., 1837., 1841. sz., 18. fasc. 1984. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.); Seresné: i. m. 343–344.

¹⁰³ HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1838. sz., 18. fasc. 2007. sz.).

¹⁰⁴ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1034., 1217., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (17. fasc. 1820., 1833., 1838., 1841., 1869. sz., 17. fasc. 1868., 1870. sz., 18. fasc. 1982. sz.)

Alkotmányjogi kérdések

A politikai ügyek egyik fontos kérdése a népképviselőlet volt, amit különböző formában 30 megye vett be az utasításai közé.¹⁰⁵ Ez korábban nem szerepelt az országgyűlés napirendjén. A Konzervatív Párt a programjában nem fogalmazott meg javaslatot a népképviselőlet ügyében. Az Ellenzéki Párt a céljai között kimondta, hogy a haza minden polgárának az érdekeit a nemzetiség és az alkotmányosság útján össze kell kapcsolni.¹⁰⁶

Arad, Bars, Békés, Bereg, Fejér, Liptó, Máramaros, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Szepes, Trencsén, Ugocsa, Ung és Zólyom támogatta, hogy rendezett tanáccsal rendelkező vagy magukat örökösön megváltott községek népességük arányában a vármegye közgyűlésére képviselőket küldhessenek szavazati joggal. Arad és Bars azonban hozzátette, hogy törvény által határozzák meg, hogy ezek a képviselők bizonyos vagyoni és tudásbeli kvalifikációval rendelkezzenek. Békés is kifejtette, hogy a magukat megváltott községek minden 5000 fő után egy képviselőt küldhessenek a megyegyűlésre, ha a lakosok száma kevesebb lenne, mint 5000 fő, akkor több község küldjön egy képviselőt.¹⁰⁷ Zólyom ugyanakkor kifejtette, hogy nem támogatja a teljes népképviselőlet elvét, azt még idő előttinek tartja mindenkire kiterjeszteni. Először az értelmiséget és a vagyont kell figyelembe venni, a (vármegyei és országgyűlési) népképviselőletet csak a királyi városokra, szabad kerületekre és szabad községekre értsék. Azaz a községek megyei politikai képviselőtét ez a megye is támogatta.¹⁰⁸

Borsod, Gömör, Győr, Heves, Komárom, Krassó, Pozsega, Vas és Zala azt hangsúlyozta, hogy a nem nemes hivatalnokoknak adjanak szavazati jogot a vármegyeegyűlésen.¹⁰⁹ Borsod, Krassó, Liptó, Máramaros, Torna és Ung azt is követelte, hogy a honorácioroknak adjanak szavazati jogot a vármegyeegyűlésen. Krassó a korszellemre hivatkozva kifejtette, hogy a nemesség elzárkózását szüntessék meg, és az alkotmányos jogok gyakorlását másoknak is engedjék meg.¹¹⁰

¹⁰⁵ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); Seresné: i. m. 345–346.; Molnár: *Tekintetes karok...* 228.: A népképviselőlet ügyét Arad, Bars, Békés, Bereg, Borsod, Fejér, Gömör, Győr, Heves, Hont, Komárom, Krassó, Liptó, Máramaros, Moson, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsega, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Szepes, Tolna, Torna, Trencsén, Ugocsa, Ung, Vas és Zala vármegye támogatta.

¹⁰⁶ Bajza: i. m. 577–587.; Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia...* I. 206–216.

¹⁰⁷ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 873., 888., 978., 1154., 1175., 1198/a., 1217., 1270. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1833., 1837. sz., 17. fasc. 1869., 1870. sz., 18. fasc. 1982., 1984., 2007., 2023. sz.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.); HU-MNL-FVL-IV.3.b. (1. d.).

¹⁰⁸ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 835. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1849. sz.).

¹⁰⁹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 912., 1069., 1095., 1109. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1830., 1832., 1835. sz., 17. fasc. 1949., 1964. sz.); HU-MNL-GyMSGyL-IV.1.d. (9. d.); Molnár: *Tekintetes karok...* 228.; Tilcsik: i. m. 88–89.

Hont csak annyit adott utasításba, hogy a „tisztesebb osztályúakat” a megyegyűlésen szavazati joggal ruházzák fel. Tolna is hasonló értelemben nyilatkozott: akinek megfelelő vagyona és értelmi tudása van, azt ruházzák fel képviseleti joggal.¹¹¹ Moson és Nógrád is támogatta a népképviseleti rendszer bevezetését, de nem adott konkrét utasítást. Egy országos bizottságra kívánta bízni a részletek kidolgozását.¹¹²

Trencsén külön álláspontot képviselt a honorácioroknak a megyegyűléseken adandó képviseleti jogára nézve: úgy vélekedett, hogy ennek a rétegnek a kiemelése csak újabb kasztot hozna létre, célszerűbb volna, ha ezek a néppel összeolvadva, inkább az örökváltság útján behozandó népképviseleti szabályozás keretében jutnának politikai képviseleti jogokhoz. Azonban azok a nem nemesek, akik eddig hivatalt viseltek, a képviseleti jogot most kaphassák meg.¹¹³ Ezt az elvet a centralisták vetették fel, báró Eötvös József a *Pesti Hírlap*ban a *Teendőink* című cikksorozatában kifejtette, hogy a politikai jogokat nem lehet csak egy-két osztályra kiterjeszteni.¹¹⁴

Ezzel szemben Esztergom kijelentette, hogy nem látják a népet annyira kiképezve, hogy a népképviseletet támogassák, a közjólétet veszélyeztetné az.¹¹⁵

A népképviselet mellett a másik döntő kérdés a kormányzati felelősség volt. Tíz megye vette az utasításai közé, hogy a kormányzat valamilyen szintű felelősségét érvényesítsék.¹¹⁶ Arad, Bars, Békés és Nógrád kimondta, hogy legyen felelős magyar kormány, amely beszámol a költségvetésről.¹¹⁷ Bereg úgy vélekedett, hogy a Helytartótanács mint egyedüli törvényes kormányzék gyakorolja a hatalmat, a tagjai a törvényellenes parancsoknak álljanak ellen, és felelősséggel tartozzanak az országgyűlésnek.¹¹⁸ Nyitra, Pest és Pozsony részletesen kifejtette, hogy a külföldi országokkal való kapcsolattartásra a „magyar kormánynak” nincs vagy alig van befolyása, ami sérelmes. Szoros viszonyt kell fenntartani az „Austriai Monarchiá-

¹¹⁰ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 873., 1095., 1217., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1832., 1833., 1841. sz., 18. fasc. 1982. sz.); Seresné: i. m. 345–346.

¹¹¹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 826., 1161. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1828., 1840. sz.).

¹¹² HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 765., 1017. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1834. sz.).

¹¹³ HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 2023. sz.).

¹¹⁴ *Pesti Hírlap*, 1847. november 18., 986. sz.: 327.

¹¹⁵ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 777. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1827. sz.).

¹¹⁶ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.): Arad, Bars, Békés, Bereg, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Szabolcs, Trencsén és Zólyom vármegye adta utasításba, hogy mondják ki a kormányzat valamilyen szintű felelősségét.

¹¹⁷ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 765. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (17. fasc. 1869., 1870. sz.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.).

¹¹⁸ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1175. sz.).

val/Austriai Birodalommal”, az 1723:2. törvényt tiszteletben kell tartani, de az 1791:10. évi törvényt is fenn kell tartani. Amíg a magyarországi kormányzat nem lesz független az idegen befolyástól, sem a nemzet, sem az alkotmányos élet nem lesz független. A kormányzat politikájának irányát az országgyűlés többségében nyilatkozó nemzeti akarat határozza meg, elég erővel, önállósággal bírjon, és mentes legyen minden idegen befolyástól. A nemzet elegendő biztosítékkal bírjon az elszámoltatás és felelősség kérdésében.¹¹⁹ Trencsén is kimondta, hogy az uralkodó miniszteriuma a jövőben a nemzet bizalmát élvezze és felelősséggel tartozzon, a jövedelmekről számoljon be az országgyűlésen.¹²⁰

40 megye megfogalmazta azon követelését is, hogy alkossanak egy honosítási és betelepülési törvényt.¹²¹ Ezzel az üggyel kapcsolatban Borsod és Vas megye intézett körlevelet a többi megyéhez, mivel aggodalommal figyelték, hogy németek és más nemzetiségű lakosok tömegével települnek be az országba. Borsod a körlevelében kiemelte, hogy az idegenek tömeges betelepülését törvény által tiltsák meg. A betelepülő idegenek pedig tegyenek esküt az ország törvényeire (ezt pártolta Arad, Fejér, Torontál is). Tiltsák meg, hogy idegenek fekvő birtokot szerezhessenek az országban. Arad kiemelte, hogy a csoportos bevándorlást gátolják meg, de a meghívandó művészekre, műiparosokra és gyárosokra ne terjesszék ki a törvényt.¹²² Árva úgy vélekedett, hogy az ország benépesítendő részére inkább a nagyobb lélekszámú megyékből telepítsenek át lakosokat (ezt Ugocsa is támogatta).¹²³ Baranya követelte, hogy a honfiúsítási jogot a nemzetnek tartsák fenn, csak az lehessen pénzösszeg lefizetése nélkül honfiú, akinek érdemei vannak, más esetben az egész díjat meg kell fizetni. Csanád kifejezte azon nézetét, hogy már az 1687:26. törvény is kimondta a honosítás kapcsán, hogy esküt kell tenni a hazára, ezt az új törvényben is mondják ki. Az 1844:4. törvény szerint a birtokszerzést csak azon idegenekre terjesszék ki, akiket honosítottak és a haza állandó lakosai, amit Árva, Heves és Ugocsa is pártolt.¹²⁴

Csongrád meg kívánta tiltani, minden népnek, különösen a németeknek és a zsidóknak a bevándorlását.¹²⁵ Komárom és Szabolcs részletesen kívánta szabályoz-

¹¹⁹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 888., 1270. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 1984. sz.).

¹²⁰ HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 2023. sz.).

¹²¹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); *Jelenkor*, 1847. október 31. 87. sz. 520–521.; *Nemzeti Ujság*, 1847. november 11. 589. sz. 714.; Molnár: *Tekintetes karok...*: Csak Abaúj, Bars, Nógrád, Sopron, Szerém, Temes, Turóc, Zala és Zólyom vármegye nem fogalmazott meg javaslatot honosítási törvény alkotásával kapcsolatban.

¹²² HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1001. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1842. sz., 17. fasc. 1869. sz.); HU-MNL-FVL.IV.3.b. (1. d.); Seresné: i. m. 346.; Tilcsik: i. m. 88–89.

¹²³ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1154., 1167. sz.).

¹²⁴ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 948., 1034., 1109., 1154. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820., 1821. sz., 17. fasc. 1868., 1964. sz.).

¹²⁵ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 794. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1826. sz.).

ni a betelepülést és a honosítást: A birtokképeséget a külföldiekre csak abban az esetben kívánták kiterjeszteni, ha honfiúsították őket. Ezt úgy lehessen elnyerni, ha már tíz éve folyamatosan az országban lakik az illető, a magyar nyelvet jól tudja, és esküt tesz (Heves, Máramaros, Somogy is támogatta, hogy bizonyos évet az országban kelljen lakni az idegeneknek a honosítás előtt); valamint a honosítási díjat befizeti az ország közpénztárába. Azoktól, akik nem tesznek eleget a feltételeknek, kobozzák el a birtokaikat, és azokat az országos közpénztár javára használják fel, s ezt a törvényt a múltra nézve is terjesszék ki. A gyárosokra nézve engedjék meg, hogy a birtokukon létesítendő gyárak kapcsán a feltételek teljesítése nélkül is megvalósulhasson a beruházás az illetékes törvényhatóság engedelmével. (Ezt Torontál is támogatta.) Azok, akik külföldön laknak, ideértve az ausztriai tartományokat is, és sok pénzt kiszivárogtatnak az országból, a nemzeti közpénztár javára súlyos terheket (abszентizmus) fizessenek. (Ezt Somogy, Ugocsa, Ung is pártolta.) Kivételt képezzenek azok, akik tapasztalás céljából tesznek külföldön tanulmányutakat (kézművesek, művészek, kenyérkeresők), illetve azok, akik királyi hivatalviselőként tartózkodnak az országon kívül (Ugocsa és Ung támogatta).

Veszprém azt javasolta, hogy a honosítás előtt már öt éve az országban éljenek az idegenek, azonban a katonai szolgálatban Magyarországon töltött évek ebbe ne számítsanak bele. Szabolcs hozzátette, hogy az, aki három éven túl közhivatali kötelelességen és a fentebbi eseteken kívül távol marad a hazától, vessze el polgári jogait, és jószágai az állam tulajdonává váljanak. Máramaros kifejtette, hogy az országgyűlési ülési és szavazati jogot csak azoknak a honosítottaknak biztosítsák, „kiknek ezen kedvezés világos szavakban megadatott”.¹²⁶

Horvátországban is számos esemény történt, ami miatt a megyék joggal fejezték ki az aggodalmukat. Pest és Pozsony megye a körlevelében sérelmezte, hogy a kormányzat a horvátországi tartományi gyűlésen törvényellenes intézkedéseket hozott. Több horvátországi nemest tiltott attól a kormányzat, hogy a tartományi gyűlésen részt vegyen. 29 vármegye állást foglalt a Horvátországban történt sérelmek orvoslása ügyében.¹²⁷ Árva, Baranya, Csongrád, Győr, Krassó, Pozsega, Szepes, Szerém viszont nem látott sérelmet a horvátországi ügyekben.¹²⁸

¹²⁶ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 873., 912., 978., 1047., 1109., 1154., 1217. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1830., 1833., 1837., 1848. sz., 17. fasc. 1964. sz.).

¹²⁷ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.); HU-MNL-FVL.IV.3.b. (1. d.); Seresné: i. m. 347–348.; Molnár: *Tekintetes karok...* 229.; Tilcsik: i. m. 88–89.: Arad, Bács, Békés, Bihar, Borsod, Csanád, Fejér, Gömör, Heves, Hont, Komárom, Liptó, Máramaros, Moson, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Torna, Trencsén, Ugocsa, Ung, Vas, Veszprém, Zala, Zemplén és Zólyom vármegye támogatta, hogy orvosolják a horvátországi sérelmeket.

¹²⁸ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 794., 888., 948., 1095., 1167., 1270. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1835., 1838. sz., 18. fasc. 2007. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d.

A szabad királyi városok rendezése

Az 1843/44. évi országgyűlésen a szabad királyi városok rendezése szintén központi jelentőségű ügy volt. Végül a kidolgozott javaslat kilenc üzenetváltás után elbukott a diétán, mivel az alsó- és a felsőtábla nem tudott megegyezni például a főfelügyelői hivatal bevezetése és a polgárjog megszerzésének szabályozása kérdésében.¹²⁹ A Konzervatív Párt és az Ellenzéki Párt is felvette a programjába, hogy a szabad királyi városokat rendezzék, és az országgyűlési tanácskozásokon biztosítsanak számukra kellő befolyást.¹³⁰

Az 1847. évi követutasítások közül 46 megye adott konkrét utasítást a szabad királyi városok rendezésének az ügyében.¹³¹ A viták három fő kérdés köré csoportosultak: a városok országgyűlési szavazata, a polgárjog megszerzésének a feltételei, illetve a városok irányítása és a főfelügyelői hivatal bevezetése.

Az előző országgyűlésen a két tábla megegyezett abban, hogy a szabad királyi városoknak 16 szavazatot adjanak az alsótáblán, azt a városok lakosságszámának arányában felosztva. A városok jelentős része azonban az 1608:1. törvényre hivatkozva egyenkénti szavazatot kívánt, amibe a megyék nem egyeztek bele. Az 1847. évi utasítások szerint Arad, Baranya, Békés, Bihar, Krassó, Liptó, Nyitra, Pest, Pozsega, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Szerém, Temes, Torontál, Ugocsa, Ung és Veszprém 16 szavazatot kívánt adni a városoknak, Torontál azt tette hozzá, hogy ebben az esetben a megyei szavazatokat duplázzák meg.¹³² Bereg 12 szavazatot, míg Hont csak 8 szavazatot akart biztosítani a városoknak, Szepes viszont úgy vélekedett, hogy minden városnak külön szavazatot adjanak. Somogy csak azoknak a városoknak kívánt szavazatot biztosítani, amelyek minden hivatalos ügyet magyar nyelven intéznek, valamint nemzeti érdektől eltérő idegen elemeknek és irányoknak menhelyül nem szolgálnak. Zólyom kifejtette, hogy minden város egy, ugyanakkor minden megye két szavazatot kapjon. A többi megye nem adott konkrét utasítást a szabad királyi városok országgyűlési szavazatának az ügyében, csak azt hagyták meg, hogy tárgyaljanak arról, folytatva az előző diétai tanácskozásokat.¹³³

¹²⁹ Czoch Gábor: Pozsony és a „városi kérdés” a reformkorban. In: *Fejezetek Pozsony múltjából magyar és szlovák szemmel*. Főszerk. Uő. Pozsony, 2005, 291–310.; Czoch Gábor: Hogyan határozható meg a város területe? – Az 1843/44. évi városi törvény vitái. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*. 2006. 24–25:216–230.; Czoch Gábor: Az 1843/44. évi városi reform Kassa szemszögéből. In: Dobszay Tamás et al. (szerk.): *Rendi országgyűlés – polgári parlament. Érdekképviselő és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig*. Budapest–Eger, 2020, 365–389.

¹³⁰ Bajza: i. m. 577–587.; Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia...* I. 206–216.

¹³¹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); *Jelenkor*, 1847. október 31. 87. sz. 520–521.; *Nemzeti Ujság*, 1847. november 11. 589. sz. 714.; Tilcsik: i. m. 88–89.; Csak Abaúj, Turóc és Vas vármegye nem fogalmazott meg javaslatot a szabad királyi városok rendezése kapcsán.

¹³² HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 873., 888., 930., 948., 978., 1001., 1047., 1095., 1129., 1270. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1821., 1824., 1832., 1835., 1837., 1838., 1842., 1848. sz., 17. fasc. 1869. sz., 18. fasc. 1982., 1984. sz.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.).

A városi polgárjog megszerzésének a kérdésében az előző országgyűlésen négy kategóriát határozott meg az alsótábla: polgárok lehetnek, akik a város területén ingatlannal rendelkeznek; kézművesek, gyárosok, kereskedők; az értelmiségiek (ügyvédek, orvosok, tanítók); illetve azok, akik házbért fizetnek. A felsőtábla úgy vélte, hogy ennél jobban meg kell szorítani a polgárjog megszerzéséhez kötött feltételeket, és különböző vagyoni értékhatárokat javasolt.¹³⁴

Az 1847. évi utasításokban a polgárjog megszerzése kapcsán Árva és Krassó vármegye dolgozott ki részletes utasítást. Árva szerint polgárok lehetnek: 1. Akik a város területén kézművesek, gyárosok, kereskedők és egy éve már állandóan ott laknak. Tulajdon műhellyel, gyárral, kereskedési teleppel rendelkeznek. Az általuk folytatott tevékenységből adót fizetnek. 2. Akik a város területén telekkönyvileg nevükre írt házzal egy év óta bírnak. 3. Akik a város területén olyan fekvő tulajdont egy éve birtokolnak, amelyek értéke kisvárosban 200, közepes városban 600, nagyvárosban pedig 1000 forinttal felér. 4. Akik házat és a fentebbi pontban kitett tulajdont örökösödés útján kaptak. 5. Akik a város területén ügyészek, orvosok, sebészek, mérnökök és egy évig állandóan a városban laknak és jövedelmükből adóznak. 6. Akik a város területén egy éve laknak és a fentebbi kategóriákba nem tartoznak. Kisvárosban 100, közepes városban 200, nagyvárosban 300 forint önként bevallott jövedelmükből adót fizetnek. Krassó szerint polgárok lehetnek, akik: 1. Pest városában 3000 forint, kisebb városban 300-400 forint, közepes városban 700-900 forint, nagyvárosban 1000-1500 forint értékű fekvő tulajdona van. 2. Minden kereskedő, gyáros, akinek Pesten 500 Ft, kisvárosban 120, közepes városban 240, nagyvárosban 400 forint a keresete. 3. Azok, akik a város területén egy éve laknak és 200-300-400 forint a tiszta és kimutatható évi jövedelme van.¹³⁵

Bács, Baranya, Bereg, Csongrád, Győr, Liptó, Pozsega, Szatmár, Szepes, Szerém, Torna, Ugocsa és Zala nem határozott meg értékhatárokat, csak azt adta utasításba, hogy a polgárjog megszerzéséhez megfelelő vagyonnal és tudással kelljen rendelkezni. Abban viszont egyet értettek, hogy polgárok lehetnek a kereskedők, gyárosok, kézművesek, háztulajdonosok, orvosok, mérnökök, ügyvédek, legtöbb adót fizetők. Sopron szerint a polgárjog megszerzése ne a fekvő birtoktól vagy a jövedelem mennyiségétől, hanem az évenként fizetendő adó mennyiségétől függ-

¹³³ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 835., 1161., 1175. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1828., 1837., 1849. sz., 18. fasc. 2007. sz.).

¹³⁴ *Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-ik esztendei pünkösöd hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek írásai.* Pozsony–Pest. 1843–1844, II. 111., 232–233.; *Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik koronás királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-dik évi május 14-kére rendelt magyar-országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója.* Pozsony–Pest, 1843–1844, III. 370–371. (CXXII. ülés, 1844. március 15.), IV. 1. (CXXIII. ülés, 1844. március 16.).

¹³⁵ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1095., 1167. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1832. sz.).

jön. Nyitra, Pest, Pozsony és Ung azt követelte, hogy a polgárjog megszerzését olyan tágra terjesszék, amint azt a közbiztonság, béke és rend megengedi.¹³⁶

Árva, Bács, Torontál a választópolgárok, képviselők kapcsán kijelentette, hogy azok egyharmadát háromévente válasszák újra. Azt is hozzátették, hogy az összes polgár által válasszák meg a képviselőket, akik a városi tisztviselőket, az országgyűlési követeket választják, emellett az országgyűlési követeknek utasítást adhatnak. (Ezt támogatta Győr és Liptó is.) Ne minden választópolgár vegyen részt a köztanácskozásokban, hanem a város méretéhez képest állapítsák meg a tanácskozó testület számát. (Győr is pártolta, hogy a választói képességgel rendelkezők száma után állapítsák meg a testület számát.) Vegyék figyelembe a legtöbb adót fizető és legnagyobb értelmességgel rendelkező egyéneket. Liptó csak annyit adott utasításba, hogy a városi tisztviselők és követek választásában minél többen beleszólhassanak közvetett módon.

Veszprém azt követelte, hogy a követeket ne a tisztviselők vagy választott polgárok, hanem a kellő képességgel rendelkező polgárság válassza. Árva és Torontál kifejtette, hogy a városi tanács tagjai viszont életük végéig viselik ezen hivatalukat. Ezzel szemben Bács úgy vélekedett, hogy hatévente válasszák újra a tanácski kart. Nyitra, Pest, Pozsony és Ung szerint a szabad királyi városok az önkormányzás jogát a képviselőtestület és tisztviselők által gyakorolják. A tisztviselők a képviselők irányában külön testületet ne képezzenek, a tisztviselőket és a tanácskozó testületet is időnként válasszák újra. Sáros egyedi álláspontot képviselt, kijelentette, hogy a városlakók minden osztályának érdekét képviselik. Esztergom csak annyit adott utasításba, hogy a választók, választott polgárok száma és a polgárjog megszerzése kapcsán azt vegyék figyelembe, hogy a szabadság a rendet el ne fojtsa, a szabadság ne fajuljon szabatosággá.¹³⁷

Az uralkodó által kinevezett főfelügyelői tisztség bevezetését az 1843/44. évi országgyűlésen, az alsótáblán a személynök, Szerencsy István, a felsőtáblán pedig gróf Keglevich Gábor tárnokmester vetette fel, mondván, a szabad királyi városokban nem létezik olyan köztisztviselés, amelyen keresztül a kormányzat ellenőrizni és végrehajtatni tudná az intézkedéseit. Keglevich azt javasolta, hogy a kinevezett főfelügyelő elnököljön a tisztújítások és követválasztások alkalmával, a városok belső igazgatásának minden ágát felügyelje, a levéltárat és a pénztárat időnként ellenőrizze, a jegyzőkönyveket küldje fel a Helytartótanácsnak felülvizsgálat céljá-

¹³⁶ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 794., 888., 948., 1154., 1175., 1188., 1247., 1270., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1821., 1823., 1826., 1835., 1838., 1841. sz., 18. fasc. 1982., 1984., 2007. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.); Molnár: *Tekintetes karok...* 201.

¹³⁷ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 777., 794., 873., 888., 948., 1001., 1047., 1095., 1154., 1167., 1175., 1188., 1230., 1247., 1270., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1821., 1823., 1826., 1827., 1832., 1835., 1838., 1841., 1842., 1848. sz., 18. fasc. 1982., 1984., 1985., 1987., 2007. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.).

ból.¹³⁸ A főfelügyelőnek tehát hasonló jogköre lett volna, mint a vármegyékben az adminisztrátoroknak. Varga Norbert jogtörténész a dualizmus kori városi főispánokéhoz hasonlította ezt a tisztséget. A javaslatot az alsótábla kezdetben elutasította, mivel nem kívánt a kormánzatnak ekkora befolyást engedni a szabad királyi városok belügyeinek az irányításában, azonban a főrendek többsége elfogadta azt.¹³⁹ Végül többszöri vita után 1844. szeptember 25-én a kerületi ülésben minden vitatkozás nélkül 25:24 vármegyei szavazati aránnyal megszavazták a főfelügyelői hivatal létesítését, a közvetlen választás elvének elfogadásáért cserébe.¹⁴⁰

Az 1847. évi utasítások kidolgozása során Árva, Baranya, Bereg, Győr, Hont, Krassó, Szerém, Torontál, Verőce és Veszprém támogatta az uralkodó által kinevezendő főfelügyelőket, akiknek tisztviselő-kijelölési és elnöklési joga legyen. Bereg ugyanakkor hozzátette, hogy olyan biztosítékokkal állapítsák meg a hatáskörét, hogy az a városi élet szabad mozgásterét ne gátolja, de a tisztviselők munkáját ellenőrizze. A bíraskodásba viszont ne avatkozzon bele. Győr külön hangsúlyozta, hogy a főfelügyelőnek legyen befolyása a közigazgatási ügyekbe. Főfelügyelőket az uralkodó korlátlanul nevezhessen ki. A főfelügyelő a tisztújítások során a hivatalra jelölésénél a saját jelöltje mellett azokat is tartozzon kijelölni, kiket az összes városi polgárság ajánl. Verőce biztosítékként felvetette, hogy a főfelügyelők nyilvános politikai ügyekben túlsúllyal ne bírjanak. Csongrád, Esztergom, Szepes támogatta, hogy a főfelügyelők kinevezése és hatásköre a megyei főkormányzók mintájára történjen. Szatmár, Torna, Ugocsa és Ung úgy vélekedett, hogy a főfelügyelők hatáskörét úgy állapítsák meg, hogy az a királyi városok önállását, szabad működését a legkevésbé se hátráltassák. Máramaros kifejtette, hogy a főfelügyelői hivatal felállítása esetén is mind a felelősség, mind a végrehajtó hatalom a városi tanács kezében maradjon.

Sopron ellenezte a főfelügyelői hivatal felállítását, azonban utasításuk tartalmazta, hogy ha nélkül nem lehetne rendezni a szabad királyi városokat, akkor kényszerűségből elfogadják azt a következő megszorításokkal: A főfelügyelőt ne ruházzák fel olyan hatalommal, ami szerint a törvényhatóság szabad választási joga sérülne. Ne a főfelügyelő kezében legyen a végrehajtás. A főfelügyelői tisztségre a városi közgyűlés terjesszen elő neveket, akik közül titkos szavazás által választja

¹³⁸ *Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösöd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél. Pozsony–Pest, 1843–1844, II. 385–386. (C. országos ülés 1844. február 13.); Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik koronás királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-dik évi május 14-kére rendelt magyar-országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója. Pozsony–Pest, 1843–1844, IV. 73–74. (CXXVIII. országos ülés, 1844. március 22.); Kajtár István: *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918)*. Budapest, 1992, 42.*

¹³⁹ Varga Norbert: Gróf Batthyány Lajos és a szabad királyi városok ügye az 1843/44. évi országgyűlésen. *Jogtörténeti Szemle*, 2008. 3:7.

¹⁴⁰ Kovács Ferenc: i. m. VI. 103. (292. kerületi ülés, 1844. szeptember 25.).

meg a polgárság, akikben bizalmuk van, és az uralkodó válasszon ezen személyek közül. A felügyelés a közigazgatási és végrehajtási ügyekre vonatkozzon, amit a Helytartótanács útján gyakoroljon. A főfelügyelő kötelességei a következők legyenek: Elnököljön a tisztújító székeken és a közgyűléseken, felelősségre vonhassa a tisztviselőket. A főfelügyelő se országgyűlési követ, se hivatalnok ne lehessen. Komárom úgy vélekedett, hogy a felügyelők hatáskörét szorítsák meg. Szerém kifejtette, hogy az uralkodó által a városok élére kinevezendő személyeket „inspector-nak” vagy „főconsul-nak” nevezzék. Szervezési, hivatalnok-kinevezési, valamint felügyeleti joga lenne. De ne terjedjen ki a hatásköre a választott polgárok és országgyűlési követjelöltek kijelölésére, azokat kijelölés nélkül válasszák. Liptó szerint a nagyobb királyi városokban külön-külön legyen főfelügyelő, a kisebb királyi városokban több kisebbet vonjanak össze és közösen legyen főfelügyelő. Bihar, Somogy azonban ellenezte a főfelügyelői hivatalt. Más vármegyék azonban nem foglaltak állást a főfelügyelői tisztség ellenében.¹⁴¹

Oktatás, népelelmezés, egészségügy

A reformprogram fontos eleme volt a népnevelés ügye, amit 40 megye vett be az utasításai közé.¹⁴² Arad, Bács, Békés, Bereg, Borsod, Csanád, Komárom, Nyitra, Pest, Pozsony, Szabolcs, Szatmár, Tolna, Torna, Torontál, Ung, Zala, Zemplén és Zólyom kifejtette, hogy befolyást kell biztosítani a nemzetnek a népnevelés ügyébe, országgyűlési törvényt kell alkotni arról. A nyelvi és vallási különbségeket mellőzzék, valamint hozzanak létre tanítóképzőket. A közrendű népet kellő módon képezzék ki azért, hogy a szellemi és anyagi érdekek fejlődését elősegítsék.¹⁴³ Ez a program tehát a népnevelést igyekezett az egyházak kizárólagos kezelési köréből törvényhozási ellenőrzés alá helyezni, s az addig uralkodói és helytartótanácsi rendeletekkel szabályozott területet a törvényhozás számára megnyitni. Bars kiemelte, szükség van a népnevelésre az ország, a polgárok jobbléte és boldogsága érdekében. A gyermekek nevelését a szülei önkényétől nem lehet függővé tenni.

¹⁴¹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 777., 794., 873., 912., 930., 948., 1001., 1047., 1095., 1154., 1161., 1167., 1175., 1188., 1217., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1821., 1824., 1826., 1827., 1828., 1830., 1832., 1833., 1837., 1838., 1841., 1842., 1848. sz., 18. fasc. 1982., 1987., 2007. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.); HU-MNL-GyMSMSL-IV.1.f.; *Budapesti Híradó*, 1847. október 29. 687. sz. 294–295.

¹⁴² HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); HU-MNL-FVL.IV.3.b. (1. d.); *Jelenkor*, 1847. október 31. 87. sz. 520–521.; *Nemzeti Ujság*, 1847. november 11. 589. sz. 714.; Tilcsik: i. m. 88–89.; Csak Abaúj, Árva, Csongrád, Fejér, Liptó, Sopron, Szerém, Turóc és Vas vármegye nem fogalmazott meg javaslatot a népnevelés, oktatás ügyében.

¹⁴³ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 826., 835., 873., 888., 912., 978., 986., 994., 1001., 1034., 1175., 1188., 1247., 1270., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820., 1823., 1830., 1840., 1841., 1842., 1849. sz., 17. fasc. 1868., 1869. sz., 18. fasc. 1984. sz.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.); Seresné: i. m. 336.; Molnár: *Tekintetes karok...* 195.

Kényszerítő törvény által mondják ki, hogy minden atya a gyermekét bizonyos meghatározandó évig járassa elemi iskolába. Az iskolák számát, helyét, fajtáját és a tanítók képzését, fizetését az országgyűlés határozza meg. Bars azt is felvetette, hogy a *Gazdasági Kistükör*¹⁴⁴ című könyvet elemi iskolai tankönyvként alkalmazzák, amit számos megye pártolt.¹⁴⁵

Bihar kifejtette, hogy csak az a haza boldog, amelynek a népe képzett.¹⁴⁶ Heves szerint az országban a népnevelés szintje alacsonyabb, mint amit a kor igényel. Az okot abban kell keresni, hogy a népnevelés minden alkotmányos támasz nélkül, csaknem magánintézetévé vált, igyekezni kell az ország alkotmányos befolyását érvényesíteni. Az eddig annak költségeit viselő pénzalapokat számon kell kérni, azokat az ország közvetlen felügyelete alá kell helyezni.¹⁴⁷ Pozsega a népnevelés kapcsán viszont kifejtette, hogy ne a kultúra azon fokához mérten alkossanak törvényt, ahova el szeretnének érni, hanem ahhoz, ahol a nép jelenleg van.¹⁴⁸ Arad, Bács, Bihar, Borsod, Csanád, Gömör, Heves, Komárom, Máramaros, Szatmár, Torna, Ugocsa, Veszprém és Zala is felvetette, hogy hozzanak létre egy műegyetemet.¹⁴⁹

A népneveléshez ugyan szorosan nem kapcsolódik, de Bács, Baranya, Győr, Máramaros, Sáros, Torontál, Ugocsa és Zala kimondta, hogy töröljék el a lottókat és a szerencsejátékokat. Bács kifejtette, hogy a kormányzat által kezelt, a szegényebb lakosok körében elterjedt sorsjátékok az erkölcs rontására szolgálnak. Csak ritkán hoznak nyereséget, ámítják az embereket. Azok helyett inkább takarékpénztárakat hozzanak létre. Zala is azt hangsúlyozta, hogy a szegény nép sokszor az utolsó pénzét is eljátssza, az állam pedig mindig nyer.¹⁵⁰

¹⁴⁴ *Gazdasági Kistükör*. Pest, 1844. A Magyar Gazdasági Egyesület adta ki a munkát, amelyben a földműveléssel, állattartással, kertészettel, szőlőműveléssel, selyemtermesztéssel, méhészetrel kapcsolatban írnak le hasznos tanácsokat, javaslatokat.

HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 777., 794., 986, 994., 1017., 1129., 1230., 1247. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1823., 1826., 1827., 1834. sz., 18. fasc. 1985. sz.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.): Bács, Békés, Csongrád, Esztergom, Moson, Sáros, Temes, Zemplén támogatja, hogy a *Gazdasági Kistükör* című könyvet oktatási célokra használják.

¹⁴⁵ HU-MNL-OL-N 119 (17. fasc. 1870. sz.).

¹⁴⁶ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 930. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1824. sz.).

¹⁴⁷ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1109. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (17. fasc. 1964. sz.).

¹⁴⁸ HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1835. sz.).

¹⁴⁹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 912., 930., 1034., 1047., 1069., 1109., 1154., 1188., 1217., 1247., 1303. sz.; HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820., 1823., 1824., 1830., 1833., 1841., 1848. sz., 17. fasc. 1868., 1869., 1949., 1964. sz.); Seresné: i. m. 348–349.; Molnár: *Tekintetes karok...* 195.

¹⁵⁰ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 948., 1001., 1154., 1217., 1230., 1247. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1821., 1823., 1833., 1842. sz., 18. fasc. 1985. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.); Molnár: *Tekintetes karok...* 233.

Az 1840-es évek második felében egyre gyakoribbak voltak az aszályok, ami miatt rossz volt a termés, így felütötte a fejét az éhínség.¹⁵¹ 22 megye az utasításai közé vette, hogy az éhínség megakadályozása érdekében hozzanak intézkedéseket.¹⁵² Bács, Baranya, Csongrád, Győr, Krassó, Máramaros, Nyitra, Pest, Sáros, Somogy, Szerém, Tolna, Torontál, Turóc és Veszprém felvetette Gömör körlevele nyomán, hogy magtárakat és élelmiszerraktárakat állítsanak fel.¹⁵³ Moson a gabonauzsoráskodás ellen kívánt törvényt alkotni. Pozsega azt javasolta, hogy inség idején ne lehessen gabonát használni sör- és pálinkafőzésre. Szepes szerint az éhínség az utóbbi időben egyre nagyobb gondot okoz, sok lakos kiköltözött Szepesből, emiatt az országgyűlésen egy költözési rendszert dolgozzanak ki, s a kiköltözőket kincstári pusztákon telepítsék le. Torna és Zemplén is felvetette, hogy alkossanak célszerű törvényt az éhínség ellen, de konkrét javaslatokat nem vetettek fel.¹⁵⁴ Trencsén aggodalmát fejtette ki amiatt, hogy a nép között terjedő iszákosság károsan hat a testre és a lélekre, ami a legutóbbi éhínségben és járványos időben is megmutatkozott. Többször kellett a törvényhatóságoknak intézkedni, ezért a szeszivás káros szenvedélyének vessenek gátat, a mérsékleti egyleteket vegyék a törvény pártfogásába.¹⁵⁵

Az egészségügy fejlesztésének érdekében megfogalmazták a megyék, hogy hozzanak létre egy országos kórházat, amit egy elmeógyintézzettel és lelencházal kössenek egybe.¹⁵⁶ Ennek kapcsán Sáros megye intézett körlevelet a többi megyéhez, amit pártolt Arad, Árva, Bács, Borsod, Esztergom, Heves, Komárom, Krassó, Máramaros, Somogy, Sopron, Szabolcs, Szepes, Tolna és Zala megye.¹⁵⁷ Baranya, Bihar, Győr, Moson, Pozsega, Pozsony, Veszprém még azt tette hozzá, hogy a

¹⁵¹ Vörös Károly: *Forradalom előtt (1847–1848)*. In: Főszerk. Mérei Gyula – Szerk. Vörös Károly: *Magyarország története: 1790–1848*. V. kötet. Budapest, 1980, 1224.

¹⁵² HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.): Arad, Bács, Baranya, Csongrád, Győr, Krassó, Máramaros, Moson, Nyitra, Pest, Pozsega, Sáros, Somogy, Szabolcs, Szepes, Szerém, Tolna, Torna, Torontál, Turóc, Veszprém és Zemplén vármegye fogalmazott meg javaslatot az éhínség megelőzése és meggátlása ügyében.

¹⁵³ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 794., 826., 948., 996., 1001., 1047., 1095., 1217., 1230., 1247., 1270. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1821., 1823., 1826., 1832., 1833., 1837., 1838., 1840., 1842., 1844., 1848. sz., 18. fasc. 1984., 1985. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.).

¹⁵⁴ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1017., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1834., 1835., 1841. sz., 18. fasc. 2007. sz.).

¹⁵⁵ HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 2023. sz.). A mérsékletességi egyesületekről lásd Zakar Péter: *Mértékletességi egyesületek a kassai egyházmegyében az 1840-es években*. In: Szerk. Balogh Judit – Pap József: *Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció*. Eger, 2016, 215–227.

¹⁵⁶ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.); Seresnő: i. m. 349.; Molnár: *Tekintetes karok...* 234.: Arad, Árva, Bács, Baranya, Bihar, Borsod, Esztergom, Győr, Heves, Hont, Komárom, Krassó, Máramaros, Moson, Nyitra, Pest, Pozsega, Pozsony, Sáros, Sopron, Szabolcs, Szepes, Tolna, Trencsén Ugocsa, Veszprém és Zala vármegye fogalmazott meg javaslatot kórház, lelencház, vakok intézete, egészségügyi intézkedés kapcsán.

tébolyultak mellett a vakoknak, siketeknek és némáknak is állítsanak fel egy intézetet.¹⁵⁸ Borsod, Nyitra, Pest, Pozsony azt kérte, hogy a pesti vakok intézetét alakítsák országos intézetté.¹⁵⁹ Ezzel szemben Csongrád úgy vélekedett, hogy a közte-herviselés tisztázása után tárgyalják csak ezt az ügyet. Szerém tőke hiányában egyelőre nem pártolta egy országos kórház létesítését. Temes sem támogatta Sáros megye körlevelét, mivel úgy vélekedett, hogy az ország központjától távol eső vidékekről a lelenceket, elmebetegeket ebbe az intézetbe juttatni terhes és költséges lenne. Ehelyett a vagyon nélküli és ilyen szerencsétlen sorsú egyéneknek minden törvényhatóságnak kell segíteni.¹⁶⁰

Vallásügyi kérdések

Az előző országgyűlésen az 1844:3. törvényben biztosították a protestáns lelkész előtt kötendő vegyes házasság érvényességét, valamint engedélyezték a szabad áttérést más vallásra, azonban az ortodoxok (görög nem egyesült vallásúak) ügye megoldatlan maradt. A Helytartótanács egy 1846-ban kelt rendeletében kiterjesztette az ortodox vallásúakra is az 1844:3. törvényt. Az Ellenzéki Párt a programjában felvetette, hogy a vallásszabadságot biztosítani kell, a Konzervatív Párt nem foglalta meg hasonló javaslatot.¹⁶¹

44 megye az utasításai közé vette, hogy a további vallásügyi kérdéseket is rendezzék. Bihar, Fejér és Komárom sérelemként kiemelte, hogy az országgyűlés hozzájárulása nélkül alkották meg a fent említett helytartótanácsi rendeletet, de pártolták annak törvénybe iktatását.¹⁶²

Az egyéb vallásügyi kérdések rendezése kapcsán Arad és Máramaros felvetette, hogy az ország primásának azon jogát, mely szerint a Királyi Táblához két bírót nevezhet ki, töröljék el. Emellett szüntessék meg az érsekek és püspökök főispáni hivatalviselési jogát. Arad javasolta, hogy tiltsák meg a szerzetesrendek szaporítá-

¹⁵⁷ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 777., 826., 912., 978., 1095., 1109., 1167., 1217., 1247. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1823., 1827., 1830., 1832., 1833., 1837., 1840. sz., 17. fasc. 1869., 1964. sz., 18. fasc. 1987., 2007. sz.); HU-MNL-GyMSMSL-IV.1.f.; Seresné: i. m. 349.; Molnár: *Tekintetes karok...* 234.

¹⁵⁸ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 888., 930., 948., 1017., 1047. sz.); HU-MNL-OL-N 119 16. fasc. 1821., 1824., 1834., 1835., 1848. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.).

¹⁵⁹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 888., 1270. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 1984. sz.); Seresné: i. m. 349.

¹⁶⁰ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 794., 1129. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1826., 1838. sz.).

¹⁶¹ Bajza: i. m. 577–587.; Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia...* I. 206–216.

¹⁶² HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); HU-MNL-FVL.IV.3.b. (1. d.); *Jelenkor*, 1847. október 31. 87. sz. 520–521.; *Nemzeti Ujság*, 1847. november 11. 589. sz. 714.: Csak Abaúj, Sopron, Szabolcs, Vas és Zólyom vármegye nem adott konkrét utasítást a vallásügyi kérdések rendezésében.

sát, kivéve az irgalmas célokra létrehozottakat.¹⁶³ Bereg, Győr, Komárom, Liptó és Zemplén támogatta, hogy minden keresztény vallásra mondják ki a viszonyosság és egyenlőség elvét, minden egyéb vallás szabad gyakorlását biztosítsák. Az egyházi rend tagjai pedig ne viselhessenek világi hivatalt.¹⁶⁴ Bars, Borsod és Máramaros követelte, hogy az egyházi javadalmak feleslegét az állam közszükségleteire, népnevelésre fordítsák.¹⁶⁵ Szepes azonban úgy vélekedett, hogy a római katolikus papság a javait a királyi adományokból, magánszemélyek felajánlásaiból kapta, ha ezeket elvonnák tőlük, megrendítenék az egyházat.¹⁶⁶

Borsod, Liptó, Moson, Szatmár, Ugocsa, Veszprém és Zemplén támogatta, hogy Horvátországban is letelepedhessenek protestánsok, érvényesüljön ott is a vallásszabadság, és az üldöztetéseket szüntessék meg. Ezzel szemben Szerém azt hangoztatta, hogy a nem katolikusoknak Horvátországba, Szlavóniába és Dalmáciába való betelepülésének az ügyét ne tárgyalják a következő országgyűlésen a kedélyek felizgatásának elkerülése érdekében.¹⁶⁷ Hont, Komárom, Sáros, Torna, Torontál, Trencsén, Ugocsa és Zemplén pedig azt is követelte, hogy az unitárius vallás is legyen bevett vallás a Magyar Királyságban.¹⁶⁸

A magyar nyelv, nemzetiség, cenzúra és kultúra

Az 1844:2. törvény kimondta a magyar nyelv államnyelvvé tételét, a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban és az oktatásban át kellett térni a magyar nyelv használatára. A Konzervatív Párt a programjában nem fogalmazott meg javaslatokat a magyar nyelv, kultúra és cenzúra ügyében. Az Ellenzéki Párt viszont kimondta, hogy a sajtószabadságot megfelelő sajtótörvényekkel kell megvalósítani. Emellett követelték az egyesülés szabadságát is.¹⁶⁹

A megyék elégedetlenek voltak, mivel az 1844. évi törvény végrehajtása nem ment gördülékenyen, emiatt 39 megye újabb utasításokat adott a magyar nyelv

¹⁶³ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1217. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1833. sz., 17. fasc. 1869. sz.).

¹⁶⁴ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 912., 986., 994., 1175. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1830. sz., 18. fasc. 1982. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.).

¹⁶⁵ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1217. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1833. sz., 17. fasc. 1870.); Seresné: i. m. 343.

¹⁶⁶ HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 2007. sz.).

¹⁶⁷ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 986., 994., 1017., 1047., 1154., 1188. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1834., 1848. sz., 18. fasc. 1982. sz.); Seresné: i. m. 348.

¹⁶⁸ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 912., 986., 994. 1001., 1047., 1154., 1161., 1230., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1828., 1830., 1841., 1842., 1848. sz., 18. fasc. 1985., 2023. sz.).

¹⁶⁹ Bajza: i. m. 577–587.; Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia...* I. 206–216.

ügyében.¹⁷⁰ Abaúj, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Esztergom, Liptó, Sáros, Sopron, Szatmár, Ugocsa, Verőce, Zala és Zemplén követelte, hogy a magyar nyelvet kelljen használni minden polgári, katonai, egyházi ügyekben, hivatalokban, tanításban és a törvényhozásban. A Magyar Királyi Udvari Kancellária, a Magyar Királyi Udvari Kamara (ideértve a bányászati kamarát is), a Helytartótanács térjen át a magyar nyelv használatára. A horvát megyék pedig magyarul levelezzenek a magyar megyékkel.¹⁷¹ Bács is hangsúlyozta, hogy a társországra nézve a magyar nyelv használatát kényszerítés nélkül, de célszerű módon szorgalmazzák. Komárom, Torontál és Ung azt hangoztatta, hogy tisztelik a horvátoknak a nemzetiséghez való ragaszkodását, és belső körükben nem kívánják megszorítani a nyelvhasználatot.¹⁷² Békés és Győr sérelmezte, hogy az iskolákban (konkrét intézeteket nem említettek meg) több tantárgyat latinul tanítanak továbbra is. Veszprém viszont úgy vélekedett, hogy a magyar mellett a latin nyelvre is szükség van a tudományok oktatásánál.¹⁷³

Krassó kifejtette, hogy „nemzeti nyelv nélkül a’ nemzetiség csak üres hang, a’ nemzet nyelve, a’ nemzet élete”.¹⁷⁴ Nyitra, Pest, Pozsony és Trencsén sérelmezte, hogy a kormány nem teljesítette azon kötelességét, amit a nemzet várt. El kell követni mindent, amit a nemzet felemelése és felvirágzása tekintetéből jogszerűen el lehet érni. A más nyelvű népek kedélyét azonban ne borzolják, a magánügyeikbe ne avatkozzanak.¹⁷⁵ Veszprém kifejtette, hogy bizonyos idő elteltével az ország azon lakosai, akik nem tudnak magyarul, minden törvényi kedvezéstől esznek el. De nem az a céljuk, teszik hozzá, hogy erőszakkal terjesszék a magyar nyelvet a nem magyar ajkú népek között, különösen nem akarják ezt Horvátországban. A magyar nyelvet valláskülönbség nélkül kell terjeszteni.¹⁷⁶ Ezzel szemben Pozsega kijelentette, hogy a magyar nyelv használatát ne terjesszék ki a kapcsolt részekre.¹⁷⁷

¹⁷⁰ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); HU-MNL-FVL-IV.3.b. (1. d.): Csak Csanád, Csongrád, Fejér, Moson, Nógrád, Somogy, Szepes, Szerém, Turóc és Zólyom vármegye nem fogalmazott meg utasítást a magyar nyelv ügyében.

¹⁷¹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 777., 948., 986., 994., 1154., 1175., 1188., 1230. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1821., 1827. sz.; 17. fasc. 1870. sz., 18. fasc. 1982., 1985., 1987. sz.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.); HU-MNL-GyMSMSL-IV.1.f.; *Budapesti Híradó*, 1847. október 29. 687. sz. 294–295.; *Jelenkor*, 1847. október 31. 87. sz. 520–521.; *Nemzeti Ujság*, 1847. november 11. 589. sz. 714.; Molnár: *Tekintetes karok...* 194.

¹⁷² HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 873., 912., 1001., 1247. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1823., 1830., 1842. sz.).

¹⁷³ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1047. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1848. sz.); HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.).

¹⁷⁴ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1095. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1832. sz.).

¹⁷⁵ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 888., 1270. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 1984., 2023. sz.).

¹⁷⁶ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1047. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1848. sz.).

¹⁷⁷ HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1835. sz.).

A cenzúra kapcsán számos javaslatot megfogalmaztak a megyék. 32 megye támogatta a cenzúra eltörlését, hét megye ugyan fenn akarta tartani a cenzúrát, de törvény általi módosításokkal.¹⁷⁸ Bihar, Borsod, Gömör, Győr, Heves, Liptó és Torna kijelentette, hogy törölkék el a könyvvizsgálat intézményét, az előzetes cenzúra helyett törvény által meghatározott utólagos felelősségre vonást alkalmazzanak. Az ország az előleges könyvvizsgálatot törvényesnek nem ismerte el, így a sajtótörvények alkotására való jogot az országgyűlés mindenkor fenntartotta magának. Az alkotmányosság egyik garanciája a nyilvánosság és sajtószabadság. Emellett Győr megye egyedülálló módon aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy Táncsics (Stancsics) Mihályt mindenféle törvényes eljárás mellőzésével bebörtönözték a *Népkönyv* című munkája miatt.¹⁷⁹

Bács, Csanád, Esztergom, Szerém, Tolna, részben Máramaros és Szepes nem támadta a cenzúra elvét, de kifejtette, hogy törvényben kell szabályozni azt. Abban a sajtó mozgáskörét szabják meg, abban senkit ne korlátozzanak, a cenzorok felelősségét pedig mondják ki. Máramaros külön álláspontot képviselt, úgy vélekedett, hogy olyan sajtótörvényt kell alkotni, melynek alapján minden nagyobb és tudományos munka utólagos vizsgálat alatt álljon. Az előzetes könyvvizsgálat csak az apróbb röpiratokra, hírlapokra vonatkozzon.¹⁸⁰ Szepes az 1553:24. és 1791:15. törvényre hivatkozva sérelmezte, hogy a központi könyvvizsgáló kolégiumot rendeletileg hozták be az ország tudta és hozzájárulása nélkül, pedig ez az ügy a törvényhozásra is tartozik. Ha az országgyűlésen a többség a cenzúrát szükségesnek találja, akkor a cenzúra kötelességeit és jogait törvény által határozzák meg. A vallást, trónt, ősi alkotmányt ne veszélyeztessék, mindenki becsülete épségben maradjon.¹⁸¹

Az egyesületek, társaságok, kaszinók és alapítványok (gazdasági, tudományos, társadalmi, önszegélyező) szervezésére és felügyeletére is nagy figyelmet fordítottak a megyék. Ekkoriban alakult meg például a Nemzeti Kör, a Pesti Kör, melyek a liberális ellenzék bázisát alkották. De meg lehet említeni a Közhasznú Gyűldét is,

¹⁷⁸ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119, 16–18. fasc.; HU-MNL-BéVL Gyula IV.1.a. (1969/1847. sz.); HU-MNL-FVL.IV.3.b. (1. d.); HU-MNL-GyMSMSL IV. 1. f.; Seresné: i. m. 336–337.; Molnár: *Tekintetes karok...* 203.; *Budapesti Híradó*, 1847. október 29. 687. sz. 294–295.; Arad, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Csongrád, Fejér, Gömör, Győr, Heves, Hont, Komárom, Liptó, Moson, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Temes, Torna, Trencsén, Ugocsa, Ung, Verőce, Veszprém, Zala, Zemplén és részben Máramaros vármegye támogatta a sajtószabadságot.

¹⁷⁹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 930., 1047., 1069. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1823., 1824., 1838., 1848. sz., 17. fasc. 1949. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.); Stancsics Mihály: *Népkönyv*. Lipcse, 1846.; Seresné: i. m. 345.

¹⁸⁰ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1217. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1827., 1833. sz., 17. fasc. 1868. sz.).

¹⁸¹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 826., 1109., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1840., 1841. sz., 17. fasc. 1964. sz., 18. fasc. 1982., 2007. sz.).

amely főként konzervatív szemléletű tagokból állt, és az ellenzéki törekvésekkel szemben akart ellensúlyt képezni. Magyarországon ebben az időszakban semmilyen törvény nem szabályozta az egyesületek működését, sőt az egyesületek pontos fogalmát sem határozták meg. 1844 novemberében, a Védegylet megalapítása után azonban Metternich kancellár javaslatára a Helytartótanács előírta, hogy csak az uralkodó által jóváhagyott alapszabállyal rendelkező egyesület működhet. Az 1845 januárjában kiadott rendeletben arra kötelezte a törvényhatóságokat, hogy írják össze a „keblükben” található egyesületeket és küldjék fel azok alapszabályzatát. Az engedéllyel nem rendelkező egyesületek működését pedig akadályozzák meg. Pajkossy Gábor azonban felhívta a figyelmet, hogy sok egyesület, kör ezzel nem foglalkozott, mivel számíthattak a vármegyék támogatására.¹⁸²

Arad, Árva, Bács, Baranya, Csanád, Győr, Máramaros, Moson, Szerém és Temes fogalmazott meg az egyesületek szabályozásával kapcsolatban utasítást. Arad kifejtette, hogy minden egyesület, ideértve a szerzetesrendeket is, amelynek működési szabályai ez idáig ismeretlenek, azokat terjessze az országgyűlés elé, s ha azokat az ország céljaival ellenkezőnek találják, szabályozzák újra őket. Jogában áll tudni az államnak az egyesületek szabályait. Bács is úgy vélekedett, hogy az egyesületek működése ne legyen az állam működésével ellenkező. Baranya hozzátette, hogy az országban számos egyesület alakult, amelyek törvényes rendelkezés nélkül léteznek, emiatt szükséges szabályozni őket. Csanád szerint csak olyan egyesületek működhetnek, amelyek előzetesen bemutatták alapszabályukat a Helytartótanácsnak, és az jóváhagyta.¹⁸³ Ezek a megyék tehát e tekintetben inkább a kormányzati állásponthoz álltak közelebb.

Mailáth György országbíró és Nógrád megye felszólította a megyéket, hogy a nemrég elhunyt Horvát István (1784–1846) történész könyvtárát, irat- és oklevélgyűjteményét vásárolják meg az ország javára, amit 32 megye a pártfogásába vett. Csanád azonban azt a kiegészítést tette, hogy csak azon könyveket, kéziratokat, okiratokat szerezzék meg országos költségen, amelyek az országos könyvtárban nincsenek meg.¹⁸⁴

¹⁸² Pajkossy Gábor: Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. *Korunk*. 1993. 4:103–104.; Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest, 2005, 36–51.

¹⁸³ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 948., 1017., 1129., 1167., 1217., 1247. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820., 1821., 1823., 1833., 1834., 1838. sz., 17. fasc. 1868., 1869. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.).

¹⁸⁴ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); SERESNÉ, 1987: 349.; *Budapesti Híradó*, 1847. október 29. 687. sz. 294–295.: Arad, Árva, Bács, Baranya, Békés, Bihar, Borsod, Csanád, Csongrád, Fejér, Gömör, Győr, Heves, Hont, Komárom, Krassó, Moson, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Sáros, Somogy, Szabolcs, Szerém, Temes, Tolna, Ugocsa, Ung, Verőce, Veszprém és Zemplén vármegye támogatta, hogy vegyék meg Horvát István gyűjteményét.

Katonai ügyek rendezése

A katonai ügyek rendezése négy fő kérdés köré csoportosult: a katonai élelmezés és elszállásolás megváltása, az állandó katonaság szabályozása, a nemesi felkelés rendezése, valamint a Ludovika Katonai Akadémia megnyitása. A Konzervatív Párt a programjába vette, hogy a katonai élelmezés terhet az adózó nép megváltassa. Az Ellenzéki Párt viszont nem fogalmazott meg javaslatot a katonaság ügyében.¹⁸⁵

A katonai élelmezés és elszállásolás az adózó nép egyik legnagyobb terhe volt, ezért már az előző országgyűlésen is döntés született arról, hogy ezt a terhet meg kell váltani, kaszárnnyakat kell építeni, azonban kielégítő királyi válasz nem érkezett arra. Az 1847. évi utasítások közül 42 megye¹⁸⁶ adott utasítást arra, hogy az adózók váltsák meg ezt a terhet évenként egymillió forinttal, amit a hadiadó mellett szednek be.¹⁸⁷

Az állandó katonaság rendezését több megye felvetette. Árva kifejtette, hogy a szolgálati idő leteltével egyszerre bocsájtják el a katonákat, és váltják fel újoncokkal, ami nem helyes. Ez a jelentős változás az ezredek elrendezésében és a fegyvergyakorlatban nem csekély nehézségeket, hiányokat okoz. Küldjenek ki az országgyűlés megbízásából egy országos választmányt, amely az alkotmányos újoncállítási jog épségben tartásával célszerű intézkedéseket dolgozzon ki. Csanád szerint sem helyes, hogy egyszerre több ezer munkás népet kiszakítanak a „nemzet kebléből”. Olyan törvényt kell alkotni, amely szerint az újoncállítás ne egyszerre, hanem időszakonként történjen. A szolgálati idő maximum nyolc év legyen. Győr felvetette, hogy egy általános nemzeti őrsereg felállításának a tervét dolgozzák ki. Sőt azt is követelte, hogy a magyar katonaságot hagyják az országban, a külföldi katonákat vigyék el tőlünk. Szerém úgy vélekedett, hogy a katonai újoncok kiállítása ügyében követett gyakorlat nem megfelelő, mivel a kóborló és legfeszettebb erkölcsű egyéneket sorozták be, akik közül sokak megszöknek, és új személyeket kellett kiállítani helyettük. Új rendszert dolgozzanak ki a katonák kiállítására. Máramaros, Moson, Pozsony és Veszprém követelte, hogy a magyar ezredeknel magyar tiszteket alkalmazzanak, és közülük az arra alkalmasakat léptessék elő. Máramaros azt is meghagyta, hogy a magyar ezredek számára szükséges posztót a hazai gyárakból szerezék be.¹⁸⁸ Emellett nyolc megye a katonai kihágások ellen kívánt törvényt alkotni.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Bajza: i. m. 577–587.; Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia...* I. 206–216.

¹⁸⁶ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); *Budapesti Híradó*, 1847. október 29. 687. sz. 294–295.; *Jelenkor*, 1847. október 31. 87. sz. 520–521.; *Nemzeti Ujság*, 1847. november 11. 589. sz. 714. Tilcsik: i. m. 88–89.; Csak Abaúj, Heves, Sopron, Ung, Vas, Verőce és Zólyom vármegye nem adott utasítást a katonai élelmezés megváltása ügyében.

¹⁸⁷ Ballagi: i. m. 586–587.

¹⁸⁸ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 888., 1017., 1034., 1047., 1167., 1217. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820., 1833., 1834., 1838., 1848. sz., 17. fasc. 1868. sz.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.).

¹⁸⁹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.): A katonai kihágások elleni törvény megvalósítását Arad, Csongrád, Pozsony, Somogy, Ung, Veszprém, Zala és Zemplén adta utasításba.

A nemesi felkelés szabályozását is fontosnak tartották a megyék. Bács kimondta, hogy a nemesség ezen törvényes kötelességét továbbra is tartsák fenn. Bereg úgy vélekedett, hogy a nemesség feladata a belső béke és az alkotmány védelme. A nemességből nemzeti őrsereget alakítsanak, bizonyos részük ilyen minőségben minden évben teljesítsen szolgálatot, a többiek bizonyos időközönként gyakorlatot tartsanak. Esztergom, Liptó, Sopron pártolta, hogy a nemesi felkelést évente gyakorolják, valamint egy felkelési és védőrendszer kidolgozását is szorgalmazták. Komárom támogatja, hogy a nemesek gyakorolják a nemesi felkelést kerületenként a nemesi rend költségén. Minden nemes fiatal kivétel nélkül bizonyos évig szolgáljon a hadseregben.

Sáros is úgy nyilatkozott, hogy pártolják a nemesség felkelési kötelességet, azt a belső béke fenntartására és külső háború esetén is alkalmazni kell. Heves úgy vélekedett, hogy a nemesi felkelés rendszere nem megfelelő, ezért célszerűbb rendszabályokat alkossanak, de fenntartották annak a lehetőségét is, hogy szüntessék meg, ha az országgyűlésen a többség e mellett dönt.¹⁹⁰ Pozsony úgy vélekedett, hogy a nemesi felkelés fenntartásáról vagy eltörléséről szóló döntést addig halasszák el, amíg a közteherviselésről döntenek. Ha nem fogadják el a diétán a közteherviselést, akkor a nemesi felkelést továbbra is tartsák fenn. Ha elfogadják, akkor a nemzeti őrsereget szervezzék meg.¹⁹¹ Bihar és Fejér ezzel szemben nem tartotta korszerűnek a nemesi felkelést, és el kívánták törölni.¹⁹² Más vármegyeiek nem nyilatkoztak a nemesi felkelés fenntartása vagy megszüntetése ügyében.

A Ludovika Katonai Akadémia felállításáról az 1808:7. törvényben rendelkeztek a rendek, azonban az intézet megnyitását folyamatosan elhalasztották. 29 megye az utasításai közé vette, hogy nyissák meg az akadémiát.¹⁹³

Összegzés

Az 1847. évi vármegyei anyautasítások mutatják, hogy a vármegyeiek között még mindig jelentős különbségek mutatkoztak az általuk támogatott reformok mértéke és iránya tekintetében. Továbbra is akadt olyan megye, mint például Bereg, Liptó és Turóc, amely a nemesi jogok és az ősi alkotmány fenntartására hivatkozva elutasította a közteherviselést. Ezek a vélemények azonban egyre jobban háttérbe szorul-

¹⁹⁰ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1109. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (17. fasc. 1964. sz.).

¹⁹¹ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 888. sz.).

¹⁹² HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 777., 912., 930., 1175., 1230., 1247. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1823., 1824., 1827., 1830. sz., 18. fasc. 1982., 1985., 1987. sz.); HU-MNL-FVL.IV.3.b. (1. d.); HU-MNL-GyMSMSL-IV.1.f.

¹⁹³ HU-MNL-OL-A 96 (12. d.); HU-MNL-OL-N 119 (16–18. fasc.); HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.); HU-MNL-GyMSMSL-IV.1.f.; Seresné: i. m. 349.; Molnár: *Tekintetes karok...* 203.: A Ludovika Katonai Akadémia megnyitását Arad, Baranya, Bereg, Borsod, Esztergom, Győr, Heves, Komárom, Krassó, Liptó, Máramaros, Moson, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Sopron, Szabolcs, Szatmár, Temes, Tolna, Torna, Torontál, Trencsén, Ugocsa, Ung, Veszprém, Zala és Zemplén támogatta.

tak, mivel majd minden megye belátta, hogy bizonyos reformokra szükség van. A különbség abban mutatkozott meg, hogy egy-egy kérdést milyen mértékben támogattak. A legnagyobb véleménykülönbség a hadiadó, a háziadó és az országos pénztár terheinek a viselését illető programokban mutatkozott. Az ősiség eltörlése vagy módosítása is erősen megosztotta a megyéket, azonban elfogadták azt a tényt, hogy az ország gazdasági, ipari fejlődésének érdekében elkerülhetetlen foglalkozni ezzel a kérdéssel. Az örökváltság ügyében is megfigyelhető, hogy a megyék segíteni akartak a jobbágyság helyzetén, de abban eltérés mutatkozott, hogy kötelező erejű törvénnyel vagy továbbra is önkéntes alapon. Az olyan kérdésekben, mint az ország gazdasági (vámok, kereskedelem, vasút, közlekedés, bányatörvény, ipar) és társadalmi (népnevelés, egészségügyi intézkedések, magyar nyelv, szabad királyi városok rendezése) helyzetének a javítása tekintetében a megyék szinte egyöntetűen támogatták a reformokat. Az olyan ügyekben viszont, amelyek alapjaiban érintették az ország rendies gazdasági, társadalmi és alkotmányos életét (nemesi kiváltságok, közteherviselés, törvény előtti egyenlőség, kormány felelőssége, népképviselet, sajtószabadság, adminisztrátori sérelmek), éles különbségek mutatkoztak.

A követutasítások hosszúsága tekintetében is jelentős eltérések figyelhetők meg, míg Abaúj mindössze négy-öt pontban foglalta össze az anyautasítást, addig Veszprém 99 pontban tette ezt. Az átlag körülbelül 45 pont volt. Pest vármegye vezérszerepét ki kell emelni, ez a tény jól megmutatkozik abban, hogy Nyitra és Pozsony egyszerűen lemásolta a pesti utasításokat. Nyitra nem is állított fel követutasításokat készítő bizottságot, hanem a közgyűlésen kimondták, hogy a pesti utasításokat pártolják.¹⁹⁴ Több vármegye követutasításainak egyes pontjain is fel lehet fedezni a Pest vármegyei utasítás hatását. Szatmár vármegye a büntetőtörvénykönyv, igazságszolgáltatás, esküdtszék bevezetése kapcsán fogalmazott meg hasonló szövegezésű utasítást. Ung vármegye a szabad királyi városok rendezéséről fogalmazott meg a Pestéhez hasonló utasítást.¹⁹⁵ Vas vármegyét szintén meg kell említeni, Tilcsik György felhívja a figyelmet arra, hogy az utolsó rendi országgyűlésre nem készítettek anyautasítást a vasi rendek. A korábbi évek megyei közgyűlési határozatait szabták követendőnek a követek elé.¹⁹⁶ Zala és Zólyom vármegyét is érdemes kiemelni, ugyanis az előző országgyűlési követutasításokat is odaadták a követeknek, hogy pártolják azokat.¹⁹⁷

Az utolsó rendi országgyűlésre készülve a kormányzat, a Konzervatív Párt és az Ellenzéki Párt is élénken figyelte a megyékben folyó eseményeket, mindkét oldal igyekezett minél több vármegyét a maga oldalára állítani és a programjának támo-

¹⁹⁴ *Pesti Hirlap*, 1847. október 8. 963. sz. 232.

¹⁹⁵ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 873., 1188. sz.).

¹⁹⁶ Tilcsik: i. m. 88.

¹⁹⁷ HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 835. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1849. sz.); Molnár: *Tekintetes karok...* 234.

gatókat szerezni. A megyék politikai állását Kossuth Lajos és a bécsi udvar „rendőrminisztere”, a Legfelsőbb Rendőri és Cenzúrahivatal vezetője, Joseph Sedlnitzky is igyekezett felmérni. Kossuth készített egy feljegyzést, amelyben a megyéket osztályozta a politikai állásuk szerint. Ezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy az ellenzék szempontjából van 18 „jó”, 15 „megnyerhető”, 3 „határozatlan színű” és 14 „Pecsovics” vármegye.¹⁹⁸ Sedlnitzky úgy számolt, 21 vármegye teljesen megbízható a kormányzat számára (ganz verlässliche), 8 vármegye az utasításuk vagy jó felfogású követeik alapján inkább a kormánypártot támogatják (die vermöge ihrer Instruktion oder gutgesinnten Deputirten sich zur Regierungspartei herüber neigen), 7 vármegye véleménye szerinte kétséges (zweifelhafte), 14 vármegye pedig ellenzéki (Oppositions).¹⁹⁹ A történész Kecskeméti Károly három kategóriába osztotta a megyéket: 18 liberális, 19 kormánypárti és 12 centrum megye.²⁰⁰

A követutasítások elemzése, a pártprogramok és a fentebbi csoportosítási szempontok figyelembevételével én a következő kategóriákat határoztam meg: Egyértelműen ellenzéki/liberális vármegyék: Arad, Bars, Békés, Bihar, Borsod, Gömör, Heves, Komárom, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Trencsén, Ung, Vas, Zala, Zemplén és Zólyom. Inkább ellenzéki/centrum vármegyék: Bereg, Csanád, Fejér, Ugocsa, Torna és Verőce. Inkább kormánypárti/centrum vármegyék: Abaúj, Baranya, Krassó, Liptó, Moson, Temes, Turóc és Veszprém. Egyértelműen kormánypárti megyék: Árva, Bács, Csongrád, Esztergom, Győr, Hont, Pozsega, Sáros, Sopron, Szatmár, Szepes, Szerém, Tolna és Torontál. Így az utolsó rendi országgyűlésen az erőviszonyok kiegyenlítettek voltak.

¹⁹⁸ Barta: i. m. 203.: „Jó” vármegyék: Arad, Békés, Bihar, Borsod, Gömör, Heves, Komárom, Liptó, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Trencsén, Zala és Zólyom. „Megnyerhető” vármegyék: Baranya, Bereg, Csanád, Fejér, Győr, Hont, Sopron, Torna, Torontál, Turóc, Ugocsa, Ung, Vas, Veszprém és Zemplén. „Határozatlan színű” vármegyék: Abaúj, Bars és Verőce. „Pecsovics” vármegyék: Árva, Bács, Csongrád, Esztergom, Krassó, Moson, Pozsega, Sáros, Szatmár, Szepes, Szerém, Temes, Tolna és Horvátország.

¹⁹⁹ Barta: i. m. 230.: Egészen megbízható vármegyék: Árva, Baranya, Bars, Bács, Csongrád, Esztergom, Győr, Hont, Krassó, Moson, Pozsega, Sáros, Sopron, Szatmár, Szepes, Szerém, Temes, Tolna, Torontál, Verőce és Horvátország. Inkább kormánypárti vármegyék: Bereg, Csanád, Liptó, Ugocsa, Trencsén, Turóc, Vas és Veszprém. A kormányzat számára kétséges vármegyék: Bihar, Fejér, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Ung és Zólyom. Ellenzéki vármegyék: Abaúj, Arad, Békés, Borsod, Gömör, Heves, Komárom, Pest, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Torna, Zala és Zemplén.

²⁰⁰ Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Budapest, 2008, 373–374.: Liberális megyék: Arad, Békés, Borsod, Gömör, Heves, Komárom, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Ung, Vas, Zala, Zemplén és Zólyom. Kormánypárti megyék: Árva, Bács, Baranya, Csongrád, Esztergom, Győr, Hont, Krassó, Moson, Sáros, Sopron, Szatmár, Szepes, Szerém, Temes, Tolna, Torontál, Trencsén és Verőce. Centrum megyék: Abaúj, Bars, Bereg, Bihar, Csanád, Fejér, Liptó, Pozsega, Torna, Turóc, Ugocsa és Veszprém.

A VÁRMEGYEI ANYAUTASÍTÁSOK JELZETEI, FORRÁSAI

- Abaúj: *Jelenkor*, 1847. október 31. 87. sz.; *Nemzeti Ujság*, 1847. november 11. 589. sz.
Arad: HU-MNL-OL-N 119 (17. fasc. 1869. sz.)
Árva: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1167. sz.)
Bács: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1247. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1823. sz.)
Baranya: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 948. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1821. sz.)
Bars: HU-MNL-OL-N 119 (17. fasc. 1870. sz.)
Békés: HU-MNL-BéVL-IV.1.a. (1969/1847. sz.)
Bereg: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1175. sz.)
Bihar: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 930. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1824. sz.)
Borsod: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1123. sz.); Seresné Szegőfi Anna: *Borsod vármegye képviselte a reformországgyűléseken. Követutasítások és követi végjelentések*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetetek 21. Miskolc, 1987.
Csanád: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1034. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1820. sz., 17. fasc. 1868. sz.)
Csongrád: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 794. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1826. sz.)
Esztergom: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 777. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1827. sz.)
Fejér: HU-MNL-FVL-IV.3.b. (1. d.)
Gömör: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1069. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (17. fasc. 1949. sz.)
Győr: HU-MNL-GyMSMGyL-IV.1.d. (9. d.)
Heves: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1109. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (17. fasc. 1964. sz.)
Hont: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1161. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1828. sz.)
Komárom: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 912. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1830. sz.)
Krassó: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1095. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1832. sz.)
Liptó: HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 1982. sz.)
Máramaros: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1217. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1833. sz.)
Moson: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1017. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1834. sz.)
Nógrád: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 765. sz.)
Nyitra: HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 1984. sz.)
Pest: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1270. sz.)
Pozsega: HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1835. sz.)
Pozsony: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 888. sz.)
Sáros: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1230. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 1985. sz.)

- Somogy: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1198/a. sz.); (HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1837. sz.)
- Sopron: HU-MNL-GyMSMSL-IV.1.f.; HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 1987. sz.)
- Szabolcs: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 978. sz.)
- Szatmár: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1188. sz.)
- Szepes: HU-MNL-OL-N 119 (18. fasc. 2007. sz.)
- Szerém: HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1838. sz.)
- Temes: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1129. sz.)
- Tolna: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 826. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1840. sz.)
- Torna: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 863., 1303. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1841. sz.)
- Torontál: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1001. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1842. sz.)
- Trencsén: (HU-MNL-OL-N 119) 18. fasc. 2023. sz.
- Turóc: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 996. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1844. sz.)
- Ugocsa: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1154. sz.)
- Ung: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 873. sz.)
- Vas: Tilcsik György: *Batthyány megyéje a reformkorban és a forradalomban*. Line Design, Budapest, 2023.
- Verőce: *Budapesti Hiradó*, 1847. október 29. 687. sz.
- Veszprém: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 1047. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1848. sz.)
- Zala: Molnár András: „Tekintetes karok és rendek!” *Zala megye országgyűlési követutasításai és követjelentései 1825–1848*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2003.
- Zemplén: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 986., 994. sz.)
- Zólyom: HU-MNL-OL-A 96 (12. d., 835. sz.); HU-MNL-OL-N 119 (16. fasc. 1849. sz.)

ETETÉS ÉS ITATÁS A CSONGRÁDI ÉS A DÉSI VÁLASZTÁSOKON 1901-BEN „Fertőzött” szavazatok és politikai közösségépítés

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.11>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 259–290.

Bevezetés. Értelmezési nehézségek és célok

A tanulmány címében említett két település alighanem az 1901. évi országgyűlési-képviselő-választás két leghírhedtebb választási küzdelmének helyszínét jelölte már a kortársak számára is.¹ Az országos ismertség elsődleges oka, hogy a Magyar Királyi Kúria mindkét választás eredményét megsemmisítette, és a képviselőház még a csongrádi választókerület képviselő-küldési jogát is felfüggesztette. A más-különben szokatlan döntések visszhangját pedig csak fokozta, hogy a választási bíráskodást részben a gyakorlatban is a Kúriára ruházó, 1899. évi XV. törvény hatályba lépése óta először születtek ilyen súlyos ítéletek.² Márpedig a választási visszaélésekkel kapcsolatos évtizedes közéleti viták és botrányos választások eredményeként született jogszabály meghozatala már önmagában is komoly eredménynek számított egy olyan politikai közegben, ahol ellenzéki oldalról gyakran kérdőjelezték meg a dualizmus kori képviselő-választásokat sorra nyerő kormánypárt legitimitását. A botrányosabb választások és általában a Szabadelvű Párt

¹ Az 1901. évi csongrádi és a dési választásokon történtek jogászai és sajtóban megjelent értelmezéséhez lásd A deési mandátum. *Magyar Nemzet*, 1901. január 24., 7–8.; dr. Edvi Illés Károly: A deési mandátum. *Budapesti Hírlap*, 1902. január 21., 1–2.; A kivételek. *Népszava*, 1902. június 24., 4.; A Kúria és a képviselőház. *Budapesti Hírlap*, 1902. január 23., 2.; *Magyar döntvénytár*. 5. A Magyar Kir. Curia, ítélőtáblák, nemkülönben más, legfelsőbb fokú ítélőhatóságok elvi jelentésű határozatai. Szerk. Grecsák Károly. Budapest, 1905, 21., 67–57.; A megsemmisített deési mandátum. *Magyar Nemzet*, 1902. január 11., 2.; Dr. Pap Dávid: Kúriai bíráskodás képviselő-választási ügyekben. Budapest, 1902, 20–24.; *Tudnivalók a képviselő-választásokra*. Szerk. Sáfár László. Budapest, 1910, 30–33., 38–40.; *Új döntvénytár*. 10. A Magyar Kir. Curia, ítélőtáblák, nemkülönben más, legfelsőbb fokú ítélőhatóságok elvi jelentésű határozatai. Szerk. Grecsák Károly. Budapest, 1911, 17., 19–20., 53., 79–80.; Az ügyvédi kamara elnöke. *Népszava*, 1902. október 7., 2–3.

² Sem az 1899. évi törvény előtt az erre jogosult képviselőházi bíráló bizottságok, sem ezt követően a Kúria nem semmisített meg kiemelkedően nagyszámú mandátumot. Ruszoly József szerint a döntően kormánypárti képviselőkből álló parlamenti bizottságok az ellenzéki képviselők megválasztását sem semmisítették meg tömegesen, illetve a Kúria is csak 6–6 esetben hozott ítéletet a kormánypárti és ellenzéki mandátumok ellen a 20. század első évtizedének választásain (Ruszoly József: A választási bíráskodás a királyi Kúrián az 1899. évi XV. törvénycikk szerint. In: *A polgári peres eljárás története Magyarországon*. Szerk. Homoki-Nagy Márta. Szeged, 2013, 221–223.).

választási győzelmei szinte magától értetődően kapcsolódtak a vesztegetésről, etetés-itatásról, hivatali visszaélésről vagy éppen a fizikai erőszakról, halálesetekről szóló hírekhez a korabeli sajtóban és parlamenti vitákban.

Azonban a történeti szakirodalom értékelése már jelentősen eltér a képviselőházi többség megszerzése és a választási törvénytelenések összefüggésének kérdésében. Ezen belül leginkább Gerő Andrásnak a teljes politikai rendszer „hazug legitimitásának” gondolatát tápláló korrupcióról való közgondolkodást, illetve Cieger Andrásnak a képviselő-jelöltek egyéni ambícióit, a politikai tisztességről való közbeszédet vagy éppen a szavazatvásárlás reformkor óta élő hagyományát hangsúlyozó álláspontját érdemes külön is kiemelni, ha a választási törvénytelenések mozgatórugóit vizsgáljuk.³

Ugyanakkor számolni kell választási visszaélésekkel, ezen belül az etetés-itatással kapcsolatos értelmezési nehézségekkel is. Még ha a cselekmény pontos megfogalmazásával adós is maradt, az 1874. évi XXXIII., úgynevezett választójogi törvény kifejezetten a célzatosságra helyezte a hangsúlyt, amikor kimondta, hogy etetés-itatásról csak azokban az esetekben lehet szó, ha valaki egy választót vagy családját ilyen jellegű ellátásban részesít vagy erre ígéretet tesz a szavazat befolyásolása céljából.⁴ Előbbiekhez képest az országgyűlési képviselők feletti bíraskodás-

³ Gerő András elsősorban a tudatosan kialakított választójogi cenzusokra, a választókerületek aránytalan beosztására helyezte a hangsúlyt a dualista rendszer fenntartásában, és a választási korrupció valós jelentőségét elsősorban nem magukban az eredményekben vélte felfedezni, hanem sokkal inkább a közéletről alkotott negatív képben, mely így egyre korruptabbnak tűnt, és erősítette a rendszer „hazug legitimitásának” látszatát. Ellenben a szerző maga is elismerte, hogy csak ott lehetett értelme a nagyobb arányú korrupciónak, ahol nem volt egyértelmű a választókerületek politikai kötődése, és akár kisebb összegekkel is el lehetett érni a szavazatok „megfelelő irányba” terelését (Gerő András: *Az első próbák kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon*. Budapest, 1988, 31–92.; Gerő András: *Szabadelvűség és konzervativizmus*. In: Gerő András: *Dualizmusok. A Monarchia Magyarországa*. Budapest, 2010, 32–69.).

Eltérő tényezőkre helyezte a hangsúlyt Cieger András, aki inkább a képviselőjelöltek egyéni ambícióira, a választójogi szabályozás hiányosságaira (nyílt szavazás, választási költségek szabályozatlansága, választási visszaélés fogalmának meghatározatlansága), a közvélemény közéleti tisztességről alkotott képére, a választási korrupció hagyománnyá válására, a választók alacsony műveltségi szintjére, a képviselőkkel fenntartott patrónus-kliens viszonyra vagy éppen a pártok és a választók közötti laza kapcsolatra hívta fel a figyelmet a jelenség vizsgálatakor. Azt azonban Cieger is tagadta, hogy a korrupciós gyakorlatnak önmagában rendszerfenntartó szerepe lett volna a dualizmus kori Magyarországon (Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon 1867–1918*. Budapest, 2011, 26–29.; 33–47.).

Szabó Dániel szerint, bár egy-egy esetben lehetett pusztán vesztegetéssel is mandátumhoz jutni, azonban figyelembe kell venni, hogy az ellenzéki vezetésű törvényhatóságokban a kormány befolyásának csak igen kis szerepe lehetett (Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon [1867–1944]*. Budapest, 1999, 132.).

⁴ A hivatalos megnevezése szerint az 1848. évi V. törvénycikk és az erdélyi II. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről szóló 1874. évi XXXIII. törvény a szavazatok vesztegetéssel való befolyásolásáról szóló 96–97. §-ban mondta ki, hogy a tényállás megállapításához az etetés-itatásnak szintén abból a célból kell történnie, hogy valamely választó egy jelöltre szavazzon, ne szavazzon vagy a szavazástól tartózkodjon. Ebben az esetben azonban a cselekményben nem csak annak felaján-

ról szóló 1899. évi XV. törvény sem hozott újat a cselekmény körülírásában, a központi elem továbbra is a célzatosság maradt. Azonban az etetés-itatás meghatározása annyival mégis kiegészült, hogy bizonyítani kellett a megválasztott képviselő közvetlen vagy közvetett, szándékolt részességét, illetve a cselekménynek a választás idejének hivatalos közzététele és a megadott nap közti időszakban kellett történnie. Szintén a törvény lényeges elemévé vált a jogászai értelmezés szerinti feltétlen és feltételes érvénytelenségi okok megkülönböztetése. A jogszabály 3.§-a összesen 27 esetet sorolt fel, amikor egy választási eredmény érvénytelensége kimondható.⁵ Más esetekkel együtt, az etetés-itatás is tartozhatott a feltételes vagy a feltétlen kategóriába attól függően, hogy a cselekményt maga a képviselő vagy másvalaki követte el.

Ha bebizonyosodott a képviselő részessége, a választás eredményét a Kúria minden további vizsgálódás nélkül megsemmisíthette, míg a másik esetben további bizonyítékokra volt szükség, melyek alapján igazolni lehetett az érintett választók szavazatának befolyásolását. A „fertőzött szavazatok” levonására csak ezt követően kerülhetett sor a képviselőre esett voksokból, akinek megválasztását a Kúria érvénytelenítette az abszolút többség elvesztése esetén. Bár a törvény még a szavazatlevonás és hozzáadás módját is részletesen szabályozta, előre látható volt, hogy még így is csak bizonytalanul lehet meghatározni az úgynevezett „fertőzött szavazatok” számát és „kedvezményezettjét”. Ami azonban jóformán lehetetlenné tett egy sikeres, választás elleni kérvényt, az leginkább a benyújtásához szükséges, 3000 koronás letéti díj, illetve a visszaélés tényére vonatkozó, részletes bizonyítás volt. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy az egykori döntvénytárban több olyan eset is szerepel, ahol a kérvényezők nem bizonyították a név szerint felsorolt választókról, hogy etették-itatták őket, így a bíróság visszautasította a beadványt.⁶

lója, hanem elfogadója is részes volt, így a bíróság mindkét fél választójogát 3 évre felfüggeszthette, ezen túl pedig 1000 forintig terjedő bírság megfizetésére vagy 6 hónapi börtönbüntetés letöltésére kötelezhette.

Néhány évvel később, a Csemegi-kódexként ismert büntető törvénykönyv (1878. évi V. törvény) lényegében átvette a választójogi törvény meghatározását, azonban az etetés-itatáshoz már eltérő büntetési tételt állapított meg: 3 hónapig terjedő fogházat és 500 forint pénzbüntetést.

⁵ A vonatkozó jogszabályi rész szerint a választás érvénytelen és ennek megállapítása kérhető a Kúriától, ha alapos gyanú merült fel, hogy a megválasztott képviselő vagy tudtával (nevében) bárki más vesztegetést követett el, választókat fenyeget meg, törvényellenes cselekményre bujtogat vagy akadályozza őket jogaik gyakorlásában. Ugyanez vonatkozik azokra az esetekre is, amikor a választást és az előkészületeket irányítók a választási névjegyzék összeállításáról szóló vagy a választási folyamat kezdetét és végét szabályozó rendelkezések ellen vétettek. Szintén helyt kellett adni a kérvénynek, ha a szavazás nem volt nyílt, illetve a megismételt választás nem a törvényben rögzített módon történt vagy a megválasztott képviselő az általános többséget nem szerezte meg. A hivatali visszaélések különféle változatai és az állam területi épsége elleni izgatás szintén érvénytelenségi oknak számított.

⁶ Az 1899. évi XV. törvény Második cím, II. fejezete szerint egy képviselő-választás elleni kérvény feltételei: legfeljebb 30 nappal az érintett választás utáni benyújtás; legalább 10 olyan választó kéri az érvénytelenség kimondását, aki az adott kerületben szavazati joggal bír (a hivatalosan közre-

Ellenben a jogszabály olyan, sokat kritizált rendelkezéseket is tartalmazott, melyek kiskaput nyitottak a választók ingyenes megvendégelése előtt. Így nem volt etetés-itatásnak tekinthető a szükséges ellátás biztosítása a választás helyén és napján azokban a kerületekben, melyek több községből álltak, illetve szintén nem tartozott előbbi fogalomkörébe, ha a megvendégelt személyekkel való kapcsolat, az alkalom és körülmények nem utaltak egyértelműen a törvénytelen szavazatszerzésre. Tulajdonképpen akár még a megválasztott képviselő is adhatott ételt-italt a választóknak, ha ezzel nem lépte túl a „szokásos” vendéglátás határait. Ha azonban mégis igazolni lehetett a törvényteleniséget, a Kúria legfeljebb 5 évre függeszthette fel az etetés-itatásban részesek aktív és passzív választójogát. Amennyiben pedig „nagymérvű” vesztegetésre vagy etetés-itatásra utaló jeleket említettek ítéletében, a képviselőház külön vizsgálóbizottság kiküldéséről dönthetett, amely véleményes jelentésben kérhette a Házat akár a kerület képviselő-küldési jogának felfüggesztésére is.⁷

Részben szintén a fogalmi meghatározás hiányosságaiból következhetett, hogy a választók etetés-itatásának jelenségéről az egykori visszaemlékezők és jogi szakirodalom értékelése szintén eltérő volt. Mindenekelőtt fontos kiemelni, hogy a gróf Apponyi Albert által írtak a választási visszaélések ezen eseteire is érvényesek. „Sajnos, mikor az én pártom került hatalomra, azt kellett tapasztalnom, hogy annak soraiból is kívánták, sőt követelték a hatalom eszközeinek pártcélokra való igénybevételét.”⁸ Azonban közelítve a cselekmény meghatározásához, a korszak egyik kiemelkedő jogi szakírója, a későbbi igazságügy-miniszter, Grecsák Károly a törvényben írtaknak megfelelően szintén megjegyezte: etetés-itatásnak csak akkor minősül a vendéglátás, ha kifejezetten szavazatszerzési céllal történik. Ugyanakkor a szerző külön is kiemelte, hogy bármely jelölt ellátást biztosíthat saját, korábban elkötelezett szavazóinak a választás helyszínén a tábor összetartásának céljából. Grecsák álláspontjára már csak azért is érdemes felhívni a figyelmet, mivel utalt rá, hogy a cselekménynek egy másik, övétől eltérő értelmezése szerint, előbbi eset szintén törvényteleniségnek minősült.⁹

működők, a bizalmi férfiak, a képviselőt ajánlók, vagy a rá szavazók nem lehettek aláírók); a közjegyző vagy községi bíró által aláírt és hitelesített kérvényt az állam hivatalos nyelvén írják; a kérvényezőknek a Kúria előtti eljáráshoz meghatalmazottakat bízhatnak meg, akik közül legalább egy Budapesten tartózkodik; a kérvényezőknek igazolnia kell, hogy az államkincstárnál a 3000 koronás letéti díjat elhelyezték. Amennyiben a beadványhoz nem csatolták 10 választó aláírását, nem az állam hivatalos nyelvén írták vagy nem mellékeltek hozzá a letéti díj befizetéséről szóló nyugtát, a Kúria azt tárgyalás nélkül visszautasíthatta, egyéb hiányosság esetén pedig hiánypótlásra szólított fel. A választási visszaélések kúria előtti bizonyításával kapcsolatos nehézségekhez lásd Cieger: i. m. 24–31.; Ruszoly: i. m. 222–225.

A bizonyítás hiánya miatt visszautasított, etetés-itatással kapcsolatos kérvényekhez lásd *Magyar döntvénytár*...38–45.; 50–52.; 121–124.; *Új döntvénytár*...18.

⁷ 1899. évi XV. törvény 3.§. 6.; 10.; 4.§.; 6.§.; 7.§. b.; 9.§.; 122.§.; 137.§.; 140.§.

⁸ Dr. gróf Apponyi Albert: *Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – Huszonöt év ellenzéki*. Budapest, 1922, 113.

A Kúria ítéletei azonban mégis inkább az előbbi álláspontot erősítették. A döntvénytár egyik, vonatkozó ítélete szerint: még ha egy ökröt is vágnak, és 10 hektoliter bort is mérnek a szavazatok megtartásáért egy egyetlen településből álló kerületben, még akkor sem minősül etetés-itatásnak az eset, ha mindez a választás napján történik. Másutt, szintén városi kerületben, a Kúria úgy ítélte a részben törvényes választási költségből, részben pártkasszából fizetett megvendégléseket követően, hogy bár a képviselő étel és szivar szétosztását akaratan kívül elősegítette 18 vendéglőben a választás napján, azonban a törvény ebben az esetben nem ismeri a „vétkes részességet”. Így a Kúria értelmezése szerint a tudatos döntésre is szükség volt az etetés-itatás tényállásának megállapításához.¹⁰ Az ítéletekből, azok indoklásából azonban nem csak a jogászok okulhattak. Még ha a választásokat szervező kortesek talán nem is olvasták a szakkiadványokat, az alkalomszerűen megjelenő brosúrák már kifejezetten munkájuk segítésére készültek. Így a *Tudnivalók a képviselő-választásokra* című könyvecske szintén konkrét esetekre utalva hívta fel a figyelmet, miszerint „egy-két pohárka konyak vagy pálinka kiosztása a mandátum elvesztését okozza, s a bornak hordószámra való csapra-ütését nem minősítették tilos itatásnak, ha a törvényben megszabott korlátokra ügyelnek.”¹¹

Természetesen nem vállalkozhatunk a két választásra vonatkozó helyi források teljes körű feltárására, a tanulmány célja elsősorban az etetés-itatás jelenségének, mögöttes okainak, az elkövetők és résztvevők lehetséges motivációinak vizsgálatára korlátozódik.¹² Azonban mindenekelőtt fontos felhívni a figyelmet a források sajátos, jogászai megközelítésére, mint forráskritikai szempontra. Az egymással

⁹ Grecsák Károly: *A választási bíráskodás a gyakorlatban. Az 1899: XV. törvénycikk magyarázata.* Budapest, 1903, 68–69.

¹⁰ Előbbi esetben a Kúria Dr. Molnár Jenő szentesi megválasztása ellen beadott kérvényt utasította el 1902-ben, utóbbi esetben pedig gróf Zichy Jenő székesfehérvári mandátuma elleni beadványt (*Magyar döntvénytár...* 177.; *Új döntvénytár...* 16–17.).

¹¹ *Tudnivalók a képviselő-választásra ...* 31.

¹² A helyi közigazgatási forrásokat felhasználó kiadványok közül főként a csongrádi választás kapcsán találkozhatunk forráskiadvánnyal, monográfiával. Így tudható, hogy választással kapcsolatos iratok nagy része a szegedi Móra Ferenc Múzeumban, illetve az MNL Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára Szentesi Levéltárában, az alispáni iratok között található (az egykori forráskiadvány alapján vélhetően a HU-MNL-CsML-SzL-IV.406 jelzetű állagban). Ezen kívül sajtókiadványként a *Csongrádi Lap* és a *Tiszavidék* is beszámolt az 1901. évi választásról, azonban a választás napján vagy azt megelőzően történekről, lehetséges kortesfogásokról, visszaélésekről és etetés-itatásról csak nagyon szűkszavúan tudósítanak a források, ezekről a kúriai eljárás iratai alapján értesülhetünk (Erdélyi Péter-Sebőkné Gombos Zsuzsanna: *Országgyűlési képviselő-választás Csongrádon 1901-ben.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1988. 1. sz. 259.; 264.). Igaz, csak áttekintően, de szintén a csongrádi választáshoz kapcsolódik Gyöngyössy Orsolya monográfiája, amely néprajzi, kulturális antropológiai szempontból elemzi az egykori nagyközség társadalma és a helyi alsópapság kapcsolatát. A munka főként Hegyi Antal plébános személyével, esetleges motivációival kapcsolatban adhat eligazodási pontokat általában, a helyi katolikus közösség egyik vezetőjeként (Gyöngyössy Orsolya: *Plébánia és társadalom. A római katolikus alsópapság és a laikus tempelomszolgák társadalmi szerepe Csongrádon a 19. század második felében.* Szeged, 2014).

szemben álló feleknek végső soron a bírakat kellett meggyőzniük, részletesen igyekeztek cáfolni egymás érveit, miközben kisebb-nagyobb csúsztatásokkal és az elhallgatás retorikai eszközével éltek.¹³ A tanulmány azonban igyekszik túllépni az egykori iratokban, forrásokban megjelenő jogi szemléleten, a választók megvendéglése és az etetés-itatás közötti törvényi különbségtétel szempontjain túl, a képviselőjelöltek, kortesek és választók motivációira is igyekszik rávilágítani.

Az 1901. évi választások köztörténeti jelentősége és a kormányzati források

Általában az 1901. évi választások köztörténeti jelentősége eléggé ismert ahhoz, hogy ezúttal ne kelljen részletesen írni róla. A választások előzményeként elég röviden utalni a kormányzó Szabadelvű Párt és az ellenzék közötti 1899. évi pak-tumra, melynek szintén része volt a választások feletti bíráskodásról szóló törvény megalkotása, vagy a korábban ellenzéki, gróf Apponyi Albert vezette Nemzeti Párt kormánypárthoz való csatlakozására. Mindez részben lehetőséget teremtett a kormányra kerülő Széll Kálmán hivatali elődje, báró Bánffy Dezső ideje alatt megnövekvő, pártok közötti politikai feszültség csökkentésére, azonban az 1901. évi választás a kormánypárt és az újonnan csatlakozók közötti együttműködés próbája is volt. Mindez pedig a gróf Tisza István körül tömörülő szabadelvűek háttérbe szorulását, a kormánypárton belül konfliktushelyzetet eredményezett. Bár az 1901. évi választás nem hasonlítható össze az öt évvel korábbi, visszaélésekről és hivatali nyomásgyakorlásról elhíresült eseménnyel, így is több mint ötven helyről érkezett választás elleni kérvény. A 413-ból 231 választókerületben nem volt Függelenségi és 48-as Párthoz tartozó képviselőjelölt (70-ben egyáltalán ellenzéki sem), ellenben 78 kerületben több kormánypárti jelöltre is lehetett szavazni (74-ben kettőre, háromban háromra, egy helyen pedig négyre). Mindamellet az azonban, emlékeztetett Szabó Dániel, sok esetben a helyben nagyobb beágyazottsággal bíró jelöltekről vagy az adott kerületet érintő, helyi problémákról szólt az 1901. évi választás (is).¹⁴

Ellenben, ha a központi kormányzati iratokból igyekszünk képet kapni az eseményről, már más kép bontakozik ki. A törvényhatóságok belügyminisztériumnak küldött jelentései elsősorban a nemzetiségi és szocialista veszélyre hívták fel a figyelmet. Előbbiekhez hasonló, részletes beszámolókkal jóformán csak a Néppárt

¹³ Egy választási visszaéléssel kapcsolatos 1910. évi peranyagot vizsgáló Gerhard Péter szerint a forrásérték mérlegelése során mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a bírósági iratokban az ellenérdekeltek gyakran elhallgatnak dolgokat, illetve a másik oldal állításait igyekeznek részleteiben cáfolni. Ebből következően az érvelésmód akár a történész szempontjából lényeges összefüggéseket is megbonthatja (Gerhard Péter: *Jogszerű kampánykiadás vagy választási visszaélés. Egy peranyag tanulságai. Korall*, 2017. 67:48.).

¹⁴ Boros – Szabó: i. m. 135.; 143.; Cieger: i. m. 122.; Csapó Csaba: A miniszterelnök. Válság után Széll-csend, Széll-csend után válság. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. ifj. Bertényi Iván. Budapest, 2015, 227–229.; Szabó Dániel: Széll Kálmán pártja és az 1901-es választás. In: uo. 286–288.; 292–293.; 297.

támogatóinak, korteseinek, jelöltjeinek tevékenységéről írtaknál találkozhatunk. A konzervatív, katolikus kötődésű, továbbra is ellenzékben maradó párt először az 1896. évi választásokon jutott mandátumokhoz, azonban a kormányzat ekkor oly mértékben igyekezett gátolni pártköreik szervezkedését, hogy úgy tűnik, a helyi közigazgatás vezetői még öt évvel később is ennek tükrében írták jelentéseiket.¹⁵ A 89 törvényhatósági beszámoló közül 24 esetben került elő az etetés-itatás, melyet jóformán kizárólag az ellenzéki pártok jelöltjeihez, korteseihez, választóihoz kötöttek, miközben kormánypárti visszaélésekről alig olvashatunk. A belügyminiszternek küldött jelentések egyoldalú megközelítésére jó példa a szolnok-dobokai főispán, báró Bornemissza Károly beszámolója, aki szerint Désen leginkább a vesztes – egyébként szintén szabadelvű – képviselőjelölt kortesei akadályozták a választókat a szabad véleménynyilvánításban. „A dési választókerületben báró Dániel Tibor szabadelvű párti jelölt részéről történt nagymérvű vesztegetés. Kortesei hallatlan terrorizmust fejtve ki összefogdosták az ellenfél 130 szavazóját, s kényszerítették Dánielre szavazni. A Dániel-párt által inszenírozott inzultusoktól megriaszítva a választóközönség jó része nem mert szavazásra menni.”¹⁶ A dési kerületben történetek kapcsán megismerkedhetünk egy másik narratívával is a kúriai eljárás iratai alapján, azonban ismét fel kell hívnunk a figyelmet az egykori iratokból elének táru-
ló kép, forrástípusoktól nagyban függő, alapvetően konstruált jellegére. Így az egykor írtak kritikus értelmezése jelen esetben hatványozott jelentőséggel bír, és nem pusztán alapvető elvárásként jelenik meg, mint általában, bármely történeti vizsgálódás esetén.

A dési választókerület. Politikai, társadalmi körülmények

A nem kevesebb, mint 50 községgel bíró dési választókerület központjától mindössze 3 kilométerre lévő Désakna és annak legtávolabbi pontja, a 33,3 kilométerre lévő Emberfő választóinak jelentősen eltérő távolságot kellett megtenniük, ha élni kívántak alkotmányos jogukkal. A dési járással megegyező nagyságú választókerület 137 642 holdnyi területen helyezkedett el.¹⁷ A kerülethez 1185 választó társult 1900-ban, amely a 42 151 fős teljes népesség mindössze 2,81%-át tette ki. A dési jogbirtokosok rendkívül alacsony aránya valójában csak a teljes, Királyhágón túli térség 3,37%-os, illetve Szolnok-Doboka megye 2,96%-os arányával állítható párhuzamba. Bár nem tartozik a tanulmány célkitűzése közé a korabeli választójogi rendszer részletes bemutatása, de érdemes felhívni a figyelmet: az erdélyi szabályo-

¹⁵ Az 1896-os választásokon való néppárti részvételhez lásd Szabó Dániel: A Néppárt az 1896-os országgyűlési választásokon. *Századok*, 112. (1978) 4:730–757.

¹⁶ HU-MNL-OL-K 148-1901-7/biz.; ezen belül az idézet: uo. f 9.

¹⁷ *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. 1. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1902, 440.; Szivák Imre: *Országgyűlési képviselő-választás és Curiai bíraskodás kódexe*. Budapest, 1901, 885–886.

zás már eredendően, 1848 óta eltért az ország más részeitől. Mindez, az 1874. évi XXXIII. törvényt követően elsősorban a földbirtokokhoz kötött súlyosabb adócenzusban, illetve a régi jogon szavazók magasabb arányában nyilvánult meg.¹⁸ A szolnok-dobokai nemzetiségi arányok tekintetében a magyarság 19,9%-át tette ki a megye népességének, míg a választók között ez az arány már 34,6% volt. Ahogy általában Erdélyben, úgy az anyagi, műveltségi vagy régi joghoz kapcsolódó feltételek Szolnok-Dobokában is jelentősebb mértékben növelték a szavazattal bíró magyarok arányát egy 1904-ben rögzített választójogi adatfelvétel alapján.¹⁹ Mégpedig döntően kormánypárti szavazókkal. A dési kerületben nem kellett a gyakorta változó képviselők jelentette bizonytalansággal számolni, ebből fakadóan itt kisebb eséllyel alakult ki súlyos küzdelem a szabadelvű és ellenzéki jelöltek között.²⁰

Az 1901. október 2-i választáson mandátumot szerző gróf Teleky Domokos már 1892 óta képviselte a kerületet, bár a Kúriához eljuttatott egyik választói nyilatkozat és a báró Bornemissza Károly szolnok-dobokai főispán belügyminiszternek küldött jelentése is utalt rá, hogy a képviselő nem örvendett egyértelmű népszerűségnek a szavazók között.²¹ A Teleky család hagyományosan a vármegye birtokos elitjébe tartozott, nyilván figyelemre méltó helyi kapcsolati beágyazottsággal. Még ha a képviselő nem is tartozott a törvényhatósági bizottság legvagyonosabb tagjai közé, az 1905. évi virilisjegyzék szerint még így is 55. lehetett a 211 nevet

¹⁸ Az erdélyi választójogi szabályozáshoz lásd 1848. évi erdélyi II. törvénycikk; 1874. évi XXXIII. törvénycikk 5. §.; Dániel Szabó: Wahlsystem und Gesellschaftsstruktur in Ungarn in den beiden letzten Jahrzehnten des Dualismus 1906–1910. *Acta Historica*, 1989. 35:186.; Ruzsoly József: Az országgyűlési választójog erdélyi történetéhez 1866–1872. *Jogtörténeti Szemle*, 2007, 3:46–53.; Szivák: *Országgyűlési képviselő-választás ...* 26–28.

¹⁹ A teljes Királyhágón túli területre vonatkozóan 32,90% volt a magyarok aránya a teljes népességben az 1900. évi népszámlálás szerint. A négy évvel későbbi választójogi adatfelvétel alapján ugyanez az érték 53,95% volt az itteni jogbirtokosok között (*A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. 3. Szerk. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1907, 205.; *Képviselőházi irományok 1906–1910*. 28. 926. sz. Budapest, 1909, 250–251.). A dési választókerület nemzetiségi összetételének vizsgálatát jelentősen nehezíti a használható statisztikák hiánya, ezek ugyanis jellemzően törvényhatóságokként készültek. A járás (egyben választókerület) és Szolnok-Doboka megye teljes népességén belül azonban hasonlóképp alakult a magyarok aránya: 19,9% (*A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. 1... 440–441.; 446–447.).

²⁰ A választókerületek 1848 és 1892 közötti politikai karakterét vizsgáló Adalbert Toth Dést egyértelműen az A, a kormánypárti tendenciájú kerületek közé sorolta (Adalbert Toth: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. München, 1973, 92–93.).

²¹ A választás elleni kérvényt benyújtók képviselőjének, Farkas Jánosnak küldött nyilatkozat szerint Teleky Domokos „oly hosszú idejű tétlenségét, és semmittevését már mindenki megalégte” (HU-MNL-OL-K 2 A-IV-1-4. f 192.).

A vármegye főispánjának 1901. október 4-i jelentése részben szintén utalt a képviselő népszerűtlenségére: „Igaz ugyan, hogy gróf Teleky Domokos nem örvend a kerületben valami nagy népszerűségnek, de tekintettel összeköttetéseire és arra, hogy a kerület már több cikluson át, közel 20 éve mindig ő képviseli: már politikai múltja révén is biztosítva volt nagy többsége...” (HU-MNL-OL-K 148-1901-7/biz f 162.).

tartalmazó listán a birtokai után fizetett 253,73 koronás adóval.²² Ezen túl azonban pontosan nem tudható, hogy Teleky Domokosnak mennyire lehetett meghatározó szerepe az országos politikában. Eddig nem került elő olyan forrás, amely igazolná, hogy a korábbi miniszterelnökkel, báró Bánffy Dezsővel vagy utódjával, Széll Kálmánnal közelebbi kapcsolatban állt volna. A dési képviselő felsőbb szintű politikai összeköttetéseire tulajdonképpen csak a korábbi, 1876 és 1890 közötti szolnok-dobokai főispán, későbbi miniszterelnök, Bánffy Dezső személye utalhat.²³

Ha ennél többet nem is árulnak el a források, az mégis valószínűbbnek tűnik, hogy Teleky a Szabadelvű Párt Tisza Istvánhoz és Bánffyhoz is közeli szárnyával állhatott közelebbi politikai kapcsolatban, amely a Széll-kormány idején háttérbe szorult. A másik oldalon szintén egy kormánypárti jelöltet, a választás idején mindössze 23 éves báró Dániel Tibort találjuk, akinek apja, Dániel Ernő az előző, Bánffy-kormány kereskedelemügyi minisztere volt.²⁴ Ezen túl azonban a források nem utalnak egyértelműen az ő kapcsolatrendszerére sem, bár a vármegye főispánja úgy jellemezte 1901. október 21-i jelentésében, mint aki „*a kerületben semmi nemű alappal nem bír, itt teljesen ismeretlen volt...*”.²⁵ Ugyanakkor Dániel Tibor és a dési választókerület kapcsolata nem ért véget az 1901. évi választással. Nem sokkal később, 1902. február 13-án, a megismételt eseményen megszerezte a kerület mandátumát, bár akkor is csak rövid időre. A Kúria ezt az eredményt is megsemmisítette a jelölt fiatalságára, a választhatósághoz szükséges kor hiányára hivatkozva. Azonban úgy tűnik, Dániel Tibor nem adta fel, ismét indult, ismét győzött, majd 1905-ben újra a Kúria elé került megválasztása. Ezúttal a választók etetés-itatása volt a vád, aminek a bíróság ekkor már nem adott helyt.²⁶

Magukról a választási előkészületekről szintén keveset lehet tudni. Tulajdonképpen a *Szolnok-Doboka* című helyi lap is csak a jelöltek személyéről

²² A vármegyei virilisták között első, báró Jósika Sámuel ugyanakkor 7435,74 koronát fizetett az államkincstárba birtokai után (Tagányi Károly – Réthy Károly – Kádár József: *Szolnok-Dobokavármegye monographiája. A vármegye községeinek részletes története.* 7. Dész, 1905, 266–276.).

²³ *Országgyűlési almanach 1901–1906.* Szerk. Sturm Albert. Budapest, 1901, 378.
Sem a báró Bánffy Miklós politikai pályájáról doktori értekezést író ifjabb Bertényi Iván, sem az általa szerkesztett, Széll Kálmán életművét összefoglaló kötet szerzői nem említették a dési kerület képviselőjét munkáikban (Ifjabb Bertényi Iván: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés.* Doktori disszertáció. Budapest, 2005.; *Törvény, jog, igazság ...*). Szintén nem került elő Teleky Domokos neve a miniszterelnökök félvivatalos levelei között (HU-MNL-OL K 467-Bánffy Dezső-1895-1899.; HU-MNL-OL K 467-Széll Kálmán-1899-1903.).

²⁴ *Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910.* Szerk. Fabro Henrik – Ujlaki József. Budapest, 1905, 248–249.

²⁵ HU-MNL-OL-K 148-1901-7/biz f 162.

²⁶ Az 1874. évi XXXIII. törvény 13. §-a szerint a betöltött 24. életév volt a megválaszthatóság feltétele.

A Dániel Tiborhoz kapcsolódó dési választásokhoz lásd Ruszoly József: *A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948.* Budapest, 1980, 327.; 333–334.; 367–368.

számolt be alig több mint egy héttel korábban.²⁷ Dániel Tibor pártjának egyik fő szervezője már ekkor az a Farkas János dési ügyvéd lehetett, akit később a szavazatszedő küldöttségbe delegáltak bizalmi emberként, és a Kúria előtt is ő képviselte a választás elleni kérvényt. A vármegye főispánjának október 4-i és 21-i jelentése is megerősítette, hogy a Dániel-párt részéről már korábban is felmerült a hivatali visszaélés vádja a helyi tisztviselőkkel szemben, illetve igyekeztek Teleky Domokost „hivatalos” jelöltként feltüntetni. A tényszerűen is megállapítható információkon túl azonban a belügyminiszternek küldött jelentések szintúgy utalnak Farkas János erőszakos kortesfogásaira, melyek a választókat is megfélemlítették vagy tisztességtelen módon félrevezették.²⁸ Ha a kormánytól függő tisztviselő jelentésében egyoldalúan leírt események közül legalább az előbbieket elfogadjuk a vizsgálódás alapjául, melyekre később, a történéseket a Dániel-párt részéről bemutató, választás elleni kérvény is utalt, akkor az előbbi forrás szóhasználatával élve, az előkészületeket leginkább egy „hivatalos” jelölt és egy „kerületben semmi nemű alappal” nem bíró rivális párharca határozhatta meg. Így a két kormánypárti tábor között egy olyan választóvonal jelent meg, melyet leginkább az addigi képviselő, Teleky Domokos tevékenységének pozitív megítélése, a tőle vagy kapcsolatrendszertől való függés és a vele való elégedetlenség vagy éppen az új jelölttel szembeni pozitív várakozás határozhatott meg.

A dési választás. A Kúria és a képviselőház döntése, az eset megítélése

Az 1901. október 2-án tartott dési választásról felvett jegyzőkönyv alapján összesen 909 választó jelent meg a szavazatszedő küldöttség előtt, közülük 473-an gróf Teleky Domokosra, 436-an Dániel Tiborra voksoltak, egyetlen szavazat pedig a névjegyzékben szereplőtől eltérő személyazonosság miatt visszautasításra került. Voith Gergely királyi tanácsos, választási elnök délelőtt 9 órakor nyitotta meg a szavazást, amely egészen este $\frac{3}{4}$ 7-ig tartott, majd az elnök még nyolc óráig hagyott időt további szavazatok leadására. A szavazási rovatos ív alapján következett lehet a leadott voksok napközbeni alakulására is. A 200 körüli szavazatig fej-fej mellett álló jelöltek közül Teleky Domokos volt az, aki ezt követően tetemes előnyre tett szert. Mire ellenfele is megkapta 300. voksát, Teleky már 439 szavazatot gyűjtött be. Ezt követően pedig hiába sikerült Dániel pártjának jobban mozgósítani a választókat, a jelentős hátrányt már nem tudták behozni.²⁹ A választás során is már minden bizonnyal feszült politikai légkörre nem csak a magas részvételi arány utal (ez akár 75% felett is lehetett a választók előző évi számából kiindulva), hanem az is, hogy nem sokkal ezt követően már tudni lehetett, a vesztes fél részéről ada-

²⁷ Képviselő-választások. *Szolnok-Doboka*, 1901. szeptember 22. 1–2.

²⁸ HU-MNL-OL-K 148-1901-7/biz f 160–166.

²⁹ HU-MNL-OL-K 2 A-IV-1-4. f 157–158.; 203–216.

tokat, információkat gyűjtenek, a Kúria előtt kívánják megtámadni az eredményt. Legalábbis Bornemissza főispán már október 21-én így tájékoztatta a belügyminisztert.³⁰

Az október 27-én kelt kérvény hamarosan meg is érkezett a legfőbb ítélőszékhez Balogh Ferenc és másik 21 dési választó nevében. Szintén nem tartozik a tanulmány választott témakörébe, azonban röviden mégis érdemes megemlíteni, hogy ebben báró Bornemissza Károly főispánt, dr. Torma Miklós alispánt és sógorát, báró Rudnyánszky József főrendiházi jegyzőt nem csak a Teleky Domokos melletti agitációval vádolták, hanem előbbi kettőt azzal is, hogy fenyegetésekkel befolyásolták a helyi tisztviselők szavazatát, illetve általuk más választókra is hivatali nyomást gyakoroltak. A kérvény szerint mindez nem kevesebb, mint 124 érvénytelen szavazatot eredményezett. Azonban nevezettek azzal is igyekeztek előmozdítani Teleky Domokos megválasztását, hogy azt a miniszterelnök, Széll Kálmán kifejezett kívánságaként állították be.³¹ Itt akár ismét tehetnék egy kitérőt a bírósági iratokkal kapcsolatos forráskritikai észrevételek irányába, azonban ezúttal elegendő csak említeni a választási elnök Voith Gergely vagy Rudnyánszky József nevét, akik szintén szerepelnek a kérvényben felsorolt tanúk között, de más különben úgy tűnik, ők maguk nem nyilatkoztak a bíróság előtt sem szóban, sem írásban. A Kúriához forduló alapvetően az általuk gyűjtött információkat igyekeztek számukra megfelelő módon beállítani, amely a „*hivatalos jelöltet*” ellenfelétől megkülönböztető, szavazótáborok közti választóvonallal is összhangban lehetett.

Az etetés-itatás azonban elsősorban a községi jegyzők, főszolgabírók és más hivatalnokok tevékenységével állt összefüggésben a kérvény szerint, akik csendőrök segítségével terelték 27 község választóit gróf Eszterházy Miguel felsőkosályi és gróf Teleky Domokos kozárvári lakhelyére, a dési Európa vendéglőbe vagy éppen egy dásaknai kocsmába, ahol szavazatukért cserébe ellátást kaptak a választáskor és a megelőző napokban. A kérvényezők bizonyítva látták azt is, hogy a kb. 210, név szerint is felsorolt választó mindezt még csak nem is önként, hanem erőszak és vesztegetés hatására tette. A vád szerint az összeterelt embereket bezárták valamely erre alkalmas helyre, ahol kénytelen-kelletlen részük lehetett a jóltartásban. Úgy tűnik, a Teleky-párt fő kortestanyája lehetett a dési Európa vendéglő, ahol agitálták, etették-itatták, majd a szavazatszedő küldöttség elé terelték a mindenfelől összegyűlt/összegyűjtött választókat. Az események mintegy kulcsszereplőjeként és a kérvény szerint a hatósági visszaélés élő bizonyítékaként rendre előkerült a

³⁰ HU-MNL-OL-K 148-1901-7/biz f 160.

³¹ A kérvény név szerint is felsorolta azt a 124, fentiekől hivatali függésben álló választót, akinek szavazata fertőzötté vált feletteseik nyomásgyakorlása folytán. A vesztegetés szintén szerepelt a vádpontok között, legalábbis a kérvényezők úgy tudták, 9 rettegi választó kifejezetten a nekik átadott 500 forinthez kötötte szavazatát. Sőt, a beadvány szerint még a karhatalom is igyekezett gátolni a választókat jogaik gyakorlásában, amikor a csendőrök nem engedtek 40 választót a szavazatszedő bizottság elé, hogy Dániel Tiborra szavazzanak. (HU-MNL-OL-K 2 A-IV-1-4. f 175–179.; 183–184.)

járási főszolgabíró, Vékony Ferenc személye, aki a dési vendéglőbe terelt csoportokat fogadta és az őrizet alatt álló választókat számba vette.³²

A beadványhoz csatolt választói nyilatkozatok mindezt megerősíteni látszottak. Természetesen bőven akadna szemezgetni való a humoros vagy éppen elgondolkodtató tanúvallomások között a kortestanya hátsó kerítésén át menekülő választóktól kezdve a kerékpárral Désig előresiető hírvivőig, aki a várható érkezésről értesítette a csapatra vigyázni rendelt helyi hatóságot. Lényegi mondandójukat tekintve azonban a beszámolók mind megegyeztek abban, hogy a választók kényszerből csatlakoztak a Telekyre szavazókhoz. Sőt, némelyek egyenest kérték a pénzbeli ellenszolgáltatást, hogy a kerület addigi képviselőjére adják voksukat. Mintegy járulékos körülményként természetesen ők is vendégeskedhettek a fenti helyszíneken.³³ Még ha a vallomások célja természetesen a választás elleni kérelem alátámasztása is volt, arra mindenképpen rávilágítanak a jogi eljárás iratai, hogy a választói táborokhoz való csatlakozásnak távolról sem az ingyenes ellátás lehetett az elsődleges motivációja.

A Kúria előtt 1902. január 8-án kezdődő tárgyalás során először a kérvényezők képviseletében Farkas János adta elő, lényegében a beadványban írtakkal azonos érveit. Az ellenérdekelte fél nevében Darányi Gyula adott választ a felhozott vádakra, azonban azon túl, hogy bizonyítani igyekezett Dániel Tibor megválasztásának életkori akadályát (aki ekkor még nem töltötte be a szükséges 24. életévet), lényegében beismerte, hogy „...a választók, a választás napján hajnalban, amikor szavazás végett Désre utaztak, útközben betértek Kozárvára, gróf Teleky Domokos lakásának udvarába, itt gróf Teleky Domokosnál tiszteletüket tették, és nekik ott gróf Teleky Domokos egy kis konyakot, illetve pálinkát és kalácsot adott...”.³⁴ Mindezt azonban a képviselő tisztán barátságos gesztusként tette a védő szerint, és a szavazatokért cserébe nyújtott vendéglátást eleve kizárta, hogy a választói csapat már eleve azért készült Désre, hogy Telekyre adják szavazatukat. A kérvényezők képviselője természetesen megragadta a kínálókozó lehetőséget, és – azon túl, hogy egyszerűen tagadta Dániel Tibor azonosságát azzal a személlyel, akinek anyakönyvi kivonatára és életkorára Darányi Gyula hivatkozott – kijelentette, miszerint „...tudomásul veszi gróf Teleky Domokos meghatalmazottjának azt a beismerését, hogy gróf Teleky Domokos azt a 44 választót megvédélgezte”.³⁵ Ami pedig a célza-

³² A kérvény nagyjából név szerint is felsorolja az érintett választókat és származási helyüket is. Így felsőkosályi, hollómezei, horgospataki, pecsétsgézi, bálványosváraljai, szentmargitai, szásznyíresi, szentbenedeki, mihályi, retkei, csicsóhágyási, felőri, bacai, csicsóhágyási, csicsóhágyási, gáncsi, négerfalvi, csicsóújfalusi, kozárvári, lábfalvi, monostorszegi, désaknai, oláh-pénteki, mányai, csatányi, pestesi és színei szavazók kapcsán került elő az etetés-itatás vádja (uo. f 179–182.).

³³ Uo. f 169–174.; 189–201.

³⁴ Uo. f 163.

³⁵ Uo. f 163.

tosságot illeti, Farkas János elképzelhetetlennek tartotta, hogy egy nagybirtokos társadalmilag tőle meglehetősen távol álló, egyszerű választókat pusztán barátilag megvendégelne. Főként, mivel szerinte a Telekyre szavazni vonuló csapat létéből nem az következik, amit a védő állít, hanem a nyomásgyakorlás ténye, amivel egybegyűjtötték a választókat, akik etetés-itatás nélkül minden bizonnyal szétszéledtek volna. Így a kérvényezők meghatalmazottja újfent bizonyítva látta, hogy a történetek kizárólag azért történtek, hogy a választók Teleky Domokosra adják szavazatukat.³⁶

Úgy tűnik, Darányi Gyula beismerése szintén nagy hatást gyakorolt a Kúria Paiss Andor vezette tanácsára. A tárgyalást követő napon, 1902. január 9-én már ítélet is született a perben, amely a választási eredményt az 1899. évi XV. törvény 3.§. 6. alapján, etetés-itatás vétsége miatt érvénytelenítette. A bíróság gróf Teleky Domokos aktív és passzív választójogát hat hónapra felfüggesztette és az 1000 koronás eljárási költség 15 napon belüli megfizetésére kötelezte, míg a kérvényezők által eljárási letétként átadott 3000 koronát majdnem hiánytalanul visszaadta jogi képviselőjüknek, illetve utóbbiak és a választást védők meghatalmazottjainak díját 100 és 300 koronában határozta meg. Az ítélet hiteles példányát a képviselőház számára is megküldték, az eljárás iratait pedig igazságügyminisztériumnak továbbították a büntető törvénykönyvbe ütköző cselekmény miatt.

Az ítélet indoklására külön is érdemes kitérni. Eszerint a Kúria, a kérvényezők képviselőjéhez hasonlóan, egyszerű tényként könyvelte el a választást védő nyilatkozatát a hajnali, kozárvári konyakozásról. A bíróság szintén evidensnek tekintette Teleky Domokos nagybirtokos voltát, miközben a hozzá betérő 44 választó egyszerű földműves volt. Így aztán „...a most megállapított tények által pedig a királyi kúria a kérvényben felhozott és az 1899. évi XV. törvenycikk 3.§. 6. pontjában meghatározott érvénytelenségi okot törvény alapján fennforgónak és bizonyítottnak elismeri”. A bökkenő már csak a szavazatok megszerzése érdekében elkövetett cselekmény célzatosságának nehézkes bizonyítása volt. Mivel a jogszabály nem nyújtott a Kúria számára megfelelő támpontot a cselekmény fogalmi meghatározásához, így a maga értelmezését fűzte a törvény betűjéhez, miszerint: „...amennyiben [a törvény – Cs. T.] az etetést vagy itatást a meghatározott egyéb körülmények mellett és általában véve érvénytelenségi oknak minősíti, etetésnek vagy itatásnak tárgyi tekintetben azoknak közönséges és szó szerint való értelménél fogva ételnek vagy szeszes italnak bármely minőségben vagy mennyiségbe ingyenes szolgáltatása tekintendő”. Visszaulva a képviselő és a szavazók közti társadalmi különbségre is, az ítélet megállapította továbbá, hogy a szokatlan időpontban és a nem a választókerület központjában elkövetett cselekmény alkalmas lehetett a szavazatok befolyásolására, sőt egyenesen kizárta, hogy mindezt pusztán baráti vendéglátásnak lehessen

³⁶ Uo. f 162–164.

tekinteni.³⁷ Mivel Teleky Domokos részességét, még személyes jelenléte mellett is csak nehezen lehetett igazolni a tudatosan szavazatszerzésre irányuló etetés-ítatásban, így a Kúria egyrészt saját maga határozta meg a cselekmény közelebbi fogalmát, másrészt pedig a képviselő és a választók közötti, kétségtelenül meglévő, társadalmi különbségből vezette le a tényállás megállapításához szükséges célzatosságot. Míg az érvelés kiindulópontja a választást védő ügyvéd nyilatkozata volt, a cselekmény meghatározását követően a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely különbözősége lett az az elem, amely összekötötte a kettőt, és igazolta a törvénytelen szándékot.

A Kúria döntését követően sajtónyilatkozatok, vélemények sora látott napvilágot az eset kapcsán. Ezek közül a leginkább érintett, Teleky Domokos nyilatkozatát érdemes elsőként idézni. *„A választás reggelén 20–25 előkelő választópolgár, aki együtt ment be Désre szavazni, útközben betért hozzám a keresztúri öreg pap vezetésével. Közöttük volt Betegh Imre előkelő földbirtokos és még egynéhány jómódú birtokos ember, a kerület színe-java. Az öreg lelkész azzal köszöntött be hozzám, hogy illendőnek tartották, hogy mielőtt szavazni mennek, jó reggelt kívánjanak. Én megköszöntem a kegyességüket, az inasom pedig szilvóriumot töltött nekik, de alig töltött ki egy-két pohárával, már üres lett az üveg, ami azt bizonyítja, hogy nem vártam vendégeket. A másik inas szaladt a pincébe, tele üveget hozott, aztán fejeletünk az urakkal, akik az első pohár után elsiettek, – amint mondták – nehogy elkészenek a szavazástól. Mikor elmentek, összeszidtam az inasokat, hogy még egy darab kenyérrel sem kínálták meg a vendégeimet”*.³⁸

Természetesen ezúttal sem szükséges igazságot tenni a kúriai ítéletben megállapított tényállás és a képviselő által írtak között, ellenben bizonyosan arra adott válaszként született. Így Teleky Domokos szerint nem egyszerű falusi választók, hanem gazdagabb birtokosok keresték fel, invitálásra pedig szó sem volt, sokkal inkább udvariassági formákról. Magára a látogatásra pedig egyáltalán nem volt felkészülve, így ebben az olvasatban a módosabb, önszántukból tiszteletüket tevő választói csoportról írtakkal nem csak a Kúria által felhozott társadalmi különbség jelentősége enyészik el, hanem váratlan megjelenésükkel a célzatosság is.³⁹ A következő évben akadémiai tagságig jutó jogi szakíró, Edvi Illés Károly arra is

³⁷ Uo. f 164–165.

³⁸ *A megsemmisített dési mandátum ... 2.*

³⁹ Előbbieket csak erősítette Darányi Gyula másnap megjelenő sajtónyilatkozata, melyben a választást védő ügyvéd lényegében megismételte korábbi, bíróság előtti érveit, miszerint valóban csak nagyvonalú vendéglátásról lehetett szó (A dési mandátum. *Budapesti Hírlap*, 1902. január 12., 13.). Azon túl, hogy Teleky Domokos újabb írás közölt, melyben kiállt Darányi nyilatkozata mellett, az eseményen jelen lévő, rettegő választók is eljuttatták beszámolójukat az egyik országos lapnak. Eszerint a szavazásra vonulók közül csak néhányan tértek be önszántukból egy rövid időre a képviselő udvarára, ahol némelyikük elfogadta a felkínált konyakot, de hosszan időzni nem akartak, mivel nem akarták a kívül maradókát várokozni (A dési mandátum. *Magyar Nemzet*, 1902. január 21., 3.).

felhívta a figyelmet, hogy könnyen ellentétbe kerülhet egymással a Kúria ítélete és az eset kapcsán induló büntetőperben születő döntés. Márpedig mindezt igen egyszerűen meg lehetett volna előzni, ha a bíróság vizsgálatot rendel el, melynek során a megválasztott képviselő is vallomást tehet, és ez jó eséllyel azonos lesz a későbbi büntetőeljárásban mondottakkal.⁴⁰ Pár nappal később, 1902 januárjának végén már arról írtak a lapok, hogy hamarosan képviselőházi határozat születhet a kerület képviselő-küldési jogának kérdésében, amely akár szintén ellentétes lehet a Kúria ítéletével, ennek feltételezése pedig már önmagában nyugtalanító.⁴¹

Az év január közepétől azonban már az országgyűlés előtt volt a dési választás ügye. Apponyi Albert házelnök azzal terjesztette az ítéletet a képviselőház elé 1902. január 18-án, hogy személyes véleménye szerint még a választókerület képviselő-küldési jogáról döntő eljárás megindításához is hiányoznak a jogi alapok, mivel az ítélet egy szóval sem említett nagyarányú vesztegetésre vagy etetés-itatásra utaló jeleket. Az ellenzék részéről a függetlenségi Justh Gyula adott választ a házelnöknek, mely szerint a képviselőknek távolról sem csak annyi a dolguk az eset kapcsán, hogy új választások kiírásáról döntsenek, hanem nagyon is helye van az igazoló bizottság által lefolytatott eljárásnak, és a születendő döntéssel egyúttal bizonyíthatják, hogy valóban érvényt kívánnak szerezni a törvény rendelkezéseinek. Bár Plósz Sándor igazságügy-miniszter jogilag nem értett egyet az ellenzéki képviselő érvelésével, mégis célszerűnek tartotta a bizottsági eljárás megindítását. A képviselők pedig elfogadták a javaslatot, a dési választókerület ügye a képviselőház állandó igazoló bizottság elé került.⁴² A testület már január 22-én elkészült írásos véleményével, mely szerint nem látják igazoltnak a nagyarányú etetés-itatásról szóló vádakát a 44 választó miatt, akik egyébként is csak kevés ételt és alkoholt fogyasztottak.⁴³

A képviselőház elé kerülő bizottsági vélemény nem keltett nagy felháborodást, csak a korelnök, az ősz függetlenségi Madarász József emelkedett szólásra, aki mindjárt beszéde elején világossá tette, nem ért egyet az 1899. évi XV. törvény rendelkezéseivel, mivel azok legalizálják a választási visszaélések bizonyos eseteit. Bár véleménye szerint a vizsgálat valóban nem derített volna fényt a tömeges etetés-itatásra, ennek mértékét azonban nehéz meghatározni, így mégis kéri a bizottsági eljárás megindítását, mivel így precedenst teremtenének a jövőbeni esetekhez. A képviselők többsége azonban Madarász ellenében döntött, rövidesen ismét választást tartottak Désen.⁴⁴ Nehezen bár, de Dániel Tibornak végül sikerült megszereznie a dési mandátumot, gróf Teleky Domokos nevével nem találkozunk többé sem

⁴⁰ Edvi: i. m. 2.

⁴¹ A kúria és a képviselőház. *Budapesti Hírlap*, 1902. január 23., 2.; A dési mandátum. *Magyar Nemzet*, 1902. január 24., 7–8.

⁴² *Képviselőházi napló 1901–1906.* 2. Budapest, 1902, 7–10.

⁴³ *Képviselőházi irományok 1901–1906.* 2. 90. sz. Budapest, 1902, 436–443.

⁴⁴ *Képviselőházi napló 1901–1906.* 2. Budapest, 1902, 96–97.

a képviselőházi almanachokban, sem az Ilonszki Gabriella által, az 1884 utáni képviselőkről összeállított adatbázisban.⁴⁵

A dési eset kapcsán született kúriai ítélet megítélése még évekkel később is inkább kritikus volt. A jogi szakíró, Papp Dávid, írásában egyenest komédiaként jellemezte a bírósági eljárást, az ítélet pedig véleménye szerint arra tanít, „...*hogyan Magyarországon a gróf oly rettentően nagy úr s a szegény parasztember oly rettentően silány teremtése az Istennek, hogy feltétlenül érdemtelenné válik a törvényhozó munkájára az a gróf, aki a nála tisztelgő, reá szavazni kész paraszttal emberségesen bánik...*”⁴⁶ Egy valószínűleg korteseknek, képviselőjelölteknek szóló, választási okító kiadvány már más tanúságot vont le az esetből 1910-ben. Mint a korábban idézett, több kiadást is megélt műben írták, akár hordószámra is mérhették a bort a választóknak, ha mindez a törvényes keretek között történt, míg az óvatlan jelölt mandátumával fizethetett pár pohár konyakért.⁴⁷ Előbbi szerzők azonban a Kúria ítéletére reflektáltak. Ugyanakkor a választás elleni kérvényben név szerint felsorolt 44 választó valóban gróf Teleky Domokosra szavazott a lakhelyüket is rögzítő szavazási rovatos ív tanúsága szerint.⁴⁸ Alig hihető, hogy mindez önmagában, a kúriai ítélet központi elemeként elhíresült hajnali vendégeskedés miatt történt volna. Kevésbé valószínű, hogy ekkor dőlt volna el a csapattal tartó választók számára, hogy – akár kényszerítve, akár önszántukból – az addigi képviselőre adják voksukat. Ellenben a cselekmény célja valóban az összetartás, a szavazatok biztosítása lehetett, így történhetett „*azon célból, hogy őrá [a képviselőre – Cs. T.] szavazzanak*”.⁴⁹

Az ítélet indoklásában azonban nem tértek ki részletesen a dési Európa vendéglőben történetekre, illetve az ellenpárt választás előtti gyülekező helyéről egyáltalán nem esett szó a tárgyalás során. Bár a törvény megengedte a választók hagyományos keretek között maradó ellátását a több községből álló kerületekben, azonban más tekintetben úgy tűnik, hogy legnagyobb mértékben a dési vendéglőben folyt a szavazótábor egyben tartása érdekében végzett tevékenység, melynek „*közönséges és szó szerint való értelménél fogva ételnek vagy szeszes italnak bármely minőségben vagy mennyiségben ingyenes szolgáltatása tekintendő*”.⁵⁰ A törvényi feltételek azonban gátat szabtak annak, hogy a Kúria ekként minősítse az Európa vendéglőben történeteket.

Azonban akár a választás elleni kérvényben felhozott vádak, akár a választást védő eltérő értelmezését, akár a szolnok-dobokai főispán Farkas Jánosra nézve terhelő jelentését olvassuk, nem tudható, hogy az egymásnak ellentmondó források

⁴⁵ Ilonszki: i. m.

⁴⁶ Dr. Papp Dávid: *Kúriai bíraskodás képviselő-választási ügyekben*. Budapest, 1902, 24.

⁴⁷ *Tudnivalók a képviselő-választásra...* 31.

⁴⁸ Vö. HU-MNL-OL-K 2 A-IV-1-4. f 162—163.; 203—216.

⁴⁹ 1899. évi XV. törvénycikk 3. §. 6.

⁵⁰ HU-MNL-OL-K 2 A-IV-1-4. f 164.

közül melyik nyújtja a történetek helyes olvasatát. Már csak azért is érdemes kritikusan kezelnünk a beszámolókat, mivel a képviselő kozárvári udvarán vendégeskedők lakhelyéről származók közül legalább 27-en a másik jelöltre szavaztak, pedig a választás elleni kérvényben nem kevés szó esik az érintett települések jegyzőinek kirívó, Teleky Domokos érdekében végzett tevékenységéről.⁵¹ Így a kutatás számára valós támpontot csak azok az információk nyújthatnak, melyeket egymástól független beszámolók is megerősítenek, illetve nem válik nyilvánvalóvá az elhangzottak, leírtak hátterében meghúzódó, mögöttes motiváció.

Így a dési eset kapcsán bizonyosnak tekinthető, hogy Teleky Domokos valóban választókat vendégelt meg Kozárváron a választás előtti órákban, illetve a rá szavazók gyülekezőhelye Désen az Európa vendéglő volt, ahol szintén részesültek ellátásban. A kerület központi településének gyülekezőhelyén már csak kényszerűségből is együtt kellett tartani a választói csapatot a szavazásig. Sőt, valójában itt, a választást közvetlenül megelőzően lehetett legerősebb a motiváció, hogy megtartsák a bizonytalankodókat. Úgy véljük, hogy az 1901. évi dési választáson, valójában ez, a politikai közösség építése, egybentartása lehetett a meghatározó motívum a választók vendéglátásánál, de vannak arra utaló jelek is, hogy ezt a szavazótábort megkérdőjelezhető módon, erőszak, hivatali presszió révén verbuválták össze (bár ennek mértéke és hatása, eredményessége kérdéses). Így végső soron „fertőzött szavazatok” társulhattak a leginkább alkalmi politikai közösségépítésként jellemezhető, a szóhasználatból következőleg máskülönben semmitmondó tartalmú cselekményhez. A kortesek, jelöltek és a megvendégelt választók szempontjainak vizsgálatához azonban megfelelő összehasonlítási alapot kínál a csongrádi választás, ahol már az egyéni motivációk is megjelennek a forrásokban.

Csongrád politikai karaktere, társadalmi viszonyai

Amire a dési választókerület esetében nem került sor, az a csongrádival már valóban megtörtént: a képviselőház felfüggesztette a kerület mandátumhoz való jogát. Ez volt a negyedik eset az 1875. évi választások óta, hogy csongrádi képviselő mandátuma ellen nyújtottak be kérvényt, azonban mindez ezúttal csak az 1901. évi eset előzményeként vagy egy részletesebb kutatás kiindulópontjaként lehet érdekes.⁵²

⁵¹ Baca, Csicsógyörgyfalva, Csicsóbagymás, Csicsómihályfalva, Csicsóújfalva, Emberfalva, Felőr, Gáncs, Kozárvár, Lábfalva, Négerfalva, Monostorszeg és Retteg voltak a települések, melyekről választók érkeztek Teleky Domokos udvarára 1901. október 2-án. (Vö. HU-MNL-OL-K 2 A-IV-1-4. f 162–163.; 203–216.)

⁵² A dualista korszak választások elleni kérvényeinek vizsgálatához részben a képviselőházi naplók kínálkoztak forrásként. Minden országgyűlési ciklus első ülésein jelentették be a megtámadott mandátumokat, azonban az érintett választókerületekről már nem minden esetben szóltak. A választás helyszínének meghatározásához részben az országgyűlési almanachok sorozata, részben az Ilonszki Gabriella által összeállított, 19–20. századi képviselőkről szóló – előbbinél részletesebb, de az almanachok adatait is felhasználó – adatbázis nyújthat segítséget (az 1884 és 1944

Még 1884-ben, az Antiszemita Párthoz tartozó Csatári Zsigmond választása ellen adtak be kérvényt, 1892-ben az akkor éppen Nemzeti párti Hock János mandátumát támadták meg,⁵³ négy évvel később pedig már egy szabadelvű, Gajári Ödön járt ugyanígy.⁵⁴

Csongrád bármely politikai irányzathoz való egyértelmű kötődéséről jóformán alig lehetett beszélni az 1901. évi választásokig. A kerület jellemzően konzervatív vagy baloldali (függetlenségi), ellenzéki képviselőket küldött az országgyűlésbe 1875 után, de egy-egy szabadelvű mandátum olykor még innen is érkezhetett. A térséget észak, kelet és nyugat felől jellemzően függetlenségi kerületek szegélyezték, de délebbre jellemzően szintén változatos politikai karakterű területeket találunk. Választási földrajz tekintetében Csongrád egyértelműen határterület volt.⁵⁵ A község politikai karaktere azonban még a szakirodalomban, a változó preferenciájú térségekkel kapcsolatban írtaknak sem feleltethető meg teljes mértékben. Így nem igazolódik Gerő András tézise sem, amely szerint leginkább az egyértelműen kormánypárti és ellenzéki beállítottságú kerületek között helyezkedtek azok az ambivalens kötődésű, úgynevezett „puha körzetek”, ahol a legnagyobb tér nyílhatott a visszaéléseknek.⁵⁶ Ebben az esetben szintén csak az 1901 utáni időszakra igaz Szabó Dániel megállapítása, aki szerint a változó politikai karakterű választókerületek erősebben ragaszkodtak magának a képviselőnek a személyéhez, mint bármely párthoz. A csongrádi kerület ambivalens politikai kötődése azonban 1901-ben véget ért, és a képviselő-küldési jog felfüggesztését követően egy függetlenségi

közötti országgyűlési almanachok sorozatához lásd https://library.hungaricana.hu/hu/collectio-nygk_almanach/; 2023. szeptember 8.; Ilonszki Gabriella: *Képviselők és képviselő Magyarországon a 19. és 20. században*. CD melléklet, Budapest, 2009.).

⁵³ Az akkor szabadelvű Hock megválasztása ellen 1887-ben is kérvényt adtak be (Somogy vármegye, szili kerület), de 1896. évi mezőkövesdi, Nemzeti párti mandátumát is megtámadták. Utóbbi kerület képviselője, Brezovay László 1901. évi választási eredménye szintén a Kúria elé került. Csatári Zsigmond és Hock János csongrádi mandátumához lásd Ruszoly: *A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1918...* 137–139.

⁵⁴ Gajári Ödönnek szintén nem a csongrádi volt az első mandátuma, amit kérvénnyel támadtak meg: dunapataji megválasztását is kifogásolták 1884-ben.

⁵⁵ Ruszkai Miklós 1959-ben íródott tanulmánya és az ehhez mellékelte térkép alapján 1878 és 1906 között a csongrádi kerület 3–4 választáson függetlenségi, a többin részben ellenzéki, részben szabadelvű képviselőt választott (Ruszkai Miklós: *Az 1945 előtti magyar választások statisztikája. Történeti Statisztikai Közlemények*, 1959. 1–2. sz.). A választókerületeket politikai irányzatokhoz kötő Adalbert Toth monográfiája szerint Csongrád 1861 és 1892 között leginkább a mérsékelt konzervatív ellenzékieket tömörítő B irányzathoz és a szintén ellenzéki radikálisok, illetve függetlenségi párthívek csoportjaként kategorizált C irányzathoz kötődő képviselőket küldött az országgyűlésbe. Miközben a szerző a kerület irányzatokhoz való kötődését előbbi esetben 27%-ban, utóbbiban 25%-ban határozta meg, egy rövidebb periódusban, 1861 és 1875 között Felirati párti és Deák-párti jelölteket is választott (vagyis ekkor 33%-ban a kormánypárti, A irányzathoz is kötődött). (Toth: i. m. 80.; 176.; 191.; 194.).

⁵⁶ Gerő: *Az elsőpró kisebbség ...* 79.

jelöltnek, Kelemen Bélának sikerült győznie, akit a soron következő három, általános választáson Faragó Antal követett.⁵⁷

Faragó neve valójában már 1901-ben is felmerült képviselőjelöltként miután a helyi plébános és végül néppártiként a mandátumért harcba szálló, Hegyi Antal nyomására a szintén függetlenségi, de helyi beágyazottsággal nem rendelkező budapesti ügyvéd, Gaál Jenő visszalépett a jelöltségtől.⁵⁸ Szintén figyelemre méltó, hogy Faragó Antal később, az 1910. évi választáson az addigra már kettészakadt függetlenségi tábor radikálisabb, Justh Gyula vezette irányzatának, a továbbra is Függetlenségi és 48-as Pártnak nevezett tömörülésnek jelöltjeként lépett fel, míg Hegyi Antalhoz inkább a konzervatívabb Ugron Gábor-féle függetlenségi irányzat állt közel, így akár ez az ellentét is élezhetette a választási küzdelmet.⁵⁹ Szintén sejthető, hogy Hegyi Antal egyáltalán nem félt belemenni egy keményebb politikai párharcba. Plébánosként szembeszállt egyházi felettesével, a váci püspökkel, majd elmozdítását követően Csongrádra kinevezett utódjával, sőt, még a törvénnyel is. Később a helyi plébánia feltörése miatt 1902-ben rá kirótt, három hónapos börtönbüntetés elől Amerikába szökött, majd miután 1906-ban hazatért, és kénytelen-kelletlen letöltötte fogságát, 1911 és 1919 között még csongrádi főbíró is volt, végül pedig 1923-ban fejezte be kalandos életét.⁶⁰ A másik fél, a kormányoldal 1901 szeptemberének közepén még az országosan ismert ügyvéd, a megszakításokkal 1875-től országgyűlési képviselő

⁵⁷ Szabó: Wahlsystem und Gesellschaftsstruktur in Ungarn in den beiden letzten Jahrzehnten des Dualismus 1906–1910 ... 189. Kelemen Béla és Faragó Antal képviselőiségéhez lásd *Képviselőházi napló 1901–1906. 10.* Budapest, 1902, 34.; *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. i. m. 271.*

⁵⁸ Erdélyi – Gombos: i. m. 264. A *Budapesti Hírlap* tudósítása szerint 60 csongrádi választó kérte fel Gaál Jenőt a jelöltség vállalására, mivel a hírek szerint Hegyi Antal még a helyi függetlenségi kört is néppártivá akarta átszervezni (A választás. *Budapesti Hírlap*, 1901. szeptember 18., 3.). Ellenben a *Csongrád megyei Hírlap* szerint a helyi választóközönség Hegyi Antal kezdeti támogatásához kötötte Gaál Jenő jelöltségét, méghozzá Faragó Antallal szemben. Így a csongrádi választók között még az is elterjedt, hogy Gaál szerepe pusztán arra korlátozódott, hogy végül Hegyi javára visszalépjen a jelöltségtől, aki ezt vonakodva bár, de meg is tette (Választási mozgalmak. *Csongrád megyei Hírlap*, 1901. szeptember 26., 2–3.).

⁵⁹ Faragó Antal 1910-ben képviselt politikai irányzatához lásd *Sturm-féle országgyűlési almanach...* 271. Szabó Miklós a 19. század végén megjelenő konzervatív, radikális társadalompolitikai reformokat követelő mozgalmakat az „újkonzervatív” jelzővel illette. A szerző részben ezek közé sorolta a Függetlenségi és 48-as Pártból hol kiváló, hol pedig a párton belül önálló irányzatot képviselő Ugron Gáborhoz köthető irányzatot. A csoport valójában a függetlenségi mozgalom konzervatívabb, agrárius szárnyának tekinthető (Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története.* Budapest, 2003, 121.). Az „Ugron-frakció” programjához lásd még *Magyarországi pártprogramok 1867–1919. 1.* Szerk. Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. Budapest, 2003, 144.; *Magyar politikai pártok lexikona. 1846–2010. 1.* Szerk. Vida István. Budapest, 2011, 57. Hegyi Antal és az Ugronékhöz közel álló, Sima Ferenc között már az 1890-es években is aktív politikai kapcsolat volt, amikor mindketten Hock János megválasztása érdekében korteskedtek (Erdélyi – Gombos: i. m. 260.).

⁶⁰ Gyöngyössy: i. m. 57–59.

Szivák Imre jelöltségét támogatta, azonban a helyi ellenzéki lap által leírt „kaleidoszkópszerű állapotok” nem tartottak sokáig. A hónap végén már egyértelmű volt, hogy a kormánypárt csongrádi jelöltje nem Szivák, hanem az általa ajánlott, agrárius körökben szintén országosan ismert, Baross János lesz.⁶¹

Csongrád nagy határú településként (ekkor valójában község) önmaga alkotott egy választókerületet.⁶² Bár az 1899. évi törvény csak a több községből álló kerületek központi településén engedte meg a választók megvándorolását a szavazás napján, azonban mégis fontosnak tűnhetett a község közigazgatási területéhez tartozó, de távolabbi tanyákról érkezők számára az ellátás biztosítása. A Csongrád képviselőküldési jogának felfüggesztését vizsgáló bizottság előtt tanúként kihallgatott, egyik helyi választó Hegyi Antal állítólagos szavait idézte: „Jönnek ide sokan tanyaiak, akik kenyeret nem hozhattak, készítünk nekik egy kevés ennivalót...”⁶³ Az előző évi népszámlálás szerint, a zömében magyar, katolikus, több mint felerészből írni-olvasni tudó, 22 619 fős helyi népességből 848-an szerepeltek az 1901. évi választói névjegyzékben. Így a teljes népességen belüli csongrádi jogbirtokosok aránya valójában még a szintén alacsony, 6,1 %-os országos szintnek is csak alig felét érte el. Ezen belül, a földbirtok után fizetett adóval 64,5% jutott választójoghoz, ami már összhangban volt az országosan is csak fél százalékkal magasabb értékkel.⁶⁴

Választás Csongrádon, 1901. október 10.

Hegyi Antal egyedüli ellenzéki jelölt maradt Csongrádon 1901 szeptemberében. Bár kétségtelen, hogy személyisége vagy néppárti pártkötődése riaszthatta az ellenzéki párthíveket, de miután a csongrádi hatóságok egy évvel korábban, 1900 októberében felfüggesztették a helyi, 48-as népkört, a függetlenségi választók nagy része inkább már benne látta a számukra is elfogadható jelöltet. A csongrádi plébánián, 1901 májusában alakult Független Magyarország-párt, majd a hozzá kapcsolódó

⁶¹ Választási mozgalmak Csongrádon. *Csongrád megyei Ellenzék*, 1901. szeptember 11., 3.; A választás. *Budapesti Hírlap*, 1901. szeptember 21., 4.

Az ellentét már régi keletű lehetett Hegyi és Szivák között. Előbbi 1892-ben aktívan támogatta Szivák Imre csongrádi ellenjelöltjét, így része volt választási vereségében (Erdélyi – Gombos: i. m. 264.). Baross János politikusi és közeleti pályájához lásd *Országgyűlési almanach 1901–1906.*: i. m. 208–209.

⁶² Az 1900. évi népszámlálás adatai szerint maga a nagyközség területe 40 574 kat. hold volt, a teljes csongrádi járás 55 558 kat. hold területre terjedt ki. A 341 880 kat. hold területű vármegyének több mint 10%-a tartozott annak székhelyéhez (*A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. 1... i. m. 186.).

⁶³ HU-MNL-OL-K 2 A-IV-1-7. f 837.

⁶⁴ *A magyar kir. kormány 1901. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai Évkönyv*. Budapest, 1902. 372.; *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. 1... 186–187.; Erdélyi – Gombos: i. m. 265.

A Csongrádon 1901-ben választójoggal bírók számához lásd még HU-MNL-OL-K 2 A-IV-1-7. f 740.

nép kör már nevében is jelezte, hogy annak vezére a legnagyobb ellenzéki párt szavazóira is számít.⁶⁵ Az országos és a helyi sajtó is úgy írt Hegyi jelöltségéről 1901 szeptemberében, mint aki képes a helyi függetlenségeket is maga mögé állítani, bár előbbiek szavazata akár még a kormányoldalnak is jól jöhetett.⁶⁶

A választási eredmény már önmagában is tükrözte a kiélezett küzdelmet és Csongrád ekkori politikai megosztottságát. A 669 leadott szavazatból 349 esett Baross Jánosra, de Hegyi Antal is csak húsz voksal maradt alul, és a választók majd 79%-os részvételi aránya is utalhat a felfokozott politikai légkörre. A reggel kilenctől este ¾ 7-ig zajló szavazás lezárását követően, Csemegi Antal választási elnök még egy órát engedélyezett mindazok számára, akik addig nem jelentek meg a szavazatszedő küldöttség előtt. A választási jegyzőkönyv szerint a záróra előtti utolsó szavazó Baross Jánosra adta voksát, szám szerint a 316-at. A forrásból arra is következtetni lehet, hogy a másik fél ekkor gyűjthette be 266. szavazatát. Úgy tűnik a Hegyi-párt hajrázott jobban, de összességében mégis a másik oldal győzött, még akkor is, ha a szavazatszedők – nagyjából a megkérdőjelezhető személyazonosságra hivatkozva – 11 ellenzéki és 1 kormánypárti szavazatot utasítottak vissza.⁶⁷ A *Csongrádmegyei Ellenzék* már október 13-án úgy kommentálta a választást, hogy a kormányoldal a függetlenségi szavazóknak köszönheti győzelmét, akik féltek Hegyi Antalra szavazni.⁶⁸

A csongrádi választási eredmény a bíróság előtt. Etetés-itatás a Kúria szemszögéből

A felfokozott politikai légkörön túl a csekély, mindössze húsz szavazatnyi különbség – már csak az érintettek könnyebb név szerinti felsorolása miatt is – kedvezőnek tűnhetett egy választás elleni kérvényhez. Bár Csató Zsigmond csongrádi alispán belügyminiszternek írt, ekkori jelentése a közigazgatási tisztviselők törvényes kere-

⁶⁵ A csongrádi Független Magyarország-párt 1901. május 12-én meghirdetett programja követelte, hogy a helyi hivatalnoki kar helyére „alkotmányos érületű és törvényt tisztelő képviselők” kerüljenek, a település kapja meg a rendezett tanácsú város státuszát, a megválasztott képviselő helyi lakos legyen vagy legalább a római katolikus főünnepeken tartózkodjon Csongrádon, és tartson tevékenységéről beszámolót. A tömörüléshez kapcsolódó népkör alakuló ülésén Hegyi Antal személyesen is szóvá tette, hogy mivel a csongrádi függetlenségi szavazók meg vannak fosztva az egyesülés lehetőségétől, így a kör egyesületként alakul meg, és terjeszti alapszabályait a belügyminiszter elé (Erdélyi – Gombos: i. m. 263., 268–273.). A csongrádi választás programszerű dokumentumait közlő Erdélyi Péter és Sebőkné Gombos Zsuzsanna bevezető tanulmánya alapján Hegyi pártja és a függetlenségi Ugron-frakció követelései között számos közös pont volt, illetve kimutatható az agrárius befolyás is. (Vö. uo. 261–162.; *Magyar politikai pártok lexikona. 1846–2010. ... 57.*)

⁶⁶ Választási mozgalmak Csongrádon ... 3.; A választás ... 3.

⁶⁷ HU-MNL-OL-K 2 A-IV-1-7. f 642–656.

⁶⁸ A csongrádi bukás. *Csongrádmegyei Ellenzék*, 1901. október 13., 2.

tek közötti, példás helytállását és az ellenzéki kortesek folytonos izgatását hangsúlyozta; a Kúriához benyújtott, választás elleni kérvény meglehetősen részletességgel mutatta be a Csongrádon történeteket, természetesen az ellenzék szempontjából. A Nagy Pál Imre és másik tíz, helyi választó által aláírt kérvény szerint mindaz, amit a „...képviselő [Baross János – Cs. T.] által közvetlenül vagy alább megnevezettek által közvetve, de az ő tudtával és beleegyezésével” elkövettek, az 1899. évi XV. törvény 3. §-nak vesztegetéssel, etetés-itatással, hivatali visszaéléssel kapcsolatos 2., 6., 10. és 11. pontjainak feleltethető meg.⁶⁹ Miután a Kúria végül etetés-itatás miatt semmisítette meg a választási eredményt, a többi vádpontra csak felsorolásszerűen térünk ki: némely választónak a kormánypárti jelölt vagy valamely kortese pénzt, állással kapcsolatos kedvezményt, trafiknyitási jogot, boltjában vásárlást ígért, a választási elnököt részrehajlással vádolták, illetve hivatali visszaélésről is szó esett.⁷⁰

Ellenben Fekete Lajos, Kaszaniczky Dénes, Szlávik János és Neuschwender Lajos helyi vendéglősöket már mindenképpen érdemes név szerint is említeni. A kérvény szerint ugyanis ők voltak, akik névnapra, házassági évfordulóra, a helyi Népkert bérleti jogától való megszabadulásra vagy éppen annak megszerzésére hivatkozva 82, név szerint felsorolt, később a kormány jelöltjére szavazó választót etettek és itattak. Tették pedig mindezt a választási határidőt kitűző belügyminiszteri rendelet kiadását követően, kampányidőszakban, Baross János személyes jelenléte mellett. A kérvényezők a vendéglősök anyagi helyzetére való utalással is igyekeztek hatni a bíróságra, miszerint egyikük sem engedhette volna meg a költséges vacsorákat. Ráadásul egyes Baross-párti kortesek egyenest „úton-útfélen fogták el a választókat, s majd Neuschwender Lajos korcsmájába, majd pedig Kaszaniczky Dénes korcsmájába vezették és irányították [őket – Cs. T.]”.⁷¹ Függetlenül a kérvény szubjektív megfogalmazásának célzatosságától, érdemes felhívni a figyelmet, hogy annak írói megtevesztett, emberi gyarlóságukban megejtett vagy éppen kényszerített választókról írtak, akiket „vezettek” és „irányították” őket.⁷² Legalábbis a petíció szerint, amely végső soron a kormányoldal szavazótáborának tisztességtelen, erőszakos és törvénytelen eszközökkel való szervezésére helyezte a hangsúlyt.

⁶⁹ HU-MNL-OL-K 2 A-IV-1-7. f 628–641. Az idézett rész: uo. f 628.

Az idézetben szereplő, „alább megnevezett” választók közül a tanulmányban a megvendégelések során kulcsszerepet játszókat név szerint is említjük. A választás elleni kérvény azonban tételesen felsorolja a bármely kifogásolt cselekményben részes választókat, vagy utal rájuk a csatolt, nevüket is tartalmazó szavazási rovatos ív alapján. A kérvény kiállításának dátuma nem ismert, de ennek hivatali érkeztetése 1901. november 8-án történt a Kúrián.

Csató Zsigmond 1901. november 3-án kelt jelentéséhez lásd HU-MNL-OL-K 148-1901-7/biz f 231–234.

⁷⁰ HU-MNL-OL-K 2 A-IV-1-7. f 628–629.; 631–632.; 637–640.

⁷¹ Uo. f 629–631.; 633–637.; idézet: uo. f 630.

⁷² Uo. f 634.

A Kúria szintén Paiss Andor vezette tanácsa előtt, 1902. január 17-én tárgyalták először a Csongrádon történeteket. A kérvényezőket Frivaldszky Sándor, míg a választást védőket Teller Miksa képviselte az eljárásban, melynek már ekkor országos visszhangja volt.⁷³ A kérvény ismertetését követően a védelem képviselője kifejezetten tagadta, hogy a kifogásolt vacsorák a törvény szerint etetés-itatásnak minősülnek, hiszen a cselekmény szavazatok megszerzésére irányuló célzatossága nem volt igazolható. Ráadásul a vendéglősök tehetősebb személynek számítottak Csongrádon, nem okoztak számukra problémát a költséges étkezések, és az eseményeken részt vevők megvesztegethetősége szintén kizárható stabil anyagi helyzetük vagy állásuk miatt. Utóbbiak írásbeli nyilatkozatot is tettek, miszerint senki sem próbálta befolyásolni szavazatukat a vacsorákon, maga a jogszabály pedig „a tisztességes kapacitálást nem tiltja”, idézte a védő az ellenoldal jelöltjének, a választáson kisebbségben maradt Hegyi Antalnak egyik korábbi nyilatkozatát. Ellenben Teller Miksa szerint pont az ellenzéki jelölt volt az, aki nem kevesebb, mint 360 csongrádi választót látott vendégül törvénytelen módon a helyi plébánia udvarán a választás napján.⁷⁴

Bár a csongrádi választás elleni kérvényben természetesen nem szerepelt, de az 58/902. számú kúriai végzéssel elrendelt vizsgálat végül a plébánia udvarán történetekre is kiterjedt. Ennek során alapvető kérdésként merült fel, hogy egyáltalán történt-e etetés-itatás, illetve ha igen, azt ki szervezte, kinek a pénzén, kik voltak a meghívottak és résztvevők, ők melyik oldalt támogatták, illetve Baross János jelen volt-e az eseményeken.⁷⁵ Az 1902. januárjában elrendelt vizsgálatot követően, a felek ismét előadhattak érveiket a Kúria előtt a május 27-én tartott, folytatódó tárgyaláson. A kérvényezők ekkor már kénytelenek voltak reagálni a Hegyi-pártot érintő vádakra. Mint elhangzott, a választás napján távolról, Csongrád külterületéről érkezők számára biztosítani kellett az ellátást, és miután lehetetlen volt őket elkülöníteni a település központjában élőkől, így nem lehet etetés-itatás az alapvető szükséglet biztosítása. Amennyiben azonban mégis ennek minősülne, az csak az 1899. évi XV. törvény 4. §-a szerinti, feltételes okként jöhet szóba. Az érvelés természetesen nem csak ott bicsaklik meg, ahol a kérvényezők képviselője azt bizonygatta, hogy ha a Baross-párt vacsoráin részt vevők és a plébániaudvaron vendégeskedők szavazatát levonják a végső eredményből, akkor 5 Baross Jánosra leadott szavazat ellenében Hegyi Antal győzne a maga 38 voksával. Mint a választást védő Teller Miksa is felhívta a figyelmet, Csongrád egy községből álló választókerület,

⁷³ Hegyi Antal bukása. *Budapesti Hírlap*, 1902. január 18., 10.; Megtámadott mandátum. *Magyar Nemzet*, 1902. január 18., 7.

⁷⁴ HU-MNL-OL-K 2 A-IV-1-7. f. 667–668.; idézetek: uo. f. 667.; 668.

A különféle források nagyon eltérő számokat közölnek az etetés-itatásban részesülők kapcsán. A résztvevők számára vonatkozó információk nem minden esetben tekinthetők objektív kiindulópontnak a kutatáshoz.

⁷⁵ A kúriai vizsgálat irataihoz lásd uo. 669–673.; A csongrádi mandátum...

így nem lehet hivatkozni a szavazás előtt, helyben biztosított, szükséges ellátásra.⁷⁶ Válaszában a Baross-párt képviselője ismét az általuk szervezett vacsorák baráti jellegét hangsúlyozta, melyek így semmilyen befolyást nem gyakorolhattak a szavazatok alakulására. Főként, mivel a védő szerint *„kijegecesedett állapotok voltak már Csongrádon a vacsorák idején, az a 60 választó, aki a vacsorákon részt vett, már korábban is Szabadelvű párti volt”*.⁷⁷

A Kúria 1902. május 30-án hirdetett ítéletet a csongrádi mandátum ügyében. A vizsgálat eredményeként a bíróság bizonyítottan találta, hogy Fekete Lajos, Kaszaniczky Dénes és Szlávik János költséges, saját anyagi lehetőségeiket meghaladó vacsorákat adtak előző év október 3-án, 6-án és 9-én, melyekre 100–120 főnyi választót hívtak meg, köztük olyanokat, akikkel korábban semmilyen kapcsolatuk nem volt, sőt köztudottan ellenzéki párhíveket is. Mindez pedig történt a kormányoldal jelöltjének jelenlétében, akire pohárköszöntőket mondtak, és a jelenlévőket összetartásra buzdították. Ennélfogva a Kúria úgy tekintett a Baross-párti eseményekre, mint amelyeket kifejezetten szavazatok *„megnyerése és biztosítása céljából rendeztetek”*. Baross Jánosnak pedig, *„mint azidőben Csongrádon tartózkodó, és a fent említett vacsorákra meghívott jelöltnek, a pártkoalíciók által rendezett vacsorák tartása, az azokra meghívott választók pártállása és száma iránt a dolog természeténél fogva érdeklődnie – tehát már ennél fogva –, különösen pedig az első vacsora lefolyásából, és azon a pártérdekek, valamint az összetartás hangoztatásából tudnia kellett, hogy azok a vacsorák a választók szavazatának etetéssel és itatással való befolyásolása céljából rendeztetek.”*

Az ítélet szerint így Baross János kifejezetten beleegyezett az etetés-itatásba, mely cselekmény az 1899. évi XV. törvény 3.§. 6. alapján feltétlen érvénytelenségi okot képez az 1901. október 10-i csongrádi választás eredményének megsemmisítéséhez. Ezen túl pedig a bíróság a megválasztott képviselőt és a választás védőit a 2678 koronás eljárási költség 15 napon belüli megfizetésére kötelezte, előbbi aktív és passzív választójogát egy évre felfüggesztette, illetve bűncselekmény gyanúja miatt a per iratanyagát az igazságügy-miniszternek továbbította. Más oldalról, bár az ítéletben szó esett a Hegyi Antalnál vendégeskedő több mint 200 választóról is, az ítélet mégis csak mellékesen említette a szintén etetés-itatásnak minősített eseményt. Az indoklás szerint a plébánia udvarán történtek tárgyában nem lehetett érdemi határozatot hozni, mert a választási eredményt feltétlen érvénytelenségi okok alapján semmisítették meg. Már a képviselőházi vizsgálatot készítette elő a kúriai döntés, amikor az 1899. évi XV. törvény 126. §-a alapján szintén kimondta, hogy *„a csongrádi választókerületben oly jelenségek merültek fel, amelyekből arra lehet következtetni, hogy az etetés-itatás nagyobb mérvben üzetett”*.⁷⁸

⁷⁶ HU-MNL-OL-K 2 A-IV-1-7. f. 669–670.

⁷⁷ Uo. f. 670–671.

⁷⁸ Uo. f. 660.; 671–673.; idézetek: uo. f. 672.

Csongrád képviselő-küldési jogának felfüggesztése. Etetés-itatás a Képviselőház szemszögéből

A képviselőház állandó igazoló bizottsága a Kúria ítéletének fentebb idézett részére hivatkozva javasolta a Háznak a Csongrádon történtek kivizsgálását 1902. június 17-én. A vizsgálat tárgya ebben az esetben már nem a cselekmény választási eredményre gyakorolt hatása, hanem a választók etetésének és itatásának mértéke, utóbbiak – sajátos megítélés szerinti – erkölcsi szintje volt, amely vagy érdemesítette a választókerületet a megszakítás nélküli országgyűlési képviseletre, vagy az ehhez való jog felfüggesztésre került.⁷⁹ A képviselők már június 20-án döntöttek a javasolt vizsgálóbizottság kiküldéséről, azonban gyorsan szóba került a kérdés politikai vetülete is. Mint a Függetlenségi és 48-as Párt nevében Papp Zoltán szavátette, pártja már csak azért is szorgalmazza a testület mielőbbi felállítását, mert úgy értesültek, Csongrádon nem mozgolódnak a kormánypárt kortesei egy újabb választás előkészítése körül. Mindez pedig a szándékos időhúzás gyanúját keltette az ellenzéki képviselőben. A felvetésre reagálva Széll Kálmán miniszterelnök is a vizsgálat azonnali megindítása mellett szolt a nyári szünet előtti utolsó ülésnapra és az idővesztéség elkerülésére hivatkozva.

Ugyanezen az ülésen a létrehozandó bizottság tagjává választották Justh Gyula függetlenségi, valamint Nyegre László és Szeless József szabadelvű képviselőket.⁸⁰ A testület meg is kezdte működését a házszabályok által biztosított 8 napos határidőn belül, azonban első határozatukról csak június 30-án értesülünk. Mint Justh Gyula javasolta, a Kúria ítélete ne csak az ezt tiltó, 1899. évi XV. törvény 13. §-a miatt ne lehessen újabb vizsgálat tárgya, hanem azért sem, hogy a legfelsőbb bírói testület tekintélyét megóvják, és elkerüljék a képviselőház esetleges véleménykülönbségét. A bizottság helyszíni vizsgálatának hónapját praktikus szempontok alapján, a közelgő aratásra hivatkozva szeptemberben határozták meg, amely lehetővé tette véleményes jelentésük benyújtását legkorábban a következő, október 6-i képviselőházi ülésen.⁸¹ A szeptember 22-án és az ezt követő napokon tartott vizs-

A Kúria Csemegi Antal választási elnököt felmentette a hivatali visszaéléssel kapcsolatos vádak alól, egyúttal pedig kötelezte a kérvényezőket számára 500 koronás költségtérítés 15 napon belül történő megfizetésére. Ugyanők 3000 koronás letétjéből a bíróság 1822-t képviselőjüknek, Frivaldszky Sándornak rendelt átadni.

⁷⁹ Uo. f 675.

Az 1899. évi XV. törvény 137. §-a szerint a képviselőház saját házszabálya alapján dönthetett a kivizsgálás módjáról, amennyiben valamely választókerületben nagymértékű etetés-itatás gyanúja merül fel. Az 1901-ben érvényben lévő házszabály 116. §-a vonatkozott az ilyen esetekben felállítandó három tagú bizottságra, melynek megválasztását követően 8 napon belül el kellett kezdenie a vizsgálatot. Amennyiben munkájuk még az ezt követő 30. napon is tartott, minden hónapban kötelesek voltak jelentést tenni az akadályoztatás okairól (*A Képviselőház házszabályai*. Budapest, 1901, 97.).

⁸⁰ *Képviselőházi napló 1901–1906*. 6. Budapest, 1902, 341., 350.

gálat során a bizottság nem kívánta kihallgatni azt a 63 választót, akiről a kúriai eljárás iratait vizsgálva megállapítást nyert, hogy részt vettek az ítélet alapjául szolgáló, Baross-párti vacsorákon. A testület szintén mellőzhetőnek tartotta a bírósági ítéletben szereplő azon 220 választó részességének vizsgálatát, akik a választás napján a csongrádi plébánia udvarán lettek etetve-ítatva. Ellenben a többi szavazóról már név szerinti lista készült a jelöltekre leadott voksok szerint.⁸¹

A vizsgálat során kihallgatott választók alapadatain túl (név, életkor, vallás, foglalkozás) a kiküldött bizottság arra is kíváncsi volt, hogy a válaszadók rábeszélés hatására tesznek-e vallomást (ha igen, ki gyakorolta ezt rájuk), részt vettek-e a választás időpontjának kihirdetése és annak napja között bármely pártvacsorán, részesültek-e a szavazáskor helyszíni ellátásban, illetve ezért fizettek-e. Az 1902. szeptember 26-án kelt vizsgálati jegyzőkönyvben összesen 225 választó tanúvallomása szerepel a beidézt 273-ból, a hiányzók nagyobb része betegsége vagy távollétre hivatkozva kimentette magát, de akadt olyan is, aki időközben meghalt vagy egyszerűen nem jelent meg. Bár a hivatali tekintély nem garantálhatta az őszinte válaszokat, de a kihallgatók mindenkit biztosítottak, hogy nem vonhatják őket felelősségre az elhangzottakért, ellenben a hamis tanúzásnak büntetőjogi következménye lehet. A válaszokat vizsgálva mindjárt szembetűnik egy eddig kevésszer említett név, Schönfeld Adolfé. A „Baross-párt irodája” néven említett kortestanya fogadásánál sok kormánypárti szavazó megfordult október 10-én, és a csatolt számla szerint sört, bort, pálinkát, szivart, cigarettát, péksüteményt, kávé és pörköltet kapott. Hogy pontosan hányan, arra az eltérő számok miatt nehéz lenne pontos választ adni, de a bizottság későbbi, a képviselőház elé terjesztett jelentése összesen 66 választót említ, akik ellátást kaptak a Schönfeld-féle vendéglőben.⁸² A tanúvallomások szerint ezért senki sem fizetett, sem itt, sem pedig a másik jelöltnél, Hegyi Antalnál.

Bár néhányan szerették volna, de a szervezők még egy kiflit sem engedtek megteríteni. Egy másik választó pedig azért nem tudta rendezni tartozását, mivel „*a jelen [lévők – Cs. T.] zúgolódní kezdtek, hogy ilyen[ért – Cs. T.] nem szokás pénzt elfogadni*”.⁸³ De a szervezők tulajdonképpen még a kormánypárti vendéglősnek sem fizették ki a számlán szereplő, 3048 korona 62 fillérnyi összeget, pedig utóbbi október 1-től a választás napjáig központot és ellátást biztosított a Baross-pártnak. A szintén kihallgatott Schönfeld Adolf határozottan állította, hogy egészen addig, amíg a helyi elemi iskola tanítója nem kérte a végösszegről szóló számadását, lénye-

⁸¹ HU-MNL-OL-K 2 A-IV-1-7. f 731–733.

⁸² Uo. f 734–745.

Már Ruszoly József is említette, hogy a kúriai ítélet nem tüntette fel konkrétan a Baross-párti vacsorákon részt vett csongrádi választók nevét. Az említett 63 főről később, a képviselőházi vizsgálóbizottság állapította meg a részességet a bírósági iratok átnézését követően (Ruszoly: *A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1918...* 338.).

⁸³ Uo. f 746–797.; 834. az idézet: Uo. f 774.

⁸⁴ Uo. f 753.; 756.

gében Baross János apósának, Szivák Imrének volt döntő szava a választók kiszolgálásában. Így utóbbi hol arra adott utasítást, hogy az előre megállapított kereteken túl, minden választó megkapja, amit kíván; hol meg arra, hogy a takarékoskodjanak a sörrel, nehogy a választók végül megfélemlítsenek valótlan okáról.⁸⁵ Míg aztán Blázik Mihály tanító, saját vallomása szerint egy általa nem ismert személy felhívásnak engedelmessé, végül eljuttatta a számlát egyenest Baross Jánosnak.⁸⁶

A megvendéglések körülményeit vizsgálva érdemes egy kisebb kitérőt tenni, és „a nem szokás pénzt elfogadni” elszólás mögötti, lehetséges tartalomról is felvillantani valamit. A korabeli társadalmi szokások, becsületfogalom kényszerítő ereje és a politika kapcsolata valójában keveset kutatott kérdés. Pedig előbbiről még törvény is született 1914-ben, melynek indoklása szerint a „becsület az az érték, amelyet a közfelfogás a személyi minőségből és a társadalomban való elhelyezkedésből következő feladatok elvégzésére való képességnek és az e feladatok elvégzésére való képességnek és az e feladatoknak megfelelő cselekvésnek tulajdonít.”⁸⁷ A végső soron a közfelfogáshoz, annak való megfelelési kényszerhez igazított becsületfogalom egyben azt is jelentette, hogy a választói magatartásnak szintén illeszkednie kellett a sokszor csak homályos fogalmakon vagy szokásokon alapuló elvárásokhoz. Márpedig egy szűkebb közösségben, mint amilyen egy község választóinak összessége, könnyen híre mehetett, ki melyik oldalon áll. A különféle invitálások, felajánlott összegek, kedvezmények, megrendelések, állások elfogadása, bármely eredményes kortesfogás azt eredményezhette, hogy mások ebben az érintettek valamely jelölt melletti elköteleződését látták. Az elkülönítve várakozó, majd felváltva a szavazatszedő küldöttség elő járuló, voksukat élőszóval, nyíltan leadó választók látványa már önmagában valószínűsítette, hogy addigra majd mindenki tudhatta, kire fog szavazni (bár mindig voltak távol maradók vagy az utolsó pillanatig hezitálók).⁸⁸

Ilyen körülmények között nem lehetett könnyű kilépni a szavazni vonuló csapatból, amely betér egy vendéglőbe vagy egy plébánia udvarára, már ha éppen nem terelik őket. Azonban a választóknak, még az utóbbi eshetőséggel nem számolva is igazodnia kellett korábbi elköteleződésükhöz, amely akár az invitálás elfogadásával, akár egyszerűen csak a vonulókhöz való csatlakozással valósult meg. Még ha némelyikük tudatában is volt a törvénytelenységnek, vagy egyszerűen csak feszélyezve érezte magát, a vendéglátásért való fizetség a csoportkohéziót kérdőjelezhet-

⁸⁵ Szivák Imre feltételezett szerepéről a *Népszava* is írt 1902 júniusában és októberében. A lap szerint az ismert jogtudós csak időhúzásra akarta felhasználni a képviselőházi vizsgálatot, mivel ennek ideje alatt nem lehetett újabb választást tartani Csongrádon, így később, akár a képviselőküldési jog felfüggesztését követően, ismét Baross Jánost akarta mandátumhoz juttatni. (A kivételek. *Népszava*, 1902. június 24., 4.; Az ügyvédi kamara elnöke. *Népszava*, 1902. október 7., 2–3.)

⁸⁶ Uo. f 746–797.

⁸⁷ *Képviselőházi irományok 1906–1910.* 42. 1059. sz. Budapest, 1915, 29.

⁸⁸ A választási eljáráshoz, szavazás folyamatához lásd 1874. évi XXXIII. törvény 56–89. §.

te meg, így végső soron becsületbeli ügynek számíthatott.⁸⁹ A szokásokon, közfelfogáson alapuló nézetekkel való nyílt szembefordulást a csongrádi választók sem vállalták. A szavazatokat rögzítő rovatos ív tanúsága szerint valóban Baross Jánosra szavazott az 63 választó, akiről a bizottság már előzetesen megállapította, hogy részt vett a Kúria ítéletében említett Baross-párti vacsorákon, és ugyanígy tett az a 220 fő is, akik előbbi szerint szintúgy etetve-itatva lettek Hegyi Antalnál.⁹⁰

A választókerület képviselőküldési jogának felfüggesztéséről javaslatot tevő bizottság még tartott egy kétnapos tanácskozást, mielőtt jelentését a képviselőház elé terjesztette volna. Az 1902. november 6–7-i bizottsági ülésen alapvetően két álláspont rajzolódott ki, a kormánypárti Münnich Aurél és a függetlenségi Boda Vilmosé. Előbbi szerint Csongrád képviselőküldési jogát továbbra is fenn kellene tartani, mivel arra még a vizsgálat sem adott választ, hogy mekkora volt a község külterületéről érkezők aránya a megvendégelték között, a fogyasztásra utaló számla valójában külön per tárgyat képezte, és szintén nem világos, hogy igyekeztek-e befolyásolni a szavazatokat a vendéglátások alkalmával. A végül Münnich Aurél álláspontját elfogadó bizottság döntésével szemben Boda Vilmos ismét felhívta a figyelmet, hogy Csongrád teljes területe önálló választókerületet képez, így nincs értelme különválasztani a távoli tanyákról érkező, ellátásában részesülő választókat a központban élőkétől. Szintén ő utalt vissza a kúriai ítéletre, melyben egyszer már megállapítást nyert, hogy a Baross- és a Hegyi-párt részéről is történt etetés-itatás, és a vizsgálóbizottság is megállapította, hogy a választók több mint fele valamilyen törvénytelen ellátásban részesült. Így Boda Vilmos szerint a bizottságnak kifejezetten javasolni kellene a csongrádi választókerület képviselőküldési jogának felfüggesztését.⁹¹

A korábban említett 63 fő mellett még 71 olyan választót soroltak fel a vizsgálóbizottság véleményes jelentésében, akik részt vettek a kúriai ítéletben kifogásolt vacsorák bármelyikén. Rajtuk kívül még 74 szavazóról állapították meg, hogy ingyenes ellátásban részesültek a választás napján, nagyjából Schönföld Adolf, kisebb részben Neuschwender Lajos vendéglőjében. A csongrádi plébánián ugyanekkor vendégeskedő választók közül pedig mindössze 14-ről sikerült bizonyítani, hogy ellenszolgáltatás nélkül kapott ételt és italt a korábban említett 220 fön felül. Az ellátás mértékét illetően a vizsgálat szintén megállapította, hogy Schönföld Adolfnál és Hegyi Antalnál is csak korlátozott mértékben kaptak ételt és italt a betérők október 10-én: egy-két pohár sört, kiflit vagy egy kevés pálinkát. A tanúvallomásokból vett idézetek szerint: *„ha mindenki akart volna enni, nem jutott volna mindenkinek”, „...mint behozták, úgy szétkapkodtuk, mint héja a csirkét”, „...kerítésen több ízben átnézett, részeg embert nem látott”*. Ugyanakkor a jelenséget

⁸⁹ A Monarchia korabeli politikai korrupcióról monográfiát író Cieger András a haza ügyét általuk képviselt „szent ügynek” beállító politikai táborok megjelenésében látta a jelenség egyik okát (Cieger: i. m. 39.).

⁹⁰ Vö. HU-MNL-OL-K 2 A-IV-1-7. f 642–649. és f 734.; 737.

⁹¹ Uo. 829–831.; 845–846.

megérteni vágyók is találhatnak sokatmondó részeket a vizsgálati iratokban: „*nem nagyon etettek és itattak, hanem csak egy kis ebédet adtak, hogy el ne széledjünk...*”.⁹² Utóbbi idézet természetesen tendenciózusnak is tekinthető, amennyiben a tanú kisebbíteni igyekezett vendéglátója részességét a cselekményben. Így a vizsgálóbizottság véleményes jelentésében megállapítást nyert, hogy a választók egyáltalán nem várták el az ellátást, egyikünk sem kötötte ehhez szavazatát, illetve ekkora már állandósultak a választói táborok közti erőviszonyok.

Mérlegre téve a csongrádi kerület képviselő-küldési jogának felfüggesztése és fenntartása melletti érveket, a bizottság végül utóbbi mellett tett javaslatot, miután a „*választókerületek és választópolgárok közjogi intézményekben gyökerező jogainak, és a közszabadsági intézményeknek, és hogy úgy szabadelvűség, mint közszabadság szempontjából, de mélyre ható, fontos, politikai okokból is, igen megfontolandó egy választókerület képviselő-küldési joga felfüggesztésének kérdése, melynél egy választókerület megbélyegzéséről van szó, hogy egy választókerület úgyszólván kikapcsoltassék alkotmányunk láncolatából, választói a jogokat biztosító alkotmány keretén kívüli helyeztesenek, s a kerületnek az általános keretekbe beilleszthető és beillesztendő speciális érdekei a parlamentben törvényes képviselő nélkül maradjanak*”.⁹³ Amennyiben pedig a vendéglátások mégiscsak befolyással lehettek a szavazók politikai véleménynyilvánítására, annak mértéke csak igen korlátozott lehetett, így „*az összes adatok és jelenségek mérlegelése alapján a csongrádi választókerület választópolgárai megvesztegethetőségére, meglazult erkölcsi érzékére, stb. következtetni egyáltalában nem lehet*”.⁹⁴

A vizsgálóbizottsági eljárás kapcsán külön is érdemes felhívni a figyelmet, hogy a kúriai ítélethez képest eltérő érvelésmóddal találkozhatunk a kapcsolódó forrásokban. Míg a bíróság előtt a cél a másik fél érveinek cáfolata és a bírák meggyőzése volt, a képviselőházi bizottság 1902. november elején tartott ülésein már a politika dominált. A képviselő-küldési jog felfüggesztése kérdésében való állásfoglalás pedig távolról sem csak a vizsgálati eredmények adatszerű felsorolásától vagy az ezekből következő megállapításoktól függött, hanem attól is, hogy a bizottsági tagok mennyiben akartak illeszkedni a Kúria ítéletéhez, miként vélekedtek a választási visszaélések elleni küzdelemben régóta várt 1899. évi XV. törvény kényszerítő erejéről, mennyire kívántak precedenst teremteni az esettel vagy éppen mennyire kívánták hangsúlyozni alkotmányos érületüket.

Előbbiekhöz hasonló szempontjai lehettek a képviselőknek, amikor a Ház 1902. november 14-i ülésén döntöttek Csongrád sorsáról. Még ha az előadó, Ugron János hangsúlyozta is, hogy „*...az összes tanúvallomások szerint a választás napján igen szükséges volt az ellátás, és [ez – Cs. T.] korántsem a választók befolyásolása*

⁹² Uo. f 837–838. A kiemelt rész a forrásban is aláhúзва szerepel.

⁹³ Uo. f 842–843.

⁹⁴ Uo. f 833–844.

A képviselőházi bizottság véleményes jelentéséhez lásd még *Képviselőházi irományok 1906–1910.* 7. 218. sz. Budapest, 1902, 337–351.

céljából, inkább a választók együtt tartása céljából történt”, és az ellátás mértéke valójában nem lépte túl a szokásos mértéket, melyet a törvény más kerületek esetében megenged – a képviselők többsége másként döntött. Tulajdonképpen nem is kis különbséggel, 46 a 221 ellenében, 146 képviselő távollétében a képviselőház a bizottsági jelentés elutasítása, és ezzel az 1899. évi XV. törvény 140. §-a alapján, a csongrádi választókerület képviselőküldési jogának, adott országgyűlési ciklusra történő felfüggesztése mellett döntött.⁹⁵ Még hozzá bármely, részletekben menő indoklás, vita vagy általunk ismert, magyarázatként szolgáló forrás felbukkanása nélkül. Bár a képviselőházi napló név szerint is rögzítette az igennel és nemmel szavazókat, gyakorlatilag lehetetlen voksok szerint különbséget tenni párthoz, országgyűlési képviselőcsoporthoz tartozók között. Csak egyetlen függetlenségi szavazott a bizottsági vélemény elfogadása mellett, a többség azonban nem csak az igenek között volt kormánypárti, hanem az elutasítók között is.

A szavazatokat még az sem befolyásolta, ha valaki korábban a jobboldali ellenzékhez tartozó Nemzeti Párt képviselője volt, ők ugyanúgy felbukkantak a bizottsági véleményt elfogadók és elutasítók között.⁹⁶ A korabeli politikai élet lazább szervezeti keretek között működő pártjai (valójában országgyűlési képviselőcsoportjai) jellemzően nem kötelezték egységes állásfoglalásra a hozzájuk csatlakozókat, legalábbis nem minden kérdésben. Márpedig a választási visszaélések elleni küzdelem fontosságát ekkor már kellő számú képviselő elismerhette ahhoz, hogy saját maga tegye mérlegre egy választókerület mandátumhoz való erkölcsi jogát. A csongrádi kerület ügye nem vált politikai vitatémává, de egy elvi-politikainak nevezhető választóvonal már megjelenhetett a sorsáról döntő képviselők között. Miután a belügyminisztérium megküldte a képviselőház döntéséről kiadott rendeletét a község központi választmányának, a helyi választópolgárság nevében Csongrád bírāja, Simkó Imre és jegyzője, Sohlya Gyula tiltakozott a sajtónyilvánosság előtt. Az aláírók lényegében áldozatként tekintettek választókerületükre, melyet a honatyák többsége azért szemelt ki, hogy demonstrálja elkötelezettségét a választási visszaélések elleni küzdelemben.⁹⁷

Úgy tűnhetett, Baross János neve némileg feledésbe is merült már az eset kapcsán, amikor a szegedi királyi törvényszék 1903. június 6-án őt magát felmentette, Fekete Lajost és Szlávik Jánost pedig vétkesnek mondta ki az etetés-ítatás vádjában indított bűnperben. Igaz, esetükben sem szabtak ki súlyos büntetést: előbbinek 700, utóbbinak 460 koronájába került a majd két évvel korábbi, törvénytelen korteskedés.⁹⁸ A szegedi perben kiszabott ítélet lehetséges okainak vizsgálata akár egy

⁹⁵ *Képviselőházi napló 1901–1906.* 8. Budapest, 1902, 34. 398–404.; az idézethez lásd uo. 400.

⁹⁶ Uo. 402–404.; A képviselők párthovatartozásához lásd *Országgyűlési almanach 1901–1906* ...

⁹⁷ A csongrádi választókerület védekezése. *Budapesti Hírlap*, 1902. november 30., 2–3.; A csongrádiak nyilatkozata. *Magyar Nemzet*, 1902. november 30., 2–3.; Erdélyi – Gombos: i. m. 275.

⁹⁸ A csongrádi választás. *Budapesti Hírlap*, 1903. június 6., 12.

külön tanulmány témája is lehet, azonban az etetés-itatás vagy általában, bármely választási visszaélés bizonyíthatósága sokszor kis dolgokon múlhatott, bármely bírói fórum előtt. Ehhez képest már valóban csak politikailag lehetett igazolni egy teljes választókerület képviselőküldési jogának felfüggesztését. Így aztán nem tudható, mennyiben befolyásolta előbbi döntést a Schönfeld Adolf vendéglőjében vagy Hegyi Antal plébániájának udvarán biztosított ingyenes ellátás. Szintén nem teljesen világos, hogy a képviselőház bizottsága miként hámozta ki azt a 63 főt a kúriai ítéletből, akikről igazoltnak látták, hogy részt vettek az etetés-itatásnak minősített Baross-párti vacsorákon, amikor maga az ítélet is csak hozzávetőlegesen említ legalább 100–120 főt ezek kapcsán, és a Kúriához beterjesztett kérvényben is ettől eltérő számú, 82 választó neve szerepel.⁹⁹

A Kúria elsősorban a Baross János tiszteletére adott vacsorákra hivatkozva, azokat feltétlen érvénytelenségi oknak nyilvánítva semmisítette meg a csongrádi választási eredményt, miközben az ítélet éppen csak megemlítette azt a Hegyi Antalnál összegyűlt, több mint 200 választót, akik szintén etetve-itatva lettek. Hogy a kormányoldal szavazói szintén részesültek hasonló ellátásban, arra is csak a képviselőházi vizsgálóbizottság iratai világítanak rá. Előbbi események enyhébb megítélése véleményünk szerint azok bevett szokássá válására vezethető vissza, ezen túl pedig a választás napján biztosított ellátásra bárki tekinthetett akár megértően is, hiszen a nagy közigazgatási területtel bíró Csongrádon ez akár még szükséges ellátásnak is tűnhetett, amely máskülönben, több községből álló kerületek esetén jog szerint is megengedett volt. A választók ily módon történő ellátását csak kevesen gondolhatták a szavazatok „megfertőzésének”, a választók nagy tömegben történő, ingyenes megvendégelése mégis leginkább ekkor, 1901. október 10-én történhetett. A cél azonban ekkor már nem a szavazók korrumpálása lehetett valamilyen korabeli erkölcsi normával ellenkező cselekményben, hanem a szavazótáborok együtt tartása, melyek szervezése természetesen már korábban megkezdődött.

A dési és a csongrádi eset tanulságai. Összegzés

A két kúriai ítélet között számos hasonlóság mutatkozik, azon túl, hogy etetés-itatás vétsége miatt veszítette el Teleky Domokos és Baross János is a mandátumát. Szintén hasonlóság, mindketten részt vettek a kifogásolt eseményeken, részességük könnyen igazolható volt a meghatározható számú, név szerint is felsorolt választót érintő cselekményben. Azonban a Kúria egyik esetben sem fordított kiemelt figyelmet a szavazást közvetlenül megelőző megvendégelésekre, és a csongrádi esetet vizsgáló képviselőházi bizottság sem látta igazoltnak a nagy arányú etet-itatás itatás vádját.

Az országgyűlés mégis határozatot hozott Csongrád képviselőküldési jogának felfüggesztéséről. Azonban a Kúria által kifogásolt választási eredmények megítélésénél más szempontok is befolyásolhatták a döntéshozókat, mint a bizonyítható-

⁹⁹ HU-MNL-OL-K 2 A-IV-1-7. f 631–632.; 672.; 680.

ság. A képviselők számára ugyanúgy fontos lehetett a törvény rendelkezéseinek szigorú érvényesítése, a példastatuálás, az alkotmányos érzület, a kormánypárton belüli viszonyok, illetve hogy valójában egyik párt sem veszített sokat egy semleges kerület kizárásával, de befolyásolhatta őket akár a korábban megtámadott csongrádi választások magas száma is. További különбözőség, hogy míg Dés esetében elegendő volt a választást védő ügyvéd beismerése ahhoz, hogy a bíróság – ismét fontos hangsúlyozni, sajátos logika mentén – a vizsgálatot mellőzve, az eredmény megsemmisítéséről döntsön. Azonban a képviselők ingerküszöbét már nem érték el a dési választáson történtek, a kerület természetesen továbbra is méltónak bizonyult a képviselőre. Ha a dési választásokról továbbra is értesülünk a sajtóból, a hírek leginkább az 1901-ben vesztes jelölthöz, báró Dániel Tiborhoz kapcsolódtak, akit később szintén a Kúria döntése fosztott meg választási győzelmétől, mielőtt valóban képviselhette volna a kerületet. Úgy tűnik, a Dániel-pártnál Farkas Jánosnak lehetett meghatározó szerepe a kampányban. Tevékenységének döntő jelentőségű lehetett abban, hogy nagy visszhangja lett a választói csoportok más településeken történő megvendéglelésének, illetve abban is, hogy végül a Kúria elé került az ügy. Úgy tűnik, Csongrádon ezt a szerepet személyesen az ellenzéki jelölt, Hegyi Antal töltötte be, kinek életútja szintén arra enged következtetni, hogy nem hátrált meg a komoly következményekkel járó döntések elől.

A történeti vizsgálódás számára jó alapot kínált a dési és a csongrádi választás. A különféle esetek teljesebb körű feltárásához azonban lényegesen több mélyfúrásra lenne szükség, ehhez természetesen már nem mellőzhető a jelenleginél szélesebb forrásbázis sem. Ugyanakkor nehéz lenne tagadni, hogy a források alapján jóformán megragadhatatlanok azok a kezdőpontok, melyek az egyes választói táborok kialakulásához vezettek. Ezek az egyén számára adódhattak természetes módon, a megszőkásból, a jelölt által képviselt program és elvei elfogadásából vagy a valós választási lehetőség hiányából, de jöhetett az indíttatás attól a kortestől vagy hivatalnoktól is, aki rábeszéléssel, vesztegetéssel, erőszakkal vagy éppen etetés-itatással igyekezett orientálni a választót. Erre a legelső pontra azonban nem utalnak egyértelműen a források, hacsak minden forráskritikát mellőzve olvassuk a választók tanúvallomásait, melyeket az ellenoldal cáfolni igyekezett vagy válasz nélkül hagyott a bíróság előtt. Így a dési választás reggelén, Kozárváron történt vendégeskedés vagy az eseményt megelőző napokban, Csongrádon, Baross János tiszteletére adott vacsorák kapcsán is csak annyit tudunk biztosan, hogy az alkalmi politikai közösségépítés folyamatában csak egy lépésnek tekinthetők (még ha jogilag ezek kapcsán sikerült is igazolni a törvénytelséget). Előbbi végpontja már jobban meghatározható: a választás helyszínén biztosított vendéglátás. A különféle szempontok kapcsán már csak egyet szeretnénk felhozni: valójában minden képviselő-választáson lehetett egy központi gyülekezőhely, ahol lehetőség nyílt a választók étellel és itallal történő térítésmentes megvendéglelésére. Ezzel tisztában lehettek a korabeli bírúk, képviselők is, és a választói tábor egyben tartása közös érdek volt mindenki számára.

A MÁSIK IVÁNYI

Ifj. dr. Iványi-Grünwald Béla

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.12>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 291–302.

Bevezetés

A Som községben született Grünwald Béla (1867–1940) festőművész (édesanyja Morvay Mária Emília, édesapja Grünwald Sámuel) élete változatos volt, iskolai tanulmányait bel- és külföldön több városban végezte, majd társaival eredményes művészeti tevékenységet folytatott. Nagybányán ismerte meg Biltz Irén Matildot, akit 1899-ben feleségül vett. 1902-ben megszületett fiuk, Grünwald Béla István. Később mindketten felvették az Iványi-Grünwald Béla nevet. Az apa elismert festőművész, míg fia levéltáros és történész lett. Írásomban dokumentumok segítségével követem végig a család életét és munkásságát.

*1. kép – ifj. dr. Iványi-Grünwald Béla
levéltáros, történész
(Dr. Czigány Lóránt, London)*

Anyag és módszer

2019 júniusában több évtizedes kutatás után saját kiadásomban megjelentettem Iványi-Grünwald Béla életéről szóló könyvemet,¹ melyben már részletesen írtam róluk. Az azóta eltelt időben több bel- és külföldi folyóiratban, weboldalakon cikkeim, tanulmányaim jelentek meg, melyek igyekeztek rendbe tenni azt a problémát, hogy neves művészünk vallásváltása miatt több személyi adatát megváltoztatta, valótlannak közölt, melyek a mai napig felbukkannak, mindenkit félrevezetnek. Ezért könyvem kiadása, cikkeim megjelenése után nem álltam le a kutatással, aminek köszönhetően mára pontosabb adatokat tudok közreadni. Néhány családtag esetében az egyházi anyakönyveket vizsgálva többször ellent-

¹ Lenkey Tibor: *Iványi-Grünwald Béla*. Som, 2019.

mondásba ütköztem, amelyet mindig sikerült feloldani. Jártam a család nyomában bel- és külhonban, levéltárakban, múzeumokban, temetőkben, írtam, telefonáltam, tárgyaltam sokakkal, de más szerzők és kutatók, érdeklődők is meg fognak lepődni, milyen eredményre jutottam.

Eredmények

Az idősebb Grünwald Béla Som községben született 1867. május 16-án. Nagyszülei, Grünwald Sámuel 1839-ben Ádánd községben, Morvay Mária Emília pedig 1842-ben Osztopán községben született. Béla fogékony gyermekéveit Somban és Daránypusztán töltötte testvéreivel együtt, ahol földbérllő volt és a községben szatócsüzletük volt a Petőfi utca 1. sz. alatt. A falusi és a pusztán élő emberek között teltek gyermekévei, itt ébredt tudatára, itt érték a későbbi életére is ható élmények, benyomások. Som és Daránypusztta földterületeinek elhelyezkedése miatt viszonylag kicsi, 9 km távolság választotta el Grünwald Sámuel bérelt földjeit a Tab mellett lévő Zala községben született nagy festőtől, gróf Zichy Mihálytól. Igen, a Zichy család egyik tagja, a festő testvére, Antal gróf és egyik juhászuk adta az első ihletet, mellyel Béla érdeklődését a festészetre irányította. Később erre az időkre így emlékezik: *„Mindig hálát adok az Istennek, hogy nem valami füstös, zajos nagy városban születtem és így gyermekkori emlékeim nem keskeny zúgutcákba, vagy akár palotákba, hanem a virágos, napsütötte, a dombos Dunántúlra szállnak vissza”*.²

Apja iskoláit a Ciszterci Rend Székesfehérvári Főgimnáziumában, az 1878/79-es tanévben kezdte meg, majd Budapesten folytatta a Királyi Egyetemi Katolikus Főgimnáziumban és 1882-ben fejezte be. Ezután útja az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde, új nevén az Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola³ padjaiba vezetett, ahol Székely Bertalan és Lotz Károly növendéke volt. 1886-tól Münchenben tanult, Gabriel von Hack (1843–1926) professzor, a historizáló festészet jeles alakja mellett. 1887-től 1890-ig a párizsi Julian Akadémiára⁴ járt, de a szünetek idejére visszatért somi lakásukba. Az 1890. évi párizsi világkiállításon *Isten kardja*⁵ című festményéért bronzérem elismerést kapott. 1891-ben újra visszament Münchenbe és Hollósy Simon (1857–1918) köréhez csatlakozott.

Grünwald Sámuel 1891 őszen Győr-Moson-Sopron megyébe, az Iván községhez tartozó Viszta-pusztára költözött és 1892-ben itt készült Béla fia *Juhász és a*

² Uo., 18.

³ Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtár, Levéltár és Művészeti Gyűjtemény Budapest, 1886. 11/a és 1/e.

⁴ Az akadémia történetéhez lásd Fehrer, Catherine: *The Julian Academy, Paris, 1868–1939: Spring exhibition 1989*. New York, 1989.

⁵ Lenkey: i. m. 19.

parasztasszony című képe. 1896-ban Hollósy Simon, Ferenczy Károly és Grünwald Béla Nagybányára mentek, ahol csatlakozott hozzájuk Réti István és Thorma János, s együtt megalapítják a Festőiskolát. Grünwaldot itt érte utol a szerelem: 1899. január 11-én feleségül vette Biltz Irén Matildot,⁶ az ottani görögkatolikus esperes lányát.

Házasságukból 1902. március 2-án megszületett fiuk, Grünwald Béla István.⁷ Folyamatosan készülnek apja festményei (1903-ban: *Ruhaszárítás*, *Tavaszi kirándulás*, *Három királyok*, *Jézus a Getsemáné kertben* [a nagybányai evangélikus templom oltárképének részleteként]). A festő apának fia születésével újabb sikeres időszaka következik, mivel 1904-ben Fraknoi-díjat nyer, s ezt követően egy évre Rómába utazik a család.

Itt szakít az eddigi nagybányai stílusával és a dekoratív festészet vonzáskörébe kerül Cézanne és Gauguin művészetének hatására. (A dekoratív hatás mellett a színnek élénksége volt a jellemző). Ifjabb Béla e bohém, korlátokat nehezen tűrő, a különféle irányzatokon vitázó, személyes és politikai vitákat sem nélkülöző, de tele személyi és anyagi gondokkal küzdő környezetben élte gyermek éveit szüleivel. 1905-ben visszatér a család Nagybányára. Grünwaldnak a Nemzeti Szalonban gyűjteményes kiállítása volt 1906-ban, s ekkor használja először képei aláírásakor az Iványi előnevet, amire csak 1929-ben⁸ kap hivatalos névhasználatot.

Apja Budapesten találkozik Kada Elekkel, Kecskemét város művészetet pártoló polgármesterével és felajánlja, hogy a nagybányai művészek egy részével kedvező feltételek biztosítása esetén átköltöznek Kecskemétre⁹ és létrehozzák az ottani Művésztelepet sokrétűbb lehetőségekkel. Nagybánya és Iványi útjai 1909-ben válnak külön, így Budapestre költöznek, amíg a Művésztelep házai el nem készülnek. 1912-ben elkészültek az épületek és újult erővel indult meg a közterületek díszítése és a napi érdekes témák megörökítése. Ifjabb Béla a nagybányai hegyek után rácsodálkozott a sík, homokos alföldi rónára, de a családi környezet, apja művésztársainak életvitele nem erősítette meg biztonságérzetét.

Béla István a Kegyes-Tanítórend Kecskeméti Főgimnáziumában az 1912/13. tanévben kezdte meg tanulmányait, az I. osztályban, majd folyamatosan végezte az 1918/19. tanévig, befejezve itt a VII. osztályt. (1915-ben az intézmény neve Kegyes-Tanítórendi Kecskeméti Római Katolikus Főgimnáziumra változott.) A háborús viszonyok miatt a VIII. osztályt ifjabb Béla a Budapesti III. Kerületi Magyar Királyi Állami Árpád Főgimnáziumban végezte az 1920. tanévben, majd a Budapesti II. kerületi Királyi Egyetemi Katolikus Főgimnáziumban sikeres érettségi vizsgát tett 1920. szeptember 15-én. Ezt követően 1920 szeptemberében beiratkozott a

⁶ Uo. 24–29.

⁷ Uo. 31–32.

⁸ Uo. 41–42.

⁹ Uo. 34–39., illetve *Kecskeméti Újság*, 1909. szeptember 26.

menekült Pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Karára rendes hallgatónak, majd 1922. szeptember 15-én a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar történelem–művészettörténet szakára jelentkezett át.

1920-ban jött létre a Szinyei Merse Pál Társaság,¹⁰ melynek Iványi-Grünwald Béla alapító tagja lett. Még formálisan a Kecskeméti Művésztelep vezetője 1920-ig, tőle Révész Imre veszi át a vezetői feladatokat, de igazán Budapest művészeti, közösségi élete érdekelte, illetve tavasztól őszig visszatért szülőmegyéjébe, Somogyba, konkrétan Balatonlellére.¹¹ Itt Kandó László művésztársa nyaralójában élt a részére kialakított műteremben, és festette a szebbnél szebb képeit a Balatonról, a tájról, az ott élő emberekről.

Ifjabb Béla a Pázmány Péter Tudományegyetemen alapvizsgát tett magyar történelemből jeles, míg magyar nyelv- és irodalomból jó eredménnyel, és 1927. május 10-én végbizonyítványt kapott. 1927. június 11-én bölcsészdoktori szigorlatot tett magyar történelemből, újkori egyetemes történelemből és magyar irodalomtörténelemből *summa cum laude* minősítéssel. Értekezése Széchenyi magánhielügyi koncepciójáról és annak következményeiről szólt.¹² 1927 októberétől a Bécsi Magyar Történeti Intézetben dolgozott, de egyben vele párhuzamosan a Bécsi Tudományegyetem bölcsészeti fakultásán újkori történelem előadásokra járt három szemeszteren át. Német, angol, francia nyelven beszélt és írt.

Ifjabb Béla 1929 júliusában hazatért a Bécsi Magyar Történeti Intézetből és a Magyar Nemzeti Múzeum I. osztályú könyvtár-tisztjé, majd 1930. július 4-től a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltári Osztálya könyvtári tisztjévé nevezték ki. 1929. december 26-án házasságot kötött dr. Korek Valériával Budapesten, aki szintén a Pázmány Péter Tudományegyetemen tanult és 1926. május 18-án földrajz–történelem szakos középiskolai tanár lett, majd 1928. június 15-én filozófia, magyar történelem és újkori egyetemes történelem tárgyakból doktorált *cum laude* minősítéssel.¹³ A Bécsi Egyetemen 1928/29-ben történetfilozófia, majd 1929/30. tanévben nemzetgazdaság kurzusokon tanult. 1930. június 15-től ifj. dr. Iványiné Budapest Főváros Könyvtárában dolgozott 1935-ig.

Id. Iványi 1930-ban, 63 éves korában *Corvin-koszorú* kitüntetés¹⁴ kapott életművéért.

Ifj. dr. Iványi-Grünwald Béláné dr. Korek Valéria 1933 áprilisában a Duna Liga Társaság választmányi tagja lett. Férje, ifjabb Béla 1933. július 7-én a XIX.

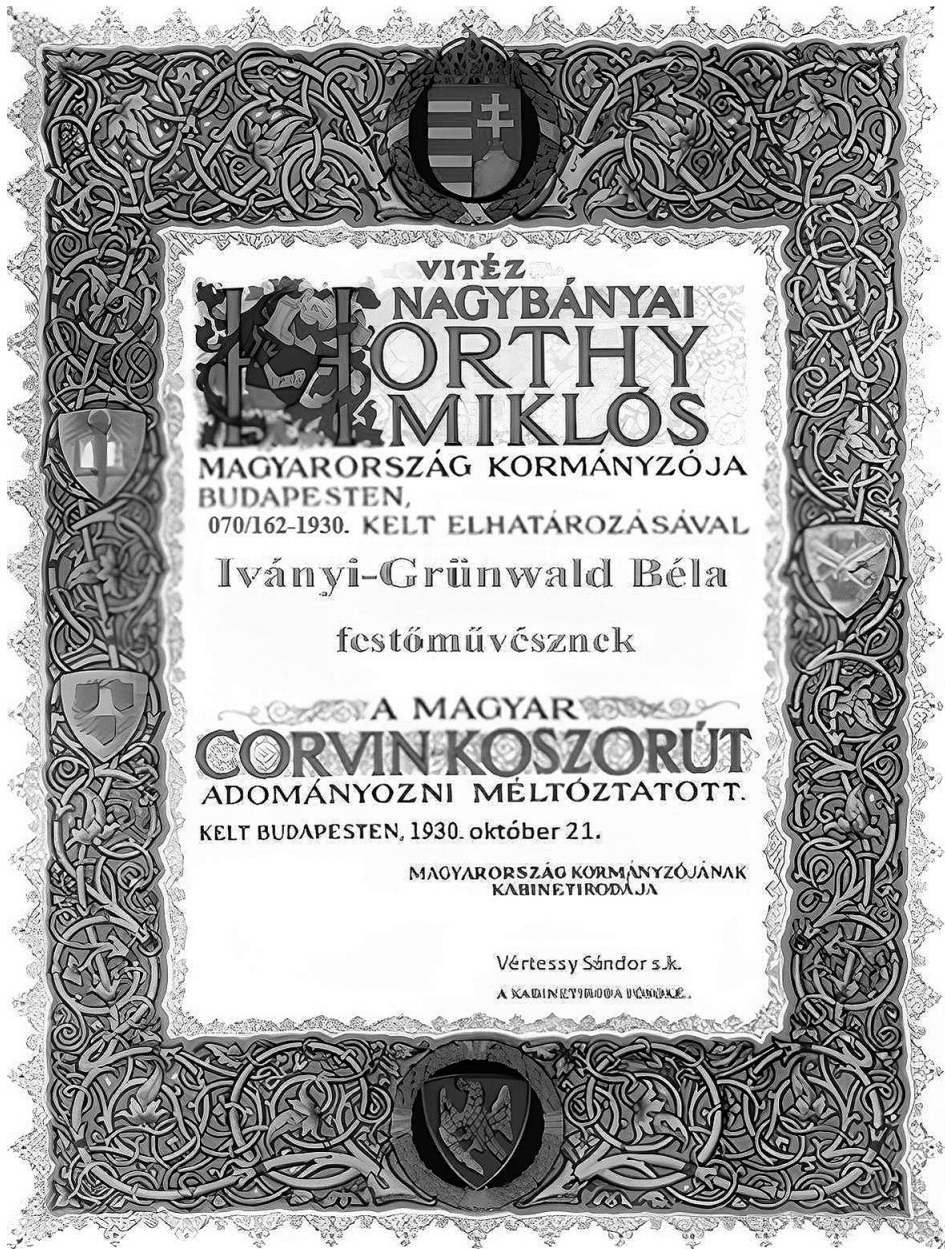
¹⁰ Lenkey: i. m. 40.

¹¹ Uo. 40.

¹² Eötvös Lóránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár hallgatói iratai, 1922–1928. Doktori nyilvántartás, Budapest, 1927.

¹³ ELTE, doktori nyilvántartás, Budapest, 1928.

¹⁴ Lenkey: i. m. 42.

2. kép – Corvin-koszorú a festőművész Iványi-Grünwald Bélának

századi magyar történelem tárgykör magántanára lett. Házasságuk megromlott, gyerekek nem született, 1935-ben elváltak. Dr. Korek Valéria 1936-ban új házasságot kötött dr. Fellner Vilmosmal, majd férjével 1938-ban végleg az Egyesült Államokba költöztek.

Ifjabb Béla érdeklődésének középpontjába gróf Széchenyi István reformelképzelései kerültek. Ezután megbízást kapott Széchenyi *Hitel* című műve gazdasági háttérének elemzésére, amit nagy alapossággal el is végzett.¹⁵ Így jutott arra a gondolatra, hogy a korabeli sikeres gazdasági reformok további szálait Angliában kell keresni. Felkérést kapott a háborúk közötti világtörténelem megírására, amit örömmel fogadott,¹⁶ folytatva a levéltári kutatásokat. A *Pesti Napló* a kötetet értékelő írásában rámutat arra, hogy Iványi-Grünwald szerint a napóleoni háborúkat 1848-ig követő időszak „a szellem emberei” által irányított „eszmék kora” volt, amelyet „a valóság talaján” álló és „a gyakorlat emberei” által uralt 1849 és 1871 közötti korszak követett. „Ezt a kettős síkon járó szemléletet” – véli a recenzió –, a történetíró „imponáló erudícióval s majdnem művészi arányérzékkel érvényesíti”. A három könyvből (*Az eszméktől a forradalmakig, A forradalmaktól a formákig, Az európai rendtől a káoszig*) álló, Európa történelemformáló erőit ismertető mű „gyűjteménye mindama címszavaknak, amelyek Európa utolsó száz évét tettel és gondolattal töltötték meg, ugyanakkor azonban szinte architektonikus ábrázolása e korszak valamennyi történelmi energiájának”. Az értékelés szerint a szerző Európa „mély belső, színdús egységének” elkötelezett híve, amely „nem unalmas egyformaság; egyéni és nép jellemek termékeny egyensúlya, nem azonossága”, és ennek az egységnek a „barbár, sőt dilettáns széttöretése” okozza a mű „pesszimista kicsengését”. A „belletrista hatásvadászat nélkül” megírt mű egyfajta „térkép”, „amely az idő terében vezet, mert utat mutat, tehát biztonságot ad, de egyben tájkép is, amely a történelmi valóság transzcendens esztétikai szépségét is megmutatja” – összegez az ismertetés.¹⁷

1937. április 15-től a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete Intéző Bizottsága tagja lett. A Hóman Bálint, Szekfű Gyula és Kerényi Károly szerkesztésében 1935 és 1937 között napvilágot látott *Egyetemes történet* négy kötetének megjelenésekor a náciizmus árnya lengte be Európát. Az akkori Magyarország a hitleri német szövetség felé lépett, ezért ifjabb Béla kinevezését a Római Magyar Intézet élére visszavonták, de Hóman Bálint kultuszminiszter közbenjárására angliai ösztöndíjat kapott az 1848–1849. évi szabadságharc emigrációjának kutatására. Magyarországról 1939 júniusában távozott, szüleit hátrahagyva.

Id. Iványi szinte itta a környezetéből felé érkező inspirációkat, legyen az a szülőmegyéje gyönyörű Balatonja, az a fölött villódzó fények és árnyak, naplementék, felhők és viharok, vagy a tájon élő emberek, a környezetükben lévő fák, virágok. A változó helyzet, a német törekvések, a második világháború kitörése 1939 őszén új

¹⁵ Gróf Széchenyi István: *Hitel. A Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*. Magyarország újabkori történetének forrásai. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Dr. Ifj. Iványi Grünwald Béla. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1930.

¹⁶ Iványi-Grünwald Béla: *A legújabb kor története. Egyetemes történet IV.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1937.

¹⁷ *Pesti Napló*, 1937. december 12.

helyzetet teremtett. 1940 nyara is részére a szokott módon kezdődött, ismét Balatonlellén dolgozott, s itt még megélhette Nagybánya Magyarországhoz való visszakerülését, de megromlott egészségi állapota, fiáért való aggodása miatt agyvérzést kapott, majd a budapesti János Kórházba szállították, ahol 1940. szeptember 24-én elhalálozott. Felesége a Budapest Főváros által biztosított, mai Fiumei úti temető dízsírhelyére temettette el nagy részvét mellett szeptember 27-én.¹⁸

A háború közben 1940-ben elérte Angliát, már bombázások voltak, s ifj. Béla nem lehetett ott édesapja temetésén. Át kellett élnie a háborús állapotokat, a kitelepítést, az otthontól való távolságot. Bár szakmai munkájáért, Hóman Bálint válás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére Horthy Miklós kormányzó 1940. december 30-án levéltárnoki címet és jelleget adományozott számára,¹⁹ 1941-ben Magyarország hadba lépése Németország oldalán arra készítette, hogy ezzel egyet nem értve, lemondjon magyarországi ösztöndíjáról. Béla édesanyja Magyarországon nehéz anyagi körülmények közé került, ezért a Minisztertanács döntése alapján részére ezután havi 100 pengő állandó segélyt állapítanak meg férjének kiváló érdemeire való tekintettel, illetve azért, mert semmilyen jövedelemmel nem rendelkezett.²⁰

Béla erkölcsi kötelességének érezte, hogy politikai szerepet vállaljon a gróf Károlyi Mihály vezette Angliai Magyar Nemzeti Tanács munkájában²¹ és 1941–1944 között a BBC magyar szekciójának tevékenységében, a Hitler-ellenes adások szerkesztésében, vezetésében. Itthon, Magyarországon ezért nem is maradt el a felelősségre vonása, amit igazol a Minisztertanács 1942. július 18-i ülésén jegyzőkönyvezett határozat, melyből kitűnik, hogy dr. Iványi-Grünwald Bélát, másokkal együtt, az 1939. évi XIII. tc. 8. §. (1) bekezdés 5. pontja alapján megfosztották magyar állampolgárságától.²² Édesanyja élete Magyarországon ellehetetlenült, ezért követte fiát Londonba.

A háború befejezése után is tevékenykedett a BBC magyar adásaiban, később külső munkatársi státuszban, egészen haláláig. 1947-ben a Londoni Egyetem Szláv és Kelet-Európai Intézetében tanít 1949-ig, s ezzel anyagi helyzete is jobbá vált. Lehetősége kínálkozott ezután a magyar szabadságharc és Kossuth angliai emigrációja kutatására. Örömmel tapasztalta, hogy a rendelkezésére álló iratanyag hatalmas, eddig nem ismert tényadat birtokába jutott. Meg kellett állapítania, hogy ezek

¹⁸ Lenkey: i. m. 45.

¹⁹ HU-MNL-OL K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867–1944, 1941. január 3., 33. napirendi pont.

²⁰ HU-MNL-OL K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1941. március 21., 10. napirendi pont; Lenkey: i. m. 48–49, 53.

²¹ 1944 szeptemberében a Londoni Magyar Klub a Károlyi Mihály által díszelnökölt közgyűlésén a Nagy-britanniai Magyarok Egyesületének képviselőjében jelent meg. *Kanadai Magyar Munkás*, 1944. október 12.

²² A m. kir. minisztérium 4.927/1942. M. E. sz. határozatát közli *Budapesti Közlöny*, 1942. július 26.

feldolgozására sajnos egyedül nem képes, ehhez komoly intézeti háttérre lenne szükség. Az is bizonyossá vált, hogy az akkori körülmények között erre nem lesz lehetősége.

Komolyan foglalkozott Hungarika-gyűjteménye kialakításán, melynek alapjait megvetette. Gyűjtőkörében a 19. századnak és Kossuth életének, munkásságának biztosított elsőbbséget. Ennek érdekében járta a könyvüzleteket, antikváriumokat, és keresett, kutatott az őt érdeklő, vagy ritka kötetek után. Ha ritkaságra lelt, de nem gyűjtőkörébe tartozott, inkább eladta és a befolyt összegből magának megfelelő műveket vásárolt. A hazájától való állandó távollét, a létbizonytalanság kikezdte egészségét, egyre többet volt beteg. Magyarországon a Rákosi-rendszer volt hatalmon, s a hírekből tudta, akik vállalták a hazatérést, többen végleg eltűntek, sorsuk ismeretlen volt. Belátta, a rendszer és saját elvei miatt nem lesz lehetősége visszatérni. Ennek ellenére nem is gondolt arra, hogy angol állampolgárságot folyamodjon.

Dr. Iványi-Grünwald Béla elvált emberként érkezett Angliába. 1953-ban, Londonban, a Westminsterben házasságot kötött Jocelyn Entwisle Petersszel, aki ezután a Jocelyn Entwisle Iványi nevet használta. Jocelyn 1902. március 14-én a Londontól délre lévő Crawley város Ifield városrészében született. Az Iványival kötött házasság már a harmadik volt életében. Divattervezőként, amatőr festőként élt és dolgozott.

Béla új lendületet kapott 1956 októberétől, de a forradalom és szabadságharc bukása után az Angliába érkező újabb fiatal magyar értelmiségieket látva, folytatta kutatómunkáját Széchenyi életével kapcsolatban, melyből több fejezetet készített el. Az emigráns magyarok 1959. június 5-én Kossuth volt londoni (11. Kensington Park Terrace) lakásán emléklakettet helyeztek el. Nem törődött egészségi állapotának romlásával, az 1956 utáni emigrációs magyar fiataloknak előadásokat tartott, illetve nagy tervet forgatott: újra kellene gondolni az értelmiség helyét és szerepét a kelet-európai társadalmak fejlődésének előbbre vitelében.

Álljon itt barátja, Czigány Lóránt professzor visszaemlékezése: *„Ezekből az évekből élenken emlékszem rá. Ismét és rendszeresen a szokásos helyén ült a British Museum kupolás olvasótermében. Előtte könyvhalmok. Hatalmas aktatáskája tömve. Előkerül belőle egy korabeli angol plakát, mely Kempelen Farkas sakkozógépét ábrázolja. Vagy izgatottan mutat egy ritka metszetet, melyet William Blake készített Pozsonyról. Testes alakja, nyugalmat árasztó személyisége, boltozatos koponyája, markáns vonásai közismertté tették az olvasóteremben”.*

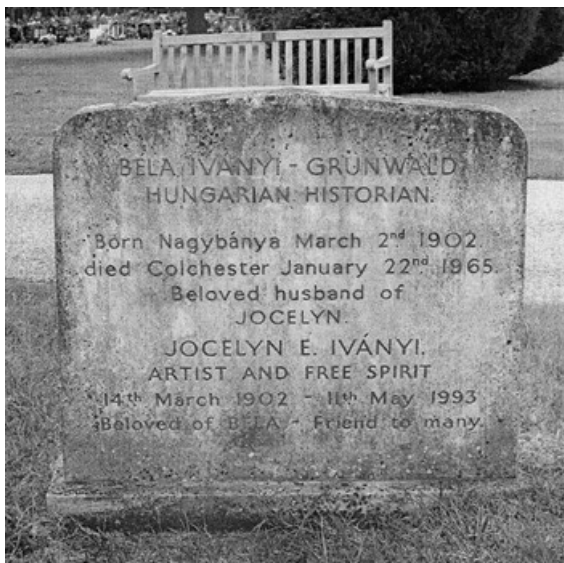
Czigány Lóránt professzor úrral még londoni lakóhelyén tudtam beszélni telefonon, majd leveleztünk, illetve Miskolcon az egyetemen személyesen is találkoztunk. Ő megerősítette özvegy Iványiné Londonba történt kiutazását, ottani életét fiával és annak második feleségével, Jocelynnel. Szeretettben, békében éltek együtt, de nem volt hajlandó megtanulni az angol nyelvet. Iványi-Grünwald Béláné Biltz Irént a halál 1958. március 28-án Londonban érte, itt is temették el. Sajnálatos,

hogy a Londoni Magyar Kulturális Intézet sem tudta megtalálni a sírját, részben az eltelt idő és a hozzátartozók hiánya miatt sírját már felszámolták.

Béla édesanyja halála után Czigány Lóránt professzor közlése szerint Alphamstone községbe költözött feleségével, ami Colchesterhez közel van, oda járt be kutatni, értékes könyveket keresni, melyekből további munkáit tudta finanszírozni, illetve újra Londonba menni.

Nagy tervei megvalósítása közben Colchesterben, egy antikváriumban érte a halál 1965. január 22-én, a délutáni órákban. Itt a városban lett eltemetve. A *The Times* életét és munkásságát nekrológban méltatta 1965. január 29-én. A megemlékezés Iványi-Grünwaldot az egyik legismertebb magyar posztimpresszionista festő azonos nevű fiaként méltatta és elismert történésznek nevezte, aki „gyorsan nevet szerzett magának a két világháború közötti időszak magyar historikusainak fiatalabb generációja körében”. Az írás kiemelte, hogy különösen a 19. századi európai történelemben jártas Iványi-Grünwald Széchenyi István gróf életének és hatásának egyik legkiválóbb szakértője volt. Ahhoz az iskolához tartozott, „amely a történelmet elsősorban az eszmék történetének tekintette, és a római katolikus egyházat Magyarországon erős stabilizációs, nyugati befolyást biztosító tényezőnek tartotta. A társadalmi és gazdasági reformok tekintetében Széchenyihez hasonlóan úgy gondolta, hogy „Magyarországnak a brit példát kellene követnie”.

A nekrológ kitért a történész szakmai életútjának állomásaira, náciellenes meggyőződésére, a magyar emigrációban játszott szerepére, és kiemelte: élete végén abban reménykedett, hogy a magyarországi helyzet javulása az elveihez ragaszkodó emberként is lehetővé teszi számára, hogy újraépítse kapcsolatait hazai történész kollégáival. „Szerethető, kissé excentrikus személyiség volt, villámgyors észjárással, aki könnyedén viselte tudását”, és sok barátot szerzett Angliában, nem utolsósorban a BBC európai szolgálatánál, ahol sok éven át aktív közreműködőként számítottak rá.²³

3. kép – Ifj. dr Iványi-Grünwald Béla és neje sírja Colchesterben

²³ *The Times*, 1965. január 29.

²⁴ Lenkey: i. m. 56.

Jocelyn Entwisle Iványi férje halála után folytatta divattervezői munkáját, illetve maga is amatőr festő lett. Lakásáról, a környékről, az állatairól, más témákról több képet festett, amit Suffolkban, Sudburyban több kiállításon be is mutatott. 91 éves korában, 1993. május 11-én halt meg Bury St. Edmunds város kórházában és Colchesterben férje mellé temették el.

Ifj. dr. Iványi-Grünwald Béláról Czigány Lóránt professzor az idézett beszélgetések során elmondta: házasságaiból utód nem született, így a Grünwaldok ezen ága kihalt. Czigány professzor hazatért oktatni Magyarországra, a Miskolci Egyetem professzora és díszdoktora lett. 2008. november 8-án Budapesten hunyt el, a Farkasréti temetőben nyugszik feleségével, Czigány Magdával együtt.

A család emlékezete Som községben

Az Iványi-Grünwald családeért szülőfaluja, Som község²⁵ az alábbiakat tette:

- 1998-ban emléktáblát állítottunk nagy szülöttünknek;
- 2004-től az önkormányzat, három művész és két vállalkozó – egyike e sorok írója – létrehozta a *Somi Nemzetközi Iványi-Grünwald Béla Képzőművész Alkotótábort*,²⁶ elsősorban erdélyi, kárpátaljai és magyar művészek számára, évenkénti megrendezéssel;
- 2006-ban az elkészült és itt hagyott művekből állandó képtárat hoztunk létre;
- 2007 júniusában a Községi házban emlékszobát létesítettünk, részben eredeti tárgyakkal;
- 2007. szeptember 24-én, halálának évfordulóján a Fiumei úti sírkertben dr. Boross Péter miniszterelnök és a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság segítségével felavattuk új síremlékét;
- 2017. szeptember 24-én Somban, a Községi ház udvarában Iványi-mellszobrot állítottunk. (4. kép)
- 2018. szeptember 19-én Iványi-Grünwald Béla életét és munkásságát „somo gyi értékké” nyilvánította a Somogy Megyei Értéktár Bizottság;
- 2022. május 16-án Somban, a Községi ház nagytermében születésének 155. évfordulója alkalmából emlékülést, tanácskozást tartottunk, melyre meghívást kaptak életének jelentős települési vezetői, a művészeti, irodalmi élet képviselői; természetesen családjáról, így történész fia életéről és munkásságáról is részletes tájékoztatást adtunk; ugyanekkor avattuk fel a felújított Somi Képtárat;
- 2023. július 13-án e tanulmány írója Nagybányán (Baia Mare, Románia) megkoszorúzta id. Iványi-Grünwald Béla és alapító festőtársai szoborcsoportját a régi Főtéren, illetve felkereste az életükkel kapcsolatos helyeket. (5. kép)

²⁵ A település történetéhez lásd Lenkey Tibor: Som község története. Som, 2019.

²⁶ Lenkey, T. (szerk.): Iványi-Grünwald Béla Képzőművész Alkotótábor története képekben 2004–2019. Som, 2022.

4. kép – A somi Iványi-szobor
(A szerző gyűjteményéből)

Összegzés

Iványi-Grünwald Béla halála után nagyon kevés életrajzírója, műelemzője beszél családjá visz-szamaradt tagjainak sorsáról, mint a feleségéről, vagy az Angliában rekedt fiáról, annak ne-jéről. Céлом a téves állítások tételes cáfolata volt. Megállapíthatjuk, Iványi a legváltozatosabb munkásságú magyar festőművészek egyike, s munkájának fontos erőssége kiemelkedő komponáló tehetsége és a széles körű színtantáziája.

Fia, ifj. dr. Iványi-Grünwald Béla levéltáros, történész egy életen át foglalkozott Széchenyi munkáival, illetve az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc angliai emigrációjának történetével. Előadásokat tartott, írt, segítette a hozzá fordulókat, Hungarika-gyűjteményt létesített. Politikai kiállásáért megfosztották magyar állampolgárságától, angolért nem folyamodott. Második házasságából sem született gyermeke. Kutatás közben érte a halál egy antikváriumban Colchesterben. Vele a Grünwaldok ezen ága kihalt. Iványi-Grünwald Béláné sz. Biltz Irén

Matild helyzete itthon ellehetetlenült, ő is kiment Londonba fiához és együtt éltek haláláig. Úgy idősebb Iványi festőművészként,²⁷ mint Béla fia történészként marandót alkotott, büszkék vagyunk mindkettőjükre.

²⁷ Ehhez lásd Telepy Katalin: Iványi Grünwald. Budapest, 1976.; Gömöry Judit – Veszprémi Nóra – Szűcs György (szerk.): A Művészház 1909–1914. Modern kiállítások Budapesten. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2009/2.) Budapest, 2009.

5. kép – A nagybányai szoborcsoport
A baloldalon álló alak Iványi-Grünwald Béla (A szerző gyűjteményéből)

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet fejezem ki Somogy, Tolna Vármegye és Budapest Főváros Levéltára, a Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtár, Levéltár és Művészeti Gyűjtemény, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Szent István Király Múzeum Székesfehérvár, Székesfehérvári Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, a Zirci Ciszterci Apátság, a Nagybányai (Baia Mare) Evangélikus-Lutheránus Egyházközség Esperesének, a Nemzeti Örökség Intézete Budapest, a Budapesti Zsidó Hitközség Chevra Kadisa Osztálya, a Budapesti Kozma utcai Izraelita Temető munkatársainak, akik segítettek a kutatásban, valamint családomnak.

IRODALOM

Evangélikus Líceum, Sopron, 1912

Forrás: Fortepan/Vargha Zsuzsa

„NA JA, A BIRODALMAT ÉRTENI KELL!”

Ress Imre: *Nemzet, birodalom, identitás*. HUN-REN Bölcsészettudományi
Központ Történettudományi Intézet, Budapest, 2024

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.13>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 305–315.

A jó munkához idő kell. Vannak dolgok, amelyekre akkor is megéri várni, ha azok akár több mint tíz esztendő türelmet követelnek. Ez utóbbi állítás érvényes Ress Imre legújabb tanulmánykötetére is, amelyet 2025. január 28-án mutattak be a HUN-REN BTK Történettudományi Intézetében.

Ress Imre előző, válogatott munkáit tartalmazó kötete 2004-ben látott napvilágot. Jelen kötet késlekedésének oka azonban a legkevésé sem nevezhető restségnek, vagy halogató munkakerülésnek. A szakmában köztudott, hogy Ress Imre kézirataiért mindig meg kellett küzdenie a szerkesztőknek, és sokszor a pozitív ígéret ellenére is csak naív hurraóptimizmussal reménykedhettek a tanulmány határidőre való beérkezésében. Jelzésértékkal bír, hogy a most napvilágot látó *Nemzet, birodalom, identitás* című, 546 oldalas, válogatott tanulmányokból álló kötetet sem ő, hanem tanítványai és egykori munkatársai állították össze.

A könyv létrejöttének sajátos körülményeiről a bevezető tájékoztat, amiből megtudható, hogy Ress Imre tisztelői és barátai már több kerek évfordulóra készültek egy emlék-, illetve köszöntő kötetet kiadni, de az számos ok miatt sosem valósult meg. Néhány éve viszont új ötlet merült fel: a szokásos sokszerzős, rövid írásokat közlő ünnepi tisztelegés helyett inkább az ünnepelt válogatott írásaiból jelentetnek meg egy újabb tanulmánykötetet Ress Imre változatlanul aktív, tevékeny munkássága tiszteletére.

Ez a döntés azért is üdvös, mivel Ress Imre korábbi munkái többnyire nem monográfiákban, hanem szétszórta, gyakran „eldugva”, kis példányszámú kiadványokban vagy jubileumi tanulmánykötetekben jelentek meg. Kimondottan hasznos és praktikus, hogy a „Ress-klasszikusok” és az eddig csak kevesebbek által ismert írások egy önálló kötetben kaptak helyet. A terjedelmi korlátok nem tették lehetővé a 2004 utáni egész Ress-életmű ismételt közlését, ezért szelekcióra volt szükség. Kimaradtak például az Esterházy család levéltáráról készített munkák, a Fiumével kapcsolatos értekezések, a Kőrösi Csoma Sándorról szóló írások és az idegen nyelven közölt tanulmányok.

A kötet mégis teljes, a jól átgondolt szerkezetének köszönhetően az olvasóban nem kelt hiányérzetet. Az összegyűjtött tanulmányok önmagukban értékes művet ígérnek, valójában a fejezetek logikus egymás után rendezése teszi kerek egészé a könyvet. Mindazonáltal a szerkesztési elv nincs túlbonyolítva. Ahogy arra (némi eltérő sorrendben) a cím is utal, a szerkesztők a legkézenfekvőbb módon a kötetet a Ress Imre munkásságát leginkább definiáló három fő pillérre, a birodalom, a nemzet és az identitás fogalmaira alapozva építették fel. Ezt az elgondolást követi a

könyv három plusz egy fő tematikus egységből álló struktúrája is. A könyv húsz, egymást átfedő és kölcsönösen kiegészítő, kivételesen gazdag forrásbázist felvonultató, sűrű és információgazdag, de olvasmányos (sőt, szórakoztató) tanulmányfejezetet tartalmaz.

A kötet némileg a kronologikus sorrendet is követve, a nagyobbtól a kisebb egység felé haladva előbb a Habsburg Birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia kereteit és mechanizmusait mutatja be. Majd egy, a magyar Balkán-politika jelentősebb irányvonalait ismertető átvezető fejezetet követően a horvát nemzetudat és a magyar állam kapcsolatát, végül a nemzeti identitás különböző színtereit, egyénenként eltérő formáit szemléli a közös birodalom felbomlása, valamint az impériumváltások idejében. Az identitás kérdése nemcsak a történelmi ágensek vonatkozásában érhető tetten, de Ress történetírói és levéltáros ethoszában, szakmai öndefiniálásában is. Ezt egyértelműen alátámasztja a kötet ötletes zárószakasza, amely Ress Imre visszaemlékezését tartalmazza pályafutásának kezdetére, és ezzel az egész művet izgalmas keretbe foglalja.

A könyv négy nagy tematikus egysége, valamint a tanulmányfejezetek közti kohéziót egyfelől a Ress kutatásaiban főszerepet játszó történelmi aktorok visszavisszatérése teremti meg, ami miatt akár „összefonódó történetírásról” is beszélhetünk. Másfelől, a részek közti kapcsolatot azok a nagy történelmi kérdések erősítik, amelyek Ress Imrét egész életében foglalkoztatták. Ezáltal csaknem valamennyi fejezetben szó esik a Habsburg Birodalom létezését és működését meghatározó, összetett közjogi és diplomáciai anomáliákról, a törvényhozás(ok) elvi elképzeléseiről és azok tényleges megvalósulásáról, a szubdualista berendezkedés jellemzőiről és a Magyar Királyság Osztrák–Magyar Monarchián belüli helyzetéről, a különböző nemzetek és nemzetiségek együttélésének mintázatairól, a modernizáció hatásairól, az alkotmányosságról és a jogharmonizációról, valamint a birodalmi lojalitásról és a dinasztiahűségről. Gyakorlatilag az összes tanulmányban hangsúlyosak az individuum lehetőségeit és mozgásterét alakító politikai és diplomáciai tényezők, illetve az egyén adott szituációkban megnyilvánuló politikaformáló kompetenciái, a formális és informális hatalomgyakorlási stratégiái.

A fentiekből adódik, hogy az esettanulmányok ellenére Ress következtetései sohasem marginálisak vagy partikulárisak, hiszen mindig egy nagyobb problémakörhöz tartoznak és a Birodalom kontextusában értelmezhetőek. Ress egyik ars poeticája ugyanis, hogy „a Birodalmat érteni kell”, ám ehhez nélkülözhetetlen a „másik”, az osztrák, horvát, cseh, német stb. fél narratíváinak, forrásainak és „hőseinek” ismerete, valamint lehetőség szerinti megértése. Nem véletlen, hogy a húsz közölt tanulmányból 15-nek van egy kvázi főszereplője, akinek Ress a birodalmi életrajzán keresztül tárgyalja és analizálja a kérdéseket, elemzi a különböző szakterminológiákat, és hívja fel a figyelmet az egyes irattípusok, vagy levéltári fondok sajátosságaira és használhatóságára. A kötetben közölt tanulmányok első megjelenési időpontjából kiviláglik, hogy Ress már jóval azelőtt rendszeresen alkalmazta ezt a módszert, mielőtt a napjainkban oly divatos „birodalmi fordulatok”

végbementek volna, és olyan „varázsszavak” születtek volna, mint amilyenek az „imperial biography” vagy a „new imperial history”.

Bárhogy is legyen, a kötet *Birodalom és külpolitika* című, első nagy tematikus egységet Esterházy Pál karrierútja vezeti be. Ennek segítségével Ress mindenkéltől a dinasztiahűség és az alkotmányosság, valamint a 19. századi -izmusok és a polgári átalakulás problematikáit járja körbe. Kivülálglik, hogy miként vált Esterházy Pál Clemens Metternich bizalmasává az 1810-es években, és hogyan teljesedett ki tehetsége londoni nagykövetségként a későbbiekben. A fejezetből az is kiderül, hogy Metternich a bécsi, majd a veronai kongresszus alatt mennyiben számíthatott Esterházy támogatására a legitim dinasztikus államrend, az adott társadalmi viszonyok és a kontinentális erőegyensúly fenntartása érdekében, és hogyan látták Anglia jelentőségét az európai hatalmi szövetségszövetségben.

Noha ez utóbbi kérdésben nézőpontjaik társadalmi helyzetüknél és tapasztalataiknál fogva egyre feltűnőbben különböztek, kapcsolatuk megromlását az 1840-es években az okozta, hogy Esterházy csatlakozott a magyar nemesi reformmozgalomhoz és együttműködött a liberálisokkal. Dinasztikus lojalitását azonban akkor sem adta fel, amikor 1848-ban Batthyány Lajos kormányának király személye körüli minisztere lett. A forradalmi, illetve a hadi eseményektől távol tartotta magát, a bécsi udvart Innsbruckba is követte, miközben a Pragmatica Sanctio alapjainak elhagyásáért Kossuth Lajost és követőit erős kritikákkal illette. Hasonlóan bíráló álláspontra helyezkedett az általa törvényesnek, de nem lojálisnak vélt áprilisi törvényekkel szemben, mivel azokban az önálló magyar állam létrejöttének feltételét és az osztrák örökös tartományokkal meglazult viszony megerősítésének eszköztét egyaránt felfedezte.

A dinasztikus lojalitás, a törvényesség, a közös birodalomban gondolkodás, illetve a személyes befolyás jelentősége domborodik ki az id. Andrássy Gyula tevékenységét taglaló szakaszokban is. Ezekben a passzusokban a dualista állam struktúrája és az informális hatalomgyakorlás szintén nagy hangsúlyt kap. Mindennek részeként Ress rámutat, hogy Andrássy kinevezése eleve a dualista államberendezkedés jegyében történt, és ő volt az első olyan közös miniszter, akinek a titulusából már kimaradt a „birodalmi” megnevezés. Andrássy közös külügyminiszteri tisztsége a „kancelláriai” titulus eltörlése után az aktuális politikai állapotokhoz igazodott és az uralkodó rendkívüli bizalmát is kifejezte. Andrássyt informális befolyásának köszönhetően ugyanis még a ciszlajtán területeken is birodalmi miniszterként, az uralkodó elsőszámú tanácsadójaként kezelték, és ezért kimondottan keresték együttműködését. Andrássy tehát kancellári cím nélkül is képes volt az eredményes érdekérvényesítésre a létrejövő Osztrák–Magyar Monarchia mindkét felében. Persze nem lehet mellékes, hogy közös miniszterként magyar volta ellenére is mindenben Ferenc József elképzeléseivel összhangban járt el.

Ezzel kapcsolatban azonban Ress egy, a szakirodalom által gyakran Andrássynak tulajdonított, de valójában ismeretlen szerzőjű *Kormányprogramhoz* című kézirat, illetve egy 1872. évi közös minisztertanácsi jegyzőkönyv „Reichsminister-

präsident” szóhasználatának forráskritikai elemzése során kiemelni, hogy mindez nem jelenti azt, hogy Andrásynak ne lettek volna birodalmi ambíciói. Ebben feltehetően közrejátszott saját szerepfelfogása, aminek lényegét az uralkodó és a magyar, valamint az osztrák kormányok közötti személyes és kizárólagos közvetítői funkciója képezte, ám Ferenc József felségjogai védelmében a kancellári cím felvételét még neki sem engedélyezte.

Andrássy tevékenységének elemzésével a Monarchia egészét érintő állambiztonság és ezzel szoros összefüggésben a hírszolgálati rendszer kérdése is felmerül. A kiegyezés megkötésével a közös külügyminisztérium vette át a korábbi rendőrmisztérium különleges ügyköreit. Azaz Andrásy irányítása alá került a titkos informatori hálózat, valamint az úgynevezett rendelkezési alap, amit korábban a külföldi és a hazai sajtó befolyásolására hoztak létre. Ezenkívül a Monarchia biztonsága szempontjából veszélyesekké váltak a porosz és orosz expanziós törekvések, miközben az Oszmán Birodalom meggyengülésével és a Balkánon megindult nemzeti mozgalmakkal is számolni kellett.

Az egyre szaporodó kihívások a hírszolgálati rendszer teljes átalakítását tették szükségessé, de a problémák még az első világháború előestéjén, Tisza István miniszterelnöksége alatt sem oldódtak meg. Az egyik legkényesebb kérdést továbbra is a Balkán területi újrendezése és a szerb–román–görög érdekközösség kialakulása jelentették, ami különösen a Bulgária cselekvőképességét korlátozó 1913. évi bukaresti békeszerződéssel vált a Monarchia számára előnytelené. Ress szerint a diplomáciai elszigeteltségből való kiutat Tisza István az aktív és kezdeményező külpolitikában vélte felfedezni, ami maga után vonta a szerb és román kapcsolatokat átértékelését és a hármas szövetség fenntartásának lehetőségét, egy bulgarocentrikus Balkán-politika meghirdetését, de elsősorban a magyar szempontok erőteljesebb érvényesítését.

Tisza formálódó új külpolitikai stratégiájában méltán számíthatott Burián István közös pénzügyminiszter támogatására és Leopold Berchtold közös külügyminiszter jóváhagyására, mivel célja egybeesett a Monarchia nagyhatalmi állását biztosító balkáni regulátorszerep kivívásával. Ress ennek fontosságát azért is nyomatékosítja, mivel a Monarchia korlátozott pénzügyi helyzete miatt még 1914 nyarán is a koordinált diplomáciai tevékenysége bizonyult a balkáni érdekérvényesítés egyik legréalisebb módjának.

Ahogy az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában, úgy Ress Imre munkásságában is kiemelt jelentőségű a délkelet-európai régió, amit a kötet áttevőnek szánt, *A magyar Balkán-politika* című nagyobb szakasza is világosan megmutat. Ebben a részben a szerkesztők mindenekelőtt Kállay Béniről, a Monarchia közös pénzügyminiszteréről, valamint politikájának főbb támogatóiról szóló tanulmányokat adtak közre. Szembetűnő, hogy miként a korábbi fejezetekben, úgy ezekben az írásokban is körvonalazódik egy árnyaltabb, többértű politikai életrajz felvázolásának szándéka, ami azonban leginkább itt, Kállay esetében érzékelhető. Ennek oka, hogy őt a különböző nemzeti történetírások előszeretettel használták

fel saját aktuálpolitikai célú historizáló publicisztikáikban az 1882-től 1903-ig folytatott boszniai kormányzati gyakorlata miatt. Példának okáért egyes szerb történészek Kállayt teszik felelőssé a szerb etnikai állomány egyesítésének és politikai kibontakozásának megakadályozásáért, míg mások a függetlenségét elnyerő Bosznia és Hercegovina állami berendezkedésének kulcsfigurájaként, valódi „modernizátoraként”, „a Balkán Colbert-jeként” tartják számon.

A szélsőséges nézetek korrigálása, valamint Kállay szubjektív választási és döntési lehetőségeinek és gondolkodásának objektívebb bemutatása érdekében Ress hangsúlyozza, hogy a közös pénzügyminiszter életútja nem lehet független az Osztrák–Magyar Monarchia és a magyar nemzeti közösség történetétől, és ezért közéleti szerepe sem választható el környezetének történéseitől. Éppen ezért Ress kitér Kállay belgrádi főkonzuli kiküldetésére, majd 1882. évi közös pénzügyminiszteri kinevezésére, amikor is Tisza Kálmán miniszterelnök jelöltjeivel szemben nyerte el a fontos pozíciót. Az uralkodó Kállaynak az összbírodalom és a dinasztia hatalmi pozícióját erősítő gondolkodása, autodidakta módon szerzett szláv nyelvismerete, kivételes szervezőképessége, de legfőképpen balkáni tudományos felkészültsége, helyismerete, valamint szakpolitikai imázsa miatt dönthetett személye mellett.

A tanulmány emellett széles levéltári és szakirodalmi forrásbázisra építve vizsgálja Kállay állásfoglalásait és annak magyar, illetve birodalmi perpcióit. A felvázolt portré a legkevésbé sem statikus vagy merev. Ez jól megmutatkozik a szerbekkel, a cári Oroszországgal való együttműködés, illetve a horvátokkal való kiegyezés lehetőségeit elemző fejezetekben. Ress ugyanis sem Kállay véleménymódosulásáról, sem a hatalmi és személyi viszonyok változásának ábrázolásáról nem feledkezik meg. Végül, hasonlóan összetett következtetések vonhatók le Kállay boszniai és hercegovinai politikája kapcsán is, amelynek a felekezeti tolerancia, az oktatás átszervezése, a tartományok infrastrukturális és gazdasági felkarolása legalább annyira szerves részét képezte, mint a horvát és a szerb nacionalizmussal szemben meghirdetett, defenzív célú bosnyák nemzettudat fejlődésének elősegítése. Kállay boszniai politikájának alapját az 1848 utáni liberális felfogása, valamint az annak nyomán kialakított nemzeti hivatáseszméje adta, ami a balkáni népek „civilizálását” és a tartományok modernizálását egyik elsőrendű feladatának tekintette.

Kállay a Boszniában és Hercegovinában elért eredményeinek megismertetése érdekében tudatosan támaszkodott a hazai és a külföldi sajtóra, és új, közvetett eszközöket vezetett be a híradások, információk kedvezőbb és hatékonyabb befolyásolásáért. Ennek érdekében Párizsban egy külön informális képviselőket hozott létre a külföldi kereskedelmi és gazdasági szaktudósítói hálózatok mintájára, 1892-től annak vezetőjévé egyik bizalmasát, a kalandos életű Henri Mosert tette meg. Moser felelt egy pozitívabb Bosznia és Hercegovina-kép külföldi kialakításáért, az idegenforgalom fellendítéséért, az angol és francia utazók Boszniába csalogatásáért, illetve egyéb, a tartományok népszerűségét hirdető rendezvények (lóverseny, galamblövészlet, túraautó-verseny) megszervezéséért, illetve a kimondottan újságíróknak szóló konferenciaturizmus programjainak összeállításáért.

Moser egyik legnagyobb szabású megbízatása az 1900. évi párizsi világkiállítás Bosznia és Hercegovina önálló pavilonjának felépítése volt. Ennek képi díszítéséhez a Párizsban élő cseh szecessziós alkotóművészt, Alfons Muchát kérte fel. A Bosznia történetét bemutató képsorozat elkészíttetésével Kállay és Moser célja az volt, hogy felhívják a figyelmet a tartomány eredetiségére és egzotikumára, a muszlimok sikeres európaizálására, de leginkább Bosznia önálló mivoltára. Az alkotás folyamata azonban Mucha leterheltsége miatt akadozott, miközben a projekt megvalósulását az is veszélyeztette, hogy a Bécsből kirendelt szarajevói kiállítási biztos a katolikus elemek szerepeltetését kevesellte, és további, már-már a művész alkotói szabadságát és hiúságát sértő módosításokat követelt. Az, hogy a pavilon végül elkészült a kiállítás megnyitóünnepségére, többnyire Moser rugalmasságának és diplomáciai érzékenységének, valamint Kállay nagyvonalú támogatásának az eredménye.

Moser és a közös pénzügyminiszter együttműködése mégis háttérbe szorult Kállay Thallóczy (Strommer) Lajossal ápolat kapcsolatához képest. Thallóczy ugyanis nemcsak remek „tanítványnak” bizonyult, de aktív támogatójává vált Kállay balkáni politikai és hatalmi törekvéseinek. Kettejük viszonyában nagy szerepet játszott, hogy Kállay idejekorán felismerte az agilis, a korszerű történelmi irányzatokra fogékony ifjú Thallóczy történész-levéltáros tehetségét, és lehetőséget kínált neki, hogy az Országos Levéltárban élvezett mérsékelt jövedelmét tudománypolitikai megbízatások teljesítésével kiegészíthesse. Így a gyakori balkáni kiküldetéseit követően 1884-ben őt kérte fel, hogy készítse el az 1856. évi párizsi békeszerződéssel bezárólag Bosznia történetének szintetizáló monográfiáját, és személyesen járt közben, hogy a 28 esztendőes Thallóczy 1886. január 1-jétől Bécsben az Udvari Kamarai Levéltár igazgatója lehessen, illetve hogy kutatói munkáját is zavartalanul végezhesse.

Thallóczy nem is tétlenkedett: egy évtized alatt 103 hazai és külföldi levéltárat, valamint 29 könyvtárat keresett fel, az okkupált tartományokkal kapcsolatos munkálkodása pedig még az uralkodó érdeklődését is felkeltette. A *Monumenta Bosniae* című, több kötetesre tervezett nagyszabású forrásgyűjteménye mégsem jelenhetett meg. A kutatásait finanszírozó Kállaynak ugyanis inkább olyan, gyorsan készpénzre váltható szaktudományos eredmények kellettek, amelyekkel ellensúlyozhatta a délszláv történelemfelfogás negatív magyarképét, megteremthette a boszniai lakosság nemzeti és kulturális identitását, illetve legitimálhatta saját boszniai rendszerét.

A boszniai nemzeti történelmi mesternarratíva megteremtése különösen 1887-től került előtérbe, amikor megkezdődtek az előkészületek a boszniai felekezeti közti állami iskolák történelemtankönyveinek elkészítésére és az addig használt horvát és a magyarországi szerb segédanyagok kivezetésére. Ebben Thallóczyra mint Kállay személyes bizalmasára és a „Bosznia történetének megírásával megbízott történész”-re is fontos feladat hárult, mivel neki kellett a népiskolai tankönyv összeállításának és szerkesztésének folyamatát felügyelnie.

Jellemző, hogy Thallóczy egyik beérkezett kézirattal sem volt elégedett, ezért maga készítette el az ominózus tankönyvet. Ennek kulcselemei közt említhetők a birodalmi keretek előnyeinek hangsúlyozása, a magyar kapcsolatok jelentősége, a multikonfesszionalizmus, a felekezetek egyenrangúsága, az etnikai kérdések nagyvonalú kezelése, az önálló boszniai identitás és hősök megteremtése, a nemzeti emlékezet befolyásolása, a nemzeti büszkeség és kultusz megalapozása, valamint a szerbektől és a horvátoktól való távolságtartás. Bár Thallóczy kézírata végül nem jelent meg, Ress vizsgálódásaiból ismert, hogy nem maradt hatástalan. Sőt, Thallóczy évekkel később hasonló gondolatokat fogalmazott meg az albánokról írt művében.

Az Osztrák–Magyar Monarchia komplexitása, valamint a birodalmi, a nemzeti és a nemzetiségi létezés, illetve a különböző identitások problémái legközelebről talán a *Horvát nemzettudat és a magyar állam* című tematikus egységben ragadhatók meg. Ress érdeklődése a téma iránti aligha meglepő, hiszen 1947-ben Horvátkimlén (jelenleg Győr–Moson–Sopron vármegye) született, ahol a magyar és a német mellett szinte természetes volt az aktív szláv nyelvismeret. Mindez a kötetben is leképeződik. A könyvben több tanulmányfejezet is foglalkozik a nyugat-magyarországi horvátok történetével. Jóllehet, a szerző személyes érintettsége nem derül ki belőlük, mivel azokban a szakmai tárgyilagosság kritériumai maradéktalanul érvényesülnek.

A horvát népcsoportok a 16. században költöztek Sopron, Vas és Moson vármegyékbe, ahol bár sikeresen beilleszkedtek a lokális társadalmi keretekbe, mégsem asszimilálódtak a magyar, illetve német ajkú többséghez. Ress szerint ez jórészt a térség konfesszionális és etnikai megosztottságának köszönhető. Továbbá annak, hogy a betelepült horvátok mindvégig felülreprezentáltak voltak az érintett községek római katolikus alsópapságában, ami miatt egy kvázi horvát autonómia alakult ki a térségben, és a horvát istentiszteleti, valamint a horvát oktatási nyelvhasználat kizárólagos szokásjog lett. Ezenkívül a 18. században meginduló asszimilációs folyamat kiteljesedését gátolta, hogy a győri egyházmegyében a horvát egyházi értelmiség olyan vallási irodalmat hozott létre, amely a barokk korban lényegesen hozzájárult egy önálló regionális irodalmi nyelv kialakulásához, valamint a horvát diaszpóra írásbeliségének, illetve vallási szokásainak, összességében saját, többbretű identitásának kialakulásához.

A nyugat-magyarországi horvátok kora újkori előtörténetének, valamint lét-helyzeteinek ismertetése annak a 19. századi esettanulmánynak a felvezetését szolgálja, amelyben Ress a horvát diaszpóra csoportidentitását, valamint elköteleződéseit vizsgálja a nemzeti ébredés korában. A csoportidentitás ismerete által válik érthetővé a katonai határőrvidékről származó, illír szellemiségű Fran Kurelac története, aki előbb az 1840-es években Sopron, Vas és Moson vármegyék horvát népdalait gyűjtötte, majd 1848-ban a nyugat-magyarországi horvát diaszpóra nacionalizálására, politikai célkitűzéseket megfogalmazó nemzetiséggé tett kísérletet. Az, hogy Kurelacot végül épp egy újfalu horvát fuvaros feljelentése nyomán tartó-

tatták le „illír módon való bujtogatásért” és a magyarok elleni lázításáért, mégsem a sors pikantériája. Hanem sokkal inkább Kurelac elégtelen helyismeretének, valamint a horvát diaszpóra magyarok iránti rokonszenvének következménye. Noha Ress elvileg egy elszigetelt, lokális esetet dolgozott fel, az 1848 tavaszán megromló magyar–horvát–osztrák háromoldalú kapcsolatok miatt az ügy összbirodalmi kontextusban válik értelmezhetővé, ami a szélsőségektől tartó Moson vármegyei törvényszék ítéletében is tükröződik. Így, bár Kurelac pere Moson vármegyei kiutasításával ért véget, a hatóságok – méltányolva a férfi a „szép horvát dalok összegyűjtése és az anyanyelv iránti vonzalmát” – szinte azonnal szabadon bocsátották.

A horvát nemzettudat fejlődésének további stációi más relációban is előkerülnek. Ezzel kapcsolatban a szerző leszögezi, hogy mivel a nemzeti közösségek egymáshoz, valamint a birodalmi központhoz fűződő kapcsolatának újrendezése szoros kölcsönhatásban állt a Habsburg Monarchiában zajló politikai és társadalmi átalakulással, ezért a horvát liberalizmus eszmerendszerének kialakulását is csupán birodalmi keretek közt lehet értelmezni. Ress erre vezeti vissza azt is, hogy 1848 után a liberalizmus mint a politikai cselekvés origója csak az 1860-as évek elejétől tűnt fel újra a horvát politikai életben, ettől kezdve azonban a horvát pártalakulások alapvető eszmei hivatkozási alapja, és egyben a nemzetiségi színezetet öltő politikai küzdelmek legfontosabb meghatározó eleme lett.

A magyar uralmi elitcsoportokkal a legeggyüttműködőbbnek a szakirodalomban gyakran magyarónként emlegetett, ám Ress szerint inkább a „hungaroszláv” jelzővel felruházható nemesi liberalizmus nagyrészt arisztokrata és nemesi értelmiségi képviselői bizonyultak. Ők a magyar–horvát rendi államközösség hagyományaira építve a horvát nemzet jövőjét a magyar állam keretein belül képzelték el. Ress viszont figyelmeztet, hogy nem voltak hajlandók lemondani olyan nemzeti célokról, mint a horvát autonómia vagy a horvát területek egyesítése. A hungaroszláv horvát nemesi liberalizmus mégsem vált meghatározó tényezővé Horvátország politikai életében, mivel nem rendelkezett kellő nemzeti legitimációval.

Az ellentáborban az illírizmust jugoszlavizmusnak átkeresztelő, délszláv irányultságú nemzeti liberalizmus követői tömörültek. Számukra a fő célt egyrészt a Habsburg Monarchia föderalizálása és Horvátország államjogi egyenrangúságának kivívása, a délszláv népek kulturális és politikai integrálása, a Háromegegy Királyság területi egységének helyreállítása jelentette. Másrészt a német és az olasz gazdasági-művelődési túlsúly, illetve a magyar politikai hegemonia felszámolása, de szélsőséesebb tagjaik a szeparatista gondolatok dédelgetésétől sem zárkóztak el.

A harmadik meghatározó irányzatot a pragmatikus reformliberalizmus hívei alkották, akik az októberi diploma kiadása után hajlandók voltak az alkotmányos birodalmi centralizmus keretei között aktív politikai szerepet vállalni a korszerű intézményi reformok, valamint a horvát nemzet szellemi és gazdasági fejlődése érdekében. Vezetőjük a polgári származású költő, Ivan Mažuranić volt, kinek nevéhez fűződik a Magyar Királyság és Horvátország kapcsolatát kodifikált ala-

pokra helyező 1861. évi 42. tc. kidolgozása. Ress még a törvénycikkely szentesítése körüli bizonytalanságok ellenére is Deák Ferenc húsvéti cikkéhez hasonlítja ezt a jogi aktust. Véleménye szerint ezzel a zágrábi szabor törvényi szinten deklarálta az 1848-ban megszűnt magyar–horvát állami együttélés helyreállításának feltételeit: a Háromegy Királyság államjogi egyenrangúságának és területi aspirációinak a magyar parlament általi elismerését, valamint Horvátország belügyi, továbbá vallás- és oktatásügyi, igazságszolgáltatási, illetve törvényhozói és kormányzati autonómiáját. A Habsburg Birodalom februári pátenssel meghirdetett látszatkotmányos parlamentáris centralizmusa, illetve a pesti és a zágrábi országgyűlés feloszlása azonban megakadályozta, hogy a horvát–magyar kiegyezés már 1861-ben, a horvátoknak kedvezőbb módon jöhessen létre. Az újabb – igaz, kevésbé előnyös lehetőségeket kínáló – összm monarchiai fordulatra és Bécs központosító politikájának bukására 1865-ig várni kellett.

Az 1861-ben meghirdetett célok elérésében Mažuranić 1862-től horvát udvari kancellárként, majd 1873-tól horvát banként is kulcsszerepet játszhatott. Ez többek közt annak köszönhető, hogy noha Szlávy József magyar miniszterelnök mindent elkövetett saját jelöltje bánná választása érdekében, a végső döntést az uralkodó hozta meg. Ress ennek illusztrálásával bizonyítja, hogy – hasonlóan a közös miniszterek vagy éppen miniszterelnökök kinevezéséhez – nem állja meg a helyét a tézis, miszerint a mindenkori horvát bán a magyar miniszterelnök bizalmi köréből került volna ki. A bán jogállása különösen hangsúlyos ezekben a részekben, mivel a horvát autonóm kormányzat egyik legvitatottabb pontját jelentette, és jogköreinek, valamint befolyásának megszilárdulása fokozatosan ment végbe. A folyamat részeként a magyar minisztertanács ülésein való megjelenésével Mažuranić a báni hatalom maximalizálására törekedett, mivel ő a magyar kormány horvát miniszterében és a közös minisztériumok horvát osztályának tagjaiban is hatalmának csorbítóit, de főleg a magyar állam kiszolgálóit sejtette.

A fentiekből is kitűnik, a *Nemzet, birodalom, identitás* egyik legfőbb célkitűzése a 19. századi modern nemzetépítések vizsgálata, aminek egyik legspecifikusabb eszközét és stratégiáját, a nemzeti történetírás kibontakozását a negyedik, *A nemzeti identitás színterei* című nagy tematikai egység járja körbe. A kötet szerkesztői itt mindenekelőtt a szerzőnek a nemzeti levéltárak fejlődéstörténetével, a levéltárossi hivatal professzionalizálódásával kapcsolatos tanulmányait gyűjtötték össze. Szó esik a Bécsben székelő Kamarai, a Hadi, valamint a Házi, Udvari és Állami Levéltárak kialakulásáról és az eredeti, a Habsburg-dinasztia presztízsét és az uralkodóház jogainak védelmét biztosító rendeltetésükről, valamint a történetírás 19. századi felértékelődéséről, a történeti kutatások megszorodásáról. Továbbá arról, hogy a kiegyezéssel az udvari levéltárak a közös minisztériumok alárendeltségébe mentek át, vagyis osztrák–magyar közös intézményekké váltak.

A korszellemmel és az 1867. évi törvényekkel bekövetkező politikai és közigazgatási átalakulások új igényeket ébresztettek, melyek magyar részről főleg a kutatási időhatár leszállítására, az előzetes iratcenzúra eltörlésére, illetve a magyar

levéltárosok bécsi alkalmazására vonatkoztak. Az évtizedes dilemmát az okozta, hogy a Bécsben tevékenykedő udvari levéltárosok még a 19. század második felében is kizárólag német nyelvterületről származtak, ezen a helyzeten a magyar történészek és levéltárosok tudományos és politikai okokból mind vehemensebben kívántak változtatni.

A reformgondolatok jegyében többen az udvari levéltárak szervezeti egységesítését és ott egy külön magyar levéltári osztály létrehozását szorgalmazták. Voltak, akik Thaly Kálmánhoz és Pauler Gyulához hasonlóan a budai királyi palotában létesítendő magyar udvari múzeum, illetve az Országos Levéltár számára igyekeztek megszerezni a bécsi gyűjtemények magyar vonatkozású forrásanyagát. Az osztokodás kérdése és annak lehetséges módozatai (proveniencia versus pertinencia elve szerinti elkülönítés), arányai a történész és levéltáros szakmán kívül a képviselőházban és diplomáciai szinten egyaránt nagy vihart kavartak, és nem Alfred Arnerth, a Házi, Udvari és Állami Levéltár igazgatója volt az egyetlen, aki szakmai és dinasztikus presztízsvédelmi okokból nemtetszését fejezte ki a levéltárak strukturális átalakításával, valamint az iratok megosztásával szemben.

Mint oly sok esetben, ez alkalommal is kompromisszumos megoldás született. 1875-től egy-egy fiatal magyar történészjelöltet küldtek állami ösztöndíjjal az Osztrák Történetkutató Intézetbe, akik közül Károlyi Árpádnak, az első végzett hallgatónak Arnerth örömmel ajánlott állást a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltárban. Arnerth nagylelkűségét érthetővé teszi, hogy Károlyi felvételével nemcsak Tisza Kálmán protezsáltjának, Pesthy Frigyesnek az alkalmazását kerülhette el, de az intézmény átalakításának témáját is háttérbe szoríthatta időlegesen. A bécsi levéltárak átszervezésének kérdése azonban tíz évvel később sem került le a napirendről, amiért Arnerth újabb engedményként beleegyezett, hogy az azokat koordináló főfelügyelő mindig valamely udvari levéltár igazgatója lehessen. Ezen a ponton a tanulmányok számai látványosan összeérnek: Kállay Béni közös pénzügyminiszter közbenjárására 1886-tól Thallóczy Lajos került a Kamarai Levéltár élére, amely pillanat Ress olvasatában szimbolikus jelentőséggel bír a dinasztikus tudományos elit nacionalizálódási folyamatában.

Igazát nehéz lenne vitatni. Thallóczyval ténylegesen egy új korszak vette kezdetét. Thallóczy levéltárosi hivatala és az udvar körüli kapcsolatai, valamint a Történelmi Társulatnál viselt elnöki tisztsége és tudományos összeköttetései révén mindent megtett azért, hogy egyre több magyar történész kutathasson a császárvárosban. Többek közt így került a fiatal Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc is Bécsbe, akik hamarosan alkalmazást nyertek a Házi, Udvari és Állami Levéltárban. Ám ezek az esztendőik sem voltak konfliktustól mentesek. Előbb Szekfű *A száműzött Rákóczi* című műve, majd az első világháború, Thallóczy halála, végül az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és az utódállamok sajátos igénybejelentései teremtettek új helyzetet.

Az impériumváltásokkal járó bizonytalanságok a bécsi levéltárakat, valamint a magyar levéltáros delegációt sem kímélték. Egyfelől azért, mert kétségessé vált a

Bécsben szolgálatot teljesítő magyar hivatalnokok alkalmazásának fenntartása, másfelől, mert ismét felmerült a levéltári iratok megosztásának dilemmája. A felszámolásban Károlyi Árpád irányításával Szekfű Gyula és Stokka Tankréd is nagy szerepet vállalt, akik a szakmaiság nevében éveken át a bécsi levéltár államközi tulajdonná nyilvánításáért, esetleges internacionalizálásáért, illetve a proveniencia elvének érvényesüléséért és az iratok lehetőség szerinti egyben tartásáért küzdöttek. Miként Ress felhívja a figyelmet, az osztrák–magyar egyezkedések során a társ-tulajdonlás indoklását alátámasztó „levéltárilag szét nem választható iratok” frapjárás formulára 1919 őszén Szekfű Gyula talált rá, amit a Bécsben kidolgozott és a béketárgyalások anyagához csatolt szakvéleménybe is átvezettek. A sors fintora, hogy mivel a békedelegációt *A száműzött Rákóczi*t korábban élesen bíráló Apponyi Albert vezette, ezért Versailles-ban Szekfű nem lehetett jelen.

A kötet ezen utolsó tematikus egységében a generációk váltakozása különösen jól nyomon követhető. Vagyis hogy miként került a tanulmányok fókuszba előbb Károlyiról Thallóczyra, majd Thallóczyról fokozatosan a fiatal Szekfűre és a szakmai pályafutását alakító politikai és tudományos környezetére. Így az Eötvös Collegium magas szakmai színvonalú képzési rendszerére és nyitott gondolkodású, fesztelen, szabad vitaszellemű, a különböző felekezetű és nemzetiségű diákokkal szemben toleráns szellemiségére, valamint az olyan nagy formátumú oktatók egyéniségére, mint amilyeneknek a Szekfű javaslatára 1912-ben alkalmazott fiatal osztrák történész, Ernst Molden, vagy a germanista Hugo Kleinmayr voltak. A két vendégprofesszor magyarországi tevékenységét és az Eötvös Collegium nyelvi és történelmi képzéseit ismertető tanulmányok kötetbe válogatása nem véletlen. Tudniillik, ahogy az *Epilógus* című visszaemlékező fejezetből kiderül, Ress Imre tagja, majd óraadó tanára volt az intézménynek, az 1990-es évek közepén pedig még a Collegium levéltárát is ő kezelte.

Márpedig Ress Imre többszörös kötődése az Eötvös Collegiumhoz legalább annyira tanulságos és identitásformáló tényezőként jön számításba, mint a bécsi magyar levéltári delegációban, vagyis az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó hivatalnokai között eltöltött évei, melyek lenyomata nemcsak jelen kötetben, de az egész életművében visszaköszönnek. Éppen ezért egyáltalán nem elhibázott gondolat Ress Imre szokásos „Jaj, na!” kezdetű mondatát imperatívusként megfogadni és végre könyvtárba, valamint levéltárba menni.

Ordasi Ágnes

EGY POLGÁR ÉLETÚTJA

Borbás Barna: *Első gól. Borbás Gáspár élete*. Válasz Könyvek, Budapest, 2023

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.14>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 316–319.

Margaret MacMillan kanadai történész egy esszéjében amellet érvel, hogy „*a legjobb módszer, hogy a diákokkal és olvasókkal megértessük és megszeretessük a történelmet, ha az egyénekről mesélünk*”. Az Oxfordi Egyetem emeritus professzora felidézte, hogy – nyilván sokunkhoz hasonlóan – akkor kezdett el érdeklődni a történelem iránt, amikor a szülei és nagyszülei a saját életükről meséltek. „*A múlt messzi országa*” ezáltal közelebb kerül hozzánk, hiszen az ő életükben is fontos szerepet játszottak a történelem nagy áramlatai, az átfogó gazdasági és társadalmi változásokhoz, az új eszmékhez és technológiákhoz ők is különbözőképpen, egyéniségekként, a „*maguk félelmeivel, reményeivel, előítéleteivel és eszményeivel*” viszonyultak. Voltak közöttük olyanok is, akik „*megváltoztatták a dolgok folyását*”. A múltból hozzánk eljutó hangok egyaránt emlékeztetnek arra, hogy „*milyen sok a közös vonás az emberiségben, és arra is, hogy mennyire különbözőek vagyunk. A legfontosabb, hogy életre keltik a történelmet és segítenek megérteni, hogy miért olyan lényeges ez a tudomány – ráadásul megmutatják, hogy milyen izgalmas is lehet.*”¹ Főleg, ha a tudományosság látszatát biztosító bikkfanyelv helyére a közérthető, világos, logikus, tudományos ismeretterjesztő fogalmazás lép.

Ezek a gondolatok jutottak a recenzens eszébe, amikor Borbás Barnának a saját dédapjáról írott életrajzát kezébe vette. A kötet sajtóbemutatóját 2023. április 5-én tartották a régi pesti Millenáris pályán, ott, ahol százhusz évvel korábban, hétszázötven néző előtt, a hivatalosan Budapest és Prága csapatai között lezajlott mérkőzés tizenhatodik percében megszületett a magyar labdarúgó-válogatott történetének első gólja, amelynek szerzője a hazai labdarúgás hőskorának és a Ferencváros csapatának legendás balszélsője, Borbás Gáspár (1884–1976) volt, aki összesen 41 alkalommal öltötte magára a címeres mezt. Persze, ezek az adatok bármelyik futballtörténeti almanachban megtalálhatók, ahogy az is, hogy az FTC első bajnokcsapatának csatára, egyben az első jogi doktorátussal rendelkező labdarúgó nem csupán hazai pályán, de idegenben is az első magyar találatot szerezte, és az első angliai magyar mérkőzés győztes góllövője is volt. Ráadásul minden bizonnyal a Fradi első hivatalos bajnoki gólja is az ő nevéhez fűződik. A három és fél éves kutatómunka után megszületett kötet ennek a sportolói pályafutásnak a felidézésénél jóval többre vállalkozik, hiszen nem csupán a dédunoka-szerző – saját elmondása szerint – „felületes” ismereteit rendszerezi erről a másfél évtizedes karierről, de a teljes életút, a tiszti alügyészi, ügyvédi, szövetkezeti vezetői, illetve a politikai háttérszereplői időszak rekonstrukciójára is kísérletet tesz.

¹ Margaret MacMillan: Hogyan készül a múlt? *BBC History* 6. (2016) 11: 54–57.

Ugyancsak felrémlik az olvasóban az a közhelyszámba menő mondas, hogy a jó könyv megtalálja az olvasóját, nincs szüksége megrendelt, baráti ismertetésekre, persze, ezt az egymásra találást elő lehet segíteni egy kis útbaigazítással, ajánlásokkal és korrekt kritikákkal. Elég egy rövid böngészés a világhálón annak igazolására, hogy az igényes kiállítású kötet nagyszámú recenziót készített arra, hogy tollat, illetve klaviatúrát ragadjon, emellett podcastok, blogok, interjúk foglalkoztak vele részletesen. Ennek – előrebocsátom – meggyőződésem szerint nem egyfajta, Európának ezen a fertályán amúgy sem megszokott újságírói szolidaritás az oka, ugyanis a Junior Prima sajtódíjas újságíró, több történelmi ismeretterjesztő film forgatókönyvírója jó tollú historikusként mutatkozik meg a könyvben, amelynek csupán ideális kiindulópontját jelenti a labdarúgás. Ezért aztán a rövid ismertetés szerzőjének azért sem kell magyarázkodnia, amiért éppen a magyar válogatott újabb világ bajnoki selejtezős kudarcának másnapján idézi fel egy olyan játékos pályáját, aki határozottan elutasította a professzionalizmust és – Bárczy István polgármester szavaival – a „gladiátorkodás” helyett az „ügyészkedést” választotta.

Az egyik értékelés úgy fogalmaz, hogy a kötet „a békebeli labdarúgás Wes Anderson filmjeibe illő miliójét” eleveníti fel, majd „egyre sötétebb árnyalatokkal szembesíti” az olvasót, és összességében „az angol esszéista történetírás legszebb hagyományait” idézi.² Egy foci rajongó történelemtanárt a főhős hosszú és küzdelmes életén végigkísérő „állhatatos polgári attitűdje” ragadta meg.³ Maga a szerző is azt hangsúlyozza egyik interjújában, hogy a magyar polgárság világszemlélete olyan örökség, amelynek ápolása „egy demokratikus szellemű hazai közélet kialakulásában is sokat segíthetne”.⁴ Megjegyzem, ez a labdarúgásunk szerepéről folytatandó józan diskurzusnak is jót tenne. Az „angol játék” olyan időszakban érkezett hazánkba, amikor Bécs és Budapest együttese 1902-ben még „egy csapatban játszott”, az 1867. évi kiegyezésnek köszönhetően létrejött Osztrák–Magyar Monarchiában, de az államjogi struktúrájának megfelelően szóba sem jött a közös válogatott ötlete. Ettől függetlenül manapság is gyakran emlegetik azt a régi, több formában és főszereplővel mesélt anekdotát, amely szerint megkérdezik Ferenc Józsefet, kinek szurkol az esti osztrák–magyaron? „Miért, ki ellen játszottunk?” – szól a válasz. Ahogy a Habsburgok (legalábbis egyesek) is szép lassan visszasomfordálnak a nemzeti panteonba, úgy a korabeli hangulatból is jó lenne visszacsempészni valamennyit.

Borbás Barna megemlíti a fenti beszélgetésben, hogy Bereményi Géza „korrekt úrifiúknak” nevezi azt a polgári, értelmiségi generációt, amelynek tagjai egyenes

² Vass Norbert recenzióját lásd https://konyvesmagazin.hu/kritika/borbas_barna_a_het_konyve.html (utolsó letöltés: 2025. november 18.).

³ Pál Gergely recenzióját lásd <https://ujkor.hu/content/kuzdeni-mindig-feladni-soha-egy-polihisztor-magyar-polgar-a-20-szazad-viharaiban> (utolsó letöltés: 2025. november 18.).

⁴ Forgács Iván interjúját lásd https://nepszava.hu/3201935_futball-magyarorszag-polgarsag-demokracia-borbas-barna-interju (utolsó letöltés: 2025. november 18.).

gerinccel, felemelt fejvel élték meg a huszadik századot, vonatkoztatási személyekként sokak tisztánlátását segítve. Legyen szó akár a középosztályi identitás tudatosítását felvállaló szabadkőműves-páholyokban (Springer Ferenc, az FTC első elnöke is közéjük tartozott), a kapitalizmus vadhajításainak visszanyesését felvállaló szövetkezeti mozgalomban (egyik történet sincs máig feldolgozva) játszott szerepről, Bajcsy-Zsilinszky „napkeleti bölcsei” között vagy Rassay Károly polgári szabadelvű, harmadik utas irányzatának soraiban forgolódva, vagy a második világháború alatti embermentésben részt vállalva, ahogy mindez Borbás Gáspár esetében történt. A Nemzeti Legitimista Néppártot a múlt század harmincas éveiben megszervező Griger Miklós már 1920-ban fennem hirdette, hogy ellensége a született méltóságoknak, *„ahogy a számár sem imponál neki, mert nagy fület hoz magával a világra”*.⁵ Ugyanakkor azokat a fontolva haladókat, akik számára a felelősség, a közjó iránti rendítetlen elkötelezettség élethivatás, akik a nevükből fakadó történelmi-morális és politikai tőkét a közösség szolgálatába állították, ugyancsak igazodási pontnak kell tekintenünk. A valódi méltóságot ez adja a reflektorfényben élőknek és az árnyékban tevékenykedőknek egyaránt.

A történész azt is hangsúlyozza, hogy a módszere – a szegényes, a második világháború alatt egy bombatalálat következtében nagyrészt megsemmisült családi iratanyag fényében – a forrásfeltáráson alapuló történetmesélés és a mozaikokból való építkezés során a megfelelő következtetések levonása volt, és empatikus távolságtartással nem *„könyvvé hizlalt anekdotagyűjteményt és nem is nosztalgikus Arcanum-utánközlést”* akart letenni az asztalra. Ehhez az 1919 és 1956 után is megírt Borbás Gáspár szakcikkei és az elérhető irodalom feldolgozásán túl féltucat levéltárban végzett iratbúvárlatra, továbbá a hazai és osztrák sajtóforrások átvizsgálására volt szükség. Mindezek után némileg furcsa, hogy eleddig történészek nem nagyon értékelték a cég- és pályatárs elsőre is jelentős szárnypróbálgatását. Hasonló volt a helyzet, amikor Csernok Attila jelentkezett tabumentes történelemszemléletű, a közélet iránt érdeklődő közvélemény egy részében jelentős sikert aratott munkáival, idézni szakberkekben nem nagyon volt ajánlatos, leginkább azzal az ürüggyel, hogy a szerző mégiscsak közigazdász, a Nemzeti Bank egykori alelnöke. Néhány hónappal ezelőtt Bokros Lajos ütközött a historikusok elefántcsonttornyának falaiba. Borbás Barna esetében azonban csak olcsó kifogásokat lehet találni a(z el)hallgatásra.

A kötetet a Borbás 1945. évi igazolásához beadott nyilatkozatokat közlő függelék, névmutató és – felteszem – a későbbi esetleges angolszász utánközlést is megalapozó angol nyelvű absztrakt zárja. Amíg ez megvalósul, és az élvezetesen megírt, a szerző személyiségét is tükröző, hazánk polgári, mellékvágányra taszított arcát megmutató életrajz akár a *London Book Fair* egyik attrakciója lehet – legkorábban az első magyar válogatott gól megszületésének 125. évfordulóján –, javasolom, hogy mindenki ismerkedjen meg a futball-labdát hazahozó Misterrel, a „sós kiflis csapat”

⁵ Kardos József: *A Szent Korona-tan és a legitimizmus*. Budapest, 2012, 146.

korabeli sztárjaival, Runcival, Bunkóval és persze Slózival, a csak negyedszázad után jelentőséget nyert első úgynevezett „reprezentatív” találattal, az olimpikoni futócsukát szegre akasztató atyai akarattal, a hazai futballdiplomáciának a Magyar–Osztrák Monarchia érzületét tápláló sikereivel, és benne Borbás két ügyvédi szakvizsga között folyó, ezért aztán mindig csak „félállás sportemberi” karrierjével. De azt sem feledve, hogy – ezt mások mellett Teller Miksa, Wolfner Lili és a Budapestre költöztetett kecskeméti honvéd csapatkórházban rejtőző egykori zsidó munkaszolgálatosok is igazolták – egész életében megmaradt egyenes tartású embernek, két lábbal a földön.

Fiziker Róbert

TELJESSÉ VÁLT BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI ATLASZA

Simon Katalin – Sudár Balázs – Ternovác Bálint: *Pest. A kezdetektől 1848-ig / From the beginning to 1848*. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Budapest Főváros Levéltára. Bp., 2025. Magyar Vároستörténeti Atlasz, 10. Hungarian Atlas of Historic Towns, 10.

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.15>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 319–326.

A második világháborúban Európa városai igen súlyos veszteségeket szenvedtek el az évszázadok során létrejött, fejlődő és átalakuló épített örökségben és infrastruktúrában. A pusztítás mértéke még inkább ráirányította a figyelmet a települések történeti fejlődésére, így a megsemmisült értékekre is.

A Nemzetközi Vároستörténeti Bizottság (International Commission for the History of Towns) kezdeményezésére 1955-ben indult az Európai Vároستörténeti Atlasz (*European Atlases of Historic Towns*) projekt, amelynek keretében 1969-től 2025-ig 21 országban legalább 605 atlaszt készítettek el a nemzeti várostörténeti műhelyekben.¹ Az első atlasz Nagy-Britanniában jelent meg és ott hét kötetben 17 készült el 2021-ig. Ezt követte Németország (1972–2022, 275), Finnország (1977–2020, 5), Ausztria (1982–2013, 64), Franciaország (1982–2016, 53), Hollandia (1982–2003, 7), Svédország (1983–1997, 3), Dánia (1983–1999, 4), Írország (1986–

¹ Az atlaszokra vonatkozó információkat lásd a Münsteri Egyetemen működő várostörténeti portál honlapján (Europäische Städteatlanten). Sajnos a megjelent művek listája nem naprakész, a magyarországi művek száma az ottani összesítésben csak nyolc: <https://www.uni-muenster.de/Staedtegeschichte/portal/staedteatlanten/Projekt.html>, ugyanitt térképen is tanulmányozható a feldolgozott városok térbeli eloszlása: <https://www.uni-muenster.de/Staedtegeschichte/en/portal/staedteatlanten/karte.html>

2020, 32 /37/), Olaszország (1986–2003, 30), Izland (1988, 1), Belgium (1990–1997, 5), Svájc (1997–2011, 5), Luxemburg jóval később, és már csak digitálisan adott ki atlaszt (2019, 1). Az 1990-es évektől jelentek meg a kelet-európai városatlaszok: Lengyelország (1993–2016, V /35/), Csehország (1995–2022, 34), Románia (2000–2013, 8), Horvátország (2003–2009, 5), Magyarország (2010–2025, 10), Ukrajna (2014–2022, 5), Szlovákia már csak digitálisan adott ki atlaszt (2022, 2).

A brit atlaszok címe kötetenként változott: I. Historic Towns (1969), II. The Atlas of Historic Towns (1975), III. The British Atlas of Historic Towns (1984), majd állandósult a IV. kötettől (The British Historic Towns Atlas, 2015–). A *Brit történelmi (jelentőségű) városok atlasza* mintául szolgált a többiek számára is, legalább a sorozatcímek angol változatában, ugyanakkor a nemzeti nyelven nem feltétlenül azonos a sorozat elnevezése. Történelmi városok atlaszának nevezik a brit, az ír, a dán, a finn, a svéd, az izlandi és az ukrán sorozatot. A városatlaszok történetiségére utal a német, a francia, a holland, az olasz, a belga, a svájci, a lengyel, a cseh, a horvát, a román és a szlovák sorozatcím, míg várostörténeti atlasznak nevezik a lengyel és a magyar sorozatokat. Az osztrákok és sokszor a németek nem szerepeltetik a sorozatcímekben a „történelmi/történeti” kifejezést. Ez a jelentésbeli különbség, vagyis hogy a városok történeti atlaszát, vagy a történelmi (jelentőségű) városok atlaszát készítik-e el, okozhatott fejtörést a hazai szerkesztőknek is, de minden bizonnyal alaposan körbejárva a témát döntöttek a saját sorozatcímről, és kompromisszumként igazodtak az európai nagy projekthez az esetleg eltérő jelentésű angol sorozatcímmel. A projektből fájón hiányzik Spanyolország és Portugália, Norvégia, a Baltikum és a Balkán országai, ennek elsősorban anyagi okai lehetnek.

Magyarország viszonylag későn, 2004-ben csatlakozott a projekthez Kubinyi András vezetésével, a most megjelent Pest-kötet pedig azt bizonyítja, hogy napjainkban is zajlik a tudományos munka, születnek újabb eredmények.² A sorozat eddig megjelent kötetei a megjelenés évével: 1. Sopron (2010), 2. Sátoraljaújhely (2011), 3. Szeged (2014), 4. Buda I. (2015), 5. Buda II. (2017), 6. Kőszeg (2018), 7. Kecskemét (2018), 8. Pécs (2021) Óbuda (2023), Pest (2025), vagyis szűk kétévente jelenik meg egy újabb kötet. A magyar sorozat eddigi négy fázisában az OTKA-, majd NKFIH-támogatás biztosította a finanszírozást (legalább a kutatómunkához), és ennek nyomán még Miskolc, Vác, Nyírbátor, Pápa, Székesfehérvár, Szekszárd, Győr, Ózd és Szombathely várostörténeti atlaszának elkészültében bízhatunk. Lokálpatriótaként ugyanakkor felettébb sajnálom, hogy egy ilyen jellegű sorozatból Veszprém egyelőre kimaradt, nem tudom, hogy ennek a megfelelő szakemberek, a történeti vagy az anyagi források hiánya lehet-e az oka.

A főváros „történelmi” településeinek, vagyis az 1873. évi egyesülésben részes Pest, Buda és Óbuda történeti topográfiája vált teljessé azáltal, hogy Pest város atlasza is megjelent 2025 őszén. Buda két kötetben jelent meg, az első (1686-ig) Végh

² A Magyar Várostörténeti Atlasz projekt ismertetése saját – magyar és angol nyelvű – honlapján olvasható (<https://varosatlasz.hu>).

András, a másodikat (1686–1848) Simon Katalin, Óbuda kötetét Bácsatyai Dániel, Láng Orsolya, Simon Katalin és Sudár Balázs írta. A most előttünk fekvő Pest kötetét Simon Katalin, Sudár Balázs és Ternovác Bálint jegyzik szerzőként, de munkájukat Majorossy Judit és Tringli István sorozatszerkesztők, Toma Katalin szakmai szerkesztő, Zádor Judit és Géra Eleonóra lektorok, Nagy Béla térképész, Szabó Ferenc grafikus és Tálás Róbert fényképész segítették a maguk szakterületén. Az első fővárosi kötet kiadója a Budapest Történeti Múzeum és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, a többi a ma már csak történeti elnevezésű HUN-REN Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézete (a sok elnevezést megért, de ma is jól azonosítható MTA TTI) és Budapest Főváros Levéltára adta ki.

Úgy vélhetnénk, hogy egy ilyen várostörténeti atlaszhoz és a hasonló léptékű, alap kutatási tevékenységekhez (nemzeti atlasz, történeti bibliográfia, kronológia) szükséges szakmai-módszertani felkészültség és főképpen tudományos és kiadói kapacitás inkább a tudományos kutatóintézetekben vagy az egyetemeken áll rendelkezésre. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a nagyszemű tudományos projektek támogatásait (OTKA, majd NKFIH és mások), illetve az egyéni tudományos ösztöndíjakat (például a Bolyai János Ösztöndíj) is rendre ilyen típusú intézmények és munkatársaik nyerik el, amelyek és akik a levéltárakra és munkatársaikra legfeljebb mint kutatómunkájukat keretező (hátráltató, szerencsésebb esetben támogató) forrásörző helyként tekintenek. Tartozunk az igazságnak azzal, ha jelezzük, ez nem kizárólagos attitűd, mert több alkalommal részesültek a levéltárak és a levéltárosok is szakmai elismerésben és támogatásban. Az a tény, hogy a fővárosi városatlaskok összeállításában jelentős szerepet vállaltak a levéltárosok (Simon Katalin, Ternovác Bálint), a kiadásban pedig az első kötet kivételével maga Budapest Főváros Levéltára, azt jelzi, hogy a levéltár mint intézmény és mint tudományos műhely egyaránt fontos szerepet játszik a magyar tudományosságban, ezért célszerű az elismerést és a támogatást is ehhez mérten megadni nekik.

A most kézbe vehető történeti atlasz Pest városáról a kezdetektől 1848-ig tekinti át a település történeti topográfiáját, amelynek forrásadottságai az eddigiekhez képest jelentősen jobbak, és éppen ezért igazán nehéz feladatot teljesítettek a szerzők. Az elkészült munka már fizikai valójában is tekintélyt parancsol, ugyanakkor kihívás elé állítja az olvasót. A kísérfüzet és a különálló térképlapok egy A/3-as kartontékában vannak, amely a kétnyelvű impresszumadatok és a térképek jegyzéke mellett egy áttekintő térképet is tartalmaz a Magyarországon és a környező országokban 2024-ig megjelent várostörténeti atlaszokról (a forrásul szolgáló, 2017. évi összeállítás a megadott linken nem elérhető, az Ír Királyi Akadémia honlapján egy 2019. áprilisi jegyzéket találtam csak, ennél frissebb a münsteri egyetemi portál fentebb hivatkozott összeállítása).³

³ https://www.ria.ie/assets/uploads/2024/06/european_towns_atlases_updated_april_2019.pdf (utolsó letöltés: 2025. november 25.).

Az összeállítás nemcsak mérete, de tartalma miatt is igen nagy munka, amelynek alapos áttekintése és kritikai vizsgálata – egy esetleges digitálisan megjelenő, javított kiadás érdekében is – hosszabb időt vesz majd igénybe. Ismertetésemben csak arra vállalkozom, hogy a kötet szakmai eredményeire és jelentőségére ráirányítsam a figyelmet, biztatva a várostörténet, a helytörténet és a történeti topográfia iránt érdeklődőket arra, hogy a művet forgassák, és a hasznos adattáiraik sorában tartsák számon.

Majdnem a teljes mű kétnyelvű, tehát a címdaltól a térképcímeken és képalírásokon keresztül a főszövegig és a végjegyzetekig a magyar és az angol szöveg egymás mellett szerepel. A történeti adattár elsősorban magyar (német, latin) nyelvű.

Az A/3-as méretű kötet ívvarrott, de csak gerincragasztott és kartonált, és éppen ez okozza a kihívást az olvasónak: egy tartás nélküli, lehajló lapokból álló apróbetűs szövegben kell elmélyednie úgy, hogy ugyanakkor egy másik nyelvű kötetet is a kezében fog (nem gondolom, hogy sokan volnának olyanok, akik a két szöveg szinkronolvasásával töltenék az idejüket). Nyilvánvaló, hogy a sorozat hagyományait követve, egyfajta kényszerpályán mozogtak a szerkesztők és a kiadók, amikor e formátum mellett döntöttek, és az sem volt utolsó szempont, hogy az igen gazdag színes képanyagot így csak egyszer kellett megjelentetni. Ezzel együtt érdemes elgondolkodni azon, hogy a nagy formátumú tékában nem férne-e el másképpen a kötet (két kötet?) és a térképlapok. A kísérőfüzetben csak néhány olyan ábra van (17., 65., 70., 81., 82., 100., 144., 145. és 175.), ami az A/4-es méretnél kicsivel nagyobb, de mivel ezek nem eredeti méretűek most sem, minimális kicsinyítéssel a kötet teljes anyaga belefért volna egy feleakkora méretű, bár nyilván sokkal vastagabb kötetbe, amely az olvasást segítő egyébként keménytáblás lehetne. A különálló térképlapok között 21 az A/4-esnél nagyobb méretű, az igazán nagyok azonban jelenleg is összehajtvá kerültek a tartóba. Minderre tekintettel a használat érdekében megfontolandó kisebb formátumú megoldásokban gondolkodni a jövőben, különben az ilyen munka könyvtári használatokor két helyszámot kell majd kérni.

A kötet három nagy részből áll. Az elsőben Pest város történeti helyrajzát korszak szerint foglalták össze a szerzők, a kezdetektől a középkor végéig (Ternovác Bálint), a török korban (Sudár Balázs) majd 1686 és 1848 között (Simon Katalin). A kötet második része a történeti topográfiai adattár, amelyben a sorszámozott címek kétnyelvűségén túl az adattartalomban csak magyar nyelven közlik az információkat, nemcsak a szövegben, de a táblázatokban is. Ez a megoldás nem kifogásolható, mert irreális befektetést igényelt volna ennek lefordítása, miközben napjaink kutatója a saját nyelvismeretén túl számos informatikai megoldásra támaszkodhat idegen nyelvű szövegek lefordításához és megértéséhez.

Ternovác Bálint a szervezett letelepedést bemutatva – tehát a területen esetleg talált őskori leletek mint nem releváns adatok ismertetésétől eltekintve –, a rómaiaktól egészen Pest 1541. évi elestéig követi végig a város térbeli történetét. Az összefoglalás kronológiai fejezetekkel tagoltan, lényegre törően ismerteti a szakirodalom

megállapításait, nem egyszer a korábbi nézetekkel vitatkozó új eredményeket is elősorolva. Dicséretes, hogy a 170 jegyzetben felhasznált irodalom bőven merít a 2010–2020-as évek terméséből is, sőt két tétele még kéziratban lévő munka. A szerző maga is vállalkozott térképtervezésre, amelyet – mint oly sok mást ebben a kötetben – Nagy Béla értő és igényes térképkészítő munkája valósított meg. Bár a fejezet izgalmas illusztrációi közül nehéz valamelyiket is kiemelni, számomra a térképek mellett Castellum contra Teutanium modern helyszínre illesztett rekonstrukciói (Németh Ádám munkája) voltak igen beszédeseek, remek adatvizualizációk.

A város török kori történetét Sudár Balázs foglalta röviden össze, a 150 éves időszak ismertetésének vázlatosságát a forrásadottságok és a szerényebb szakirodalmi termés okozhatta. Pest a korszakban erődvárosként létezett, és bár a katonaságon túl volt civil – sőt még keresztény – lakossága is, a település a védelmi rendszerben töltött be szerepet (így például a kikötője a hajójavítás fontos helyszíne volt). A korszak építészeti emlékeit a fejezet illusztrációjaként is közzétett rajzok és metszetek őrzik, de a törökök kiűzését követő városfejlődés szinte nyom nélkül felszámolta azokat, ezért érdekesek például a belvárosi plébániatemplom török kori emlékeit bemutató felvételek.

Pest 1686 és 1848 közötti történeti helyrajzát Simon Katalin ismerteti, fejezetének címe – *Az állandóan épülő város* – is utal arra, hogy az előzményeknek miért maradt kevés nyoma. Ez a rész valódi mű a műben, 491 jegyzetével és számos képi és táblázatos információjával Pest modern kori településtörténetének topográfiai esszenciája lesz. Fontos kiemelni, hogy a jegyzetek jelentős része nem szakirodalmi tételre, hanem levéltári iratanyagra hivatkozik, vagyis megállapításaihoz alapkutatásokat végzett a szerző, összefoglalója maga is szakirodalmi forrásul szolgál majd a jövőben.

Az ismertetésnek két nagy egysége van, nagyjából azonos – az adattár felépítését megelőlegező – tematikai felépítéssel. Előbb a város újjáépítésétől a barokk korszakáig foglalja össze mindazt, amit a helyrajzról mondani lehet. Az általános keretektől a részletek felé halad: határok, városfal, épített környezet, lakosság, vásárterek, piacok, ipar, egészségügy (kórházak, patikák), oktatás, külvárosok, templomok, temetők és iskolák mentén mutatja be a település időbeli fejlődését. A következő egységben a nagyvárossá váló Pest, az ország szíve átalakulását ismerteti a szerző az előzőhöz csak részben hasonló módon: várostervezés (háztervek és területfejlesztés, városfal lebontása, Újépület), vásárterek, népesség, vízszabályozás, (csatornázás, árvíz), szórakozás, kapcsolódás (vendéglátás), zöldfelületek, közvilágítás, közlekedés (bérkocsik, hidak) és útviszonyok, úttisztítás témakörök kapnak helyet az összefoglalásban.

A várostörténeti atlasz második, igen jelentős része a történeti topográfiai adattár, amely Pest városának – és egyes vonatkozásokban az ahhoz igazgatási, gazdasági vagy társadalmi szempontból kapcsolódó külső területeknek – a topográfiai szempontú, alkotórészenkénti leírását nyújtja. Amit ez az adattár nem (pontosan) tartalmaz, az lehet majd új eredmény az ezt követő várostörténeti kutatásokban.

Az összeállítást a három nagy korszak (középkor, török kor, újkor) bevezetőjének szerzői jegyzik, arányaiban itt is Simon Katalin végezte a legnagyobb munkát. Az adattár 26 fő téma, azon belül altémák, esetenként pedig korszakok vagy városrészek, ritkábban felekezetek szerint csoportosítja a topográfiai adatokat. Az adattárban megtalálható Pest minden topográfiai építőkőve: a név, a jogállás, a birtokviszonyok, a közigazgatás, a népesség, az utcák, az egyházak, a temetők, a köztéri műtárgyak (keresztek, szobrok), az erődítések, az igazgatási épületek, a kereskedelmi elemek (piacok, ipar), a szolgáltatás (fogadók nagy hangsúllyal), a szórakozás, az egészségügy, az oktatás, a különleges jogállású épületek, a közművek, a közlekedés, a természetes képződmények, a mezőgazdaság, a bánya, a halászat és a malmok egyenkénti adatai is. Az egyes adatcsoportoknál, illetve adatsoroknál a forrás-helyet is megadják az összeállítók.

A kötetben 11 magyar és osztrák közgyűjtemény irat- és (tér)képanyagából használtak fel különféle topográfiai vonatkozású illusztrációt (dokumentációs fényképet, térképet, tervet, városábrázolást stb.). A 196 szövegközti ábra összeválogatása, feliratozása és szöveghez igazítása maga is önálló, nem kevés időt igénylő szerzői és szerkesztői feladat lehetett. A levéltári irat- és térképanyagot Budapest Főváros Levéltárának igen szép számú fondjai és állagai mellett a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és Pest Vármegyei Levéltára, az osztrák állami levéltár (Österreichisches Staatsarchiv), a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum és a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára gyűjteményéből válogatták. 28 korabeli adattár (például Korabinszky János Mátyás, Vályi András vagy Schams Ferenc munkája) és 43 forráskiadvány mellett 274 szakirodalmi tétel alapozza meg Pest város történeti atlaszának tudományos értékállóságát. Az áttekintést segítően a felhasznált térképművek kronológiai felsorolása és leírása is, ez azonban nem került a kötetvégi jegyzékekbe.

A mű harmadik része a kartontékában kapott helyet, és valójában ez a munka veleje, míg az eddig bemutatott kötet önmeghatározása szerint pusztán kísérfüzet (persze nem csak az). Az általános térképek (A) között hét nagy egységben (A.1–7.) összesen 29 térkép tanulmányozható. Ezek azonban nem egykori térképek facsimilének mondott színes nyomatai, hanem a korabeli térképművek alapján, modern léptékre (például 1:5000) megszerkesztett, igényes feldolgozások. Az A.1. térkép két lapon tartalmazza Pest város 1871-ben 1:2880 méretarányban Halácsy Sándor által összeállított kataszteri térképét 1:5000 léptékre átszerkesztve. Bár a kötet záró évköre 1848, nem telt még el olyan hosszú idő azóta, és a város jelentős átalakítása majd csak ezt követően kezdődik, ezért – jobb híján – alkalmas általános városi áttekintő térképnek az 1871. évi térkép. Ennek apropóján jelzem, hogy Futaky Zoltán a második világháború előtt foglalkozott a főváros kataszteri felméréseivel (Buda, Óbuda esetében, mert Pest maga intézte a felmérést), és ehhez két csomónyi iratanyagot kiemelt a Pénzügyminisztérium irattárában, ami elkerülte a fondképző iratainak általános sorsát, és még napjainkra is megmaradt. Jó volna, ha a főváros történetét kutatók, esetleg maga a BFL feldolgozná ezeket az

iratokat is. A többi térkép időmetszetekben mutatja be Pest térbeli fejlődését (11–12. század, 13. század, középkor vége, török kor vége, 1688, 1696, 1758, 1780, 1808, 1810 (Lipszky János térképe), 1820, 1827, 1828, 1838). Lipótvárosnak 8 térképet is szentelnek (A.5.1–8.) 1787 és 1824 között, a külterületről vagy külvárosokról is közölnek térképet, majd az 1838 utáni szabályozási tervek két darabját is közreadják.

Ezt összesen 14 tematikus térképtábla (B) követi, amelyeket a meglévő adatok alapján állítottak össze, és modern kartográfiai módszerrel Nagy Béla készített el. Az ingatlanok (B.1.), a város határai és külterületei (B.2.), valamint a város és lakossága (B.3.) részletes bemutatásához az adatvizualizációt a nem nemesi összeírások (1804–1848) alapján készítették el. Az összeállítást hét táblán (C.1–7.) rekonstrukciók, térképek és látképek reprodukciói zárják.

Gyakorló szerkesztőként csak egyetlen észrevételem van az egyébként gördülékeny és szabatos megfogalmazáshoz: az elviselhetőnél többször, szinte következetesen szerepelnek az évszámok valamiféle sorszámként (például 1536-os oklevél, 1686-os, 1810-es térkép), célszerű volna ezeket a továbbiakban 1810. évi és hasonló alakban megadni.

A mű – méreteire tekintettel küzdelmes – olvasásának és tanulmányozásának végére érve hiányérzetem maradt, bár lehet, hogy ez csak a körülmények okozta figyelmetlenségnek tudható be. Nem világos előttem, hogy mi és miért került bele a műbe, és az egyes részek hogyan viszonyulnak egymáshoz, hogyan kell a füzetet és a térképlapokat használni – hacsak nem az a cél, hogy mindenki kedve és érdeklődése szerint hasznosítsa a téka tartalmát.

Leginkább azt hiányoltam, hogy nincs egy olyan alapos bevezető, amely ismerteti a felhasznált irodalom adottságait, a levéltári források jelentőségét, felsorolja külön is a felhasznált térképműveket, kitérve azok forrásértékére. Csak a mű elolvasása során vált világossá, hogy az adattárban, a szöveges ismertetőben és a térképlapokon is felhasználták Lipszky János 1810-ben megjelent várostérképét – persze nagyon helyesen tették, ha valaki, hát én sokra tartom a huszártiszt térképészeti munkásságát. 1995-ben a *Történelmi Szemlé*ben ismertettem e Lipszky-térkép keletkezéstörténetének egyes részeit, és megállapítottam, hogy bár nyomtatásban 1810-ben jelent meg a térkép, de adattartalmában korábbi, 1805 előtti, kb. 1802. évi állapotokat tükröz. Ez fontos elem egy forrás adatainak időbeli meghatározásához. Lipszky városi térképének talán egyik előképe vagy forrása lehetett Franz Neuhauser 1793-ban készített kéziratos Pest-térképe, amelyet ugyancsak felhasználnak az atlaszban. Ennek adattartalmáról és a Lipszky-térképhez való viszonyáról Holló Szilvia Andrea írt tanulmányt (Ismeretlen pest-budai térkép 1793-ból [Franz Neuhauser: Pest-Buda térképe a nevezetes épületek, templomok és utcanevek feltüntetésével]. *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve*, 26. [1997–1998]. Szerk.: Kiss Ernő. Bp., 2000. 101–107. színes melléklettel), amelynek ugyancsak helye lett volna az irodalomjegyzékben, és bekerülhetett volna legalább a 495. jegyzetbe.

A recenzens kollegiálisan is büszke arra, hogy egy ilyen sorozatnak ennyi kötet levéltárosok írták, levéltár vett részt a kiadásában, és bízunk abban, hogy ez az új várostörténeti kézikönyv (adattár) minél több helyen kerül a referenciakönyvek közé, és mind a szöveges összefoglalók, mind az adattár és a térképek digitálisan is hozzáférhetővé válnak mielőbb.

Reisz T. Csaba

A DIPLOMÁCIA SŰRŰJÉBEN

Miklós Dániel: *Csehszlovák–magyar politikai kapcsolatok 1938–1945 között*
Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2024

<https://doi.org/10.71065/LK.2025.16>

Levéltári Közlemények 96 (2025) 326–329.

Egykori északi szomszédunk, Csehszlovákia története iránt az érdeklődés pusztán az utóbbi évtizedben növekedett meg. A hazai történészszakma ezzel kapcsolatos korábbi adósságát törlesztik az elmúlt években megjelent tanulmányok és monográfiák, felhívva a figyelmet arra a tényre, hogy a két ország története a 20. században számos ponton összefonódott. Ezeknek a határokon átvívelő kapcsolódási pontoknak a feltárása tehát nemcsak Csehszlovákia hazai történeti feldolgozását gazdagítja, hanem a magyar történelem egyes aspektusainak, elsősorban külkapcsolatainak mélyebb megismerését és megértését is biztosítja. Az 1945-öt követő időszakot tekintve folyamatosan bővül a szakirodalom, míg a magyar kisebbség esetében az már kiváló feldolgozottságnak örvend.¹ Akadnak azonban még olyan „fehér foltok”, amelyek kutatásra várnak, különösen az 1945-öt megelőző korszakot illetően.²

Ezért hiánypótló mű Miklós Dániel monográfiaként kiadott *Csehszlovák–magyar politikai kapcsolatok 1938–1945 között* című doktori dolgozata. A munka a Magyar Nemzeti Levéltár gondozásában, a levéltár által 2021-ben indított

¹ A teljesség igénye nélkül lásd például *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Szerk.: Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós. Budapest, 2021; Popély Árpád: *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája, 1944–1992*. Somorja, 2006; Popély Árpád: *Fél évszázad kisebbségben. Fejezetek a szlovákiai magyarság 1945 utáni történetéből*. Somorja, 2014; Popély Gyula: *Ellenzélben. A felvidéki magyar kisebbség első éve a Csehszlovák Köztársaságban (1918–1925)*. Pozsony, 1995; Popély Gyula: *Felvidék 1918–1928. Az első évtized csehszlovák uralom alatt*. Budapest, 2014; Szarka László: *A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségpolitikájában, 1918–1992*. Budapest, 2016; Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig, 1945–1948. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Budapest, 2007.

² Az 1920-as évekről egy tanulmány áll rendelkezésre, lásd Gulyás László: *Csehszlovák–magyar kapcsolatok az 1920-as években*. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica*, 136. (2014): 99–105.

Doktori disszertációk a Magyar Nemzeti Levéltárból sorozat ötödik köteteként jelent meg 2024-ben.

A disszertáció és így a monográfia elsődleges célja, hogy átfogó képet adjon a magyar és csehszlovák (majd cseh, illetve szlovák) politikai kapcsolatokról a második világháború előestéjétől annak lezárultáig. A szerző a feladatot kiválóan teljesítette, így a kötet rendkívül részletes és pontos áttekintése annak a viszonyrendszernek, amelynek elemeit eddig csupán nagyvonalakban ismerte és tárgyalta a hazai történetírás, noha meghatározó volt a három nemzet modernkori kapcsolatainak alakulásában.

A szerző három ország (Csehország, Egyesült Államok és Magyarország) kilenc levéltárának forrásait, a korabeli sajtót és a már megjelent angol, cseh, magyar és szlovák nyelvű szekunder irodalmat, visszaemlékezéseket felhasználva merült alá a turbulens időszak diplomáciai kapcsolatainak sűrűjébe. A határokon, sőt, kontinenseken is átívelő forrásbázist Csehszlovákia korabeli helyzete indokolja: az államalakulat az első köztársaságot lezáró 1938. évi müncheni egyezményt követően gyors és gyökeres változásokon ment keresztül, amely végül a második köztársaság megszűnését és az ország tényleges szétválását eredményezte, létrehozva az önálló Szlovákiát és a Harmadik Birodalom „védnöksége” alatt álló Cseh-Morva Protektorátust. A diplomáciai kapcsolatok világháború miatt fokozottan bonyolulttá váló rendszerében Magyarország északi szomszédja berendezkedésének ilyen mértékű változásai különösen megnehezítették a felek közötti kapcsolattartás mikéntjét. A magyar államnak ugyanis nem pusztán a külügy hivatalos képviselőivel való kapcsolattartáshoz kellett alkalmazkodnia, hanem figyelembe kellett vennie a változások következtében Londonban megalakuló Edvard Beneš vezetése alatt álló emigránskormány, illetve a többi, Egyesült Államokban, illetve Moszkvában működő emigránscsoport politikai tevékenységét is – mindezt ráadásul az aktuális magyar belpolitikai állapotok függvényében.

A politikai kapcsolatok komplex helyzetének vizsgálatát a szerző az egyes magyar kormányok külpolitikája mentén végzi el, ami megfelelő struktúrát biztosít a gyakran kaotikusnak tűnő állapotok elemzéséhez. A kötet gerincét ennek megfelelően a Teleki-, Bárdossy-, Kállay-, valamint nyilas kormányok külpolitikai céljai és manőverei adják, természetesen a csehszlovák, majd cseh és szlovák felekre, illetve a különböző emigránscsoportokra tekintettel. Ezt egészíti ki egy 1920-tól datált bevezető, valamint az 1938-ban és a rövid életű Imrédy-kormány alatt történt változások bemutatása. Ezek egyúttal az első világháború óta feszültséggel terhelt viszony hátterét megadva segítik az olvasót abban, hogy a Teleki Pál, majd a kormányfői székben őt követő utódai nevével fémjelzett időszak külpolitikáját a megfelelő kontextusban tudja kezelni. A kötetet rövid kitekintés zárja le, amely a külügyi képviselőknek 1944 utolsó hónapjaiban és 1945-ben kialakult helyzetét ismerteti a háború lezárásával járó viszontagságok konszolidációjáig.

A szerző a téma ilyen tagolásával világossá teszi, hogy a magyar külpolitikát csehszlovák, majd cseh és szlovák tekintetben a mindenkori kormányfő személyes

külpolitikai orientációja határozta meg, és a viszony alakításában kisebb szerepet játszottak a tényleges külügyminiszterek. Igaz, a határok és a magyar kisebbség kérdése mindannyiuk esetében kardinális pontként jelent meg. A hazai kormányfők angolszász, majd egyre erőteljesebb német orientációja ugyanakkor éppen ezekben a csehszlovák és magyar fél számára is döntő kérdésekben nem bírt jelentőséggel: a magyar elképzelések és igények minden esetben keresztezték a csehszlovák emigráns kormányét, függetlenül attól, hogy az aktuális kormányfő mely nagyhatalom felé kívánt elmozdulni.

A kötet felépítése egyetlen ponton „törik meg”: a Kállay Miklós miniszterelnöksége, majd a nyilasok alatti cseh és szlovák vonatkozású külpolitika tárgyalását a csehszlovák és magyar emigráns szervezetek viszonyának bemutatása szakítja meg. A kronologikus tárgyalást felváltó tematikus fejezetet ismét Csehszlovákia korszakban változó helyzete indokolja: a különböző államokban tevékenykedő csehszlovák emigráció ugyanis nem pusztán a magyar külpolitika számára bírt relevanciával, mivel maguk a magyar emigráns szervezetek is kapcsolatban álltak velük. Az egyes emigráns csoportok ráadásul nemcsak egymással tartottak fenn aktív politikai kapcsolatot, hanem az egyesült államokbeli, a brit és az orosz diplomácia képviselőivel és vezetőivel is. Szerepük így megkerülhetetlen a két ország viszonyát illetően, különösen a háborút követő rendezés vitás kérdéseit illetően. Bár a csehszlovák emigránsok és a magyar külügy közötti viszonyt nem hivatalos (vagy éppen csak félhivatalos) úton tartották fenn, a londoni csehszlovák és magyar emigránsok közti kapcsolat kiemelt jelentőségű volt. Különösen igaz ez az 1941-ben Károlyi Mihály által alapított Új Demokratikus Magyarországiért mozgalomra, amely hamar megtalálta a közös hangot a csehszlovák emigráns kormánnyal.

A londoni szervezetek mellett a szerző az Egyesült Államokban aktív magyar emigránsok politikai-diplomáciai törekvéseire is kitér, akik közt idővel komoly feszültséget, majd szakadást szült a Károlyi-féle csoport Benešhez fűződő viszonya, ami későbbi tevékenységükre is rányomta a bélyegét. A szerző ugyanakkor, hangsúlyozva az angliai csoportok jelentőségét, nem tárgyalja a moszkvai emigránsok közti kapcsolatokat, noha nem pusztán a Rákosi Mátyás és Klement Gottwald vezette moszkoviták közti viszony vizsgálata mélyítené az emigránsok közti együttműködés megismerését, hanem a moszkvai és angliai csoportok közti érintkezések feltárása is. Ez az elemzés különösen fontos lenne, mivel a régió 1945-öt követő sorsát az innen érkező direktívák mellett a moszkvai emigrációból hazatérő kommunista politikusok határozták meg. A háború éveiben kialakított kapcsolataik fontos hátterét képezhetik a későbbi érintkezések jellegének.

A munka eredeti műfaja bizonyos fokú keretek közé szorítja a szerzőt, elsősorban tartalmi és terjedelmi szempontokból. Ez magyarázza, hogy a mű kizárólag a politikai-diplomáciai kapcsolatokat vizsgálja a megjelölt időintervallumban, így az egyéb kapcsolódási pontok, legyen szó gazdasági, társadalmi vagy kulturális érintkezésről, alig vagy egyáltalán nem kaphattak helyet az elemzésben. A szerző ugyanakkor a magyar kisebbség helyzetére vagy a különböző sajtóorgánumokra reflek-

tálva mégis felvillantja a társadalmi és kulturális kapcsolatok egyes momentumait, amelyek szorosan kapcsolódtak és nem egyszer mélyen befolyásolták a diplomáciai viszonyokat, így tárgyalásuk is megkerülhetetlen. Ezzel a kötet máris kitágítja a címben jelölt téma horizontját, illetve további kutatási irányokat is kijelöl.

Az ugyanakkor, hogy doktori dolgozatról van szó, azt is jelenti, hogy a kutatási eredmények a disszertáció műfajának megfelelően tömören és lényegre törően, összetetten vannak ismertetve. Bár a szerző minden újabb tárgyalási egység esetében biztosítja a megértéshez szükséges kontextust, komplex tudományos munkáról van szó. A doktori disszertáció sajátossága, hogy nem tudománynépszerűsítő vagy ismeretterjesztő funkciót tölt be, hanem a történész éveken át tartó kutatómunkájának eredményeit mutatja be a szakterület által támasztott tudományos követelményeknek megfelelően. A korabeli politikai viszonyok és a második világháború főbb fordulópontjainak ismerete nélkül az olvasó könnyen elveszhet a nevek és az egyes események összefüggései között. Miklós munkája ezért elsősorban a történettudomány, azon belül pedig kiváltképp a politika- és diplomáciatörténet berkeiben otthonosan mozgó kutatóknak szól. Számukra azonban nélkülözhetetlen támpontot jelent a téma mélyebb megismerésében és további kutatásában.

Bár a csehszlovák–magyar kapcsolatok kutatása csak az elmúlt évtizedben került a hazai történetírás látókörébe, az egykori északi szomszédunkkal fenntartott viszony feltérképezése folyamatosan bővül. A két ország kapcsolatát övező növekvő érdeklődést bizonyítja, hogy nem pusztán tematikus tanulmányok, könyvfejezetek és forráskiadások, hanem doktori disszertációk is születnek a témában. Miklós Dániel monográfiává átdolgozott doktori dolgozata a csehszlovák–magyar kapcsolatok megismerésének egyik fontos darabja. Nem pusztán a címben jelölt időintervallum politika- és diplomáciatörténeti feldolgozása, hanem arra alapozva és egyúttal azon túlmutatva tárja fel az első világháború lezárását követően kialakult feszült viszonynak a második világháború eseményei által való alakulását, amely az 1945-öt követő érintkezések jellegét is jelentősen befolyásolta. A hivatalos, félhivatalos és nem hivatalos kapcsolatok elemzésével rámutat arra, hogy bár a döntő kérdésekben a két fél célkitűzései minden esetben keresztezték egymást, az egyes személyek egyéni részvétele a háború alatti kapcsolatokban korántsem volt fekete-fehér. Miklós munkája a kaotikus időszak szerteágazó diplomáciai törekvései és a csehszlovák államalakulatot érintő változások közepette is pontos és világos képet ad a két ország és emigráns csoportjaik második világháború alatti kapcsolatairól, amivel jelentősen hozzájárul Csehszlovákia és a csehszlovák–magyar viszony hazai történeti feldolgozottságához.

Bessenyei Vanda

PRO ARCHIVO

BATTHYÁNY LAJOS NÁDOR DÍJ, 2025

A Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója – elődeihez csatlakozva – 2024-ben díjat alapított. Az Archivum Regni 1756. évi létrejöttében meghatározó szerepet játszott Batthyány Lajos nádorról elnevezett elismerést azok érdemelhetik ki, akik kimagasló szakmai, üzemeltetési és külső partneri tevékenységet végeznek annak érdekében, hogy a levéltár itthon, Európában és az egész világon be tudja tölteni küldetését. A díjat három kategóriában osztják ki.

„Az év szakmai (innovációs) teljesítménye”

„Az év munkatársa”

„Az év kiemelkedő partnere”

2025-ben az **I.** kategóriában **Bakó Zsigmond** főlevéltáros, az MNL Elektronikus Nyilvántartások Főosztályának vezetője, a **II.**-ban **Nagy Attila** grafikus, az MNL OL munkatársa, míg a **III.**-ban **Dr. Pálffy Géza**, az MTA levelező tagja, az ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézetének tudományos tanácsadója, „Lendület” Szent Korona kutatócsoport-vezetője nyerte el a díjat.

Bakó Zsigmond a PPKE BTK-n szerzett történelem alap-, majd mesterszakos diplomát. 2016-tól az MNL OL Magánlevéltárak és Gyűjtemények Főosztályán a Mikes Kelemen-program keretében a határon túli magyar diaszpórában keletkezett iratanyag feldolgozását végezte, majd kutatószolgálati referens lett. Közreműködött a digitális reprodukciók archiválási munkafolyamata és az első digitális archiválási segédanyag elkészítésében, továbbá széleskörű érdeklődést tanúsított a nyilvántartó szakrendszerek és a levéltárelméleti kérdések iránt. A 2020-ban alakult Elektronikus Nyilvántartások Főosztályának alapító tagja, 2024-től vezetője. A főosztály profilját képező nyilvántartás monitorozása és oktatási feladatok ellátása mellett több irányelv kidolgozásában is részt vett. Az ELTE Történettudományi Doktori Iskolájában nemzetközi áttekintéssel vizsgálja az elektronikus nyilvántartások és segédadatbázisok levéltári alkalmazását. A díjjal egyben vezetői, kríziskezelő és problémamegoldó képességét is elismerte az adományozó.

Nagy Attila, az MNL arculatának és vizuális kommunikációjának meghatározó alakja 2017 óta dolgozik a Bécsi kapu téren. Nevéhez fűződik a levéltár új arculata, egy tudatosan felépített vizuális identitás megalkotása, amely méltóképpen tükrözi az MNL történelmi hagyatékát, hitelességét és nemzeti küldetését. Az arculati kézikönyv kidolgozásával következetes és egységes, az MNL minden kiadványában, kiállításán és rendezvényén, illetve az intézmény teljes közönségkapcsolati és közművelődési tevékenységében tetten érhető megjelenést teremtett. Számos repre-

zentatív kötet teljes körű grafikai tervezése és tördelése fűződik a nevéhez – köztük az *Erdély – 1000 év öröksége*, az *Erdély fejedelmei*, *A nemzet emlékezete* vagy *A nemzet levéltára* című kötet. Ezek a kiadványok nem csupán tartalmukban, hanem megjelenésükben is a magyar kulturális örökség reprezentánsai lettek, elnyerték többek között a *Szép Magyar Könyv-különdíjat* (2024) és *Az Év Levéltári Kiadványa* díjat (2024), és hozzájárulnak ahhoz, hogy az intézmény a digitális korban is értékkeremtő, hiteles és vonzó maradjon. Az elismeréssel kreativitását, stratégiai szemléletét és kiemelkedő munkabírását is díjazták.

Pálffy Géza esetében azt emelte ki a laudáció, hogy a díj köszönetnyilvánítás az akadémikus általában a levéltárakat, de különösen az Országos Levéltárat támogató tevékenységéért. A levéltárakhoz fűződő szoros kötődését nem csak az mutatja, hogy már diákként úgy kellett kitessékelní este nyolckor az Országos Levéltár nagykutatójából, hanem az is, hogy első, a katonai igazságszolgáltatásról írt első monográfiáját is a győri levéltár adta ki. Veszprémiként első gyakornoki heteit is a Veszprém Megyei Levéltárban töltötte, és már fiatal történészként is fontos szereplője volt a bécsi levéltári delegátus által az Österreichisches Staatsarchivban rendezett kis kiállításnak, majd nem egy további kötete látott napvilágot egy-egy levéltár gondozásában. Győr erődvárosáról, a haditérképészet kezdeteiről vagy a Szent Korona soproni kalandozásairól írt könyvei nem csupán a szerző, de a levéltárak tudományos hírért is növelték. Pálffy Géza mestere és példaképe, Szakály Ferenc, a kora újkori magyar történelem kiemelkedő kutatójának nyomdokába lépett, nem csupán a történelem és levéltár szakok elvégzésében, de abban is, hogy számára a levéltári források jelentik az elsődleges kiindulópontot a Magyar Királyság Habsburg Monarchiában betöltött helyének feltárása és reális értékelése érdekében folytatott történeti kutatásaiban. Az adományozó kifejezte reményét, hogy Pálffy Géza levéltárakat támogató munkájára – Szakály Ferencet (aki egykor Maksay Ferenc gyakornoka volt az Országos Levéltárban) is követve – a jövőben is számíthat az intézmény.

A díjazottaknak gratulálunk.

PRO ARCHIVO NATIONALI, 2025

A 2025. évi *Pro Archivio Nationali* díj átadására 2025. december 11-én került sor. A díjat három kategóriában ítélik oda: a tudományos munkakörben foglalkoztatottak az I. (arany), a levéltári szakmai munkakört betöltők a II. (ezüst), míg a nem levéltári szakmai munkakört ellátók a III. (bronz) fokozatot kaphatják.

A díj **I. fokozatát Kovács Attiláné** levéltáros, az MNL Fejér Vármegyei Levéltárának munkatársa kapta. 1998. évi belépését követően a móri fióklevéltárban főleg iratrendezési, segédletkészítési és ügyfélszolgálati feladatokat látott el. 2014 óta a levéltár központjában, ügyfélszolgálati területen tevékenykedik, emellett a móri járás iratkezelési felügyeleti referense. Nevéhez fűződik a Fejér vármegyei világháborús emlékművek fotódokumentációval ellátott leírása, melyhez a vonatkozó levéltári forrásokat is feltárta. Feladatait kiemelkedő szakmai színvonalon látja el, munkájában lelkiismeretes, szorgalmas és pontos, szakmai tudását folyamatosan bővíti, korszaktól függetlenül otthonosan mozog a különféle iratképzők és irategyüttesek világában. Több projektben is eredményesen vett és vesz részt. Közvetlen és barátságos személyiségét megbecsülés övezi az intézményben és a szakmában is.

A díj **II. fokozatát Zetkó Éva** segédlevéltáros, az MNL Országos Levéltára munkatársa kapta. Levéltári pályafutását 2009-ben kezdte kezelőként a Gazdasági Szervek Osztályán. 2010-ben elvégezte a segédlevéltárosi OKJ-s képzést. 2013-tól a Kutatószolgálati és Szakkönyvtári Főosztályon dolgozik, ahol az évek során egyre szélesebb feladatkört látott el. 2015 óta az óbudai kutatóterem vezetője. Szakmai tevékenységének fontos része a levéltári szakrendszerek és adatbázisok magas szintű kezelése. 2017-ben tanácsosi címmel ismerték el a levéltárban végzett munkáját. 2022 óta az M5 csatorna *Családfamesék* című projektjének levéltári szakmai vezetője, koordinálja az évente 12 epizódos munkatervet, megszervezi a forgatásokat és az előkészítő megbeszéléseket, összehangolja a résztvevők munkáját. Folyamatos kapcsolatot tart a produkciós csapattal, valamint a vármegyei igazgatókkal.

A díj **III. fokozatát Vikárus Kata** ügyviteli alkalmazott kapta. 2017-ben került a Magyar Nemzeti Levéltárhoz, először közfoglalkoztatottként, majd 2018-tól kinevezett közalkalmazottként dolgozik a Magyar Nemzeti Levéltár Jogi és Humánpolitikai Főosztályán, időközben egy évig a Gazdasági Igazgatóság ügyviteli munkatársa volt. Munkája a kezdetektől fogva kiemelkedően precíz és pontos, de az egyik legnagyobb ügyiratforgalmú szervezeti egység ügyviteleséként ez elengedhetetlen. Részt vett a jogi területen működő szerződésnyilvántartó rendszer megtervezésében és adatokkal való feltöltésében. Jókedve, gyors helyzetfelismerése képes az egész főosztályt motiválni. A közösség egyik motorja, szívesen veszi ki részét a közösségi programok megszervezéséből. Munkatársai tudják, hogy nemcsak kollégaként, de emberként is bármikor számíthatnak Katára.

A díjazottaknak gratulálunk.

EGYESÜLETI ÉS ÁLLAMI DÍJAK

A Magyar Levéltárosok Egyesülete által 2013-ban alapított **Dóka Klára-díj** átadására 2025. május 20-án került sor. A szakmai kitüntetésnek három fokozata van. Elismerik a szakirányú felsőfokú végzettséggel, legalább 10 év levéltárban eltöltött munkaviszonnyal rendelkező levéltárosokat és főlevéltárosokat, a középfokú végzettséggel rendelkező, ugyancsak legalább 10 éves levéltári tapasztalattal bíró, levéltári szakmai területen dolgozókat és a nem levéltáros munkatársakat, végül legalább 5 éves gyakorlat után a tárgyévben legfeljebb 35. életévüket betöltött levéltáros munkakörben foglalkoztatottakat is.

A díj **I. fokozatát Dr. Kóta Péter**, az MNL Vas Vármegyei Levéltára igazgatóhelyettese és **Polgár Tamás**, az MNL Somogy Vármegyei Levéltárának igazgatója kapta. A **II. fokozatot** mások mellett **Fábián Attila**, az MNL Békés Vármegyei Levéltára könyvkötője érdemelte ki. A szakmai társadalom kollégáink több évtizedes magas színvonalú munkáját ismerte el a díj adományozásával.

Március 15. alkalmából a **Magyar Érdemrend lovagkeresztje** (polgári tagozat) kitüntetéssel ismerték el **Dr. Dominkovits Péter**, az MNL Győr-Moson-Sopron Vármegyei Levéltára címzetes igazgatójának munkásságát. Augusztus 20-án a **Magyar Arany Érdemkereszt** (polgári tagozat) kitüntetésben részesült **Ruzsa Éva**, az MNL Tolna Vármegyei Levéltára igazgatója. Kollégáink példaértékű levéltárosi pályáját díjazták az állami elismeréssel.

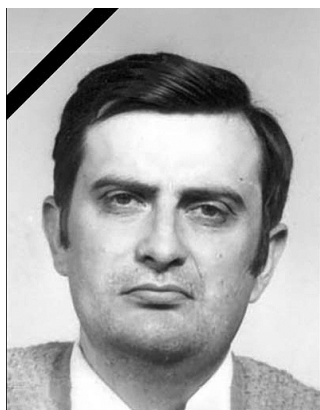
A díjazottaknak gratulálunk.

BALÁZSNÉ PAULOVKIN GYÖRGYI (1945–2025)

Életének 80. évében tragikus hirtelenséggel elhunyt Balázsne Paulovkin Györgyi, a Magyar Országos Levéltár főigazgatói titkárságának egykori vezetője. 1945. december 9-én született Újpesten. A számára korábban ismeretlen levéltárban hosszú külföldi tartózkodás után hazatérve, 2003 nyarán, élete váratlan fordulataként helyezkedett el. Ennek ellenére nagyon hamar megtalálta a helyét és sok éven át, nyugdíjazásáig koordinálta az intézmény központi adminisztrációját egy roppant felelősségteljes munkakört ellátva. Mindig mosolygó, kedves, felkészült és segítőkész kolléga volt. Emlékét megőrizzük.

VASS ELŐD (1942–2025)

Csendben távozott közülünk 2025. augusztus 18-án szeretett munkatársunk, a Magyar Országos Levéltár évtizedeken át egyetlen turkológusa, dr. Vass Előd főlevéltáros.

Vass Előd 1968-ban történelem–török szakon végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Még azon a nyáron munkába állt az Országos Levéltárban, és innen vonult nyugalomba 2004-ben. Közben levéltár szakos diplomát és doktori fokozatot is szerzett, ez utóbbit *A török hódoltsági területről nyugatra irányuló külkereskedelem* című dolgozatával. Pályafutása során a bírósági, a nádori és a Rákóczi-szabadságharc levéltárának volt tudós referense, kiemelkedő szerepe volt a levéltárban őrzött török nyelvű források összegyűjtésében, jegyzékének összeállításában. Széleskörű nyelvismerete számtalan tanulmány elkészítéséhez járult hozzá, a török mellett a latin és német nyelvekre mindennapi munkájában támaszkodott, de az orosz, szerb-horvát, perzsa és arab nyelvek megismerésére is folytatott tanulmányokat, illetve más nyelveken is olvasta a szakirodalmat és publikált. Külföldi tanulmányútjai során eljutott Jugoszláviába, a Szovjetunióba, Bulgáriába és Törökországba, ez utóbbiban azonban hosszabb ösztöndíjra, alaposabb munkavégzésre nem kapott lehetőséget. Előadásokat tartott számos hazai konferencián, továbbá Franciaországban és Angliában is.

Igazi levéltáros volt, a források ismerete és tisztelete jellemezte munkáját. Mindennapi feladatainak ellátása során elkészítette a *Bírósági levéltárak* repertóriumát. Emellett sok török vonatkozású forrásközlést köszönhetünk neki a XVI–XVII. századból, melyek a helytörténészek (Vác, Buda, Ráckeve, Dunaföldvár, Törökkoppany, Kalocsa, Cegléd, Szécsény stb.) számára is alapvető forrásnak számítanak. Munkásságát a Magyar Országos Levéltár főigazgatója 2004-ben Pro Archivo Regni-díjjal ismerte el.

A külvilág felé mutatott csendes, zárkózott természete melegszívű munkatársat takart, akihez nehéz volt közel kerülni, de akinek sikerült, igaz, hittel élő embert ismert meg benne. Szeretett felesége mellé helyezték örök nyugalomra, kérésére szűk családi körben.

Kedves Előd! Istenben boldogulva nyugodj békében!

Sölch Miklós

ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK ENGLISH ABSTRACTS OF THE PAPERS

TAMÁS CSIK

“FEEDING AND WATERING” DURING THE ELECTIONS IN DÉS AND CSONGRÁD IN 1901 „Infected” Votes and Political Community Building

The essay examines the complex phenomenon “feeding and watering” through the well-known cases of Dés and Csongrád following the parliamentary elections in 1901. In both constituencies, the losing parties contested the results at the Hungarian Royal Curia, which annulled the elections, citing – among other irregularities – the large-scale provision of food and drink to voters. In the case of Csongrád, the House of Representative suspended even the right to elect a representative for this elective parliamentary term.

As neither contemporary legislation nor judicial practice provided a precise legal definition of the “feeding and watering”, this study does not seek to reassess the historical court decisions. Instead, it explores the boundary between this unlawful custom and legally tolerated hospitality by analysing the political and social conditions of the 1901 elections, the local electoral environments, and the motivations of key actors involved in the campaigns.

The analysis demonstrates that the „feeding and watering” often played a central role in the formation and maintenance of local electoral camps and thus the phenomenon goes beyond the simple bribery. Features of the contemporary electoral system – open voting, the spatial separation of voter groups, geographical distances within constituencies, local political and social relations, and forms of personal responsibility – shaped processes of temporary political community building in much the same way as practices that were later judged to be unlawful.

Keywords: elections, political community building, bribery, open voting, line warming

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE COUNTY INSTRUCTIONS OF 1847

This essay analyses and compares the deputy instructions issued by the forty-nine counties of the Kingdom of Hungary (excluding Transylvania and Croatia) in 1847. These instructions fundamentally shaped the functioning of the Hungarian Diet. After the king had issued the summons to the Diet, the counties drafted the instructions through small committees. The documents provided guidance to the deputies on all matters considered important at the county level, and any deviation from these could result that the deputy would be recalled and replaced. As the parliamentary negotiations progressed and new issues emerged, the deputies often required additional instructions and suspended their activity until receiving further guidance. In addition, the deputies were usually obliged to submit weekly reports to their counties on the proceedings of the Diet. Despite their importance, only a limited number of deputy instructions have so far been published as sources (for example, those are Borsod, Zala, Somogy, Zemplén counties). This paper examines county positions on key issues, such as public taxation, the abolition of *aviticitas*, the abolition of serfdom, as well as economic, educational, religious, military, constitutional, social questions, and offers a comparative analysis of how different counties addressed these matters.

Keywords: deputy, binding instructions, press, diet of the estates, reform era

FARMING, INNOVATION, SCIENCE – NOTES ON THE DRÁGFFY FAMILY

This study presents selected prominent members of the Drágffy family, founded in 1828 by József Drahokupil, an estate manager of the Primate's domain who was granted predial noble status and land. The estate received from the Archbishop of Esztergom was managed by József's son Miklós and his family, while Miklós's brother Sándor was a member of parliament for the Vác constituency between 1865 and 1870. Miklós's son, Sándor Drágffy, directed the family estate in Érsekvadkert until the mid-1930s, but his name is remembered for a completely different activity. He was the inventor of the pocket sundial, for which he filed a patent application on May 4, 1925, which was registered in 1930.

The paper also examines the work of Miklós Drágffy, a distinguished member of the third generation of the family and a judge appointed to the Hungarian Royal Ministry of Justice. At the Hungarian Institute of Public Administration, founded by Professor Zoltán Magyary, he pursued significant academic research. As a student of Magyary, he received several scholarships established by Kuno Klebelsberg during the interwar period, which enabled him to study systems of public administration in Western European countries. He published his research not only in *Közigazgatástudomány*, the journal of the Institute of Public Administration, but also in numerous monographs.

Keywords: patent, public administration, scholarship, family history, scientific activity

DÁVID KELEMEN

VILLAGE RESEARCH MOVEMENT, MONOGRAPHS, AND SOCIOGRAPHIES IN SOPRON COUNTY IN THE 1930S AND 1940S

The aim of the scientific, sociographic, and artistic movement of Hungarian village research in the 1930s was, on the one hand, to present the traditional, yet unexplored artistic, customary, and other traditional values of villages and rural areas and, on the other hand, to raise awareness of their glaring social backwardness and bring about change. This nationwide movement found great resonance in the culturally prominent county of Sopron.

In my study, I provide a comprehensive overview of the objectives and achievements of the village research movement in Sopron County, without claiming to be exhaustive. This is because there are manuscripts about which it is not yet possible to say with certainty whether they have survived the vicissitudes of the past 80-90 years, and if so, where they might be found. However, based on the sources currently available, it can be concluded that village research played a prominent role in Sopron County in the 1930s and 1940s.

In the 1930s and 1940s, there was a serious discourse in the columns of the Soproni Szemle on the timeliness, methodology, and implementation of local history research, in which young historians also participated. The Sopron Village Seminar, initiated by Dr. János Udvardi Lakos, a young teacher stationed in Sopron, was also of great importance, as it sought to transplant progressive efforts to uncover reality into the villages of Sopron County, winning over the rural intelligentsia to the folk movement.

In addition to teachers and pastors, scout troops and the National Council of Catholic Agricultural Youth Associations (KALOT), which drew on Christian Hungarian traditions and fought for the advancement of villages, played an important role. The history of several villages was written down at this time, and sociographic records were made of the population. During this period, the history of the town of Sopron and the county came to the fore once again. The initiative and movement, which are worthy of further investigation, have had a lasting impact.

Keywords: village research, local history, sociography, underdevelopment, public education

TIBOR LENKEY

THE OTHER IVÁNYI Dr. Béla Iványi-Grünwald Jr.

This article examines the life and scholarly work of Béla Iványi-Grünwald Jr., the lesser-known son of the Hungarian painter Béla Iványi-Grünwald and his wife, Irén Matild Bilcz. Born in Som, Iványi-Grünwald Jr. pursued a career as an archivist, historian, and private university lecturer. His intellectual and professional trajectory led him from Nagybánya to Budapest and Kecskemét, then to Vienna, and eventually to England, where he settled in London and later died in Colchester. In Hungary, he became known for his economic analysis of István Széchenyi's work *Hitel* and his contributions to the interpretation of modern Hungarian history within the scholarly framework established by historian trio Hóman–Szekfű–Kerényi. During Second World War he opposed the political stance of the Hungarian government, which led to the revocation of his citizenship in 1942. Despite this, he continued his scholarly work in exile, supported Hungarian emigrants, and assembled a significant Hungarica collection. As he had no children from his marriages, this branch of the Grünwald family became extinct.

Keywords: historian, archivist, emigration, Hungarica collection, citizenship

ARCHIVAL UTOPIA

This essay reflects on how the role and status of archives may change in the future as a result of developments in digitization, data mining, and artificial intelligence, from the perspective of the editor-in-chief of *Levéltári Közlemények*. His paper also outlines the expected shifts in emphasis in the preservation, processing, and provision of documents, as well as the transformation of archival tasks in response to technological change. After addressing what, how much, and why archives preserve from the vast number of documents accumulated over the centuries, the essay demonstrates – through examples – that technological innovation and the growing demand for information are already placing increasing pressure on archives to make their holdings accessible to the wider public. In this process, the National Archives of Hungary is playing a pioneering role, not only in Hungary but also in an international context, in the development, refinement, and application of new practices.

Looking ahead, accelerated access to documents, more efficient research based on structured data processing, and easier retrieval to relevant information may open up far-reaching prospects for archives to function not merely as sources of data, but as active participants in knowledge sharing and knowledge production. The digitization of the Hungarian state civil registry, for example, could make it possible to reconstruct a “family tree” of contemporary Hungarian society, with implications for family and local history, public health, and related fields. Concluding this positive utopia, the author argues that fears surrounding the rapid development of artificial intelligence are unfounded in the archival sphere, as archives positioning themselves at the forefront of change can remain both the historical memory of the state and a dynamically evolving data resource contributing to scientific and social innovation.

Keywords: archives, artificial intelligence, scientific innovation, digitization, state civil registry

**„NE QUID RERUM DICTAE POENITENTIARIAE
LAPSU TEMPORIS PEREAT”**

Discovering the Archives of the Apostolic Penitentiary

The Apostolic Penitentiary is one of the oldest dicasteries of the Roman Curia. Its origins dates to the late 12th century when the popes began delegating to a cardinal – known as Major Penitentiary – to absolve censures and grant dispensation from irregularities reserved to the Roman Pontiff. During the Middle Ages, the jurisdiction of the Penitentiary gradually expanded over a wide range of matters, both in the internal forum (the private sphere of individual conscience) and in the external, public forum. In 1569 Pius V carried out a profound reform of the office's jurisdiction and organization, adapting it to the reforming impulses of the post-Tridentine Church. Throughout the early modern period, the Apostolic Penitentiary thus became the Church's supreme authority for matters of the internal forum. Nevertheless, at times of particular crisis, popes continued to entrust the Major Penitentiary with specific faculties in the external forum. In 1908, Pius X definitively defined the Penitentiary's jurisdiction as a tribunal of the internal forum, a status most recently reaffirmed by Francis.

By long-standing custom, the Penitentiary has maintained its historical archives independently. Owing to the sensitive nature of cases pertaining to the internal forum, this documentary heritage remained closed to historical research for a long time. Following an initial partial opening in 1988, the archival fonds relating to the history of the Penitentiary and its activities in the external forum were officially opened for public consultation in 2011. This paper offers an initial guide to the available documentation, together with a concise overview of the history of the office and its archives.

Keywords: catholic church, archives, historical research, Penitentiary, sensitive data

THREE LUTHERAN CIVIL WILLS FROM PRESSBURG RELATING TO LONDON

Social historians have long agreed that estate records and wills offer rich and diverse opportunities for studying 18th- and 19th-century societies. This view is supported by numerous conference volumes, source editions and studies, as well as doctoral dissertations written as part of the doctoral program associated with the Hajnal István Circle at the Department of Economic and Social History at the Eötvös Loránd University. Building on this approach, the present article publishes three civil wills originating from Pressburg (Pozsony), today Bratislava in the Kingdom of Hungary.

The study introduces analytical perspectives that have so far been little or partially explored in this type of source base – most notably migration and the value of wills for the history of social relations – and broadens the corpus of published wills by including German-language sources.

It is probably no exaggeration to state that the upper strata of the German Lutheran community belonged to the most daring, ambitious, and mobile inhabitants of the pre-industrial Kingdom of Hungary. The evidence presented here confirms that young men born into the German Lutheran bourgeois community and socialized within its norms and institutions possessed not only a European outlook, but also actively sought career opportunities in major European cities. In the three cases presented, we are not simply witnessing emigration: as the act of making a will indicates that ties between family members who remained at home and those who settled abroad decades earlier were preserved. In two cases, the migrant men even returned to the Kingdom of Hungary in old age and spent remainder of their lives there, while children born in England continued to live here for a time. The family histories presented further suggest that these movements were not isolated, individual migrations, but that the settlement in London and the pursuit of careers there were supported by the cooperating bourgeois families –an issue that will require further research in detail.

Keywords: social history, civil wills, Lutheran community, emigration, family history

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Kiadványinformációk

Kiadványtulajdonos: A Magyar Országos Levéltár (1923–1946, 1968–2011, 2012–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára), közben a Levéltárak Országos Központja (1954–1967)

Első évfolyam: 1923

Megjelenés: Évi négy füzet két kötetben (1923, 1929–1933), egy kötetben (1924–1928, 1934–1935), évi egy kötet (1936–1939, 1946, 1954–1961, 1983, 1987, 1990–2003, 2008–2010, 2012–), összevont évfolyamok (1940/1941, 1942/1945, 1973/1974, 1977/1978, 1980/1981); évi két szám (1962–1972, 1975–1976, 1979, 1982, 1984–1986, 1988–1989, 2004–2007, 2011)

A megjelenés szünetelt 1947–1953 között.

Kiadó: 1954–1995 között az Akadémiai Kiadó, korábban és utóbb a Magyar Országos Levéltár, 2012-től a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Előfizetés, korábbi számok: leveltari.kozlemenyek@mnl.gov.hu

A korábbi évfolyamok, valamint az 1923–2004 közötti Mutatók digitalizált változatai a világhálón is elérhetőek:

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mltk_leveltari_kozlemenyek/

A Levéltári Közlemények honlapja:

<https://leveltarikozlemenyek.mnl.gov.hu>

Szinte szédítő belegondolni, milyen lehetőségek nyílnak meg a levéltárak előtt a mesterséges intelligencia (MI) alkalmazásával. Az automatizált tartalomkategorizálás, klaszterezés és osztályozás lehetővé teszi, hogy a nyelvi modell automatikusan felismerje, értelmezze és címkézze a dokumentumok tartalmát, ezzel nemcsak a keresést és a hozzáférést könnyíti meg, hanem lehetővé teszi az összefüggések gyorsabb feltárását is. Az automatizált rendszerek képesek az adatok mélyebb rétegeiben is mintázatokat felismerni, amelyeket a hagyományos módszerekkel nehéz vagy lehetetlen lenne feltárni. Az MI és a virtuális valóság (VR) technológiák összekapcsolása egészen új dimenziókat nyithat meg a levéltári élményben.

Szabó Csaba

A manipulációs veszély növekedett egyes országok, sőt az egész világ lakosságának nagy részére nézve a tények tekintetében tett hamis állítások tömeges elterjedésével, és az egyeseknek nem tetsző tényhű állításokban történő kételkedés ma már láthatóan világszerte és nemzeti szinten is a hatalomkiterjesztés és a hatalommegtartás mind gyakrabban és felettebb sikeresen alkalmazott stratégiája lett. A történelmi iratok eredeti példányait őrző, megbízható intézményeknek ennek fényében a hiteles irányító szerepe jut, hogy lehetőleg jobban legyenek képesek hitelesíteni, visszaadni a képben vagy szövegesen kifejezett dolgok igazságtartalmát, ha azt harmadik fél szándékosan megkérdőjelezi.

Reinold Schmücker

A Sopronmegyei tanítók 1924. június 12-én a vármegyeháza közgyűlési termében megtartott közgyűlésén a tanítóság sérelmeiről, céljairól és új feladatairól értekeztek. Dr. Steinecker Ferenc egyetemi tanár a tanítónak a falut irányító szerepéről tartott előadásában rámutatott arra, hogy a tanítóknak a falu gazdasági és értelmi kultúrájának megteremtésére kell törekedniük, hiszen az erőt, az egészséget a nemzet a falutól várhatja csupán: alakítsanak szövetkezeteket (tejszövetkezetet, gabonarakartárt és pinceszövetkezetet), építsenek ki ifjúsági és dalosegyesületeket, fokozzák a háziipar szeretetét, fáradozzanak a népviselet megmaradásán, szervezzenek falukiállításokat és írják meg a falvak monográfiáját.

Kelemen Dávid

Thallóczy nem is tétenkedett: egy évtized alatt 103 hazai és külföldi levéltárat, valamint 29 könyvtárat keresett fel, az okkupált tartományokkal kapcsolatos munkálkodása pedig még az uralkodó érdeklődését is felkeltette. A *Monumenta Bosniae* című, több kötetesre tervezett nagyszabású forrásgyűjteménye mégsem jelenhetett meg. A kutatásait finanszírozó Kállaynak ugyanis inkább olyan, gyorsan készpénzre váltható szaktudományos eredmények kellenek, amelyekkel ellensúlyozhatta a délszláv történelemfelfogás negatív magyarképét, megteremthette a boszniai lakosság nemzeti és kulturális identitását, illetve legitimálhatta saját boszniai rendszerét.

Ordasi Ágnes